ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

«قۇتادغۇبلىك»خەزىنىسى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

《福乐智慧》宝库：维吾尔文 / 阿布都秀库尔·穆罕默德伊明著. —乌鲁木齐：新疆大学出版社，1999.8
ISBN 7-5631-1080-1

Ⅰ.福… Ⅱ.阿… Ⅲ.叙事诗-中国-古代-维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.I222.7

中国版本图书馆 CIP 数据核字（1999）第 30723 号

《福乐智慧》宝库

阿布都秀库尔·穆罕默德伊明 著

新疆大学出版社出版发行
（乌鲁木齐市胜利路 14 号 邮编：830046）
新疆新华印刷二厂印刷
850×1168 毫米 1/32 17 印张 插页：14
1999 年 8 月第 1 版 1999 年 8 月第 1 次印刷
印数：0001—2000

ISBN7 — 5631 — 1080 — 1 /I.182
定价：22.50 元

تەھرىرى: ئازاد سۇلتان
ئىبراھىم ھەمدۇللا
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت قادىر
مەسئۇل كورېكتورى: ئادالەت ياقۇپ
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: ۋاڭ جۇنبىڭ
تېخرىداكتورى: ئابلىمىت قادىر
ھۆسنخەت يازغۇچى: نىياز كېرىم شەرقى

«قۇتادغۇ بىلىك» خەزىنىسى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنجاڭ شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850مم 1/32 باسما تاۋىقى: 17 قىستۇرما ۋاراقى: 14
1999 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1999 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 2000 — 0001

ISBN7 — 5631 — 1080 — 1/I.182
باھاسى: 22.50 يۈەن

I باب «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ دەۋرى ۋە تېمالىرى مەزمۇنى

«ئەۋلىيا ئىزدىسەڭ ئىزدىگىن دەنا،
كىم دەنا بولسا ئۇ دېمەك ئەۋلىيا.»
— ئابدۇشۇكۇر بەلخى[5]

1. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ دەۋر مۇھىتى

ف. ئېنگېلس ئۆزىنىڭ «دىۋرىڭغا قارشى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىگە ئاتاپ يازغان سۆز بېشىدا: «ھەربىر دەۋردىكى نەزەريىۋى تەپەككۇرمۇ... تارىخنىڭ بىرخىل مەھسۇلى بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە ئىنتايىن ئوخشاش بولمىغان شەكىلگە ھەمدە شۇ سەۋەبلىك ئىنتايىن ئوخشاش بولمىغان مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەپەككۇر توغرىسىدىكى پەن، باشقا ھەرقانداق پەنگە ئوخشاش، بىر خىل تارىخىي پەن، ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى توغرىسىدىكى پەن بولىدۇ»[1] دەپ يازغانىدى. شۇ سەۋەبلىك ئىنسانىيەت تەپەككۇرىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى مۇئەييەنلەشتۈرگەن خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك: «پۈتكۈل

① ئېنگېلس: «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى»، 1979 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 49 ـ بەت.

ئىنسانىيەت ئىدىئولوگىيىسى تەرەققىياتىدىكى (بۇرما غا ئوخشايدىغان) چوڭ ھالقىنىڭ بىر ھالقىسىدىن ئىبارەت»[1] بولىدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى يىراق ئۆتمۈشتىكى ئاتا - بوۋىلىرىنى تەشكىل قىلغان قەبىلە ۋە خەلقلەر ھازىرقى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا رايونىنى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت سەھنىسى قىلىپ، بىرقانچە مىڭ يىل مابەينىدە جىلغا - غار مەدەنىيىتى، يايلاق مەدەنىيىتى، بوستان مەدەنىيىتى تىپلىرى بويىچە ھايات كەچۈرۈپ، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئۇسلۇبى ۋە قىممەتلىك مەدەنىيەت تۆھپىلىرى يارىتىپ كەلگەن. 840 - يىلىدىن ئىلگىرى ئۇيغۇر خانداناللىقى (646 — 840) مۇنتەزز بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت بەرپا قىلغۇچ ئىقتىدارى ئورخۇن - سېلىنگا ۋادىسىدىن خۇاڭخې دەريا سىنىڭ باش ئېقىمى، تارىم ۋە سىر دەريا ۋادىلىرىدا مەركەزلىك ئىپادىلىنىشكە باشلىدى. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى (846 — 1035)، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (840 — 1335) ۋە خاقانىيە — قاراخانىلار خانلىقى ئۇنىڭ سىياسىي گەۋدىسى شەكىلىدە مەيدانغا چىقتى.

ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە سىلجىشى غايەت زور تارىخىي ئاقىۋەتلەرگە سەۋەب بولدى. بۇ يالغۇز ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي ھاياتى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى بويىچە غايەت زور تەسىر پەيدا قىلىپ قالماستىن، يەنە ئەينى زامانداۋ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان «يىپەك يولى» ئالاقىلەر تارىخىغىمۇ ھۆسن قوشتى. قىسمەن ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن يايلاق تۇرمۇش تىپىدىن ئولتۇراقلاشقان فېئودالىق ئاساسىدىكى بوستان تۇرمۇش تىپىگە ئۆتۈش، بىر قەدەر نوقۇل، بېكىنمە ھالەتتىكى

---

① لېنىن: «پەلسەپە خاتىرىلىرى»، 1956 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 249 - بەت.

مەدەنىيەت تېپىدىن كۆپ قىرلىق، سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن پائالىيەتچان مەدەنىيەت تېپىگە ئۆتۈش ئۇيغۇر خەلقىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئېتنىك مەدەنىيەت چەمبىرىكى ۋە خەلقئارا مەدەنىيەت بەلۋىغىدا كۆرۈنەرلىك مەشئەلچىگە ئايلاندۇردى. بۇ ھال ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى يېڭى تارىخىي مەزمۇنلار بىلەن راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭغا يېڭى، سۈپەت خاراكتېرلىك «سەكرەش» مەلەكىسىنى بېغىشلىدى. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئالتۇن دەۋرگە قەدەم قويدى. نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنىڭ ئەنئەنىۋى قېلىپتىن كلاسسىك سۈپەتكە كۆتۈرۈلۈشى ئۇنىڭ روشەن نەمۇنىسىنى ھاسىل قىلدى. ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابى [6] بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار مەدەنىيەت ئاسمىنىدا پارلىغان ئىككى غايەت زور تەپەككۇر يۇلتۇزغا، ئەنزالىڭ، سىكرىتو سەلى قاتارلىق ئالىملار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەدەنىيەت كۆكىدە يالتىرىغان بىر توپ يۇلتۇزغا ئوخشاپ، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن نۇرانە ئورۇن ئالدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ بىباھا ئەقىل دۇردانىسى «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئىجتىمائىي ۋە ئىدىيىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ئەبۇ نەسىر فارابى نامايەندە قىلغان بىر دەۋردىن كېيىنكى يېڭى تارىخىي مۇھىتنىڭ مەنىۋى ئىپادىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى.

بۇ يېڭى تارىخىي دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى: ئىسلامىيەتنىڭ توققۇز ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا تېخىمۇ تېرەن يىلتىز تارتقانلىقى؛ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ سامانىلار خاندانلىقىنى مۇنەۋەرز قىلىپ كەلگەن مەۋرائۇننەھىر زېمىنىنى ئىگىلەپ، خوراسان ۋە خارەزىم تۈركىي رايونلىرىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى؛ يەتتىسۇدىن غەزنىگىچە، ئاراتۇرۇك

(ئېۋىرغول) تىن كۈپىت تاغلىرىغىچە ئۇيغۇر ۋە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ مىللىيەتلىك جەھەتتىكى بىردەكلىشىشى جەريانىنىڭ چوڭقۇرلاشقانلىقى؛ قاراخانىلارنى ئارقا تېرەك قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خوراسان تۈركلىرىنىڭ چۈشكۈنلىشىۋاتقان ئەرەب خەلىپىلىكىنى ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېغىر تەھدىتكە سالغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغانلىقى؛ ئولتۇراقلىشىش ۋە راۋاجلانغان فېئودالىق ئاساسىدىكى يېزا ئىگىلىك ۋە ھۈنەر ـ سودا ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ ئۇيغۇر — خاقانىيە تىلىنى ئۆزەك قىلغان مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ يەنىمۇ روناق تاپقان دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق:

1) مەلۇمكى، خەلىپە ۋەلىد (سەلتەنەت دەۋرى 705 — 715) خوراساندىكى ئەرەب نائىبى قۇتەيبە ئىبىن مۇسلىمنى ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇدى. قۇتلۇق ئېلتەرىش قاغاننىڭ ئوغلى كۈلتېكىن (687 — 731) ۋە ئۇنىڭ قېينىتىسى تۇنيۇقۇق باشچىلىقىدىكى توققۇز ئوغۇز خەلقلىرى 711 ـ ۋە 712 ـ يىللىرى پەنجىكەنت، بۇخارا ئەتراپىدا قۇتەيبە قوشۇنلىرى بىلەن قانلىق جەڭلەر ئېلىپ باردى. ئەرەبلەر ئىستېلاچىلىقىغا قارشى كۈرەش 715 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن «ئون ئۇيغۇر قاغانى» دەپ شۆھرەتلەنگەن ئاسىناشان ۋە 717 — 738 ـ يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن تۈركەش قاغانى سۇلۇ قاغان باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلدى. 751 ـ يىلى مەشھۇر تالاس ئۇرۇشىدا گاۋشەنزى سەركەردىلىكىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئەرەب ئىستېلاچىلىرى تەرىپىدىن يېڭىلىشى بۇ جەڭ ۋەزىيىتىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى. ئەرەب ئىستېلاچىلىقىغا قارشى بۇ كۈرەشكە 766 — 769 ـ يىللىرى ئارىسىدا تەڭرىتاغلىرى ئەتراپىدىن تالاس ـ چۇ ساھىلىغا كۆچۈپ كەلگەن قارلۇقلار، 840 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كۆپلەپ

يۆتكىلىپ كەلگەن ئاساسلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قاتناشتى.

ئىسلامىيەت توققۇز ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدا ئىككىنچى ئەسىر داۋام قىلغان ئىستېلاچى «جىھاد» (غازات) جەڭلىرى ۋە ئىچكى دىنىي ئۆزگىرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلدىكى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك ئۇستۇنلۇكىنى ۋە ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. بۇ ئىككى خىل شەكىل يېڭىدىن قايتا ئۇيۇشۇش جەريانىدا تۇرغان توققۇز ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى — قاراخانىلار خانداناللىقى بىلەن باغداد خەلىپىلىكىدىن بارغانسېرى مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە ئايرىلىپ شەكىللىنىۋاتقان سامانىلار خانداناللىقى ئارىسىدىكى ئۆتكۈر كۈرەشنى ئاساسىي سەھنە قىلدى.

ئۇمەۋىيە خەلىپىسى ۋەلىد I (701 — 715) نىڭ ماۋەرائۇننەھردىكى ئىستېلاچى سەركەردىسى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم ئېلىپ بارغان ھەربىي ۋە دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ تارىخىي يالدامىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن سامانىلار خانداناللىقىنىڭ ئىران نەسەبىدىن بولغان شاھى نوھ ئىبنى ئەسئەت ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا قەدىمكى تۈران ـ ئىران ئۇرۇشلىرى دەۋرىدىكى ئەفراسىياپ ھاكىمىيىتىنى ئەسلىتىدىغان «ئىد دەۋلەتى ئەل ئەفراسىياپ»[1] دەپ تەسۋىرلەنگەن قاراخانىلار خانداناللىقىنىڭ تۇنجى خاقانى بىلگە كۆل باھادىر قىدىرخان ئاھالىلىرىگە «غازات» ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، 840 ـ يىللىلا ئىسپىنجاب شەھىرىنى بېسىۋالدى. ئۇنىڭ ۋارىسلىرىدىن ئىنىسى يەھيا ئىبنى ئەسئەت

---

① تۆۋەندىكى ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ئابىتاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىي تەرەققىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 295 — 296 ـ بەتلەر؛ بارتولد: «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» غا يېزىلغان خاس مادداا)؛ مولالا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە». بۇلاردا ئەفراسىياپ قاراخانىلار ھەتتا بەش بالىق ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى — ئالپ ئەرتوڭا ـ بۆكۆخان سۈپىتىدە تەرىپلەنگەن ۋە مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەر كۆرسىتىلگەن.

كۈنساناپ كۈچىيىۋاتقان قاراخانىلاردىن قوغدىنىش مەقسىتىدە 849 — 850 - يىللىرى مۇداپىئە سېپىللىرى سالدۇردى. ئاتاقلىق سامانى شاھى ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد (874 — 907 - يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن) 893 - يىلى ئوغۇلچاق قىدىرخان قولىدىن تالاس - فاراب قەلئەلىرىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنى پالاساغۇندىن قەشقەرگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ جەريان پۈتۈنلەي دىنىي ئىستېلاچى ئۇرۇش ۋاسىتىسى بىلەن ئىنشا ئاشۇرۇلغانىدى.

قاراخانىلارنىڭ ئۇچىنچى ئەۋلاد خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تاغىسى ئوغۇلچاق قىدىرخان تەربىيەتچىلىكىدە تۇرغان ياشلىق چېغىدىلا، سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرى تۈپەيلى قاراخانىلار پاناھىغا ئۆتكەن ناسىر ئىبنى ئەھمەد (914 — 949) نىڭ خانزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانى ۋە ئۇنىڭ ئەبۇل ھەسەن مۇھەممەد قاتارلىق ھەمراھلىرىنىڭ تەسىرىدە 932 - يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئارقىدىنلا خانلىق سەلتەنىتىنى تارتىۋېلىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلاملاشتۇرۇش كۈرىشىنى باشلىدى. ئىسلاملاشتۇرۇش جەريانى ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم — بايتاش (؟ — 956)، نەۋرىلىرى ئەلى ئىبنى مۇسا (؟ — 998) ۋە ھەسەن ئىبنى مۇسا — ھارۇن بۇغراخان (؟ — 1024) دەۋرىدە يەتتىسۇدىن تاكى خوتەنگىچە (971 — 992) بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە گاھى تىنچ يول بىلەن، گاھى جەڭ ۋاسىتىسى بىلەن داۋام قىلدى. ئىسلامىيەت ئۇيغۇر ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەر ھاياتىدا مۆلچەرلىگۈسىز زور تارىخىي تەسىر پەيدا قىلدى.

2) سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ياغما نەسلىدىن بولغان ۋارىسلىرى ئىسلاملاشقان قاراخانىلار قىياپىتىدە سىر ۋە ماۋەراۋننەھردىكى قولدىن كەتكەن زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىش يولىدا ئۆز كۈرىشىنى توختاتمىدى. سۇتۇق بۇغراخان كۆرۈنگەن

ھەرپىي سەركەردە سۈپىتىدە «كونا ئۇيغۇر شەھىرى بالاساغۇن»[1] بىلەن تالاسنى، ھەسەن (ھارۇن) بۇغراخان ئىسپەجابنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 992 - يىلىدىن باشلاپ سۇتۇق بۇغراخان باشچىلىقىدا پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھرگە قارىتىلغان ئومۇمىي يۈرۈش باشلاندى. 999 - يىلى سامانىلار خاندانلىقى قاراخانىلار سەركەردىسى ناسىر ئىلىكخان (كېيىنچە ئارسلانخان دەپ ئاتالغان) تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى. بۇنىڭدا ماۋەرائۇننەھردىكى كەڭ توققۇز ئوغۇز ئاھالىسى بىلەن زېمىندار دېھقانلار، يۇقىرى قاتلام يەرلىك تۈركىي مۇسۇلمان روھانىيلىرى ۋە تۈركىي قوشۇنلار پۈتۈنلەي قاراخانىلار تەرىپىگە يانباسقاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ قاراخانىلار پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھرنى، ھەتتا خېلى بىر مەزگىل خارەزمنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزدى. گەرچە سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ۋارىسلىرى يۈرگۈزگەن سۈيۇرغاللىق سىياسىي تۈزۈم بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆز قېرىنداشلىرى ئارىسىدا بۆلۈشۈپ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ تارىخىي ئاقىۋىتى سۈپىتىدە پۈتكۈل خانلىق شەرقىي ۋە غەربىي بۆلەكلەرگە بۆلۈنگەن، ئەلى — ھەسەن نەسەب سىستېمىسىدىكى قېرىنداشلار ئومۇمىي خاقان — ئارسلانخانلىق ياكى بۇغرا قاراخانلىق[7] سەلتەنىتى بويىچە ماجىرالار تۇغدۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما XI ئەسىرنىڭ بېشىدى، ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قاراخانىلار غەزنەۋىلەر، خارەزىم ۋە سالجۇق تۈركلىرىگە نىسبەتەن ھەر جەھەتتىن مۇقىم ۋە قۇدرەتلىك سىياسىي گەۋدە بولۇپ تارىخ سەھنىسىگە چىققانىدى. ناسىر ئىلىك ئارسلانخان بىلەن ئۇنىڭ نەۋرە ئىنىسى يۈسۈپ قىدىرخانىنىڭ 1008 - يىلى بىر قېتىم، تابغاچ خان ناسىر ئىبراھىمنىڭ 1079 - يىلى يەنە بىر قېتىم غەزنەۋىلەر

---

① «ئالتۇن خانلىق تارىخى. جەنگى خەنۋى تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

خانلىقىنىڭ خوراسانىدىكى تايانچ شەھىرى بەلىخنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ سۇلھ بىلەن چېكىنگەنلىكى... بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

3) قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى: شۇنىڭدەك، سامانىلار ئىشغالىيىتى تۈپەيلى قۇل قىلىنغان تۈرك سەركەردىسى سوبۇق تېكىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇد تەرىپىدىن قۇرۇلغان غەزنەۋىلەر خانلىقىنىڭ تەدرىجىي كۈچىيىشى؛ جۈملىدىن سالجۇق ئوغۇزلىرى بىلەن خارەزىم تۈركمەنلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى؛ كۈسەن (كۈچا) ئارسلانخانلىقى بىلەن ئىدىقۇت ئارسلانخانلىقى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىنچ - ئاساييشلىق مۇھىت ئىچىدە داۋاملىق گۈللىنىشى — مانا بۇلار چېگگىزخان ئىستېلاسىغىچە بولغان نەچچە ئەسىرلىك ئۇزاق تارىخىي دەۋردە ئۇيغۇر ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئولتۇراقلاشقان مۇقىم گۈللەنگەن فېئودالىلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئاساسىدا يېڭى ئېتنىك تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنى كۆرسەتتى. بۇ جەريان يالغۇز ھازىرقى شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدىلا ئەمەس، يەنە يەتتىسۇ، پەرغانە، ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم، شىمالىي خوراسان رايونلىرىدىمۇ ئىلگىرىكى ئاساستا چوڭقۇر داۋام قىلىشقا باشلىغانىدى. بىرمۇنچە خەلقلەر، جۈملىدىن كۆپچىلىك سوغدىلار بۇ جەريانغا خېلى بۇرۇنلا ئۆزلەشكەنىدى.

4) ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ماۋەرائۇننەھرىدىكى تايانچى ھېسابلانغان سامانىلار خاندانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى، خەلىپىلىكىنىڭ ئىلگىرىكى كەڭ تېررىتورىيىسىدە بىرقاتار شەرقىي ۋە غەربىي مۇستەقىل ھاكىمىيەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ كۈچىيىشى باغداد خەلىپىكىنى خېلى بۇرۇنلا خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىگە ھەربىي ھەم ئىقتىسادىي جەھەتتىن تايىنىشقا مەجبۇر قىلغانىدى. خەلىپە ئەل

ۋاتىخ بىللا (842 — 847 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن) دەۋرىدىن باشلاپ تۈرك سەركەردىلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلىرى خەلىپىنى ئۆزىنىڭ قارانچۇقىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان. سالجۇق تۈركلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى بۇ جەريانىنى ئومۇميۈزلۈك ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھادىسىگە ئايلاندۇرۇۋەتتى. نەتىجىدە ئېۋرىغولدىن ئاناتولىيە يېرىم ئارىلى ۋە تولۇنخانلار دەۋرىدىكى مىسىرغىچە تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر باشقۇرغان دۆلەتلەر قاتارى شەكىللىنىپ چىقتى. بۇ ھال خەلىپىنى پەقەت قۇتبىدا تىلغا ئېلىنىدىغان شۆھرەت نامىغىلا ئايلاندۇرۇپ، ئۇنى ئەمەلىي كۈچ ـ نوپۇزدىن مەھرۇم قىلىپ قويدى. قاراخانىلار خاقانلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن خەلىپىلىك تەرىپىدىن بېغىشلانغان سەلتەنەت نام ـ ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتالدى.

5) ئىلگىرىكى ئورخۇن ۋە قەشقەر خانلىقلىرى دەۋرىدىكى ئىپتىدائىي فېئودالىزم ئاساسىدا يېڭىدىن گۈللەنگەن قاراخانىلار خاندانلىقى ئۇيغۇر ۋە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرى ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ھاياتىغا كۈرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتتى.

بىر تەرەپتىن ئىلى ـ يەتتىسۇ ۋە خارەزىم رايونلىرىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بىلەن قەشقەر، خوتەن، تالاس، پەرغانە ۋە ماۋەرائۇننەھىردىكى ئولتۇراقلاشقان تېرىقچى ئاھالىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يېقىنلاشتۇرۇلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئىقتىسادىغا بولغان ئۈستۈنلۈك ۋە يېتەكچىلىك ئورنى بارغانسېرى كۈچەيتىلدى. قاراخانىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مۇھىم بىر ئىقتىسادىي ئىسلاھاتى سۈپىتىدە ئىلگىرىكى ئۇرۇقداشلىق ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ «دېھقان» دەپ ئاتالغان چوڭ زېمىندارلىق تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، تېرىقچى ۋە يەر ئىگىلىرىنىڭ «ئىكتا» تۈزۈمى مەيدانغا كەلدى. شۇنىڭدىن

باشلاپ «دېھقان» ئاتالمىسى چوڭ زېمىندار تۆرىلەر مەنسىدە ئەمەس، بەلكى ئۆز يېرىگە ئۆزى ئىشلىگۈچىلەر مەنسىدە قوللىنىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ باج ـ سېلىق ۋە ئالۋان ـ ياساق كېمەيدى ياكى يەڭگىللەشتى. خەلق قوزغىلاڭلىرىمۇ ئازايدى. بۇ ھال كۆپلىگەن كۆچمەنچى ئاھالىنى يەرگە ئېرىشتۈردى ۋە ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق، قول ھۈنىرى، سودا ـ سېتىق ۋە بىناكارلىق بىلەن شۇغۇللىنىش پۈرسىتىگە ئىگە قىلدى. نەتىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيا جەمئىيىتىنى ئەرەب ئىستېلاچىلىرى دەۋرىدە مۇپتىلا بولغان ئىقتىسادىي ۋەيرانلىقتىن قۇتۇلۇپ، شەھەر مەدەنىيىتىنى مەركەز قىلغان مۇقىم گۈللەنگەن فېئودالىزمنىڭ ئوتتۇرا دەۋرىگە قەدەم قويدى.

قاراخانىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بارغان ئىقتىسادىي ئىسلاھاتى تىنچ ئورۇندالغىنى يوق. ئۇ ئىلگىرىكى ئۇرۇقداش ئاقسۆڭەك چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئىتى ھېسابلانغان يۇقىرى قاتلام دىنىي ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن يېڭىدىن باش كۆتۈرۈۋاتقان ئىسلام سوپىزمىنى ئۆزىگە دەستەك قىلىپ سىياسىي ھاكىمىيەتنى تىزگىنلەشنى ۋە خەلق ئىگىلىكىنى خالىغانچە بۇزۇپ ـ چېچىشنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئولتۇراقلاشمىغان كۆچمەن قەبىلىلەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇرۇقداشلىق ئەنئەنىلىرىدىن پايدىلىنىپ نىزاھ ۋە پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلىشقا ئۇرۇندى. قاراخانىلار كەڭ ئاھالىنىڭ قوللىشى بىلەن بۇ پىتنە ـ نىزالار ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى[8].

قاراخانىلار تەۋەلىكىدىكى ھەممە رايونلاردا تېرىقچىلىق، سۇنئىي سۇغىرىش سىستېمىسى ۋە سۇ كۈچىدىن پايدىلىنىشنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى بىلەن ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە راۋاجلانغان مەنزىرە شەكىللەندى. «قاراخانىلار

دەۋرىدە ماۋەرائۇننەھر تارىخىي چېكىنىشكە گىرىپتار بولدى» دېگەن قاراش نوقۇل سامانىلار مۇنقەرزلىكىگە كەك ساقلاش خاراكتېرىدىكى ناتوغرا كەيپىياتلىق قاراش بولۇپ، تارىخىي نۇقتىئىنەزەر ۋە تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ قاراش كېيىنكى زامانىلاردىكى تارىخ دەرسلىكلىرىدىمۇ كۇچەپ تەرغىب قىلىندى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئەنئەنىۋى يۇك - تىۋىت، تېرە - خۇرۇم، شايى - كىمخاب، گىلەم - شىرداق تېخنولوگىيىسىدە زور ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كەلدى. سەمەرقەنت قەغەزچىلىكى، ئەينەك ۋە رەڭدار شېشىچىلىك چەت ئەللەرنىڭ زور قىزىقىشىغا سازاۋەر بولدى. ئۆمەر ھەييام (1048 — 1123)[9] رۇبائىيلىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەي شېشىلىرى قاراخانىلار دەۋرىدىكى سەمەرقەنت ئۇستىلىرى قولىدا ئىشلەنگەنىدى. قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەرۋىدە «دۆنقۇش» نامىلىق يېپەكچىلىك تېخنىكا مەكتىپى تەسىس قىلىندى.

ھۈنەر سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشى پۇل مۇئامىلىسى، گۈزەر (رابات) ۋە شەھەر بىناكارلىقى، كارۋان سودىسىنى ئىلگىرى سۈردى.

ھەسەن (ھارۇن) بۇغراخان دەۋرىدە، يۈسۈپ قەدىرخان دەۋرىدە، ئىبراھىم ئىبىن ناسىر تابغاچ خان دەۋرىدە قۇيۇلغان ئاقچىلار ئىچكى سودا ۋەزىيىتىنىڭ پۇل ئىسلاھاتىغا بولغان تەقەززاسىنى ئەكس ئەتتۈردى.

قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن ھەرقايسى دەۋرلەردە قەشقەر (ئوردا كەنت)، بارچۇق، يەركەن، خوتەن، بالاساغۇن، ئوترار (فاراب)، بۇخارا، سەمەرقەنت، شەش (تاشكەنت)، پەرغانە، ئۆزكەنت قاتارلىق كۆپلىگەن ئاۋات شەھەرلەر قايتا كېڭەيتىپ قۇرۇلدى. پىشىشق خىش، سىرلانغان پىشىشىق

خىشتىن ياسالغان كۆپلىگەن بىنالار قەد كۆتۈرۈشتى. بۇنىڭغا تابغاچ خان ناسىر ئىبىن ئىبراھىم (1068 — 1080) زامانىدا قۇرۇلغان ئىلىك قەلئە، ئاق كۆتەر قەلئە[1] ۋە قايتا تولۇقلاپ ياسالغان توققۇز گۈمبەزلىك بۇخارا جامە مەسچىتى، بابىكەنت مۇنارىسى بىلەن ھەسەن ئىبىن سۇلايمان (1074 — 1102) دەۋرىدە قەشقەردە كېچىيتىپ قۇرۇلغان «ساچىيە» مەدرىسى، مۇھەممەد ئارسلانخان 1127 ـ يىلى بۇخارادا ياساتقان «مۇنار كالان» (چوڭ مۇنار) قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن. بۇ ھال ئوتتۇرا ئاسىيادا فېئودالىق شەھەر تورلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە شەكىللىنىش جەريانىنى تېزلەتتى ۋە تىپىك شەھەر مەدەنىيىتى ھادىسىسىنى رويابقا چىقاردى.

قەشقەر، بالاساغۇن، ئۆزكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا قاتارلىق ئاۋات شەھەرلەر يالغۇز سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىلەر مەركىزى بولۇپ قالماستىن، يەنە شەھەر مەدەنىيىتى، شەھەر ئەدەبىي تىلى ۋە شەھەر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ئوچاقلىرىغا ئايلاندى. مۇنداق شەھەر مەدەنىيىتىنى مۇستەسنا قىلىپ، ھەرقانداق ماھىر فولكلور ئەدەبىياتى بىلەنمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تەك غايىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى كلاسسىك شېئىرىي ھېكمەت قامۇسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

قاراخانىلار مەشھۇر «يىپەك يولى» ئوتتۇرا تۇتۇندە تۇرۇپ شەرقتە سۇڭ، لياۋ، سىرىق ئۇيغۇر (كېيىنچە تاڭغۇت)، ئىدىقۇت خانلىقلىرى بىلەن غەربتە ۋە غەربىي جەنۇبتا خارەزىم، سالجۇقلار، غەزنەۋىلەر، ھىندىستان، باغداد خەلىپىلىكى، شىمالىي ئافرىقا ئەللىرى بىلەن كارۋان سودىسى مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلدى. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، قاراخانىلار

---

① ناسىر ئىبىن ئىبراھىمنىڭ قەبرىسى ئاق كۆتەر قەلئەگە جايلاشقان.

سۇك سۇلالىسى بىلەن 30 قېتىمغا يېقىن سودا مۇناسىۋىتىدە بولغان، ياقۇت، دەندان، مەستىكى رۇمى، نۆشۈدۇر، قاش، سۆسەر، بۇلغۇن تېرىسى، تۆگە، ئات سودىسى قىزغىن ئېلىپ بېرىلغان.

6) قاراخانىلار دەۋرىدە ئىسلام ئېتىقادالىق ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆپ تەرەپلىمە راۋاجلىنىشىغا ۋە ھەرقايسى ئەللەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلىنى ئۆرنەك قىلغان مەنىۋى مەدەنىيىتى تارىخىي خاراكتېرلىك گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. ئەگەر مۇھەممەد ئىبنى مۇسا خارەزمى [10] ، ئەبۇ ئابباس ئەھمەد ئەل فەرغانى [11] ۋە ئەبۇ نەسىر فارابىي ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ دەسلەپكى بىر ئويغىنىش دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلغان بولسا، قاراخانىلار دەۋرىدە يېپەك يولىنى بويلاپ ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يېقىندىن - يېقى مەدەنىيەت نامايەندىلىرى مەيدانغا كەلدى. سامانى، غەزنەۋى ۋە قاراخانىلار بىللە مەۋجۇت تۇرغان دەۋرگە ئائىت مەشھۇر تېبابەتچىلىك ۋە ئىلىم قامۇسى «ئەل قانۇن فىت تېب»، «كىتاب ئەش شىفا»، «دانىشنامە» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى ئەبۇ ئەلى ھۈسەيىن ىننى ئابدۇللا ئىبىن سىنا [12] ۋە ئۇنىڭ زامانداشى ئاتاقلىق تەبىئەتشۇناس ئەبۇ رەيھان بىرۇنى [13] ئالدىنقىلارنى كېيىنكىلەرگە تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم بىر دەۋرگە ۋەكىللىك قىلدى. قاراخانىلار سامانىلار خاندانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا كىرگۈزگەندىن كېيىنكى سەككىز ئەۋلادتىن تەشكىل تاپقان ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك (999 — 1212) ۋاقىت ئىچىدە خانلىقىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدا كۆرۈنەرلىك ئىلىم ۋە مەدەنىيەت

ئەربابلىرى يېتىشىپ چىقتى. بۇنىڭغا قاراخانىلارنىڭ 7 ـ ئەۋلاد خاقانلىرىدىن تابغاچ بۇغراخان ئىبراھىم بىننى ناسىر (1041 — 1068) دەۋرىدىكى «تارىخىي مۇلكى تۈركىستان» (1058) ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى مەجبۇرىيىتىدىن مۇھەممەد ئوتمانى، قاراخانىلارنىڭ 8 ـ ئەۋلاد خاقانى ھەسەن بىننى سۇلايمان بۇغرا قاراخان (1074 — 1102) دەۋرىدىكى «تارىخى كاشغەر» ناملىق ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇلغاپپار بىننى ھۇسەيىن ئەلمەئى، پەلەكىيات ئىلمىدە تەڭداشسىز ئالىم قۇتۇلمىش، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋە «تۈركىي تىللارنىڭ نەۋھى قائىدىلىرى» («جاۋھىر ۇننەھۋي فى لۇغاتىت تۈرك») ناملىق ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى مەھمۇد ئىبنى ھۇسەيىن ئىبنى مۇھەممەد ئەلكاشغەرى، «ساچىيە» مەدرىسىنىڭ «ئەل شەيخۇل ئىمامۇل زاھىد» ئۇنۋانىنى ئالغان مۇدەررىسى ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ، ئىبنى سىنانىڭ «ئەل قانۇن فىت تىب» ناملىق ئەسىرىنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان مەشھۇر تېبابەتشۇناس ئىمادىددىن قەشقەرى، قاراخانىلارنىڭ 9 ـ ئەۋلاد خاقانى مەسئۇد ئىبنى مۇھەممەد دەۋرىدىكى «ئەرەدۇل سىياسەت فى ئەغرەدۇل رىياسەت» (1097) ناملىق ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەد ئىبنى ئەلى ئەل سەمەرقەندى، «ھەقىقەتتىن سۆزغىلار» («ھىببەتۇل ھەقايىق») داستانىنىڭ ئاپتورى ئەھمەد يۈكنەكى، قاراخانىلارنىڭ 13 ـ ئەۋلاد خاقانى ئوسمان بىلەن مۇھەممەد خارەزىم شاھ دەۋرىدە «مۇقەددىمە تۇل ئەدەب» ناملىق لۇغەتنى تۈزۈپ چىققان خارەزملىك ئالىم ئەبۇلقاسىم زەمەخشەرى[14] قاتارلىقلارنى گەۋدىلىك مىسال سۈپىتىدە ئاتاپ ئۆتۈش مۇمكىن.

تارىخىي خاتىرىلەر قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆتكەن 13 ئەۋلاد ئارسلانخان (بۇغرا قاراخان)، تابغاچ قاراخان ۋە مەھەللىۋى كىنەزلىك ھېسابلانغان ئىلىك خانلارنىڭ خېلى بىر قىسمى ئىلىم ـ

مەدەنىيەت ھامىلىرى ئىكەنلىكىنى تەستىقلايدۇ. بۇنىڭغا يۇسۇپ قەدىرخانىنىڭ ماھىر مۇزىكا ئۇستىسى بولغانلىقىنى، خىزىرخانىنىڭ شائىرلارغا لېگەندە ئالتۇن ئىنئام قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى، شائىر يۇسۇپنىڭ ئەبۇ ئەل ھەسەن ئىبنى سۇلايمان بۇغراخان تەرىپىدىن خاس ھاجىپلىق مەرتىۋىسىگە ئىگە بولغانلىقىنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

قەشقەرنى سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى قىلغان قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە گۈللەنگەن ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى قانداقتۇر مەھەللىۋى ھادىسە بولماستىن، بەلكى پۈتكۈل ئىسلام شەرقىدە ھارۇن رەشىت ۋە خەلىپە مەئمۇن نامى بىلەن باغلانغان ئاببباسىيە خەلىپىلىكى «ئالتۇن دەۋرى» نىڭ ئاياغلىشىشى بىلەن يۈز بەرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسەتتى. بۇ خىل مەدەنىيەت شەھەر مەدەنىيىتى ۋە شەھەر ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۈرۈپ ئۇلگۈرگەن بولۇپ، ئۆزىگە ئۇيغۇر «خاقانىيە» ئەدەبىي تىلىنى ۋاستە قىلغانىدى. ۋەھالەنكى، ئەينى زامانداۋ گەنجۇ، قوچۇ (ئىدىقۇت)، كۇسەن، قاراخانىلار قاتارلىق بىر قاتار خانلىقلار ئارقىلىق يېپەك يولىنىڭ مەركىزىي لىنىيىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىدىن باشقا، كۆچمەن، يېرىم كۆچمەن قەبىلىلەر، كېيىنچە چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن كېيىن قايتا تەشكىللەنگەن خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرى تېخى بۇنداق «خاقانىيە» ئەدەبىي تىلىغا تاقابىل تىل مەلەكىسىگە ئېرىشكەن ۋە ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئەمەس ئىدى.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆز كىتابىنى تۈركىي تىل لەھجىسىدە «ئەڭ روشەن ۋە ئەڭ راۋان بولغان خاقانىيە ئۆلكىسىدىكىلەر[15] نىڭ تىلى» بىلەن يازدىم دېگەنلىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەينى زاماندا بارلىق تۈركىي تىللارغا يېتەكچى ئەدەبىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى، شۇنىڭدەك بۇ خىل ئېتنىك جەريانىنىڭ

تارىخىي قىممىتىنى چۈشەندۈرسە، ئۇنىڭ «تۈرك تىلى ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئانقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتىدۇ» دېگەنلىكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىلىنىڭ ھەربىي (بولۇپمۇ سالجۇق تۈركلىرىنىڭ 1055 ـ يىلى باغدادنى ئىشغال قىلىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە)، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىگە ئەگىشىپ «خەلىپىلىك تىلى» (ئىمپېرىيە تىلى) ھېسابلانغان ئەرەب تىلى بىلەن تەڭ ئورۇنغا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ مەنزىرىنى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى بايانىدا» ناملىق بابىدىكى كۆپلىگەن مىسرالاردىن، بولۇپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن بىر زامانداً مەيدانغا كەلگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ ئەرەب، پارس كىتابخانلىرىغا قارىتىپ يېزىلغان مۇقەددىمە قىسمىدىكى تۆۋەندىكى جۈملىلەردىن ئېنىق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. مەھمۇد قەشقەرى مۇنداق يازغانىدى: «خۇدا دەۋلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا ياراتتى. پەلەكنىمۇ ئۇلارنىڭ مۇلكىگە ماسلاشتۇرۇپ ئايلاندۇردى. ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدى. ئۇلارنى مۇلۇككە ئىگە قىلدى. ئۇلارنى زامانىمىزنىڭ خاقانلىرى قىلىپ كۆتۈردى. زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيارىنى ئۇلارنىڭ قولىغا تاپشۇردى. خەلقە باش قىلدى. ئۇنى توغرا يولغا يۈرۈشكە قادىر قىلدى. ئۇلارغا قاراشلىق كىشىلەرنى غالىب قىلدى. ئۇلارغا قاراشلىق كىشىلەر مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىپ، باشباشتاقلارنىڭ ھالاكىتىدىن قۇتۇلدى. ئۇلار (تۈركلەر) نىڭ ئوقلىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىنى مەھكەم تۇتماق ھەربىر ئەقىللىق كىشىگە لايىق ۋە مۇناسىپتۇر. ئۇلارغا يېقىن بولۇش ئۈچۈن ئەڭ ئاساسىي يول ـ ئۇلارنىڭ تىلىدا سۆزلىشىشتۇر. . . پەيغەمبەر: تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ، دېگەنىدى. . . ئەگەر ھەدىس توغرا بولسا، تۈرك تىلىنى

ئۆگىنىش ۋاجىپتۇر. ھەدىس توغرا بولمىغان تەقدىردىمۇ ئۇنى ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئەقىل تەقەززا قىلىدۇ.» مانا بۇ خەلىپە ئوبۇلقاسىم ئالدىدا ئوقۇلغان تارىخىي خاراكتېرلىك، ئېپتىخارلىق خىتابەت ئىدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىن قاراخانىلار خانداناللىقىنى ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گەۋدە قىلغان تارىخىي مۇھىتنىڭ بىر قاتار كۆرۈنگەن ئالامەتلىرىدىن ئىبارەت. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئەنە شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ مەنىۋى مەھسۇلى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى.

2. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مۇئەللىپى

كارل ماركس «1848 — 1850 ـ يىللاردا فرانسىيەدىكى سىنىپىي كۈرەش» ناملىق ئەسىرىدە فرانسۇز ماتېرىيالىستى ھېلۋېتسىئوس[16] تىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «ھەربىر ئىجتىمائىي دەۋر ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ كىشىلىرىگە موھتاج بولىدۇ، ئەگەر بۇنداق كىشىلەر بولمىسا، بۇنداق كىشىلەرنى يارىتىدۇ»① دېگەنىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز زامانىسىنىڭ مەنىۋى ۋەكىلى سۈپىتىدە قاراخانىلارنىڭ گۈللەنگەن ئوتتۇرا مەزگىلىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققان ئەنە شۇنداق ئۇلۇغۋار تارىخىي شەخس.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھايات تەزكىرىسى مەلۇم ئەمەس. ئۇ توغرىلىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلىم دۇنياسىغا قايتا مەلۇم بولۇشتىن ئىلگىرى يېزىلغان بىرەر تارىخىي ئۇچۇرمۇ تېپىلغان ئەمەس. بۇ ھەقتە ئىبنى ئەبۇ ئۇسەيبە (ۋاپاتى 1270 ـ يىل)، ئىبنى

① «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، I تۇم، 1980 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 767 ـ بەت.

خەللىكان (ۋاپاتى 1283 ـ يىل)، ئەل سەفەدى (ۋاپاتى 1366 ـ يىل) قاتارلىق ئەرەب تەزكىرىشۇناس ـ تارىخچىلىرىنىڭ ئەسىرىدىلا ئەمەس، ھەتتا مەخسۇس قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مۇئەللىپلىرى ئۇستىدە توختالغان سەمئانى ئەبۇ سەئىد (ۋاپاتى 1113 ـ يىل) نىڭ «كىتابۇلئەنساپ» ناملىق ئەسىرىدىمۇ تىلغا ئېلىنمىغان. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بىرقەدەر تولۇق پەرغانە (نەمەنگان) نۇسخىسىدا بۇ ھەقتە ھۆكۈملۈك ئۇچۇر بېرىلگەن.

مۇئەللىپنىڭ نامى، ئۇنىڭ ياشىغان ماكانى ۋە كىتابنى قەشقەردە تاماملاپ، تابغاچ بۇغرا قاراخانىغا سۇنغانلىقى، خانىنىڭ مۇئەللىپكە خاس ھاجىپلىق ئۇنۋانى بەرگەنلىكى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نەسرىي مۇقەددىمىسى پىلەن نەزمىلىك مۇقەددىمىسىدە ئوخشاش مەزمۇندا تىلغا ئېلىنغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ «مۇئەللىپنىڭ ئۆز ئۆزرىنى ئېيتقانلىقى بايانىدا»، «كىتابنىڭ نامى، مەنىسى ۋە مۇئەللىپنىڭ ئۆز قېرىلىقىنى ئېيتقانلىقى بايانىدا»، «ئېلىگنىڭ ئۆگدۈلمىشكە نەسىھەت قىلىشى» قاتارلىق بابلىرى بىلەن كىتابقا ئىلاۋە قىلىنغان «كىتاب ئىگىسى يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە نەسىھىتى» ناملىق باب ۋە ئۇنىڭ نەسرىي ھەم نەزمىلىك مۇقەددىمىسىگە ئاساسلانغاندا «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆز دەۋرىنىڭ يېتىشكەن بىلىم ۋە ئىستېدات ئىگىسى، پەزىلەت ۋە شاراپەت ئۇلگىسى بولغان «قۇز ئوردا» (بالاساغۇن) نى ماكان تۇتقان يۈسۈپ تەرىپىدىن يېزىلىشقا باشلىنىپ، ئاساسلىقى قەشقەر (ئورداكەنت) دە تاماملانغان ۋە ئەينى زاماننىڭ سەلتەنىتى — تابغاچ بۇغراخانلار خانى — ئەبۇ ئەل ھەسەن بىننى سۇلايمان بۇغراخانغا بېغىشلانغان. مۇئەللىپ ھەسەن بۇغراخان تەرىپىدىن «خاس ھاجىپ» لىق مەرتىۋىسى بىلەن تارتۇقلانغان. بۇ ھال «نەزمىلىك مۇقەددىمە» دىكى 56 — 63 ـ بەيىتلاردا مۇنداق بايان قىلىنغان:

پۈتۈنلۈك مە ھۆرمەت بۇ زۇھدلىغ ئۆزە
ساقىنوق بىلىكلىگ ئارىغلىغ ئوزا
[ئۇ توغرا، باھۆرمەت بىر زاھىت ئىرۇر،
بىلىملىك ۋە تەقۋا، ئېرىنغ - پاك يۈرۈر.]
بۇ تەكى تۇرۇغلاغ قۇز ئوردۇ ئەلى
تۆپ ئەسلى نەسەبدىن يوريمىش تىلى
[تۇرۇغلۇق ماكانى «قۇز ئوردۇ» ئېلى،
تۆپ ئەسلى نەسەپتىن خەۋەرچى تىلى.]
بۇ توغمىش ئەلىنىڭ چىقىپ بارغانى
كىتابنى قوشۇپان تۆكەل قىلغانى
[ئۇ تۆغقان ئېلىدىن كېتىپتۇ چىقىپ،
كىتابنى نەزمىگە قوشۇپ تۈگىتىپ.]
بارۇسىن بىتىمىش يەتۈرمىش نىزام
بۇ كاشغەر ئەلىنىدە قوشۇلمىش تەمام
[پۈتۈن ھەممىسىگە بېكىتكەچ نىزام،
ئۇنى قەشقەر ئىچىندە قىلغان تامام.]
مەلىكنىڭ ئۆڭىندە ئوقىمىش مۇنى
بۇ تابغاچ قارا بۇغراخانلار خانى
[ھۆزۇردا خانىنىڭ ئوقۇغان مۇنى،
ئۇ تابغاچ قارا بۇغراخانلار خېنى—]
ئاغىرلامىش ئارتۇق ئۆكۈش خىلئەتى
قەلەمنىڭ ھەقى تەپ ئۇقۇش ھۆرمەتى
[قەدىرلەپ ئۇنى كۆپ بېرىپ خىلئىتى[1]،
قەلەم ھەققى دەپ كۆپ قىلىپ ھۆرمىتى.]
بۇ خاس ھاجىپ ئاتىن تەگۈرمىش مۇڭا
مۇنى بۇ ئۆزىگە ياغۇتمىش يانا
[ئۇنىڭغا بېرىپ خاس ھاجىپلىق ئېتىن،
ئۇنى ئەيلەمىشتۇر ئۆزىگە يېقىن.]

① خىلئەت — مۇكاپات.

[بۇ مەنى ئۇچۇن كۆر ئاغىرلار ئانى
يۇسۇف خاس هاجىب تەپ ئايۇرلار كۆنى
[بۇ مەنا ئۇچۇن، كۆر، قەدىرلەر ئۇنى،
يۇسۇپ خاس هاجىپ دەپ ئاتارلەر كۆنى.]

بىز «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىغا كېيىنچىرەك، باشقا ـ باشقا قەلەم ئىگىلىرى تەرىپىدىن يېزىپ كىرگۈزۈلگەن[1] بۇ ئىككى ژانىردىكى مۇقەددىمىدە ئېيتىلغان تارىخىي ـ تەزكىرىلىك ئۇچۇر يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتىگە ئۇيغۇن دەپ قارايمىز. بۇ مۇلاهىزىمىزنى مۇئەللىپنىڭ ئۆزى ئۆز كىتابىغا ئائىت بەرگەن خەۋەرلىرى ۋە «كىتاب ئىگىسى يۇسۇپ ئۇلۇغ خاس هاجىپنىڭ ئۆزىگە نەسىهىتى» ناملىق ئىلاۋە قەسىدىسى بىلەن ئىسپاتلايدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قاچان دۇنياغا كەلگەنلىكى ۋە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرۈپ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. ئەمما داستاننىڭ ئاپتور 50 ياشتىن هالقىغاندا يېزىلغانلىقى ۋە 18 ئاي (بىر يېرىم يىل) ئىشلەپ، هىجرىيىنىڭ 462 ـ يىلى (مىلادىيىنىڭ 1070 ـ يىلى) تاماملانغانلىقى هەققىدىكى شېئىرىي مىسرالاردىن يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ هىجرىيىنىڭ 412 ـ يىلى (مىلادىيىنىڭ 1018 — 1019 ـ يىللىرى) دۇنياغا كەلگەنلىكىنى قىياس قىلىمىز[2]. ئۇ 365 ـ، 366 ـ

---

① س. ئى. مالوف: «قەدىمكى تۈركىي يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 1951 ـ يىل موسكۋا ـ لېنىنگراد نەشرى؛ رەشىد رەهمەتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىك. 1 ـ مەتىن»، 1947 ـ يىل ئىستانبۇل نەشرى؛ رەشىد رەهمەتى ئارات: «ئىسلام قامۇسى. «قۇتادغۇ بىلىك»»؛ ئا. ن. كونونوف: «يۇسۇپ بالاساغۇننىڭ داستانى — «قۇتادغۇ بىلىك»» قاتارلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن.

② رەشىد رەهمەتى ئارات (1900 — 1964) 1015 — 1016 ـ يىللىرى، دىلئاچار (1897 — 1979) 1018 ـ يىلى، قەيۇم كەرىموف 1019 ـ يىلى يۇسۇپ خاس هاجىپ دۇنياغا كەلگەن، دەپ تەخمىن قىلىشىدۇ.

بەيىتلىردا مۇنداق يازغانىدى:

تەگۈردى ماڭا ئەلگىن ئەلىگ ياسىغ
قۇغۇ قىلدى قۇزغۇن تۇسى تەگ باشىم
[ماڭا يەتكۈزۈپ قولىنى ئەللىك يېشىم،
قۇغۇ[1] قىلدى قۇزغۇن تۇسىدەك بېشىم.]
ئوقىر ئەمدى ئالتمىش ماڭار كەل تەيۇ
پۇسۇغ بولماسا باردىم ئەمدى نارۇ
[مېنى قىچقىرىپ ئاتمىش، دەيدۇ ئۇ كەل!
بارۇرمەن ئەگەرچە يەتمىسە ئەجەل.]

ئەگەر شۇنداق بولغىنىدا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ مەنسۇر بىننى ئەلى ئارسلانخان ئاكىسى ئەھمەد توغانخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا خانلىق تەختىگە چىقىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ئالەمگە كەلگەن بولىدۇ. بۇ خارەزىم شاھى مەئمۇن ئۆزىگە يېقىنلاپ كېلىۋاتقان مەنسۇر ئارسلانخان قوشۇنلىرى ئالدىدا ئىتائەتچان سۆزلەر تۇزۇپ ئىككى يىلدىن كېيىنكى ۋاقىت ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك ۋاقتى دەل سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چەۋرىسى يۇسۇپ (ئىبن ھەسەن) قىدىرخان (1026 — 1032) دەۋرىگە، ياشلىق مەزگىلى ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان (1032 — 1056) دەۋرىگە، توختالغان ھايات پەسلى قىسمەن ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد بۇغراخان، تولاراق مەھمۇد ئىبىن يۇسۇپ توغرۇل قاراخان (1059 — 1074) دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ قاراخانىلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى 3 — 4 ـ ئەۋلاد خانلىق دەۋرى بولۇپ، قاراخانىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خوتەننى باشقۇرۇپ، خارەزىم ۋە غەزنەۋىلەرگە تەھدىت سېلىپ، چوڭ يەر ئىگىلىك تۈزۈمىنى

---

① قۇغۇ — ئاققۇ.

بىكار قىلىپ مۇقىم گۇللىنىش دەۋرىگە كىرگەن مەزگىلى ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يېزىشقا كىرىشىشى ۋە بۇ ئىشقا ھىجرىيىنىڭ 460 — 461 - يىللىرى (مىلادىيىنىڭ 1067 — 1068 - يىللىرى) تۇتۇش قىلغانلىقى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى.

مەلۇمكى، بىر پۈتۈن قاراخانىلار ھاكىمىيىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى بولغان ھەسەن (ھارۇن) بۇغراخاننىڭ نەۋرىلىرى سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ ئارسلانخان («نۇرلىدەۋلە») بىلەن ئەلى ئىبنى مۇسانىڭ نەۋرىسى ئىبراھىم ئىبنى ناسىر تابغاچ بۇغراخان دەۋرىگە كەلگەندە قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئارسلانخانلىق (بۇغرا قاراخانلىق) ۋە بۇخارانى مەركەز قىلغان تابغاچ بۇغراخانلىقتىن ئىبارەت ئىككى ھاكىمىيەتكە ئايرىلىپ كەتكەنىدى. سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ ئارسلانخان ئۆلۈپ خانلىق ئىككىنچى ئىنىسى مەھمۇد ئىبنى يۈسۈپ توغرۇل قاراخان قولىغا ئۆتكەندە، ئۇ قازا قىلغان ئاكىسى سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ ئارسلانخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمانىنى ئۆزىنىڭ بالاساغۇندىكى ئورۇنباسارى — ئىلىك خان قىلىپ بەلگىلىگەنىدى. شۇ چاغدىلا ئەبۇئەل ھەسەن ئىبنى سۇلايمان غەربىي قاراخانىلار (تابغاچ خانلار) ھاكىمى ئىبراھىم ئىبنى ناسىر تابغاچ خان قولىدىن پەرغانىنى تارتىۋىلىپ تابغاچ خانلىق دەرىجىسىگە ئېرىشكەنىدى. مەھمۇد ئىبنى يۈسۈپ توغرۇل قاراخان 1074 - يىلى ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى ئۆمەر توغرۇل تېكىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ ئىككى ئايدىن كېيىن ئەبۇئەل ھەسەن ئىبنى سۇلايمان قائىدىلىك ھالدا ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئۇلۇغ بۇغراخانلىق — ئارسلانخانلىق سەلتەنىتىگە چىقتى. دەل مانا بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى بايانىدا» دېگەن بابقا ياكى ئالدىن بېشارەت ۋە ياكى قاياق ئىلھام بېغىشلىغان تارىخىي مەنزىرە.

«قۇتادغۇ بىلىك» بېغىشلانغان بۇغراخانىنىڭ كىملىكى توغرىسىدا خېلى بىر مەزگىل ئەگرى - توقايلىقلار ۋە ئېنىقسىزلىقلار داۋام قىلدى. ئىبنۇل ئەسىر، ئەبۇل فەزىل ۋە جامال قارىشى ئەسەرلىرى ۋ. ۋ. بارتولد ۋە س. ئى. مالوفلارنى ئەنە شۇنداق مۇشكۇللۇككە دۇچار قىلغانىدى. ئاخىر پەرغانە (نەمەنگان) نۇسخىسىنىڭ تېپىلىشى ۋە يەكەندىن 474 - ۋە 494 - ھىجرىيىگە (مىلادىيە 1081 - ۋە 1101 - يىلىغا) ئائىت ۋەسىقىلەرنىڭ تېپىلىشى بۇ مەسىلىنى ئوڭۇشلۇق ھەل قىلدى[1]. بىزنىڭ مۇھاكىمىمىزچە، خانلىق تەختىدە 28 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن ئەبۇل ھەسەن ئىبنى سۇلايمان بۇغراخان (1074 — 1102 - يىللىرى ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان) يۈسۇپ خاس ھاجىپتىن ئون نەچچە ياش چامىسىدا كىچىكرەك بولۇشى ئېھتىمال. بۇنىڭدىن باشقا يۈسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز داستانىدا ئەبۇ ئەل ھەسەن بۇغراخانغا قېرىنداش ۋە ئۆلۈم توغرىسىدا ئېيتقانلىرى ئۇنىڭ قېرىنداش توغرىسىدىكى پىكىر - تۇيغۇلارغا بۇغراخانغا قارىغاندا خېلى بالدۇر قەدەم قويغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

يۈسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنى ئەبۇ ئەل ھەسەن بۇغراخانغا ئۇ خانلىق تەختىگە «خۇددى كۆتۈرۈلۈپ چىققان قۇياشتەك» ئولتۇرغان، مۇھىت خۇددى «باھار پەسلى مەنزىرىسىگە ئوخشاش گۈزەللىك بىلەن يوپۇقدالغان» ۋاقىتتا يېزىپ بېغىشلىغانمۇ؟ ياكى ئۇ تېخى شەرقىي قاراخانىلارنىڭ خاقانى توغرۇل قاراخان (1058 — 1074) ھۇزۇرىدا ئورۇنباسار بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتا، ئۇنىڭ بىلىم - قابىلىيىتى ھەم يېقىنقى سەلتەنەت ئىستىقبالىنى ئالدىن بايقاپ ئۇنىڭغا

---

① بۇ ۋەسىقىلەردە بىرىدەك «ئەبۇل ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان قاراخان» دەپ يېزىلغان. بۇ سۇلايمان ئىبنى يۈسۇپ ئارسلانخان (نۇرىلدەۋلە) نىڭ چوڭ ئوغلى ئەبۇل ھەسەن بۇغراخانىنىڭ دەل ئۆزىدۇر.

تەقدىم قىلغانمۇ؟ داستاننىڭ «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى بايانىدا» دېگەن بايى ئەبۇل ھەسەن تابغاچ خان بۇغراخانلىق سەلتەنىتىگە ئولتۇرغاندا يېزىلىپ، داستانغا كىرگۈزۈلگەنمۇ؟ بۇ خىل قىياسىي مۇھاكىمىلەرگە سەۋەب بولغان نەرسە «قۇتادغۇ بىلىك» داستاننىڭ ئاساسىي ئورىگىنالى ئىچىدىكى 6495 ـ بەيىت بىلەن ئىلاۋە قىلىنغان ئۇچىنچى قەسىدىسىدىكى 6623 ـ بەيىتىنىڭ بىرىنچى مىسرالىرى ئوخشاش، ئىككىنچى مىسرالىرى پەرقلەنگەن نەزمىدىكى كىتابنى 465 ـ ھىجرى (مىلادىيە 1069 — 1070 ـ يىللىرى)، 18 ئاي سەرپ قىلىپ (6624 ـ بەيىت) تاماملىغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇچۇر بىلەن قاراخانىلار نەسەبنامىسىگە بېرىلگەن سەلتەنەت يىللىرى تىزىمىدا ئەبۇل ھەسەن تابغاچ خانىنىڭ بۇغراخانلىق تەختىگە 1074 ـ يىلى چىققانلىقى ئاڭرىسىدىكى ئۇچ يىلدىن ئىبارەت. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ نەسرىي ۋە نەزمىي مۇقەددىمىلىرىدە ئەسەر يېزىلىپ بولۇپلا خانغا سۇۋغا قىلىنىدى دەپ جەزملەشتۇرۇلمىگىنىدەك، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئېھتىماللىقلار بىلەن تېخى پۈتۈنلەي روشەنلىشىپ كەتمىگەن قاراخانىلار نەسەبنامىسى يىلنامە تەتقىقاتى ناتوغرىلىقلاردىن خالىي دەپمۇ جەزملەشتۇرمىگەن ياخشىراق.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قاچان ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى نامەلۇم، ئەمما ئۇنىڭ ئەبۇ ئەل ھەسەن بۇغراخان دەۋرىدىكى تىنچ ـ ئاسايىشلىق مۇھىتتا خانلىق ھوزۇرىدا ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى، جۇملىدىن ئۇنىڭ خاس ھاجىپلىق مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن جەمئىيەتكە پايدىلىق كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى كۆرسىتىپ زور شۆھرەت قازانغانلىقى ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش مۇمكىن.

يېقىندا مەلۇم بولۇشچە، زوھۇرىدىن ھاكىم بەگ قەشقەرگە رىياسەتچىلىك قىلغان ۋاقىت (1830 — 1848) تا بەدئىي

ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇر شائىرى مىر ھۈسەيىن سەبۈرى ئۆزى باشلىغان «بەھرىل ئەنسەپ» (نەسەب دەرياسى) ناملىق ئەسىرىنىڭ داۋامىنى ئۆز شاگىرتى سوپى ئاللا يارىنىڭ يېزىپ تۈگىتىشىگە تاپشۇرغان. ئەسەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىگە «ھەزرىتى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھىجرىيىنىڭ 478 ـ يىلى ۋاپات بولغان، ئۇنىڭ قەبرىسى كونا ھىسار (ئەسكى سار) نىڭ شىمالىدىكى پاي ئابدا. . . ئامىن، مەن شەيخ دۇئا قىلغۇچى مۇھەممەد سايىم سوپى ئاللا يارى» دېگەن خەتنى پارسچە يېزىپ قويغان[1]. ئەگەر بۇ ئىلاۋە توغرا دېيىلسە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1085 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ 66 — 67 يىل ياشاپ، قەشقەردە ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە قىزىل دەريا بويىدىكى بارگاھلىق يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان. ئاردىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتۈپ 1120 ـ يىلى قىزىل دەريانىڭ كەلكۈن كېلىپ ئەتراپىنى نابۇت قىلغاچقا، ئەھمەد بىننى ھارۇن خان ۋاقتىدا قەبرىگاھلىقتىكى ئالىمنىڭ جەسىتى ھازىرقى پايناپ (پايى ئاب) يېزىسىغا كۆچۈرۈلۈپ دەپنە قىلىنغان ۋە قەبرىگاھلىق بىنا قىلىنغان، شەيخ ـ جارۇپكەشلەر قويۇلغان. ھىجرىيىنىڭ 1074 ـ يىلى (مىلادىيە 1665 ـ يىلى) يەكەن خانلىرىدىن ئابدۇللاخان، ھىجرىيىنىڭ 1242 ـ يىلى (مىلادىيە 1828 ـ يىلى) قەشقەر ھۆكۈمرانى ئىسھاق ۋاڭ قەبرىگاھلىقنى قايتا ـ قايتا ئىسلاھ قىلىپ، رەڭلىك كاھىشلار بىلەن «كۆك گۈمبەز» مەقبەرىسى ھالىتىگە كەلتۈرگەن. 1972 ـ يىلى بۇ قىممەتلىك يادىكارلىق ۋەيران قىلىنغان. 1986 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 107 ـ نومۇرلۇق ھۆججەت چىقىرىپ ۋە بىر يېرىم مىليون يۈەن ئاجرىتىپ، يۈسۈپ خاس

---

① مۇھەممەد سىدىق زۇنۇن: «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھى ھەققىدە»، («قۇتادغۇ بىلىك» ماقالىلەر توپلىمى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 213 — 224 ـ بەتلەر).

هاجىپىنىڭ يېڭى پاسالغان قەبرىگاھلىقىنى 1989 ـ يىلى ئۆكتەبىرده تاماملاشقا كاپالەتلىك قىلدى. شۇ يىلى 16 ـ ئۆكتەبىر چۈشتىن ئىلگىرى قەشقەر شەھىرىده «مەملىكەتلىك 2 ـ قېتىملىق ‹قۇتادغۇ بىلىك› ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» ئېچىلدى، چۈشتىن كېيىن يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قايتا ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن مەقبەرىسىنى ئېچىش مۇراسىمىغا ئاپتونوم رايون رەئىسى تۆمۈر داۋامەت لېنىتا كەستى ۋە ئالىمنىڭ قەبرىسگە يوپۇق ياپتى.

گەرچە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇقەددىمىلىرىده يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ بالاساغۇندا ماكان تۇتقان يۇقىرى قاتلامغا مەنسۇپ ئائىلىده دۇنياغا كەلگەنلىكى[1]، ئۆز ئەسىرىنى بالاساغۇندا يېزىشقا باشلاپ، خانلىق ئوردا شەھىرى بولغان قەشقەرده ئاياغلاشتۇرغانلىقى قەيت قىلىنغان بولسىمۇ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ قەشقەر بىلەن ئالاقىسى بولمىغان، مۇئەللىپ ئۆزىمۇ بۇنىڭدىن ئىلگىرى قەشقەرگە كەلمىگەن دېگەن خۇلاسه تۇغۇلمايدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر يۇرتى بالاساغۇن قەشقەرگە يېقىن ۋە بۇ چاغدا خاقانىيه ئۆلكىسىگە قاراشلىق بىر ۋىلايەت بولۇپ، تولا ۋاقىتلاردا بۇغراخانلار جەمەتىنىڭ خانزادىلىرى باشقۇرىدىغان ئىلىك خانلىق ياكى هاكىمىيەت باشقۇرۇش سەنئىتىنى ئۆگىنىۋېلىش سەھنىسى هېسابلىناتتى. قەشقەر بولسا قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەينى زامانىدىكى سىياسىي ۋە مەدەنىي هاياتىنىڭ مەركىزىي ئوچىقى بولۇپ، مەرىپەت ئىزدىگۈچىلەرنىڭ، بولۇپمۇ يۇسۇپ خاس هاجىپتەك يۇقىرى قاتلام تالىپلىرىنىڭ ئالىي مەلۇماتىنى قەشقەر مۇدەررىسلىرى ۋە هۆكۈمالىرىدىن ئېلىشى تولىمۇ تەبىئىي ئەھۋال ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەشقەر VIII

---

① ئالما ـ ئاتادا چىقىدىغان «يولتۇز» ئەدەبىي ژۇرنىلىنىڭ 1983 ـ يىللىق سانلىرىدىن بىرىده يۇسۇپنى خانلىق سازەندىسى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان دېيىلگەن بولۇپ، بۇ هەقتە ئاساس يوق.

ئەسىردىكى تىبەتلىكلەر مۇداخىلىسى بىلەن XIII ئەسىر بېشىدىكى غەربىي قىتانلار مۇداخىلىسى ئارىسىدىكى ئالتە ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە ئاساسەن تىنچ ـ ئاسايىشلىق شارائىتىدا غايەت زور گۈللەنگەنىدى. مۇنداق تىنچ ـ ئاسايىشلىق ۋەزىيەتكە ئەينى زامان شارائىتىدىكى بۇخارا، سەمەرقەنت، مەرۋى، بەلىخ، ھەتتا «تىنچ شەھەر» دەپ ئاتالغان باغدادمۇ مۇيەسسەر بولالمىغان.

شۇنىمۇ دىققەتكە قارىتىش لازىمكى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ رۇسچە نۇسخىسىنى ئىشلىگەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى پروفېسسور ئا. ن. كونونوف ئۆزىنىڭ «يۇسۇپ بالاساغۇننىڭ داستانى ‹قۇتادغۇ بىلىك›» سەرلەۋھىلىك مۇقەددىمىلىك ماقالىسىدە: «يۇسۇپ بالاساغۇنى تۇغۇلغان بۇ شەھەر ‹قۇز ئوردا› نامى بىلەن مەشھۇر بولسىمۇ، ئۇنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكى ھازىرغىچە ئېنىقلانمىدى»[1] دەپ يازسا، ئۇيغۇر ئالىمى، ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئاكادېمىكى مۇرات ھەمرايوف «دەۋر سەھىپىلىرى» ناملىق كىتابىدا: «بالاساغۇن شەھىرىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكى تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا گۇمانلىق بولسىمۇ، لېكىن يۇسۇپنىڭ ياشاپ ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان جايى قەشقەر تۇغرىسىدا ھېچقانداق گۇمان يوق»[2] دەپ يازغانىدى. بالاساغۇننىڭ ئوردا كەنت — قەشقەرگە يېقىنلىقى ۋە ھاۋاسىنىڭ سالقىنلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن «قۇز ئوردا» (تەسكەيدىكى ئوردا) دەپ ئاتالغانلىقى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە تىلغا ئېلىنغان. بالاساغۇن زادى قەيەردە؟ سۇياپ (چۇئاب) قەلئەسى دەپ قارالغان ئاقپىشىن بىلەن «قۇز ئوردا»نىڭ

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 1989 ـ يىلى ئۈرۈمچى نەشرى، 4 ـ بەت.

② مۇرات ھەمرايوف: «دەۋر سەھىپىلىرى»، 1972 ـ يىلى ئالما ـ ئاتا نەشرى، 84 ـ بەت.

ئالاقىسى قانچىلىك؟ مانا بۇ ھېچقانداق چەكلىمىسىز تەنقىق قىلىشقا بولىدىغان ئوچۇق ۋە قىزىقارلىق تېما.

«قۇتادغۇ بىلىك» قەشقەردىن ئىبارەت ئەينى زامان يىپەك يولى مەدەنىيەت ئالاقىلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە كلاسسىك مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈكىدە مەيدانغا كەلگەن. مىڭلىغان يىللاردىن كېيىنكى جۇغراپىيىلىك ـ ئېتنىك ئۆزگىرىش تۈپەيلى، ئاللىقاچان خارابلاشقان ۋە ھەقىقىي ئورنى نامەلۇم تۇرۇۋاتقان بالاساغۇننى قەشقەر خانلىقى ۋە قەشقەر ئەدەبىي تىلى، قەشقەر شەھەر مەدەنىيىتى چەمبىرىدىن ئايرىپ تاشلاش بىمەنە ئۇرۇنۇشتۇر. «قۇتادغۇ بىلىك» بوستان مەدەنىيىتى، شەھەر مەدەنىيىتى ۋە كلاسسىك ئوردا مەدەنىيىتىنى بىر گەۋدە قىلغان قەشقەر مەدەنىيەت مۇھىتىنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، خەلقئارا سودا مۇناسىۋەتلىرىسىز مۇنداق كلاسسىك ئەسەرنىڭ رويابقا چىقىشى مۇمكىن ئەمەس.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئوقۇش تارىخى بىزگە مەلۇم ئەمەس. شۇنداقتىمۇ بىز «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مول مەزمۇنلۇق سەھىپىلىرىدىن ئالىمنىڭ پەلسەپە، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تېبابەتچىلىك، تىلشۇناسلىق، لوگىكا، شېئىرىيەت ئىلمى، دراماتورگىيە، ئەخلاقشۇناسلىق، ئېستېتىكا، قانۇنشۇناسلىق، ئىقتىساد ئىلمى، سىياسىي باشقۇرۇش سەنئىتى، دىپلوماتىيە، ھەربىي ئىلىم، ماۋارىپ، دىنشۇناسلىق، فولكلور ۋە تارىخ قاتارلىق پەنلەردىن كاتتا بىلىم ئىگىسى ئىكەنلىكىنى، يالقۇنلۇق ئىنسانپەرۋەر مۇتەپەككۇر، يېڭىلىق ھامىيسى ۋە ماھىر تىل ئۇستىسى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ باي ۋە كۆپ قىرلىق مەدەنىيەت ئاساسىنى شۇنىڭدەك كۆپ تەرەپلىمىلىك بىلىم قۇرۇلمىسىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلىرى

بىلەن خاراكتېر ئالامەتلىرى قىزىقارلىق تېما بولسىمۇ، ئەمما بىز بۇ توغرۇلۇق ئۇنىڭ داستانىدىكى تەپەككۇر ئوبرازلىرىدىن باشقا ھېچقانداق بىۋاستە ماتېرىيال مەنبەسىگە ئىگە ئەمەسمىز. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 31 ـ بابىدىكى «ئۇلۇغ ھاجىپ» شەرتلىرى توغرىسىدىكى بايانلارنى گەرچە دەل يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پېرسونا‌ژ تەسۋىرى دېيىشكە ئاساسىمىز بولمىسىمۇ، بۇنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلىرىگە زىت، ھەتتا يىراق دېيەلمەيمىز. بۇنىڭ مۇھىملىرى بىلىملىك، ئەقىللىق، زېرەك، ئېغىر ـ بېسىق، پاك ۋە تەقۋادار، كەمتەر، مۇلايىم، ھايالىق ۋە سىر ساقلايدىغان، خۇيى ئىللىق ۋە مېھرىبان، جۇملىدىن قوڭۇر چاچ ـ ساقاللىق، يۈز ـ كۆزى ۋە ئاۋازىمۇ يېتەرلىك گۈزەل، يېقىملىق بولۇشتىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە 2487 ـ، 2488 ـ بەيىتتىن تەشكىل تاپقان رۇبائىيدا مۇنداق يېزىلغان:

ھاجىبلىققا ئاشنۇ بۇ ئون نەڭ كەرەك
يىتى كۆز قۇلاق ساق كۆڭۈل كەڭ كەرەك
يۈزى كۆركى بود تىل ئۇقۇش ئۆگ بىلىك
قىلىنچى بۇلارقا تۇكەل تەڭ كەرەك
[ھاجىپلىققا ئاۋۋال بۇ ئون نەڭ① كېرەك،
ئىتتىك كۆز، قۇلاق ساق، كۆڭۈل كەڭ كېرەك.
گۈزەل يۈز، بوي، تىل، ئاڭ، ئەقىل ۋە بىلىم،
خۇلق ـ مىجەز بۇلارغا تولۇق تەڭ كېرەك.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ روھىي ھايات تارىخىدا بىر تەكشى ئۆتمىگەن، ئۇنىڭ مىللەتنى تۈزەش تەشەببۇسلىرى بىلەن تەرەققىيپەرۋەر ئىسلاھات پروگراممىلىرى ئەينى زامانىدىكى لەنىتى مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنىڭ رەشك ـ ھەسەت، پىتنە ـ

① نەڭ — نەرسە.

پاساتلىرىغا، دوست ـ ئەقرىبالىرىنىڭ ۋاپاسىزلىقىغا دۇچ كەلگەن. رەشىد رەھمەتى ئاراتنىڭ «ئىسلام قامۇسى. «قۇتادغۇ بىلىك» تېمىسىغا يازغان ماقالىسىدە بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەن: «شەخسىي نەپسانىيەتچىلىك ۋە ئۆتكۈنچى مەنپەئەتلەر ئارقىسىدىن يۈگۈرىدىغان كىشىلەر ئارىسىدا شائىر ـ مۇتەپەككۇر ئونتۇرىغا قويغان پىكىرلەرنىڭ قوغدىلىشى ئاسان بولمىغان»، «چوڭقۇرراق تەسەۋۋۇر قىلغىنىمىزدا، بۇ ئەسەرنىڭ ئىچ ـ ئىچىدىن قاينىغان بىر ھېسسىيات ۋە جاۋابكارلىق تۇيغۇسى بىلەن يېزىلغانلىقى چۈشىنىشلىك بولىدۇ، بۇ ھال شائىرنىڭ ئۇلۇغۋارلىق دەرىجىسىنى يۇقىرىلاتقان.»[1] دەرھەقىقەت، داستاننىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلىنغان مىسرالاردىن پازىل پەزىلەت ئىگىسى، كامىل كامالەت ئىگىسى ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ مەشئەلچىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ماددىي مەئىشەتتە كەم ـ كۈتىسىزلىكى، ئەمما بۇزۇلغان ئىجتىمائىي روھىيەتتىن ئىبغىر خورسىنغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس[2]. ئۇ 6601 ـ بەيىتتا مۇنداق يازغانىدى:

چادان تەگ تىكەرلەر چىنبۇن تەگ سورارلار
كۆپەك تەگ ئۇرەرلەر قايۇسىن ئۇرايى
[چايانەك چاقۇرلەر، چۈنەنەك شورارلەر،
ئىتتەك قاۋارلەر، قايسىنى ئۇراي مەن.]

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 263 ـ بەت.
② داستاننىڭ 3413 — 3419 ـ بەيىتلىرى بىلەن 3422 ـ بەيىتلىرىغا قارالسۇن.

3. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ كىتابەت نامى ۋە خاراكتېرى

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ نامى ۋە خاراكتېرى ئۇستىدە داۋام قىلىۋاتقان مۇنازىرىلىك مۇھاكىمىلەر بۇ ھەقتە ئۆز قاراشلىرىمىزنى شەرھلەپ ئۆتۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 350 ـ، 351 ـ، 352 ـ بەيىتلىرىدا كىتاب نامى توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ:

كىتاب ئاتى ئۇردۇم قۇتادغۇ بىلىك
قۇتادسۇ ئوقىغلىقا تۇتسۇ ئەلىگ
[كىتاب نامى قويدۇم قۇتادغۇ بىلىك،
قۇتاتسۇن ئوقۇچىغا تۇتسۇن ئىلىگ.]
سۆزۈم سۆزلەدىم مەن بىتىدىم بىتىك
سۇنۇپ ئىكى ئاڭۇننى تۇتغۇ ئەلىگ
[سۆزۈم سۆزلىدىم مەن، پۈتىدىم بىتىگ،
سۇنۇپ ئىككى دۇنيانى تۇتسۇن ئىلىگ.]
كىشى ئىكى ئاڭۇننى تۇتسا قۇتۇن
قۇتادمىش بولۇر بۇ سۆزۈم چىن پۈتۈن
[كىشى تۇتسا بەخت بىرلە ئىككى جاھان،
بەختلىك بولۇر، بۇ سۆزۈم چىن ھامان.]

روشەنكى، مۇئەللىپ ئۆز كىتابىنى «قۇت ئاتا قىلغۇچى بىلىم» نامىدا ئاتىغان ۋە كىتابتىكى ھېكمەتلەر ئارقىلىق ئېلىگ ۋە كىشىلەرگە ھەر «ئىككى جاھان» لىق ئۇچۇن ئەسقاتىدىغان قۇت بىلىملىرىنى بىلدۇرمەك بولغان. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ نامى ھەققىدە ھەرخىل چۈشەندۈرۈشلەر ساقلانماقتا. بۇلارنى ئومۇمەن مۇنداق ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن:

گ. ۋامبېرى، ۋ. رادلوف، س. ئى. مالوف (1880 —

1957)، ۋ. توماسېن، رەشىد رەھمەتى ئارات، ئا. ئى. كرىمسكى، س. ف. ئىۋانوف، قەيۇم كەرىموف قاتارلىق ئالىملار بۇ داستان نامىنى «بەختلەندۇرگۇچى بىلىم»، «بەخت كەلتۇرگۇچى بىلىم»، «بەخت ئاتا قىلغۇچى بىلىم»، «بەخت كىتابى»، «راھەتبەخش بىلىم»، «بەخت بىلىمى» دەپ ئىزاھلاشتى.

ۋ. ۋ. بارتولد، جاۋبېروت، مىلئورانسكي، كاپسوغلۇ، ئا. ۋالىتوۋا قاتارلىق ئالىملار بۇ كىتاب نامىنى «پادىشاھلارنى سۈپەتلىگۈچى بىلىم»[1]، «سەلتەنەت بىلىمى»، «سىياسىي ھاكىمىيەت بىلىمى»، «باشقۇرۇش بىلىمى» دەپ ئىزاھلاشتى.

«قۇتادغۇ بىلىك»نى بەخت بېغىشلىغۇچى بىلىم دەپ ئىزاھلىغۇچىلار «قۇت» ئىبارىسىنى «بەخت»، «بەخت ـ سائادەت» مەنىسىدە چۈشەندۇرۇش بىلەن بىللە، بۇ داستاننىڭ تېمىاتىك مەزمۇنى ۋە مەقسەتدارلىقىنى ئىنساننىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتى نۇقتىسىدىن ئىزاھلىسا، «قۇتادغۇ بىلىك»نى سەلتەنەت بىلىمى دەپ ئىزاھلىغۇچىلار «قۇت» ئىبارىسىنى «ھاكىمىيەت»، «سەلتەنەت» مەنىسىدە چۈشەندۇرۇش بىلەن، بۇ داستاننىڭ تېمىاتىك مەزمۇنى ۋە مەقسەتدارلىقىنى ئېلىگ ۋە ئۇنىڭ دۆلەتنى ئەقىل، بىلىم، قانۇن بىلەن باشقۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنى يۈكسەلدۇرۇش نۇقتىسىدىن ئىزاھلايدۇ. بارتولد قاتارلىقلار بۇ ئەسەرنىڭ بۇغراخانغا سۇنۇلغانلىقى، ھەم دۆلەت، ھەم جامائەت مەسىلىلىرى مۇھاكىمە قىلىنغانلىقى، بۇ ئەسەرنىڭ ئۆز تېمىسىنى كۆرسەتكەن جايلاردا «ئەدەبۇلمۇلۇك» (دۆلەت قائىدىلىرى)، «ئايىنۇل مەملىكە» (دۆلەت ئەينىكى)، «زىننەتۇلئۇمرا» (ئەمىرلەر زىننىتى) قاتارلىق شۆھرەتلىك

---

① بۇ كۆزقاراش ئىزچىل يوسۇندا بارتولدقا خاستۇر.

ناملاردا ئاتالغانلىقىغا قاراپ ئۇنى ئەنە شۇنداق خاس ئوردا كىتابى تەرىزىدە چۈشەندۈردى. بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ كەڭ جامائەتچىلىككە قارىتىلغان ئىنسانپەرۋەر روھى ۋە تېماتىك مەزمۇنىنى چۈشىنىشكە نۇقسان يەتكۈزىدۇ.

«قۇت» ئىبارىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يازما مەنبەلىرى ھېسابلانغان ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى بىلەن تۇرپان تېكىستلىرىدە، مەھمۇد قەشقەرى بىلەن سۆگۈ سەلى ئىشلىگەن ئەسەرلەردە گەرچە مۇقەددەسلىك، ئىلاھىيلىق، تادۇ (نەرسە) ۋە ئۇلۇغ سىما مەنىلىرىگە ئىگە بولسىمۇ، ئاساسلىقى تولىمۇ روشەن ھالدا بەخت ـ سائادەت مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن.

«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «قۇت تەڭرى ياشار، كىشى ئوغلى قوپ ئولگەلى تۇرمىش» (قۇت تەڭرى ياشار، كىشى ئوغلى ئۆلۈپ كېتەر)، «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا: «تەڭرى يارلۇق دوقتىن ئۇچۇن، ئۆزۈم قۇتۇم بار ئۇچۇن قاغان ئولۇتتىم» (تەڭرى قوللىغانلىقىدىن، ئۆزۈمنىڭ بەختىم بولغانلىقى ئۇچۇن قاغان بولدۇم) دەپ يېزىلغان. «ئۇيغۇرچە قانۇن ۋەسىقىلەر» دە: «ئىدىقۇت تەڭرى كەنمىز» (بىزنىڭ مۇقەددەس تەڭرىمىز) دەپ يېزىلغان. «ئوغۇزنامە» دە: «مەن سېڭا باشىمنى، قۇتۇمنى بېرەمبەن» (مەن ساڭا بېشىمنى، جېنىمنى بېرىمەن) دەپ يېزىلغان. «تۇرپان تېكىستلىرى» دە: «قامۇغ قۇتلار ۋە ھىش ئىكلەر تور قايۇ ئىيە باساكۇيۇ قۇپاتۇ تۇرۇرلار» (بارلىق روھلار ھەممە جايغا نەزەر تاشلاپ ئىزمۇ ئىز قوغداپ تۇرۇشىدۇ)، «گراھى سەنجەر ئول قۇتى سۇۋ» (ساتورىن سەييارىسىنىڭ زاتى سۇدۇر)، «يۇقۇنۇر بىز لىمچىن ئاتلىق يۇلتۇز قۇتىڭا» (بىزلەمچىن ئاتلىق يۇلتۇز زاتىغا سەجدە قىلۇرمىز)، «ئون توقۇز ياشلىق ئىرۇر قۇتى تۇپراق» (بۇ زاتى تۇپراقنىڭ يېشى 19 دا ئىدى) دېيىلگەن. سۆگۈ سەلى تەرجىمە قىلغان «ئالتۇن يارۇغ» (سۇۋارنا پرابھا) دا: «大福» ئىبارىسىنى ئۇيغۇرچە

«ئۇلۇغ قۇت» دەپ، 《福善》 ئىبارىسىنى «تۇزۇن قۇتلۇغ» دەپ، 《福德》 ئىبارىسىنى «قۇتلۇغ بۇيانلۇغ» دەپ تەرجىمە قىلىش بىلەن ئىلاھىي نامىلار ئارقىسىغا «قۇتى» سۆزىنى قوشۇپ ئاتىغان. مەسىلەن، 《我向善智菩萨摩诃萨礼拜》 دېگەن جۈملىگە «قۇت» ئىبارىسىنى قوشۇپ، ئۇنى «يۇكۇنۇرمەن تۇزۇن بىلگە بىلىگلىك بۇدساتۋا ماھاسا تاۋ قۇتىڭا» دەپ تەرجىمە قىلغان.

دېمەك، «قۇت» ئىبارىسى «قۇتلۇق»، «بەخت»، «مۇقەددەس»، «جان»، «روھ»، «زات، ئېلىھىيەت»، «شەرىپى» قاتارلىق ئالماش مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، يەنىلا بەختنى چۆرىدىگەن، ئۇنىڭغا ھالال ۋە شەرەپلىك خاراكتېرىستىكا بېغىشلىغان. ئۇنىڭ ئادەتتىكى بەخت ـ سائادەت («ماڭلىغ») تىن پەرقى، ئۇنىڭ ئالەم قانۇنى ۋە كىشىلىك قائىدىلىرىگە لايىق مۇقەددەس، ھالال ۋە يوللۇقلىقدۇر. بۇ ئىبارىنى ئىنسان بىلەن ئىلاھىيەتنىڭ ۋە ئىنسان بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوق قىلغان مەدەنىيەت تېپىدىن ئايرىغان ھالدا، ئىنسان بىلەن پادىشاھ ۋە ھوقۇق مۇناسىۋىتىنى ئوق قىلغان مەدەنىيەت تېپى بويىچە ئىزاھلىغىلى بولمايدۇ. ئادەتتە ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى «دۆلەت» ئىبارىسىنىمۇ «بايلىق» ۋە «ھاكىمىيەت»تىن ئىبارەت ئىككى مەنىدە چۈشىنىدۇ. مېنىڭچە، «قۇت» ئىبارىسىگە قارىغاندا، «دۆلەت» ئىبارىسى خېلىلا كېيىن ۋە پەرقلىق مەنىدە شەكىللەنگەن.

«بىلىگ» ئىبارىسى بىلىش كىرىستالى بولغان بىلىم مەنىسىدە بولۇپ، «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»دا: «ئايىغ بىلىگ ئانتا ئۆيۈر ئېرمىش» (ئۇندا ئۇ بىلىم ئۆگەندى)، «بىلىگسىز قاغان ئولۇرمىش ئېرىنج» (بىلىمسىز قاغانلار ئىدى) دەپ يېزىلغان بولسا، مۇللىر ئېلان قىلغان ئۇيغۇرچە تېكىستلەردە: «ئەي مېنىڭ قىزىم بىلگا بىلىگىن مىنتادا ئۇنتۇڭ يىگەدتىڭ»

(ئەي مېنىڭ قىزىم ئەقلىڭ ۋە بىلىمىڭ تۆپەيلى غەلىبە قىلدىڭ)، «تۆكەل بىلگا بىلىگلىگ تەڭرى تەڭرىسى بۇرقان» (مۇكەممەل ئەقىل ۋە بىلىملىك تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان) دەپ، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» تا بولسا: «بىلىگلىگ ئېر ئۆلدى ئاتىسى ئۆلمەدى» (بىلىملىك ئەر ئۆلدى، نامى ئۆلمىدى) دەپ يېزىلغان.

شۇنداق قىلىپ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ نامى ئېتىمولوگىيىلىك جەھەتتە، «قۇت» (بەخت)، «قۇتادغۇ» (بەختلىك قىلغۇچى، بەخت بېغىشلىغۇچى، بەختكە مۇيەسسەر قىلغۇچى)، «بىلىگ» (بىلىم) دېگەن سۆزلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، «بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. جۈڭگو ئۇيغۇرشۇناس ئالىملىرىدىن فېڭ جياشىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»نى «福乐智慧» دەپ تەرجىمە قىلدى. بۇنىڭدىكى «智慧» ئىبارىسى «ئەقىل - پاراسەت» مەنىسىدە بولسىمۇ، يەنىلا «بىلىم» مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» جانلىق مەنىدە «ئىجتىمائىي بەخت ھەققىدىكى بىلىم» دېگەن ئۇقۇمنى بېرىدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بىر قىسىم شەرقشۇناسلار «قۇتادغۇ بىلىك» سۆزىنى خاس شاھلار دەستۇرى، ھۆكۈمرانلىق قىلىنەماسى، دۆلەت قائىدە - نىزامنامىسى دەپ ئىزاھلاپ، قىسمەنلىكنى ئومۇمىيلىق، ۋاستىنى مەقسەتدارلىق ئورنىغا دەسستىشتى.

شۇنى تەكىتلەش لازىمكى، «قۇتادغۇ بىلىك» ھەممىدىن ئىلگىرى خەلققە، كەڭ كىشىلىك جەمئىيەتكە قارىتىلغان، ئۇنىڭ بىر پۈتۈن پەلسەپىۋى ۋە ئىدىيىۋى كۆز قاراشلار سىستېمىسى كەڭ ئاھالە ۋە ئۇنىڭ ئورتاق ئىجتىمائىي بەخت - سائادىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان. بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ مۇئەللىپى ئۇچۇن بىرىنچى دەرىجىلىك تۈپ مەسىلە ۋە ئاساسىي مەقسەت ھېسابلىنىاتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇشۇ تۈپ مەقسەتنىڭ ھەل قىلغۇچ ۋاستىسى سۈپىتىدە خۇددى تەڭرىنىڭ

تەبىئەتنى گارمۇنىك باشقۇرغىنىغا ئوخشاش جەمئىيەتنىڭ خاقان باشچىلىقىدىكى دۆلەت تەرىپىدىن توغرا ۋە ياخشى تەشكىللىنىشىنى، دۆلەتنىڭ خەلقنىڭ ئىجتىمائىي بەخت - سائادىتىنىڭ بەرپا قىلغۇچى قورالى بولۇشى لازىملىقىنى ۋە ئۇنىڭ شەرتلىرىنى بايان قىلغان. «قۇتادغۇ بىلىك» تە سۆزلەنگەن ئەقىل - پاراسەت، بىلىم ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرى يالغۇز دۆلەت باشلىقىغا ئەمەس، ھەممە بەخت ئىزدىگۈچىلەرگە قارىتىلغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن روشەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپقا ئۆز داستانىغا «بەخت بېغىشلىغۇچى بىلىم» ماۋزۇسىنى قويۇشقا ئىلھام بەرگەن ئىدىيە ھەممىدىن ئىلگىرى قانداقتۇر خاقانلارنىڭ شەخسىي ۋە ئوردا ئىشلىرىدىكى بەخت كاتېگورىيەسى بولماستىن، بەلكى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئۆز ۋەتەندىشى ئاتاقلىق ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار» («كىتاب ئەرەئى ئەھلى مەدىنە تۇل فازىلە»)، «بەختكە ئېرىشىش يوللىرى توغرىسىدا رىسالە» («رىسالەفىت تەنبى ئەلەسبابىس سائادەت»)، «بەخت توغرىسىدىكى تەفسىل كىتابى» («كىتابەت تەفسىلەس سائادەت») قاتارلىق ئەسەرلىرىدە گەۋدىلەنگەن كەڭ ئاھالىنىڭ رېئال دۇنيا ۋە مەۋجۇت دۆلەتتىكى ئىجتىمائىي بەخت - سائادىتى كاتېگورىيىسى ئىدى. خۇددى ئاكادېمىك غوپۇروف بىلەن قاسىمجانوف تەكىتلەپ كۆرسەتكىنىدەك: «يۇسۇپ ئۆزىنىڭ تېمىاتىك داستانىنىڭ ئەل فارابىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاقىي كۆز قاراشلىرى بىلەن تۇتاشتۇرغانىدى. ئۇ بەخت مەسىلىسىنى ئۆزىنىڭ غايىۋى دۆلەت تەلىماتىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى سۈپىتىدە ئىزچىللا- شتۇرغان، ئۇنىڭغا ئېرىشىشنىڭ سىياسىي ۋە

ئەخلاقىي يوللىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان»[1] ئىدى. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ داستانىنىڭ «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرج بايانىدا» ناملىق بابىدا سۆزنى ئالەم تۈزۈلمىسى ۋە ئالەم گارمۇنىيىسى كۆز قاراشلىرىنى ئىزاهلاشتىن باشلاپ، بىردىنلا ئىنسان تېمىسىغا بۇرغانلىقى، ئالەمنىڭ ئاساسى بولغان تۆت زاتنى تىلغا ئېلىشتىن، داستاننىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى يورۇتقۇچى سىمۋوللۇق خاراكتېردىكى تۆت پېرسوناژنى بايان قىلىشقا ئۆتكەنلىكى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى.

يۇسۇپ خاس هاجىپ 147 ـ بەيىتتا مۇنداق يازىدۇ:

باسا ئايدىم ئەمدى مۇنۇ يالكۇقۇغ
ئاغىرلىقى بولدى بىلىك ئۆگ ئۇقۇغ
[بۇ ئىنسان بايانىن قىلاي ئەمدى مەن،
قەدىر تاپتى ئەقلى، بىلىم ـ ئالىڭ بىلەن.]

دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ كىتابەت نامى ئۇنىڭ كىتاب خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان مەزمۇن روهىيىتى بىلەن ئىزچىل بىرەك بولغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ كىتابەت خاراكتېرى ئۇستىدىمۇ ئوخشاشمىغان قاراشلار ساقلانغان. بۇ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ بەزىلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» خەزىنىسىنىڭ مەلۇم بىر ساهەسى، مەلۇم بىر سالونى گەۋدىلەندۈرگەن قىسمەنلىك قىممىتىدىكى تېمانىك مەزمۇنلارنى كىتابنىڭ خاراكتېرىستىكىسىنى بەلگىلىگۈچى ئاساس دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ چىقسا، بەزىلىرى ئۇنىڭ مەلۇم بىر ئىپادىلەش شەكلى ياكى بەدىئىي ۋاستىلىرىنى كىتابنىڭ خاراكتېرىستىكىسىنى بەلگىلىگۈچى ئاساس دەرىجىسىگە

① غ. غوپۇروف، ئا. قاسىمجانوف: «مەدەنىيەت تارىخىدا ئەلفارابى»، 1975 ـ يىل ئالما ـ ئاتا، رۇسچە نەشرى، 169 ـ بەت.

كۆتۈرۈپ چىقىشقان. بۇنىڭدىن باشقا «قۇتادغۇ بىلىك»نى تەپسىلىي تەتقىق قىلماي قارىسىغا پىكىر بايان قىلغان، ھەتتا ئىرانشۇناس مەشھۇر ئالىم ۋ. ۋ. بارتولدتەك «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىغا بۇرمىلاش خاراكتېرلىك پىكىر بايان قىلغان ئالىملارمۇ بولغان.

ۋ. ۋ. بارتولد «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە يەكۈنلىتەكلىك بىلەن بىرقانچە قېتىم توختالغان. ئۇ «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تارىخى ھەققىدە لېكسىيىلەر» نامىلىق ئەسىرىدە: «بالاساغۇنلۇق يۇسۇپنىڭ ئەسىرىدە ھېچقانداق بىر تارىخىي شەخسنىڭ نامى يېزىلمىغان. بۇ جەھەتتە «قۇتادغۇ بىلىك» پارسچە يېزىلغان ئۇلگىلەرگە نىسبەتەن قىممىتى بەكلا تۆۋەن بىر ئەسەردۇر»[1]، داستاندىكى پېرسوناژلار «ھاياتىي كۇچكە ئىگە ئەمەس»[2]، «بىمەنە تەمسىللەر (مەسىلەن، شائىر ئادالەتنى ئەمىر، دۆلەتنى ۋەزىر دەپ كۆرسىتىدۇ) ۋە ھاياتتىن خېلىلا يىراق بولغان بىر يۈرۈش بوش نەسىھەتلەرنى كۆرىمىز»[3] دەپ يازغان. ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا ئاساس سالغۇچى ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشقان بۇ ئالىمنىڭ روھىيەت ۋە ئىدېئولوگىيە تەتقىقاتىدىكى يەكۈنلىتەكلىكى بىلەن تەتقىقات پوزىتسىيەسىدىكى ئېھتىياتسىزلىق تۈپەيلى سادىر قىلغان بىر قاتار جىددىي خاتالىقلىرىنى بىز ۋە بىزدىن كېيىنكى كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار داۋاملىق تەنقىد قىلىدۇ. ئاجايىپ ھېكمەت قامۇسى ۋە بىلىم خەزىنىسى ھېسابلانغان «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇنى قوپاللىق بىلەن بۇرمىلىغان مۇخالىپلىرىغا ئەسىرلەردىن ئەسىرلەرگە رەددىيە بەرگۈچى ئەقىل ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرىدىغانلىقىغا، يەنە قانداق شۈبھە بولسۇن؟!

«قۇتادغۇ بىلىك»نى ۋېنگرىيە ئالىمى ژ. تەھوردى

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 127 ـ بەت.
② «بارتولد ئەسەرلىرى»، V توم، 113 ـ بەت.
③ «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 126 ـ بەت.

«خەنزۇچە بىرەر ئەسەرنىڭ تۈركچە كۆز قاراش ياكى شۇ خىل كۆز قاراشقا ئۇيغۇن تەرىزدىكى بىر تەرجىمىسىدىن ئىبارەت»[1] دەپ ھۆكۈمۇ قىلىپ كۆردى. ئەمەلىيەت بۇ ھۆكۈمنىڭ سىلىشتۇرما تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا ئاساسلانمىغان تەخمىن ۋە خىيالىي نەرسە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك»نى دىنىي دەستۇر دېگەن قاراشتىكىلەرگە بومباچى بىلەن دەي كاڭشىك، فېك جىنيۈەن قاتارلىقلارنىڭ كۆرسىتىش مۇمكىن. بومباچىنىڭ قارىشىچە: ئەسەر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مۇكەممەل مەھسۇلى، ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى ئۇستۇن ئورۇن تۇتقان ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي تەركىبلىرىگە ئىسلام تامغىسى بېسىلغان[2]. دەي كاڭشىك، فېك جىنيۈەنلەر «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دىنىي پەلسەپىۋى ئىدىيىسى» ناملىق ماقالىسىدە تولىمۇ ئېنىق مەنتىقىلىق زىددىيەتلەر ئاساسىدا بولسىمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراشلىرىنى ئەبۇل ھەسەن ئەشەرى [17] ۋەكىللىكىدىكى ئىسلام مەدرىس پەلسەپىسى — «كالامىزم»غا تەۋە قىلىدۇ ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»تە سۈننىي مەزھىپىگە خاس ئىسلام دىنى دۇنيا قاراشلىرى بايان قىلىنغان، دەپ تەرىپلەيدۇ[3]. بۇ خىل قاراش ئىزچىل يوسۇندا كۆپچىلىك تەنقىداتچىلار تەرىپىدىن رەت قىلىنىپ كەلگەن. كاپسوغلۇ «قۇتادغۇ بىلىك» ئاپتورىنىڭ «تەقۋادار مۇسۇلمان» بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىسلام تەسىرىدىن يىراقتا تۇرمىغانلىقىنى ئىقرار قىلغان ھالدا، بۇ ئەسەردە ئىسلام تەسىرىنىڭ ئاجىزلىقىنى بىر قاتار پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭچە، «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ ئۇلى بولغان تېرمىنىزملىق (بەلگىلەنگەن) جەبرىيەچىلىك (تەقدىرچىلىك)

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 125 ـ بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 128 ـ بەت.
③ «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، ئۇيغۇرچە 1989 ـ يىللىق 5 ـ سان.

چۈشەنچىسى ئەمەس ، بەلكى ئەقىلغا ئۇيغۇن ئىنسانىي چۈشەنچە جارى قىلىنغان[1] . س . ن . ئىۋانوف : «ئۇنىڭ تۈپ نىگىزىنىڭ سوفىزمغا ياتمايدىغانلىقى ئېنىق كۆرۈلىدۇ»[2] دەپ تەكىتلەيدۇ . بۇ خىل قاراشنىڭ ھىمايىچىلىرى ناھايىتى كۆپ .

«قۇتادغۇ بىلىك»نى ئەدەپ ـ تەلىم بايان قىلىنغان دېداكتىك خاراكتېردىكى داستان دېگەن قاراشتىكىلەرگە قەيىۋم كەرىموفنى مىسال قىلىش مۇمكىن . ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئۆزىگە تىلىدىكى تەۋسىفىگە يازغان كىرىش سۆزىدە : «ئۇ ئەخلاق ۋە ئەدەپ ، تەلىم ۋە تەربىيە ھەمدە مەنىۋى كامالەتنىڭ يوليورۇقىنى ، ئۇسۇلىنى ، تەدبىرىنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن ، جەمئىيەتنىڭ قانۇنىدۇر» ، «ئۇ تۈپ مەنىسى بىلەن دېداكتىك ئەسەر ، تەلىم ـ تەربىيە ۋە ئەدەپ ـ ئەخلاق دەرسلىكىدۇر»[3] دەپ جاكارلىغان . «ئىسلام قامۇسى . ‹قۇتادغۇ بىلىك›» تېمىسىدا ئەكس ھالىدا : « ‹قۇتادغۇ بىلىك› ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بۇيان يەككىلىك بىلەن جار سېلىنغىنىدەك ئۆز خوجايىنلىرىغا ياخشىچاق بولۇش ئۇچۇن ئەخلاق دەرسى بەرگەن نوقۇل بىر نەسىھەت كىتابى ئەمەستۇر»[4] دەپ يېزىلغان .

«قۇتادغۇ بىلىك»نى سىياسىي ـ قانۇن دەستۇرى دېگەن قاراشقا سادىرى مەقسۇدى ئارسال ، كاپسوغلۇ قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن . س . م . ئارسال : «بۇ ئەسەر تۈركىي خەلقلەر مەدەنىي مۇھىتىدا ئەسىرلەردىن بۇيان توپلانغان ئەخلاق ، سىياسەت ، قانۇنغا دائىر پىكىرلەرنىڭ يىغىندىسىدۇر[5] » دېسە ، كاپسوغلۇ : « ‹قۇتادغۇ بىلىك› بىر پەلسەپە ياكى ئەخلاق كىتابى

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە» ، 133 ـ ، 135 ـ بەتلەر .
② يۇقىرىقى كىتاب ، 33 ـ بەت .
③ يۇقىرىقى كىتاب ، 75 ـ بەت .
④ يۇقىرىقى كىتاب ، 262 ـ بەت .
⑤ يۇقىرىقى كىتاب ، 129 ـ بەت .

بولۇشتىن كۆرە، كۆپرەك قانۇن ۋە ھۆكۈمرانلىقنىڭ شەرتى بىلەن ۋاستىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. . . سىياسەت كىتابىدۇر»[1] دەپ ئىزاھلايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نى بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەر دېگەن مەسىلە ئۆزگىچىدۇر. بۇنى «قۇتادغۇ بىلىك» شەكلەن شېئىرىي تۈستە يېزىلغان داستان دېگەن قاراشقا ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» بىر پۈتۈن ئەسەرلىك خاراكتېرى بىلەن ئەدەبىي ئەسەر دېگەن قاراشقا ئايرىش مۇمكىن. بۇ ماھىيەتتە «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالدى بىلەن شائىر» (رەشىد رەھمەتى ئارات)[2] مۇ ياكى ئالدى بىلەن مۇتەپەككۇرمۇ دېگەن قاراشتىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى «ئىسلام قامۇسى. «قۇتادغۇ بىلىك» » تېمىسىدا ئېكىلىكتىك (قېتىشما) بىر ئەسەر سۈپىتىدە ئىزاھلانغان. ئۇنىڭدا: « «قۇتادغۇ بىلىك» بىر تارىخ. رايون ۋە شەھەرلەر تەسۋىرلەنگەن بىر جۇغراپىيە. دىن ئالىملىرىنىڭ ئىجتىھاتلىرى مۇجەسسەملەنگەن بىر دىۋان. ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىدىيىلىرىگە سۆيۈنگەن بىر پەلسەپە. شەيخلەرنىڭ ھېكمەتلىرىگە تايانغان بىر نەسىھەت كىتابىدۇر»[3] دەپ يېزىلغان. بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قامۇس (ئېنسىكلوپېدىك) ئەسەرلىكىنى گەۋدىلەندۇرمەستىن، ئۇنىڭ ئاساسىي تېمىتىكىلىق مەقسەتدارلىقى، قاراتمىلىقى، پەلسەپىۋى پرىنسىپلىرى ۋە ئىزچىل بىر گەۋدىلىكىنى يوققا چىقىرىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» نى تارىخ ۋە جۇغراپىيە تېمىتىكىسى بويىچە قانداق چۈشەندۇرۇش مۇمكىن؟ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى دىن، پەلسەپە ۋە نەسىھەتنامە ئامىللىرىنى قانداق گارمونىيەلەشتۇرۇش مۇمكىن؟

بىزچە، «قۇتادغۇ بىلىك» — ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە» ، 151 ـ بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 264 ـ بەت.
③ يۇقىرىقى كىتاب، 264 ـ بەت.

ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بۇلىقى بىلەن ئۆزىگە تەسىر قىلغان شەرق ـ غەرب سېنكرېتىك مەدەنىيىتى ئېقىملىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، پانتېئىزملىق تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرىغا ئۇيغۇن گۇمانىزملىق جەمئىيەت پەلسەپىسى پرىنسىپلىرى بويىچە ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتىنى بەرپا قىلىشنىڭ بىلىش، ھاكىمىيەت ۋە جامائەتچىلىك جەھەتتىكى ئاساسىي شەرتلىرىنى بەدئىي ۋە شېئىرىي ۋاستىلەر بىلەن ئىپادىلىگەن، كۆپ قىرلىق، كۆپ پەن تارماقلىرىغا تۇتاشقان بىر پۈتۈن نىجادىيەت خاراكتېرلىك ھېكمەت داستانىدىن ئىبارەت. رەشىد رەھمەتى ئاراتنىڭ: «يۈسۈپ بۇ ئەسىرى ئارقىلىق بىر پەلسەپە — ھايات پەلسەپىسى سىستېمىسىنى قۇرغانىدى»[1] دېگەن سۆزى مۇشۇ مەنىدە يوللۇق.

«قۇتادغۇ بىلىك» ھەرقايسى تېماتىك مەزمۇنلىرى بويىچە بىرقاتار پەن تارماقلىرىغا ۋە پەن ساھەلىرىگە تۇتاشقان. ئۇنىڭدا تەبىئەت پەلسەپىسى، تەبىئەت پەنلىرى (ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، تېببابەتچىلىك)، بىلىش نەزەرىيىسى (پسىخولوگىيە، لوگىكا)، جەمئىيەت پەلسەپىسى، جەمئىيەت پەنلىرى (سىياسىي ئىلىم، رەھبەرلىك ئىلمى، ئىقتىسادارشۇناسلىق، قانۇن پەلسەپىسى، قانۇنشۇناسلىق، ھەربىي ئىلىم، دىپلوماتىيە ئىلمى، ئەخلاق ئىلمى، ماۋارىپ ئىلمى، ئېستېتىكا، ئىقتىسادىي ئىلىم، ئەدەبىيات، تارىخ ئىلمى، دىنشۇناسلىق، ئېتنولوگىيە، فولكلور، ئىجتىمائىي تىزگىنلەش سىستېمىسى قائىدىلىرى) قاتارلىق پەن تارماقلىرىغا ئائىت مەسىلىلەر ئەسەرنىڭ تۇپ غايىلىرىگە بېقىنغان ھالدا تىلغا ئېلىنغان ۋە ئىزاھلانغان. بۇ بىر تەرەپتىن ئالىمنىڭ كۆپ قىرلىق بىلىم ئىگىسى ئىكەنلىكىنى، بىلىملەرنى جانلىق ئەمەلىيەت ۋە غايىۋى ئىجتىمائىي نىجادىيەتكە

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 264 ـ، 265 ـ بەتلەر.

خىزمەت قىلىدىغان ئىجتىمائىي پەلسەپىگە مەركەزلەشكەن ئىدىيىۋى سىستېما ۋە بەدىئىي كومپوزىتسىيە تۈزۈش چېۋەرلىكىنى، بۇ جەھەتتىكى ئۇلۇغۋار مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن ئۆزىدىن نەچچە ـ نەچچە ئەسىر كېيىنكى تەنقىداتچىلارنى ئەسەر خاراكتېرىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان دەرىجىدە مۇنازىرىگە سېلىپ قويالىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن «ئىسلام قامۇسى. «قۇتادغۇ بىلىك» » تە: «ئۇنىڭغا تەپسىلىي شەرھ ۋە تەرىپ بەرگەن ھېچبىر نامە ئۇچرىمىدى»[1] دەپ يېزىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئەينى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە خاس كونكرېت دۇنيانى ئابستراكت چۈشىنىش بىلەن، كاتېگورىيىلىك نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن تەپەككۇر ئەدەبىياتى، تارىخىيلىق بىلەن مەنتىقىيلىقنىڭ دراما ـ داستان شەكلىدىكى مۇجەسسەملىك ئۇلگىسى، پەلسەپىنى مېڭە، جەمئىيەتنى گەۋدە قىلغان بەخت كىتابى، كىشىلىك بىلىش تارىخى ۋە ئوتوپىك ئىدىيىلەر تارىخىدىكى ئىنسانىي پىكىر ۋە رېئاللىستىك پائالىيەتچان روھ قاينام تاشقان خاس ئۇسلۇبتىكى ھېكمەت قامۇسىدىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي ئىدېئولوگىيىسىدىكى تەڭرى مەركەزلىك (تېئوسېنتىرىزم) قاراشلىرىدىن جىددىي پەرقلەنگەن ئىنسان مەركەزلىك (ئانتروپوسېنتىرىزم)[18] نۇقتىئىنەزەرى ئاساسىدا يېزىلغان، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتى ۋە ئۇنى ئۇيۇشتۇرۇشنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ـ قانۇنىي، ئەخلاق ـ تەلىم شەرتلىرىنى باش تېما قىلغان جەمئىيەت پەلسەپىسى دەستۇرىدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ خاراكتېرىنى ئۇنىڭ تېمالىرىنىڭ ماھىيىتى ۋە بىر پۈتۈن خاراكتېرى ئارقىلىق ئىزاھلاش كېرەك.

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 265 ـ بەت.

4. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ نۇسخا شەكىللىرى

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن خاقانغا سۇنۇلغان ئەسلى قولىيازما نۇسخىسى تېپىلمىغان. كۆپ ئەسىرلىك تىنچ ـ ئاسايىش ئىچىدە گۈللەنگەن بۇ قەدىمكى «ئوردا كەنت» ئەبۇ ئەل ھەسەن بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ئىبراھىم ئىبن ئەھمەد ىننى ھەسەن ئارسلانخان (1128 — 1158) ۋاقتىدا خانلىق ئىچىدىكى قەبىلىلەر زىددىيىتىنى باستۇرۇش ئۈچۈن يەتتىسۇغا كۆچۈپ كەلگەن قارا قىتان ھۆكۈمدارى گورخاننى ياردەمگە چاقىرىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىككى ئەسىرلىك شان ـ شۆھرىتى ۋە خاتىرجەملىكىدىن مەھرۇم بولغانىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئىستېلاسى ئالدىدىلا 13 ئەۋلاد داۋام قىلغان قاراخانىلار خاندانلىقى قاراقىتان ۋە مۇھەممەد خارەزىم شاھ تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى. بۇ پاجىئەلىك يىللاردا قاراخانىلار ئوردا ـ ھەرەملىرى، كۈتۈپخانا ۋە خەزىنىلىرى ۋەيران قىلىنغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس. رەشىد رەھمەتى ئارات «قۇتادغۇ بىلىك»كە قوشۇلغان ئىلاۋىلەر ۋە تۈزىتىشلەر ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرى ئاساسىدا بۇ ئەسەرنى «ئىككى قېتىم تارىخىنىڭ قاراڭغۇ پەردىسى ئارقىسىدىن يورۇقلۇققا چىقتى، ھەر ئىككى قېتىمدىلا ئەسەرگە قوشۇلغان مۇقەددىمىلەر ئۇلارنى يازغان كىشىلەرنىڭ پىكىر سەۋىيىسىنىڭ، شارائىتىنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرگە بولغان قاراشلىرىنىڭ ھەر خىللىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان»[1] دەپ كۆرسەتتى. بۇ يەنىلا تېخى ئېنىقلانمىغان بىر قىياس.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ھازىرچە ئېلىم دۇنياسىغا ئۇچ خىل كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى مەلۇم. بۇ نۇسخىلار 1820 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئارقا ـ

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 271 ـ بەت.

ئارقىدىن تېپىلدى. شۇنداقتىمۇ بىرىنچى نۇسخا تېپىلىپ ئىككىنچى نۇسخا تېپىلغىچە ئۆتكەن 75 يىلدا «قۇتادغۇ بىلىك» تەنتىقاتىنىڭ دەسلەپكى تۇمانلىرى سۇزۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىدى.

1) «ھېرات ـ ئىستانبۇل ـ ۋېنا نۇسخىسى»

تۆمۇرلەڭنىڭ ئوغلى شاھرۇخ مىرزا زامانىدا ھېراتتا ياشىغۇچى ئۇيغۇر خەتتاتى ھەسەن قارا سائىل شەمىس تەرىپىدىن ھىجرىيىنىڭ 843 ـ يىلى (قوي يىلى) مۇھەررەم ئېيىنىڭ 4 ـ كۈنى (مىلادىيە 1439 ـ يىلى 18 ـ ئىيۇن) كۆچۈرۈلۈپ تاماملانغان. بۇ ئەلىشىر نەۋائى تۇغلۇقلۇشتىن ئىككى يىل ئىلگىرىكى ئىش. بۇ نۇسخا يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىنى تاماملىغاندىن كېيىن 330 يىل ئۆتكەندە كۆچۈرۈلگەن. كونا (قەدىمكى) ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ نۇسخا كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قايسى نۇسخىدىن كۆچۈرۈلگەنلىكى ياكى ئەرەب يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە نۇسخىدىن كونا ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە كۆچۈرۈلگەنلىكى نامەلۇم. 185 بەت ھەجىمدىكى بۇ نۇسخا كۆچۈرگۈچىنىڭ خېلى ئۇستۇن كۆچۈرۈش سەنئىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بىراق كۆچۈرۈش سەنئىتى ناتەكشى بولۇپ بىرەر تەۋسىيە ياكى ھەق ئۇچۇن بولماي، ئۆزى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ نۇسخىنى تۇرغۇزۇش ئۇچۇن كۆچۈرۈپ چىققىنىغا ئوخشايدۇ. نەجىب ئاسىمنىڭ پىكرىچە، پۇتۇكچىدە خاتا كۆچۈرۈلگەن ئەھۋاللار بولسىمۇ، XI ئەسىردىكى تىلنى ئەينەن ئىپادىلىيەلىگەن[1].

بۇ نۇسخا 36 يىل ئۆتۈپ، ھىجرىيىنىڭ 879 ـ يىلى (مىلادىيە 1474 ـ يىل) ئىستانبۇلدا ئىستىقامەت قىلىۋاتقان يازغۇچى ۋە كاتىپ، ئۇيغۇر باخشىسى ئابدۇرازاق شەيخ زادە ئۇچۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا تونۇلغان مەشھۇر ئالىم شەمىس ئالائىددىن مۇھەممەد بىننى ھەمزە ئەل فانارىنىڭ ئەۋرىسى فانارى ئوغلى قادى ئالى كەندى تەرىپىدىن تۇركىيىنىڭ توقات شەھىرىگە كەلتۇرۇپ بېرىلگەن. ئارىلىقتا ئۆتكەن 36 يىلدا ئېھتىمال بۇ

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 160 ـ بەت.

كىتابقا يېزىلغان: «بىزلەركى هاجى دەللال، خەيرىدىن جامەسىدە ئىستىقامەت قىلۇرمىز. مەزكۇر كىتابنى تۆمۇرچى هەمزەدىن سېتىپ ئالدۇق» دېگەن سۆزگە قارىغاندا، ئۇ تۆمۇرچى هەمزە ۋە هاجى دەللال قاتارلىق ئۇيغۇر كىتابخانلىرى قولىدا ئۆتكەن.

شۇنىڭدىن تۆت ئەسىر ئۆتۈپ، XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس هاممېر پورگشتال ئىستانبۇلدىكى كىتابپۇرۇشتىن بۇ نۇسخىنى سېتىۋېلىپ ۋېنادىكى خانلىق كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان. بۇ نۇسخا 1823 - يىلى فرانسۇز ئالىمى ژائۇبېرت ئامبېدى تەرىپىدىن «ئاسىيا ژۇرنىلى» دا تۇنجى قېتىم ئىلىم دۇنياسىغا ئۇچۇر قىلىنىدى. 1870 - يىلى ۋېنگرىيە ئالىمى هېرمان ۋامبېرى تەرىپىدىن ئىنسىبرۇن شەهىرىدە نېمىس تىلىدا «ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقى ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» نامىدا ئېلان قىلىنىدى. 1884 - يىلى روسىيە ئالىمى ۋ. رادلوف بۇ ئەسەرنىڭ تۇنجى تىرانسكرىپسىيەسىنى ئىشلەپ، ئىزاهلار بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلدى. كېيىنكى تېكىستولوگىيىلىك سىلىشتۇرۇشلار بۇ نۇسخىدا 197 — 228 -، 3473 — 3797 -، 6304 -، 6351 -، 6521 — 6604 - بېيىتلارنىڭ كەم ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

2) «قاهىرە نۇسخىسى»

بۇ نۇسخا مىسىر سۇلتانلىرىدىن ناسىر (1293 — 1340)[19] ئۈچۈن تەييارلانغان بولۇپ، ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك» دۇنياغا كېلىپ ئىككى ئەسىردىن كېيىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخا هېسابلىنىدۇ. بۇ نۇسخا ئەسلى ئۆرنەككە سادىقلىق بىلەن هەم سۇلتانغا ئاتاپ سۇپەتلىك كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا تەييارلانغان.

بۇ نۇسخا ئارىدىن ئالتە ئەسىر ئۆتۈپ، 1896 - يىلى قاهىرەدىكى سابىق «هىدىۋ» (هازىرقى قىرال) كۇتۇپخانىسىنىڭ مۇدىرى، نېمىس ئالىمى، دوكتور موريتز تەرىپىدىن پارچىلىنىپ كەتكەن هالەتتە تېپىلدى. بۇ نۇسخا نەملىكتىن ئازراق نابۇت بولغان. تېكىستولوگىيىلىك تەكشۈرۈش كۆرسەتتىكى، بۇ نۇسخىدا داستاننىڭ 73 — 454 -،

587 — 646 ـ، 836 — 956 ـ، 1504 — 1562 ـ، 4579 — 4610 ـ، 4245 — 6303 ـ، 6352 — 6417 ـ، 6632 — 6645 ـ گىچە بولغان ئارىلىقتىكى بېيىتلار كەم بولغان.

3) «نەمەنگان نۇسخىسى»

بۇ نۇسخىنىڭ قەيەردە، كىم تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

1913 ـ يىلى كۇزده روسىيه ئارخېئولوگىيه جەمئىيىتىده خىزمەت قىلىۋاتقان شەرقشۇناس ئەھمەد زەكى ۋەلىدى قوقان شەھىرىگە شەخسىي ئىش بىلەن كېلىپ، نەمەنگاندىكى مۇھەممەد ھاجى ئىشان لالەرنىڭ دېگەن كىشىنىڭ قولىدا «قۇتادغۇ بىلىك» نامىك يەنە بىر نۇسخىسى بارلىقىنى بىلدۇ ھەم 1914 ـ يىلى 20 ـ ئاپرېل بۇ نۇسخىنى كۆرىدۇ، بۇ ھەقتە روسىيه ئارخېئولوگىيه جەمئىيىتى شەرق شۇبىسىنىڭ ماتېرىياللىرى XXII تومىدا رەسمىي ئۇچۇر بېرىدۇ، بىراق كىتابنى ئالالمايدۇ. ئارىدا بۇ ئۇچۇر ئۇچۇر پېتى قالىدۇ. 1924 ـ يىلى بۇخارالىق ئۆزبېك ئالىمى، پروفېسسور فىترەت كىتاب ساقلىغۇچىدىن بۇ نۇسخىنى ئالىدۇ ۋە تاشكەنت كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرىدۇ. فىترەت 1925 ـ يىلى «مائارىپ ۋە ئوقۇتقۇچى» ناملىق ژۇرنالدا بۇ ھەقتە ماقالە ئېلان قىلىدۇ ھەم بۇ نۇسخىدىن پارچىلار بېرىدۇ. 1929 ـ يىلى س. ئى. مالوف ئۇنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنى ئېلان قىلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نەمەنگاندا تېپىلغان نۇسخىسى خەتتى سولىس يېزىق شەكلىده كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن يەنە بىر نۇسخا ھېسابلىنىدۇ. ۋاقىت جەھەتتە ھېچقانداق ئۇچۇر بولمىسىمۇ، تېكىستولوگىلار ئۇنى XIII ئەسىرده، تەخمىنەن قاھىرە نۇسخىسىدىن ئىلگىرىرەك كۆچۈرۈلگەن دەپ قىياس قىلىشىدۇ. بۇ نۇسخىدا 1 ـ بېيىت ھەم 1 ـ بېيىتتىن 14 ـ بېيىتقىچە ئارىلىق، ئاخىرىدىكى 6232 — 6266 ـ گىچە بولغان بېيىتلار كەم بولۇپ، جەمئىي 5793 بېيىتتىن ئىبارەت. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇ ھازىرغىچە تېپىلغان ئۇچ خىل نۇسخا ئىچىده ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ تولۇق، ئەڭ ياخشى نۇسخا ھېسابلىنىدۇ. [20]

رەشىد رەھىمەتى ئاراتنىڭ «ئىسلام قامۇسى. «قۇتادغۇ بىلىك» تېمىسىدا يازغان ماقالىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، ھىجرىيىنىڭ 703 ـ يىلى (مىلادىيە 1303 — 1304 ـ يىللىرى) ئەلى قۇتلۇق ئالجۇباتى ئىسىملىك بىر كىشى رەتلىگەن بىر مەجمۇئەدە «قۇتادغۇ بىلىك» تىن پارچىلار بېرىلگەن. ئەمما، بۇ مەجمۇئە زەخىملەنگەنلىكتىن ئوقۇشقا ياراملىغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۇچ خىل نۇسخىسى بۇ ئەسەرنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىپلا قالماي، ئۇ بىر ـ بىرىنى تولۇقلاپ، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەسلى فاكسىملىنى تىكلەشكە ئىمكانىيەت بەردى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇچ خىل نۇسخىنىڭ ئىككى خىل يېزىقتا كۆچۈرۈلگەنلىكى تۇپەيلى، «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسلى قايسى ئېلىپبە ئاساسىدا يېزىلغان دېگەن مەسىلە تۇغۇلۇپ، تەتقىقات ئەھلى ھەر خىل مۇھاكىمىلەر بايان قىلىشتى. بارتولد «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەسلى تۇنجى قولىيازمىسى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلىپ خاقانغا تەقدىم قىلىنغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ۋ. رادلوف: «يۇسۇپ ئۆز ئەسىرىنى دەسلەپ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا ھالدا ئەرەب يېزىقى بىلەن يازىدۇ. لېكىن قەشقەرگە كەلگەندە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەسىرىگە دۇچ كەلگەن. چۈنكى، خان ئەسەرنىڭ كەڭ خەلقتە تارقىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈپ چىقىشقا بۇيرۇغان»[1] دەپ قىياسىي ھېكايە توقۇپ چىقىدۇ. رەشىد رەھمەتى ئاراتمۇ، دەسلەپ ئەرەب يېزىقىدا يېزىلىپ، كېيىن ھىراتتا كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن، دەپ قارايدۇ.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قازاقچە نەشرىگە ئىگەبايېف يازغان مۇقەددىمە ماقالىسىدە، رادلوفنىڭ يۇقىرىقى سۆزى مۇنداق تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، بۇ سۆزدە ئەينى زاماندىكى قاراخانىلار قوللىنىۋاتقان ئىككى خىل يېزىقتىكى

① رادلوف: «تۈركىيات تېكىستلىرى»، XI توم (1911 ـ يىل)، 15 ـ، 16 ـ بەتلەر.

بىر پۇتۇن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى باشقا مەنىگە ئۆزگەرتىۋېتىلگەن. ئىگە بايىپ: «ئاپتور بالاساغۇنلۇق (يەتتىسۇلۇق) كىشى دەسلەپ ئۇيغۇر يازما تىلى تەسىرىدىن خالىي هالدا ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەر قەشقەردە ئاياغلاشقان ۋە خانغا سۇنۇشتا ئۇ يەردە ئېقىپ تۇرغان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن قايتا كۆچۈرۈپ يازغاندا، ئاندىن ئۇيغۇر يازما تىلىنى تەسىرىگە ئۇچرىغان.»[1]

بۇ يەردە رادلوف قىياسىي هالدا ئىسلامىيەتكە قەشقەردىن بالدۇرراق قەدەم قويغان قاراخانىلارنىڭ غەربىي قىسمىدا (بالاساغۇندا) ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى خاقانىيە ئۇيغۇر تىلىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇرسا كېرەك، دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرۈش ئاساسىدا شۇنداق دېگەنىدى. ۋەهالەنكى، يۇسۇپ خاس هاجىپتىن 330 يىل كېيىن، ئىسلام تەسىرى بالاساغۇنغا قارىغاندا تېخىمۇ ئىلگىرى سىڭىپ كىرگەن هىراتتا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلۈشى (هەتتا ئەبەيدۇللا لۇتفى دىۋانىنىڭ كونا ئۇيغۇرچە نۇسخىدا تېپىلىشى) رادلوف قىياسىنىڭ مەنتىقىي تېزىسلىرىنى ئىسپاتلىمىدى. مەسىلە شۇكى، ئىگەبايىپ رادلوف سۆزىنى تېخىمۇ سوفىستىكىغا مۇپتىلا قىلىۋەتتى. ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نى «ئۇيغۇر يازما تىلىدىن خالىي هالدا» دېگىنىدە يېزىق شەكلىنى بىردىنلا ئەدەبىي تىلغا يۆتكەپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تەسىرىدىن خالىي هالدا بىر خىل ئەدەبىي تىلدا يازغان دېمەكچى بولىدۇ. بىراق، شۇ نەرسىنى كۆرسىتىش زۆرۈركى، پۈتۈنلەي شەھەرلەشكەن غايىۋى دۆلەت مودېلى هەققىدە يېزىۋاتقان يۇسۇپ خاس هاجىپ ئەينى زامان شەھەر مەدەنىيىتى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى، پارس تىلى ۋە ئەرەب تىلىدىن باشقا قايسى ئەدەبىي ـ يېزىق تىلىنى قوللىنىشى مۇمكىن ئىدى؟! بۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئەسەر ئەرەب يېزىقىدىن قەشقەردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قايتا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن،

---

① «قۇتادغۇ بىلىك»كە ئائىت تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 198 ـ بەت.

ئاندىن ئۇيغۇر يازما ـ ئەدەبىي تىلى تەسىرىگە ئۇچرىغانمۇ؟! بۇ يەردىكى مەسىلە شۇكى، تىل — بولۇپمۇ ئەدەبىي تىل بىلەن يېزىق شەكلى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن ھەم ئىككى خىل يېزىق نۇسخىلىرى ئىككى مىللىي تىل تەرجىمىسى قىلىپ قويۇلغان! دەرۋەقە، كۆپلىگەن تۈركىي قىپچاق قەبىلىلىرى موڭغۇللاشقان ياكى موڭغۇل ـ تاتار قەبىلىلىرى مۇسۇلمان تۈركىي قىپچاق قەبىلىلىرىگە ئۆزگەرگەنگە ئوخشاش ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا رەسمى ئەدەبىي ـ يازما تىل باسقۇچىغا كىرگەن، گەنجۇ — قوچۇ — قاراخانىلار زامانىدا ئۆز يازما ھۆججەتلىرىنى كۆپلەپ يارانقان ئۇيغۇرلارمۇ تارىخنىڭ لېكسىكىغا كۆرسەتكەن تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىدى. يېپەك يولى ۋە شەھەر مەدەنىيىتى چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى سىڭقۇسىلى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەنزاك ۋە مەھمۇد قەشقەرى زامانىدىكى لېكسىكىلىق ئالامەتلەردىن خېلىلا سېنكىرىتلاشتۇرۇپ قويدى. بۇ ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

«قۇتادغۇ بىلىك» دەسلەپىدە ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان دېگۈچىلەر، داستاننىڭ 1953 ـ يېيىتىدا «ل» ھەرپىنى ئەرەبچە تەلەپپۇزدا «لام» دېيىش ئارقىلىق شېئىرىي ۋەزىن توشقۇزۇلغانلىقىغا ئېسىلىۋالغان. بۇ مۇنداق جۈملە ئىدى:

بەگ ئاتى بىلىك بىرلە باغلىغ تۇرۇر
بىلىك لامى كەتسە بەگ ئاتى قالۇر
[بەگ ئاتى بىلىك بىرلە باغلىق تۇرۇر،
بىلىك «لامى» كەتسە، بەگ ئاتى قالۇر.]

روشەنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «ل» ھەرپىنى «لام» دەپ ئالغان ۋە ئۇنى ئىككى بوغۇملۇق «لامى» تەلەپپۇزى بىلەن ئىشلىتىپ شېئىر ۋەزنىنى راۋانلاشتۇرغان. بۇ شېئىرىيەت تەلىپى مەسىلىسى بولۇپ، تۇنجى قوليازمىنىڭ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىقىنى بېكىتكۈچى پاكىت بولالمايتتى.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئۇيغۇر يېزىقلىرىنىڭ كونا (سوغدى

ئىلىپبەسى ئاساسىدىكى) ياكى يېڭى (ئەرەب ئىلىپبەسى ئاساسىدىكى) نۇسخىلىرىدا يېزىلىشى ماھىيەتلىك مەسىلە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ يېزىق تارىخى نۇقتىسىدىن مۇھاكىمە قىلىنغان ئىكەن، بىزچە، تۇنجى قول يازما كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇنىڭ ئاساسلىرى مۇنداق: ئەگەر يېڭى يېزىقتا يېزىلغان بولسا، ئۇنىڭ ھېرات نۇسخىسى كونا يېزىقتا كۆچۈرۈلمىگەن بولاتتى. چۈنكى، كىشىلەر پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالغان يېزىقتا ئەسەر يېزىشقا قىزىقمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرى ئەرەب كىتابخانىلىرىغا قاراتقان ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلى ۋە ئەرەب يېزىقىدا يېزىشقان. ئۇيغۇر ۋە تۈركىي جامائەتچىلىككە قارىتىلغان ئەسەرلەر تاكى يېڭى يېزىق بىردىنبىر يېزىق بولغانغا قەدەر كونا ئۇيغۇر يېزىقى بويىچە، بەزىدە ھەر ئىككى يېزىقتا يېزىلغان. قاراخانىلارنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگە كەلگەندە ھەر ئىككى يېزىق قوللىنىلغان بولسىمۇ، يەنىلا كونا ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانىدى. يەكەندە ئەبۇ ئەلى ھەسەن بۇغراخان دەۋرىگە ئائىت ۋەسىقىلەرگە قويۇلغان ئىناۋەتلىك مۆھۈر ـ ئىمزالارنىڭ يەنىلا كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا ئويۇلغانلىقى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» تە كۆرسىتىشىچە، قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان پۈتۈن تۈركىي ئۆلكىلەردە بارلىق يارلىق ۋە مەكتۇپلار ئۇيغۇر ئىلىپبەسى بىلەن يېزىلغان. ئەگەر چىگگىزخان دەۋرى ۋە ئالتۇن ئوردىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىدىمۇ ئۇيغۇر كونا يېزىقىنىڭ كەڭ قوللىنىلغانلىقىنى نەزەردە تۇتساق، ئەرەب ئىلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ بىردىنبىر يېزىق سۈپىتىدە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغانلىقى پەقەت ئاتالمىش «چاغاتاي دەۋرى» ئىچىدە يۈز بەرگەنلىكىنى چۈشىنىش قىيىن ئەمەس. كونا ئۇيغۇر يېزىقى كۈسەن ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە يېقىنقى زامانلارغىچە ئىستېمال قىلىنىپ كەلدى. «تۇرپان تېكستلىرى»، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان كونا ئۇيغۇر يېزىقى يادىكارلىقلىرى،

بولۇپمۇ «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇغ»، «شۇەن زاڭنامە تەرجىمھالى»، «ئاپرىنچۇر تېكىن شېئىرلىرى» ۋە تېببىي، دىنىي قوليازمىلار قاتارلىق شۇنچە مول پاكىتلار بۇنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، چىڭگىزخان موڭغۇللىرىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بۇ يېزىقنى «قۇتادغۇ بىلىك يېزىقى» ياكى قىسقارتىپلا «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ ئاتىغانلىقى تەسەۋۋۇرىمىزنىڭ تولىمۇ ئېھتىماللىقىنى كۆچەيتىدۇ.

5. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تىلى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىنىڭ خۇددى «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ نەزمىلىك مۇقەددىمىسىدە سۆزلىگەندەك «بۇغراخان دەۋرىدىكى خاقانىيە تىلى» بىلەن يېزىپ، ئەينى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ نەپىس، ئەڭ ئاھاڭدار شېئىرىي ئۇلگىسىنى ياراتقان. بۇ ھەقتە داستاننىڭ نەزمىلىك مۇقەددىمىسىدىكى 23 ـ، 73 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن:

بۇ بۇغراخان ۋەقتى ئىچرە ئانى
يەمەخان تىلىنچە بۇ ئايىمش مۇنى
[بۇ بۇغراخان ۋاقتى مۇئەللىپ ئۇنى،
يەنە خان تىلى بىرلە ئېيتىمش بۇنى.]
ئەرەبچا، تەۋىكچە كىتابلار ئۆكۈش
بىزنىڭ تىلىمىزچە بۇ يۇمغى ئۇقۇش
[ئەرەبچە، تاجىكچە كىتابلار تولا.
بىزنىڭ تىلىمىزدا بۇ يالغۇز، شۇلا.]

بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مۇشۇ داستاندا ئىشلىتىلگەن تىل بۇغراخان تىلى — خاقانىيە تىلى ئىكەنلىكى ۋە بۇ تىلنى مۇئەللىپ ئەرەب، تاجىك تىلىدىن پەرقلەندۈرۈپ «بىزنىڭ تىلىمىز» دەپ تەكىتلىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇقەددىمە 73 ـ بېيىتتىكى «بىزنىڭ تىلىمىزدا بۇ يالغۇز، شۇلا» دېگەنلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى چەمبىرىدە بۇنىڭدىن ئىلگىرى يازما ئەسەرلەر بولمىغان دېگەن مەنىنى بىلدۇرمەيدۇ. ئەكسىچە، خۇددى ئا. ن. كونونوف: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى تىلى ناھايىتى ئۇزۇن تەرەققىيات تارىخىغا ئىگە»[1] دەپ كۆرسەتكىنىدەك، مۇشۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ئىسلام ئۇيغۇر مەدەنىيىتى شارائىتىدىكى يېرىك مەھسۇلى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئورنىغا للىقنى كۆرسىتىدۇ. روشەنكى، بەلگىلىك مول مەدەنىيەت قاتلىمى، بولۇپمۇ شەھەر مەدەنىيىتى ئەنئەنىسى بىلەن يېزىقچىلىق پېشۇالىرىنىڭ مول ئۆرنەكلىرى بولمىغان خەلقلەرنىڭ بىردىنلا «قۇتادغۇ بىلىك» تەك يۇكسەك جەمئىيەتشۇناسلىق پەلسەپىۋى قامۇسىنى مەيدانغا كەلتۈرەلىشى مۇمكىن ئەمەس.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا تىلغا ئېلىنغان مۇئەللىپ تىلى — بۇغراخان تىلى — خاقانىيە تىلى دەل مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە، ئەھمەد يۇكنەكى «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» تا تىلغا ئالغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورداكەنت — قەشقەر تەلەپپۇزى بولۇپ، ئۇ «تۈرپان تېكىستلىرى» دە قوللىنىلغان، ئەنزالىڭ ۋە سىڭقۇ سەلى ئىشلەتكەن تىل بىلەن بىر خىل ئەدەبىي تىل ئىدى. بۇنى يۇقىرىقى مۇئەللىپلەر ئەسەرلىرىدىن تۈرغۇز ۋلغان ھەرقانداق لۇغەتتىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنى «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىمىز» دەپ قاراخانىلار نەسەبىگە باغلىسا، ئۆز ئەسىرىنى تۈركىي تىللار ئىچىدىكى «ئەڭ ئوچۇق ۋە راۋان تىل — خاقانىيە ئۆلكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى» بىلەن يازغانلىقىنى، قەشقەردە «. . . شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ» غانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. ئەھمەد يۇكنەكى ئۆزىنى ۋە ئۆز ئەسىرىنىڭ تىلىنى ئىزاھلاپ: «مەن قەشقەرلىكمەن، بۇ كىتابنى قەشقەر تىلىدا يازدىم» دەپ ئېنىق

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى (قۇتادغۇ بىلىك) ھەققىدە»، 8 ـ بەت.

ئۇقتۇرىدۇ.

١ شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، «قۇتادغۇ بىلىك» مۇئەللىپىنىڭ مىللىي تەۋەلىكى ۋە ئۇ ئىشلەتكەن ئەدەبىي تىل توغرىسىدا بىر قاتار مۇجمەللىكلەر ۋە سۆزنىي پەيدا قىلىنغان ئىختىلاپلار ھازىرغىچە ساقلانغان.

ئالدى بىلەن شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، بىر خىل ئۇنىۋېرسال ئىدېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت نامايەندىسى سۈپىتىدە «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ئېتنىك، ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىلەن كۆپ قىرلىق سىنكىرىتىك مەدەنىيەتنىڭ ئورگىنال كرىستالى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن، ئۇنى بىرەر مىللەتنىڭ نوقۇل مەدەنىيەت سەمەرىسى دەپ مۇتلەقلەشتۇرگىلى بولمايدۇ. ئوخشاشلا، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەسىرىنىمۇ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا ئۇ تەسىر كۆرسەتكەن ھەممە مىللەت ۋە خەلقلەردىن ئايرىپ، نوقۇل بىرەر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت مۇھىتى بىلەن چەكلەپ قويغىلى بولمايدۇ. بۇ چۈشىنىشلىك ئاددىي قائىدە. ئەمما، مۇشۇ ئاددىي قائىدە سوفىستىكىلىق مۇھاكىمە ۋاستىسى قىلىنماسلىقى كېرەك. ئەگەر ئۇنداق قىلىنىدىكەن، مەسىلە سۆزنىي يوسۇندا چىگىشلىشىپ كېتىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» مەدەنىيەت يىلتىزلىرى ۋە مەدەنىيەت تەسىرلىرى جەھەتتە ئۇيغۇر مىللىتى رامكىسىدىن ھالقىغانلىقى شۇبھىسىز. ئەمما بۇ، كونكرېت ئىنسان ـ مۇئەللىپى ۋە ئۇنىڭ ئۆز ئەسىرىدە ئىشلەتكەن ئانا تىلى ھېچقانداق مىللىي مەنسۇپلۇققا ئىگە بولمىغان كۆپ مىللەتلىك «ئورتاق شەخس» ۋە ئورتاق تىل دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ، ئەلۋەتتە. يەككە ـ يېگانە ھادىسە بولماي ئورتاق تۈركىي تىل سىستېمىسىغا كىرىدىغان ۋە شەھەر مەدەنىيىتى، شەھەر ھاكىمىيەت مەركىزى ۋە خەلقئارا سودىغا ئىگە بولغانلىقى تۈپەيلى ئەدەبىي تىل ھاسىل قىلغان خاقانىيە ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قېرىنداش خەلقلەر ۋە مىللەتلەرگە چۈشىنىشلىك بولۇشى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ كۆچمەن

چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى تىل قاتلىمى بويىچە باشقا قېرىنداش خەلقلەرگە ئوخشاش لۇغەت فوندىغا ئىگە ئىكەنلىكى «قۇتادغۇ بىلىك» مۇئەللىپى ۋە ئۇ ئىشلەتكەن ئۆلچەملىك ئەدەبىي تىلنىڭ ئۇيغۇر تامغىسى ئاستىدىكى ئېتنىك تەۋەلىكىگە دەخلى كەلتۈرمەيدۇ. مانا بۇلار ئوخشاشمىغان چەمبەر، ئوخشاشمىغان قاتلام ۋە ئوخشاشمىغان كاتېگورىيىدىكى مەسىلىلەر بولۇپ، ئىلمىي سەمىمىيەت ئۈچۈن ئاددىي بىر ساۋات.

ئەڭ كۆلكىلىكى شۇكى، ۋ. ۋ. بارتولد مەھمۇد قەشقەرى ئارقىلىق «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىكەنلىكىگە ئېتىراز بىلدۈرمەك بولغانىدى. ئۇ مۇنداق يازىدۇ: «شۇبھىلىنىشكە بولمايدۇكى، قاراخانىلارغا تەۋە بولغان خەلقلەر ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىمىغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئىشلەتكەن تىل ئۇيغۇر تىلى ئەمەس»[1]، «قاراخانىلار دۆلىتىدە يېزىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ تىلى ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ تىلى بىلەن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ»[2].

مېنىڭچە، ئىلىم راۋاجلانغان، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى غايەت زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بۇگۈنكى كۈندە، قاراخانىلار تەۋەسىدىكى خەلق ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دېمىگەن، «دىۋان» دا كۇچا — تۇرپان — قۇمۇل ئاھالىسى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان، دېگەن سۆزنى ھېچكىم تەكرارلىيالمايدۇ. ھەقىقەت شۇكى: «بۇ دەۋردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى مودېلى ئوخشاش بىر قاتلامدا قاراخانىلار خانلىقى ۋە ئىدىقۇت خانلىقىدىن ئىبارەت ئوخشاشمىغان ئىككى خىل تىپتا ئىپادىلەندى... بۇ ئىككى خىل تىپتىكى ئەدەبىيات ئورتاق مەنبە ۋە ئورتاق ئەنئەنىگە ئىگە بولۇپ، ئوخشاش تىل قوللىنىلغان... شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى تارماق ئەدەبىيات يەنىلا بۇرۇنقىدەك بىر مىللىي ئەدەبىياتتۇر.»[3]

بۇ نۇقتىنى جۈڭگو مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى ئىلمىي

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، V تۇم، 114 ـ بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 273 ـ بەت.

③ «قۇتادغۇ بىلىك»، 1986 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، سۆز بېشى، 3 ـ بەت.

تەنقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى لاڭ يىڭ خانىم مۇنداق ئىزاھلىغان: «ئىدىقۇت ۋە قاراخانىلاردىن ئىبارەت ئىككى خانلىقتىكى ئۇيغۇرلار ئورتاق مەنبە، ئورتاق مىللىي تىل، ئورتاق مىللىي پسىخىكا ۋە ئورتاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولۇپ، بۇ ئىككىخانلىق مەدەنىيىتى ئاجرالماس بىر گەۋدە ئىدى»، «‹قۇتادغۇ بىلىك› قەدىمدىن بېرى ئۇزاق ئەنئەنىگە ئىگە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت بالىياتقۇسىدا يارالغان، ئۆسكەن دەرەخنىڭ مېۋىسى»، «‹قۇتادغۇ بىلىك› باي ۋە كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت چۆكمىسىگە ئىگە بولغان قەشقەرنىڭ ئالاھىدە مەدەنىيەت مۇھىتىدا مەيدانغا كەلگەن ئەسەر»، «يۇسۇپ — ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىپتىخارى ۋە قەشقەر رايونىنىڭ شان — شۆھرىتى.»[1]

بارتولد كۇچا — ئىدىقۇت — قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاراخانىلار خاندانلىقى تەۋەسىدىكى خەلقلەرنى قاچان ئۇيغۇرلاشتۇرغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلغاندەك، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ غەيرىي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلاشقىمۇ ئاجىزلىق قىلىشى تەبىئىي!

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تىلى ئەينى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىكەنلىكىنى كۆپلىگەن شەرقشۇناسلار مۇئەييەنلەشتۇرگەن.

ۋ. ۋ. رادلوف 1893 ـ يىلى ئېلان قىلغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنى «ئۇيغۇر تىلى» دەپ ھېسابلىغان[2]. ئۇ يەنە «‹قۇتادغۇ بىلىك›نىڭ ھىرات نۇسخىسى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدە: «ھالبۇكى،

---

① «‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە ماقالىلەر توپلىمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ، 16 ـ، 28 ـ بەتلەر.

② ۋ. ۋ. رادلوف: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە»، سانكت ـ پېتربۇرگ، 1893 ـ يىل، 7 ـ بەت.

مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىنى ساپ ئۇيغۇر دىئالېكتىدا يازغان»[1] دەپ كۆرسەتكەن. س. ئى. مالوف «ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىيات تارىخىدا مىر ئەلىشىر نەۋائى» ناملىق كىتابىدا: «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ تىلى كونا ئۇيغۇر تىلى»[2]، «ئۇيغۇر تىلى»[3] دەپ قەيت قىلىدى. ئۇ: «‹قۇتادغۇ بىلىك› فاكسىمىلى» دا: «مۇسۇلمان مەدەنىيىتىگە ئائىت ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ بۇيۇك ۋە كەم ئۇچرايدىغان يادىكارلىقنىڭ ئەھمىيىتى ئۇيغۇرلارغا تەۋەدۇر»[4] دەپ يازدى. ئە. ر. تېنىشېف: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي يادىكارلىقلىرىنىڭ تىلى» دېگەن ماقالىسىدە، خاقانىيە، بۇغراخان ئەدەبىي تىلىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا تەڭداش قىلىپ كۆرسىتىدۇ[5]. پروفېسسور بروككېلمان «ئىسلام قامۇسى. ‹يۇسۇپ خاس هاجىپ›» سەرلەۋھىسىگە يازغان ماقالىسىدە، ئۇنىڭ «قوللانغىنى قەشقەر تىلى ئىكەنلىكى ئوچۇق» دېسە، شۇ قامۇسنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» سەرلەۋھىسىگە بېغىشلانغان ماقالىدە: «تۈركىي ئەدەبىي تىلغا ھۆكۈمران بولغان ۋە ئۇنىڭ نازۇك تەرەپلىرىدىنمۇ خەۋەردار بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ساھەدىكى ئەنئەنىسىنى داۋام قىلدۇرغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرغان شائىر ئۆز ئەسىرىدە ئىسلام سەنئەتكارلىرىنى ئۇستاز تۇتقان ھالدا ئارۇز ۋەزنىنى قوللانغانىدى»[6] دەپ يېزىلغان. ئۆزبېك ئالىمى فىترەت «ئەڭ كونا تۈرك ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى» ناملىق

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 50 ـ بەت.

② س. ئى. مالوف: «ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىيات تارىخىدا مىر ئەلىشىر نەۋائى»، 1947 ـ يىل سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى، 478 ـ بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب، 222 ـ بەت.

④ «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 83 ـ بەت.

⑤ يۇقىرىقى كىتاب، 7 ـ بەت.

⑥ يۇقىرىقى كىتاب، 263 ـ بەت.

ماقالىسىدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئۇستىدە توختىلىپ: «مەھمۇد قەشقەرى ئەنە شۇ خاقانىيە تۈركىي تىلىنى ئاساس قىلغان» (4 ـ بەت) دەپ يازىدۇ. نەجىپ ئاسىم ئۆزىنىڭ «تۈرك تارىخى» ناملىق كىتابىدا تېخىمۇ روشەنلەشتۈرۈپ، بۇ داستان «ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى بولغان»[1] دەيدۇ. رەشىد رەھمەتى ئارات «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ تۈركىيە تىلىدىكى تەرجىمە نۇسخىسىغا مۇقەددىمە» ناملىق ماقالىسىدە بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئىسلامىيەتكە كىرگەندىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك ۋە نەپىسلىكلىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› تە ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن» (27 ـ بەت) دەپ تەكىتلىگەن. بۇ نۇقتىنى داستاننىڭ نەمەنگان نۇسخىسىنى دەسلەپ تەتقىق قىلغان دوكتور ئەھمەد زەكى ۋەلىدى توغان ئۆزىنىڭ «تۈرك ـ تاتار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۇيغۇرلار تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا قۇۋۋەتلىكرەك بولغىنى، مەدەنىيەتتىمۇ يۇقىرىراق بولغىنى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىللىرى باشقا تۈركىي خەلقلەر ئۈچۈنمۇ ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلدى» (26 ـ بەت) دەپ روشەنلەشتۈرسە، بۇ نۇقتىنى پروفېسسور ي. ى. بېرتېلس «ئۇيغۇر پوئېمىسى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى» ناملىق ماقالىسىدە: «Ⅷ ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە ئۇيغۇر دۆلىتى مەيدانغا كېلىپ، قوشنا خەلق ۋە قەبىلىلەرگە زور ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەسىرى كۆرسەتكەن[2]» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ رۇسچە نەزمىلىك تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ئا. كونونوف

---

① نەجىپ ئاسىم: «تۈرك تارىخى»، 260 ـ بەت.

② «شەرق ھەقىقىتى»، 1944 ـ يىل، 1 ـ، 2 ـ سانلىرىغا قارالسۇن.

«يۇسۇپ بالاساغۇنلىرىنىڭ داستانى ‹قۇتادغۇ بىلىك›» ناملىق مۇقەددىمە ماقالىسىدە: «خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلىنى خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى تىلى دەپمۇ مۇمكىن»[1] دەپ يازغان. بۇ ھەقتە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىكى ئالىملاردىن لائ يىڭ خانىم: «شائىر ‹قۇتادغۇ بىلىك›تە ئىشلەتكەن لۇغەت فوندى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ لۇغەت فوندى بولۇپ، ئۇ بەزى مۇھىم چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەشتە خەلق ئارىسىدا يىلتىز تارتقان ۋە كەڭ خەلق پىششىق بىلىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت فوندىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلانغان»، «‹قۇتادغۇ بىلىك›نىڭ تىلى خۇددى قانداق بۇ ئۇلۇمىس ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەسەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇۋەتكەن»[2] دەپ يازغان.

ئۇنىڭ تىلغا ئېلىش قانائەتلىنەرلىككى، سىز تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېكىستلەرگە، سىكتۇسەلى، ئەنزاڭ ئىشلىگەن «ئالتۇن يارۇغ» قاتارلىق ھۆججەتلەرگە، ۋەسىقىلەرگە ئەستايىدىل نەزەر ئاغدۇرۇڭچۇ، مەسىلە تارىخنىڭ ئۆز ئۇچۇرى بىلەن «مانامەن!» دەپ چىقىدۇ. مېنىڭچە، ھەقىقىي تارىخچى تارىخنىڭ ئۆز ئۇچۇرىغا قارشى تارىخ ياسىماسلىقى لازىم. بۇ ئەقەللىي ئەدەپ!

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئەينى زامانىدىكى ساپ ـ ئۇلچەملىك ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغانلىقى ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان. شۇنداقتىمۇ يەنە ئىككى مۇھىم ئېتىرازغا توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

---

① «‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 4 ـ توپلام، 34 ـ بەت.

② «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 176 ـ بەت.

ئۇنىڭ بىرى: «بۇغراخان تىلى بۇغراخان ئىختىيارىدىكى بارچە ئەللەر تىللىرىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن ئەدەبىي تىل نەمۇنىسى»[1] دېگەن ئېتىراز. بۇ ھەقتىكى جاۋاب شۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ھەقىقەتەن بۇغراخان ئىختىيارىدىكى ھەم ئىدىقۇت ئارسلانخانلىقى تەۋەسىدىكى ئۇلگىلىك ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەينى زامانداً خۇددى ھازىرقىدەكلا بۇغراخان ئىختىيارىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا بىرلىككە كەلگەن مىللەت ۋە بىرلىككە كەلگەن ئەدەبىي تىل بولمىغان. بۇ چاغدا پەقەت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىلا شۇنداق ئەدەبىي تىل رولىنى ئۆتىگەن.

ئۇنىڭ ئىككىنچىسى: «قاراخانىلار دەۋرى يازما يادىكارلىقلىرى» نى سۆزلىگەن يوسۇندا كەينىگە چېكىنىدۇرۇپ «كونا چاغاتاي تىلى يادىكارلىقى» دەپ ئاتاش، ئۇنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى يادىكارلىقى دەپ ئاتاشنى راۋا كۆرمەسلىك.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، گەرچە يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد قەشقەرىدىن تۆت ئەسىر كېيىن ياشىغان ئەبەيدۇللا لۇتفى، شەيخزادە ئاتايى ۋە ئەلىشىر نەۋائى شېئىرىيىتىدە ئىشلىتىلگەن تىل سەلتەنەتلىك ئاتالما بويىچە «چاغاتاي تىلى» دەپ ئىستېمال قىلىنسىمۇ، ئۇ ھېچقاچان موڭغۇل ئەدەبىي تىلى ياكى تۈركىي تىلىنىڭ قىپچاق تارمىقى بولماستىن، بەلكى قاراخانىلار دەۋرىدە ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە قوللىنىلغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى ئىدى. بۇ ھەقتە باسقاقوف ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللارنى تۈرگە ئايرىش ئۈسۈلى توغرىسىدا» ناملىق رىسالىسىدە: ئۇيغۇر ـ قارلۇق تىلى ئۇيغۇر ـ ياغما ـ قارلۇق ـ تۈركەش شارائىتىدا ئىران ـ تاجىك تىلىدىن ئۈستۈن چىقىش ئاساسىدا

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى قۇتادغۇ بىلىك، ھەققىدە»، 176 ـ بەت.

راۋاجلانغان، دەپ كۆرسىتىش بىلەن بىللە، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى. مۇقەددىمە» ناملىق ئەسىردە: «قاراخانىلار دەۋرى يادىكارلىقلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلارغا كىرىدۇ»① دەپ جەزملەشتۈرسە، ياپونىيە ئالىمى لېن جەنسەن (Hayasi Kenzō): «چاغاتاي تۈركىي تىلى، باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، ئۇلار تاڭ دەۋرىدە بۇ جايلارنى ئىگىلىگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى»② دەپ كۆرسەتكەن. بۇ ھەقتە ئابېتاكېئو «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى» ناملىق كىتابىدا تەپسىلىي مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان. ئۇ قاراخانىلار بىلەن «بەشبالىق خانلىق جەمەتى بىر مىللەتكە مەنسۇپ ئىدى»، ئۇلار «توققۇز ئوغۇز ياكى ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئىدى»، «ئۇلار ئارىسىدىكى زىددىيەت تۈپەيلى بۇ غەربىي ئۇيغۇر ئېلى شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى قىسىمغا ئاجرالدى»③ دەپ يازىدۇ. ياپونىيە ئالىمى ئابېتاكېئو غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى بىر پۈتۈنلۈكىنى يېتەرلىك پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىغان.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە پەقەت شەھەرلەر مەركەز قىلىنغان ۋە يېپەك يولى خەلقئارا قاتناش بەلۋىغا جايلاشقان خاقانىيە ئۆلكىسىلا مۇنداق شەھەر مەدەنىيىتى، شەھەر ئەدەبىياتى ۋە قۇدرەتلىك مەملىكەت قۇرۇش توغرىسىدىكى ئوتوپىك پىكىرلەرنى ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە تارىخىي پەللىدە تۇراتتى.

---

① ئا. باسقاقوف: «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى. مۇقەددىمە»، 1969 ـ يىل موسكۋا نەشرى، 301 ـ بەت.

② لېن جەنسەن: «شەرقىي ئاسىيا چالغۇلىرى تەتقىقاتى»، خەنزۇچە نەشرى، 384 ـ بەت.

③ ئابېتاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى تەتقىقاتى»، 297 ـ، 376 ـ بەتلەر.

6. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تېماتىك مەزمۇنى ۋە تۈزۈلمە شەكلى

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تېماتىك مەزمۇنى ۋە تۈزۈلمە شەكلى بۇ غايەت زور تەپەككۇر ئەدەبىياتىنىڭ سۈبيېكت مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ كومپوزىتسىيىلىك شەكلىنى نەزەردە تۇتىدۇ. بۇ ماھىيەتتە مۇتەپەككۇر قەلبىنىڭ سىرتلىشىش مودېلى مەسىلىسىدىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» — ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بەخت-سائادىتىنىڭ كوسمولوگىيىلىك[21] پەلسەپىۋى ئاساسلىرى ھەم ئۇنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپىلىك سىياسىي-قانۇنىي، ئىقتىسادىي ۋە مەنىۋى شەرتلىرى توغرىسىدىكى راتسىئونالىزم ۋە گۇمانىزملىق[22] تەپەككۇر قامۇسى. مۇشۇ نۇقتىدىن «قۇتادغۇ بىلىك»نى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى ئىنسانشۇناسلىق دەستۇرى، ئوتوپىك-غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى قەيسىرانە ئىزدىنىشىنىڭ نامايەندىسى، ناتۇرال پانتېئىزم ئالەم قاراشلىرى ئۇلىدا قەد كۆتۈرگەن جەمئىيەت پەلسەپىسى سىستېمىسىنىڭ كۆپ دەھلىزلىك بەھەيۋەت بىناسى دېيىش مۇمكىن. ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمى بىلەن ئەينى زامان ئىسلام مەدەنىيىتىدىكى ئىلغار قاراشلارنى بىرلەشتۈرگەن، تارىخىي ئۆتمۈش، رېئال ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن ئىنسانپەرۋەر غايىلەرنى بىرلەشتۈرگەن، تارىخىي نەرسە بىلەن مەنتىقىيلىق نەرسىنى بىرلەشتۈرگەن، كەسكىن تەنقىد بىلەن قىزغىن ئۇمىدۋارلىقنى بىرلەشتۈرگەن، مۇتەپەككۇرانە ئىدىيە بىلەن شائىرانە ئوبرازنى بىرلەشتۈرگەن، كلاسسىك پەلسەپە بىلەن ئېتنىك فولكلورنى بىرلەشتۈرگەن بۇ بىباھا ھېكمەت كىتابى ئۆزبېنىڭ مەزمۇن-ئىدىيىلىرىنى كىتاب شەكلىدە ئىپادىلەشتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدە

كومپوزىتسىيىلىك ئۇسلۇب يارانتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىنى يېزىشتا قەدىمكى گرېك مۇتەپەككۇرى پلاتوننىڭ «غايىۋى دۆلەت» نامىلىق ئەسىرىدە قوللانغىنىدەك نوقۇل «دىئالوگ» ژانىرىنى، ياكى كۇسەنلىك كومىراجۇا[23] قوللانغىنىدەك «سوئال - جاۋاب» ژانىرىنى، ياكى فارابىنىڭ ئەسەرلىرىدەك پەلسەپىۋى مۇھاكىمىلىك بايان ژانىرىنى، ياكى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىدەك تارىخىي داستانلار تىزمىسى ژانىرىنى قوللانمىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا يېزىلغان «قابۇسنامە»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»، «مەھبۇبۇلقۇلۇب» قاتارلىق ئەسەرلەر، ھەتتا ماكياۋىلنىڭ «كارول كىتابى» قاتارلىقلارمۇ يەنىلا «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئورىگىناللىقىنى داۋاملىق مۇئەييەنلەشتۈردى.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە پەلسەپىۋى تېما مەزمۇن قىلىنغان، رېئالىزم، لىرىزم ۋە رومانتىزم بىر - بىرى بىلەن گىرەلەشكەن، بىرقانچە پىرسوناژنىڭ سۆز - ھەرىكىتى ئوبرازلاشتۇرۇلغان ئىزچىل ۋە جانلىق دراماتىك داستان شەكلىنى يارانتى. ئۇ دۇنيا «تۇپراق، سۇ، ھاۋا ۋە ئوت»تىن ئىبارەت «تۆت تادۇ» (تۆت زات)تىن تەشكىل تاپقانلىقىدەك، ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىنى بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئىپادىلەش ئۈچۈن تۆت مەجازى - سىمۋول خاراكتېرلىك دراماتىك پىرسوناژنى تاللىۋالدى. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ 358 - بېيىتىدا مۇنداق دېيىلگەن:

بۇ تۆرت نەڭ ئۆزە سۆزلەدىم مەن سۆزۈگ
ئوقسا ئاچىلغاي يىتىگ قىل كۆزۈگ
[سۆزۈم ئۇشبۇ تۆت نەرسە ئۈستىدەدۇر،
ئوقۇساڭ دىققەتلە، مەنە ئاچىلۇر.]

«قۇتادغۇ بىلىك» تە دراماتىك ھالەت تەشكىل قىلغان ئاساسىي تۆت پېرسوناژ (تۆت ئەش): ئادالەت ۋە قانۇنىنىڭ سىمۋولى بولغان كۈنتۇغدى خان؛ پەخت ـ سائادەت ۋە ياخشىلىق سىمۋولى بولغان ئايتولدى ۋەزىر؛ ئەقىل ـ پاراسەت ۋە بىلىم سىمۋولى بولغان ۋەزىر ئوغلى (دادىسىنىڭ ئورنىدا ۋەزىر بولغۇچى) ئۆگدۈلمىش؛ قانائەت سىمۋولى بولغان ئودغۇرمىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ 353 — 357 ـ بېيىتلىرىدىكى شېئىرىي ئىپادىسى مۇنداق:

بۇ كۈن توغدى ئەلىگ تەدىم سۆز باشى
يۆرۈگىن ئايايىن ئاي ئەدگۈ كىشى
[بۇ كۈن تۇغدى ئېلىگنى قىلدىم سۆز بېشى،
ئىزاھلاي بۇنى ھەم، ئەي ياخشى كىشى.]
باسا ئايدىم ئەمدى بۇ ئاي تولدىنى
ئانىڭدىن يارۇيۇر ئىدۇق قۇت كۈنى
[ئۇنىڭ كەينىدىن ئېيتتىم ئايتولدىنى،
يورۇيدۇ ئۇنىڭدىن سائادەت كۈنى.]
بۇ كۈن توغدى تەگلى تۆرۈ ئول كۆنى
بۇ ئاي تولدى تەگلى قۇت ئول كۆر ئانى
[بۇ كۈنتۇغدى توپتوغرا قانۇن ئۆزى،
بۇ ئايتولدى بەخت ـ سائادەت سۆزى.]
باسا ئايدىم ئەمدى كۆر ئۆگدۈلمىشىگ
ئۇقۇش ئاتى ئول بۇ بەدۈتۈر كىشىگ
[كېيىن ئېيتتىم ئەمدى ئۆگدۈلمىشىن،
ئەقىلنىڭ ئېتى ئۇ، زورايتۇر كىشىن.]
ئانىڭدا باساسى بۇ ئودغۇرمىش ئول
مۇنۇ ئاقىبەت تەپ ئۆزۈم يورمىش ئول
[كېيىن ئېيتتىم ئودغۇرمىش ئۆزرە سۆزۈم،
ئۇنى ئاتىدىم «ئاقىۋەت» دەپ ئۆزۈم.]

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى پىرسوناژلار گىرىك تىياتىرلىرىدەك ئىلاھىي شەخسلەرمۇ، قەھرىمانلىق لېگىندىلىرىدەك رىۋايەتلىك شەخسلەرمۇ، تارىخىي داستانلاردەك تارىخىي شەخسلەرمۇ، فانتازىستىك ئەسەرلەردەك خىيالىي پىرسوناژلارمۇ بولماستىن، ئوبرازلاشقان پەلسەپىۋى كاتېگورىيىلەردىن ئىبارەت بولغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز قەھرىمانلىرىغا ئۇلارنىڭ كاتېگورىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ قەدىمكى ئۇيغۇر لۇغىتىدىن ئېلىپ نام بەرگەن، ئۇلارنىڭ كاتېگورىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ئۇلارغا ئىندىۋىدۇئاللىق بېغىشلىغان. نەتىجىدە ئۇلار رېئال ھاياتتىكىدەك تىپىك، ئىندىۋىدۇئال، جانلىق، تەسىرلىك بولۇپ چىققان.

كۇنتۇغدى — ئورخۇن مەڭگۇ تاشلىرىدا، «تۇرپان تېكىستلىرى» دە كەڭ قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر ئىبارىسى بولۇپ، سىڭقۇ سەلى «ئالتۇن يارۇغ» دا «كۇنتۇغدى قامۇغ ئۆزە يارۇغ بولتى» (كۇن چىقتى، ھەممە نەرسە يورۇدى) دەپ يازسا، ئۇيغۇرچە «تۇرپان تېكىستلىرى» دە: «كۇن كۇنىڭەئىم تارىغىم ئاسلىسۇن» (مېنىڭ تېرىقىم كۇندىن كۇنگە ئۆسسۇن) دېيىلگەن. «كۆلتېكىن مەڭگۇ تېشى» دا: «قوزىغارۇ كۇن باتسىقىكا» (كۇن پېتىشقا چېكىنمەك) دېيىلگەن.

ئايتولدى — ئۇيغۇرچە «تۇرپان تېكىستلىرى» دە: «بېش يىگىرمىدەكى تولۇن ئاي تەڭرىتېگ سېۋگلىگ يۇزلۇگ ئىلگىڭە» (15 كۇنلۇك تولۇن ئاي تەڭرىدەك ئوماق يۇزلۇك ھۆكۈمرانىمىغا) دېيىلگىنىدەك قەدىمكى ئىبارە ئىدى.

ئۆگدۈلمىش — «ئۆگ» (ئەقىل، پاراسەت) ئىبارىسىنى ئاساس قىلىپ تۇزۇلگەن بولۇپ، «سوجى مەڭگۇ تېشى» دا: «قۇتلۇغ باغاتارقان ئۆگە بويرۇقى مېن» (مەن قۇتلۇق، ئەقىللىق باغاتارقان بويرۇق بولىمەن)، «تۇرپاندىن تېپىلغان

هوقۇق ۋەسىقىلىرى» (رەشىد رەھمەتى ئارات ئېلان قىلغان) دە: «قوجۇ بالىق بېگى ئالىب تۇتۇق ئۆگەبىگ» (قوچۇ شەھەر بېگى ئالىب تۇتۇق دانا بەگ)، «تۇرپان تېكىستلىرى» دە: «ئاغىزىنتا سىزنى ئۆگە ئېلقايۇ» (سىزنى ئاغزىدا ئەقىللىق دەپ ماختايدۇ)، «تاغ ئىچىنتە ئىكى يېك بار ئۆگۈڭىن، كۆڭۈلۈڭىن بۇلغايۇر» (تاغ ئىچىدە ئىككى ئالۋاستى بار، ئەقلىڭىنى، قەلبىڭىنى بۇلغايدۇ) دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا «ئۆگۈد» (نەسىھەت، ئەقىل كىرگۈزۈش)، «ئۆگرەنمەك» (ئەقىل ئاچماق) مەنىلىرىدىمۇ ئىزچىل قوللىنىلىپ كەلگەن.

ئۇدغۇرمىش — «ئۇدغۇر» (ئويغاق، سەگەك)، «ئۇدغۇراق» (قانائەت) ئىبارىسىدىن تۇزۇلگەن بولۇپ، تومسېن ئېلان قىلغان «ئورخۇن ـ يەنسەي تېكىستلىرى» دە: «ئۇدىغماغ ئۇدغۇرۇ ياتىغلىغ تۇرغۇرۇ يوريۇر مېن» (مەن ئويغىنىپ، ئۇخلاپ، تۇتۇپ، قويۇپ يۈرىمەن)، «تۇرپان تېكىستلىرى» دە: «سىزلەرنى ئۇچۇن ئورغۇراق نوملايو بېرەيىن» (سىزلەرگە قانائەتلەنگۈدەك نوم كىتابلىرى بېرىمەن)، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (I تۇم) تە: «ئېمدى ئۇدىن ئۇدغارۇر» (ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغاندى) دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ.

كۈسەمىش بىلەن قۇمارۇ قاتارلىق قوشۇمچە پېرسونازلارمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن ئېلىنغان ئىبارە ئاساسىدا ئىشلەنگەن.

«كۈسەمىش» — «كۈسەمەك» (ئارزۇ) دېگەن ئىبارىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «ئالتۇن يارۇغ» دا: «بۇرقان قۇتىن كۈسەمەك ئاتلىغ» (ئارزۇ ناملىق بورخان قۇتى)، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (III تۇم) تە: «ئول ئانى كۆرمەكنى كۈسەدى» (ئۇ ئۇنى كۆرمەكنى خالىدى)، «قۇتادغۇ بىلىك» تە: «كۈسەپ كىلدىم ئىردى سېنى كۆرگەلى» (سېنى كۆرۈشنى خالاپ كەلدىم) دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ.

«قۇمارۇ» — «ۋەسىيەت، يادىكار، مىراس» دېگەن ئىبارىدىن ئىبلىنغان بولۇپ، پ. پېللىئوت ئىبلان قىلغان «كالىيانامكارا ۋە پارامكارا» ناملىق كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھېكايىدە: «بارچاغا قۇمارۇ ساۋ قودتى» (ئۇ ھەممىگە مىراس قالدۇردى)، «قۇتادغۇ بىلىك»تە: «كىشى ئۆلسە ئاندىن قۇمارۇ قالمىر» (كىشى ئۆلسە ئۇنىڭدىن يادىكار قالۇر) دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك»تىكى تۆت ئاساسىي پېرسونا ژانىرىدىكى ئىندىۋىدۇئال كاتېگورىيىلىك خاراكتېرىنى ئالاقىدار تېمىلاردا مۇھاكىمە قىلىمىز. شۇنى قەيت قىلىش ھاجەتكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالەم مودېلىدا «تۆت تادۇ»، جەمئىيەت مودېلىدا «تۆت ئەش»نى ئالەم مەۋجۇتلۇقى ۋە ئىنسان بەخت ـ سائادىتىنىڭ ئۇلى قىلغان بولۇپ، ئۇلاردا گارمۇنىك بىردەكلىك ساقلانغانىدى.

مۇئەللىپ ئۆز پېرسونا ژانىرىدىن ئايتولدى (بەخت) ۋە ئودغۇرمىش (قانائەت)نى قازا قىلىپ ئۆزىنىڭ بىقارار بەخت ۋە بۇزۇلۇۋاتقان ئىجتىمائىي كەيپىياتقا بولغان تراگېدىيىلىك تۇيغۇلىرىنى كۇچەيتىپ ئىپادىلىگەن بولۇشى ئېھتىمال. كۇنتۇغدى بىلەن ئۆگدۇلمىشنىڭ ھاياتى ۋە ئۆگدۇلمىشنىڭ ئايتولدى ۋاپاتىدىن كېيىن مەيدانغا چىقىشى بەختسىزلىكنىڭ ئەقىلگە بېرىدىغان ئىلھامى سۇپىتىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغانغا ئوخشاپ كەتكەن. ئادالەتلىك قانۇن ۋە ئەقىل ـ بىلىم ھەققىدە مۇتەپەككۇرنىڭ ئۇمىدۋار قاراشلىرى ۋە ئۆگدۇلمىشنى باش قەھرىمان دەرىجىسىگە كۆتۇرۇشى، مۇئەللىپنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ كەلگۈسىگە ئىشەنچ بىلەن قارىغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاللىگورىيىلىك [24] ۋە كاتېگورىيىلىك تۆت پېرسونا ژانرى — ھايات پەلسەپىسىنىڭ تۆت كاتېگورىيىسى، بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي كامالەت ۋە نىجادىيەت مودېلىنىڭ تۆت

قىسمى، ئىنسان تاكامۇللۇقىنىڭ تۆت ئۇلگىسى قىلىپ «رەزمى ئىشارە» شەكلىدە[1] تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە، بەخت ۋە قانائەت كاتېگورىيىلىرىنى ئىككىلەمچى ئورۇنغا، سۇبىستانسىيىگە بېقىنغۇچى ئاكسىدىناتسىيىلىك قىممەتكە چۈشۈرۈپ، ئادالەتلىك قانۇنى ۋە پاراسەت ـ بىلىم كاتېگورىيىلىرىنى بىرلەمچى ئورۇنغا، سۇبىستانسىيىلىك قىممەتكە مۇيەسسەر قىلىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 265 ـ بېيىتىدا مۇنداق يازىدۇ:

ئىكى تۇرلۇگ ئول كۆر بۇ ئەسلى كىشى
بىرى بەگ بىرى بىلگە يالكۇق ياشى
[ئىككى خىل بولۇر، كۆر، بۇ، ئېسىل كىشى،
بىرى بەگ، بىرى ئالىم ـ ئىنسان بېشى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قارىشىدا تۆت سىمۇوللۇق پېرسوناژ ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن زىددىيەت مۇنداق ئىدى: بىر تەرەپتە بىقارار، ۋاپاسىز بايلىق ۋە بەخت؛ بىر تەرەپتە ئەقىل، بىلىم ۋە كىشىلەرگە قالدۇرىدىغان ياخشىلىق نىشانلىرى. ئوخشاشلا يەنە بىر تەرەپتە چۈشكۈن، ئۈمىدسىز، تەركىدۇنيالىق يولى؛ يەنە بىر تەرەپتە كۆتۈرەڭگۈ، ئۈمىدۋار، شىجائەت. بۇ يېتۈك رېئالىستىك ۋە ئۈمىدۋار مۇتەپەككۇر كۆرۈنگەن جەمئىيەتشۇناسقا خاس ئەقىل ـ ئىدرىكى بىلەن مۇرەككەپ، رەڭگارەڭ بۇ جانلىق ھايات مەنزىرىسىدىن يەنىلا ئىلىم، ئادالەتلىك قانۇن ئارقىلىق كىشىلىك دۇنياسىنى تۈزەش يەكۈنىنى چىقىرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ كىتاب تۈزۈلمىسى مۇنداق ئىككى قاتلام بويىچە مەيدانغا كەلگەنىدى:

---

[1] رەزمى ئىشارە — مەلۇم پىكىر، كاتېگورىيە، پىكىر شەكلىنى مەلۇم پېرسوناژ شەكلىدە ئىپادىلىمەك.

1) بىرىنچى بابتىن ئون ئىككىنچى بابقىچە بولغان 397 بېيىت، تەڭرى، پەيغەمبەر، تۆت ساھابە مەدھىيىسى، بۇغراخان مەدھىيىسى، ئالەم تۈزۈلمىسى ۋە ئىنساننىڭ پەزىلەتلىرى، كىتاب ۋە مۇئەللىپ ھەققىدىكى مۇقەددىمىلىك ئۇلۇغلاش ۋە بايانلار بىلەن تولغان بولۇپ، پۈتۈن داستاننىڭ ئەسلى ھەجمىنىڭ 16 دىن 1 قىسمىدىن كەمرەك ھەجمىنى ئىگىلەيدۇ.

2) ئون ئىككىنچى بابتىن سەكسەن بەشىنچى بابقىچە بولغان 6131 بېيىت تۆت پېرسونا ژانىڭ دراماتىك ئىش - ھەرىكىتى ئارقىلىق مۇئەللىپنىڭ ئاساسلىق جەمئىيەت پەلسەپىسى قاراشلىرىنى تەۋرىلەشكە بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇ مۇقەددىمىلىك بايانىدىن ئازغىنە كەم 17 ھەسسە ئارتۇق سەھىپە ئىگىلىگەن.

داستانغا كىيىنچە مۇئەللىپ قەلىمگە مەنسۇپ ئۇچ قەسىدە شەكىلىك لىرىك شېئىرىي ئىلاۋە قوشۇلغان بولۇپ، 176 بېيىتتىن تەشكىل تاپقان. بۇلار مۇئەللىپنىڭ كىيىنكى روھىي ھالىتىنى ۋە كىنايىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

داستاننىڭ كىيىنچە مۇئەللىپ قەلىمگە مەنسۇپ بولمىغان 77 بېيىتتىن تەشكىل تاپقان نەزمىلىك مۇقەددىمىسى، ھەر ھالدا داستان يېزىلغان زامان ۋە ماكان تىلىغا يېقىنراق بولغان. مۇئەللىپ قەلىمگە مەنسۇپ بولمىغان نەسرىي مۇقەددىمە تېخىمۇ كىيىنرەك يېزىلغان بولۇپ، نەزمىلىك مۇقەددىمىنىڭ نەسرىيلەشتۈرۈلۈشى بولغان.

ئۇچ پارچە قەسىدە داستاننىڭ ئىككىنچى قاتلىمىنى، ئىككى پارچە مۇقەددىمە داستاننىڭ بۈگۈنكى ھالەتكە كىلىشىنىڭ ئۇچىنچى قاتلىمىنى ھاسىل قىلغان.

داستاننىڭ دراماتىك ھېكايە لىنىيىسى قىسقىچە مۇنداق:

خاقان كۈنتۇغدى ئۆز ئېلىنى ئەقىل - پاراسەت ۋە قانۇن بىلەن باشقۇرۇشقا مۇناسىپ ۋەزىرگە ھاجەتمەن بولۇپ تۈرغاندا

ئايتولدى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. كۇنتۇغدى خان ئايتولدىنىڭ بىلىم ۋە پەزىلەتلىرىدىن تەسىرلىنىپ ئۇنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلىدۇ. ۋەزىر ئايتولدى بىلەن خاقان كۇنتۇغدى جەمئىيەت ۋە بەخت ـ سائادەت، قانۇن ۋە ئادالەت مەسىلىلىرى ئۇستىدە كۆپ قېتىم سۆھبەتلىشىدۇ. ۋەزىر ئايتولدى ئۆز تەبئىتى بويىچە جەمئىيەت بەختى ـ سائادىتى يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ئاخىر كېسەللىك تۇپەيلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى ئۆگدۇلمىش ئاتىسىنىڭ ۋەسىيەت خېتىنى ئېلىپ خاقان كۇنتۇغدى ھۇزۇرىغا كىرىدۇ. خان ئۆگدۇلمىشكە خەيرىخاھلىق قىلىپ ۋە ئۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىدىن مەمنۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاتىسىنىڭ ۋەزىرلىك خىزمىتىنى تاپشۇرىدۇ. ئۆگدۇلمىش خاقان كۇنتۇغدىغا دۆلەت، پادىشاھ، دۆلەتنىڭ ۋەزىر ـ ئەمىرلىرى، ھەرخىل دۆلەت خادىملىرى ۋە ئۇلارنىڭ لايەقەت شەرتلىرى، ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىكى ئۆز تەشەببۇسلىرىنى ئېيتىدۇ. دۆلەتنى ئادالەتلىك ۋە پەزىلەتلىك قىلىش يولىدا كۆپ خىزمەتلەرنى كۆرسىتىپ، خاقان كۇنتۇغدىنىڭ زور ئىشەنچىسىگە ئېرىشىدۇ. خاقان كۇنتۇغدى ۋەزىر ئۆگدۇلمىشكە ئۆز خىزمىتىگە يارەملەشكۇچى يەنە بىر مۇناسىپ زاتنى تېپىشقا بۇيرۇغاندا، ئۆگدۇلمىش ئۆز جەمەتىدىن بولغان زاھىت ئودغۇرمىشنى بۇ خىزمەتكە لايىق تاپىدۇ. ۋەزىر ئۆگدۇلمىش خاقان كۇنتۇغدىنىڭ ئىككى قېتىملىق خېتىنى ئېلىپ تەركىدۇنيا بولۇپ تەنھا ئىستىقامەتتە تۇرۇۋاتقان زاھىت ئودغۇرمىش ئالدىغا بېرىپ بىر قاتار سىياسىي ۋە پەلسەپىلىك مەسىلىلەر ئۇستىدە سۆھبەتلىشىدۇ، ئۇنى خەلق ئارىسىغا كېلىپ خەلققە ئەمەلىي بەخت ـ سائادەت يارىتىش ئىشىغا دەۋەت قىلىدۇ. خاقان كۇنتۇغدىنىڭ ئۇچىنچى قېتىملىق خېتىنى ئالغان زاھىت ئودغۇرمىش خاقان كۇنتۇغدى بىلەن كۆرۈشىدۇ ۋە سۆھبەت ئۆتكۇزىدۇ. ئودغۇرمىش قايتىپ كەتكەندىن كېيىن

تەنها ئىستىقامەت جەريانىدا كېسەل بولۇپ ئۆلۈم بېشارىتى بولغان بىر چۈشنى كۆرىدۇ. ئۇنى يوقلاپ كەلگەن ۋەزىر ئۆگدۈلمىش بۇ چۈشكە تۆت زات، تۆت مىجەز ئاساسىدا باشقىچە تەبىر بېرىدۇ. ئاخىرقى قېتىم يوقلاپ كەلگەن ۋەزىر ئۆگدۈلمىش زاھىت ئودغۇرمىشنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭدىن خاقان كۈنتۈغدىغا بىر ھاسا، ۋەزىر ئۆگدۈلمىشكە بىر جەندە خاتىرە بولۇپ قالغانىدى.

شۇنداق قىلىپ پېرسوناژلار ئۈچرىشىشى، سۆھبەتلىشىشى، خەت ـ چەك ئەۋەتىش ۋە بىر قاتار ئۇلانما بايان، تەسۋىرلەش بىلەن دراماتىك سۈژىت ئاخىرلىشىدۇ. بۇ جەريانىدا كۈنتۈغدى بىلەن ئايتولدى، كۈنتۈغدى بىلەن ئۆگدۈلمىش، ئۆگدۈلمىش بىلەن ئودغۇرمىش، كۈنتۈغدى بىلەن ئودغۇرمىش ئارىسىدىكى ھېكمەتلىك سۆھبەتلەر، ئايتولدىنىڭ كۈنتوغدىغا، كۈنتوغدىنىڭ ئودغۇرمىشقا، ئودغۇرمىشنىڭ كۈنتۈغدىغا يېزىشقان خەتلىرى ھېكايەت لىنىيىسى قىلىنىدۇ.

داستاننىڭ سەل كېيىن بارلىققا كەلگەن 3 ـ قاتلىمى — «يىگىتلىككە ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» (44 بېيىت)، «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا» (41 بېيىت)، «كىتاب ئىگىسى يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە نەسىھىتى» (42 بېيىت) مەزمۇن ۋە شېئىرىي شەكىل جەھەتتە ئۆزگىچە بولغان. كىشى بىر قاراشتىلا بۇ ئۇچ ئىلاۋىنىڭ ئۇچىنچىسى داستاننىڭ خاتىمىسى بولسا كېرەك دەپ ئويلايدۇ. بۇنىڭدا ئىزچىل يوسۇندا بىلىم كۆيلىنىدۇ. ئۆزىنىڭ ياۋا كېيىكتەك تۇركچە سۆزنى ئاستا ـ ئاستا كۆندۈرۈپ، ئىپار ھىدلىق داستاننى دۇرۇس سۆزلەر بىلەن ئوچۇق ـ ئاشكارا يازغانلىقى خاتىمە تەرىقىسىدە تىلغا ئېلىنىدۇ، ئاخىرىدا تەكرىدىن «ئودغۇرلۇق» (ئويغىنىش) ۋە مەغپىرەت

تىلىنىدۇ.

قالغان بىرىنچى ۋە ئىككىنچى رەتكە تىزىلغان ئىلاۋە قەسىدىلىرىنىڭ بىرىنچىسى تىرىكلىك تەمەننالىرى ۋە ئۆلۈم ئىككى بۆز بىلەنلا ئۆزىتىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىشقا مەركەزلەشكەن بولۇپ، شائىر ئۆزىنىمۇ، باشقىلارنىمۇ ئوچۇق كىنايە قىلىپ ئۆلۈم ئېچىنى تېكىلەپ ئەلگە ياخشىلىق قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. «شاھنامە» دە فىردەۋسى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ماتىمىدە يۇنان ھۆكۈمالىرى ئېيتقان كىنايىلەرگە تەققاس پىكىرلەرنى ئۆزىگە قارىتقان ھالدا ھاكىملارغا تەۋسىيە قىلىدۇ. بۇ قەسىدىلەرنىڭ ئىككىنچىسى باشقىچىرەك بولۇپ، ئۇ ئۇلۇغۋار ئارزۇ (غايە) تېپىپ، ئۇلۇغۋار كىشىلىك تاپالمىغانلىقىنى ئىزھار قىلىشقا مەركەزلەشكەن. ئۇ:

ئاتى قالدى يالكۇق، كىشى قىلقى باردى
بۇ قىلقى قانقا باردى، ئۇدۇ مەن بارايى
[كىشى نامى قالدى، يوقالدى كىشىلىك،
قايان كەتتى كىشىلىك، كەينىدىن باراي مەن.]

دەپ ئىدا قىلغان. بۇ مۇتەپەككۇرنىڭ ئىنسانىنىڭ ياتلاشقانلىقى توغرىسىدىكى يەكۈنى ئىدى. ئەلىشىر نەۋائى بۇ پىكىرنى:

سەن مېنى قانداق تاپۇرسەن،
مەن ئۆزۈمنى تاپمىسام.

دەپ قەيت قىلىپ ئۆتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ قەسىدىسىدە «ۋاپا قەھەتچىلىكى»، «جاپا ئاپىتى»، «كۆڭۈل بىلەن تىل ئالا بولغانلىق»، «گۈستاخ»، «پەس»، «جاھىللار» دىن جاپا

يەتكەنلىكى ھەققىدە ئۆز شىكايىتىنىمۇ تىلغا ئالغان. بۇ ئىلاۋىلەر ماھىيەتتە ئۇنىڭ تەركىدۇنيالىق قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئەمەس، رېئال تۇرمۇشتىكى بۇلغىنىشلارنى پاش قىلىشتىكى جەڭگىۋار تەنقىدىي روھىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

7. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ بەدىئىي ئۆزگىچىلىكلىرى

مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن، بارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى مۇئەييەن ئېتنىك مەدەنىيەت چەمبىرىدىكى ئىنسان تۇرمۇشىنىڭ ھايات قانۇنلىرى ۋە تۇرمۇش تىنىقلىرىنىڭ ئىپادىسىدىن ئىبارەت. تەپەككۇر مەزمۇنى ۋە شەكىللىرىمۇ ئۇنىڭ تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھاياتىي ھېكمەتلىرىنى ئېچىپ بېرىدىغان شېئىرىي دراما سۈپىتىدە ئۆزى ئاپىرىدە بولغان ۋە ئۆزى يورۇتۇپ بېرىۋاتقان مەدەنىيەت سەھنىسىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ پەلسەپىۋى مەزمۇنلىرىمۇ، ئۇنىڭ ئېستېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت زېمىنىدا مەيدانغا كەلگەن. مۇشۇ نۇقتىدىن «قۇتادغۇ بىلىك»نى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتى ئەنئەنىلىرىنىڭ مۇنبەت تۇپراق قىلىپ يېلتىز چىقارغان، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت مۇھىتىنى ئاتموسفېرا قىلىپ يوپۇرماق چىقارغان ئىنسانشۇناسلىق دەرىخىگە ئوخشىتىش مۇمكىن.

ئىسلام ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا «قۇتادغۇ بىلىك»نى ئىككى غايەت كاتتا مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرغان ۋە دەۋر بۆلگۈچ جەمئىيەت پەلسەپىسى دەستۇرى تۇزگەن ئۇلۇغ نامايەندە دېيىش مۇمكىن. «قۇتادغۇ بىلىك» خاس ئەدەبىيات -

سەنئەت قىممىتى جەھەتتىمۇ پۈتكۈل تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر يازما ئەدەبىياتى تارىخىدا مەيدانغا كەلگەن تۇنجى پوئېتىك قەسىرە ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ شۆھرىتى بىلەن قېرىنداش خەلقلەر ۋە مىللەتلەر قەلبىگىمۇ ھەۋەس ۋە ئىپتىخار قوشقانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» گۈزەل تەپەككۇر خەزىنىسى ۋە گۈزەل قۇرۇلما قەسىرىسى، جۈملىدىن گۈزەل شېئىرىي ئۇنچىلىرى جەھەتتىمۇ بىر پۈتۈن ئېستېتىكىلىق گەۋدە ھاسىل قىلغان مۇكەممەل ئابىدە. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇ بەدئىي ئۆزگىچىلىكى جەھەتتىن ھەممىدىن ئىلگىرى ۋە باشتىن - ئاياغ شېئىرىي ئەسەردىن ئىبارەت. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى، ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر تارىخىدىكى، ئىسلام — ئۇيغۇر شېئىرىيىتى تارىخىدىكى بۇ تۇنجى بۈيۈك داستان ژانىرى ئەلۋەتتە مۇبارەك مۇتەپەككۇر ۋە شائىرانە تىلىك شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەلىمىگە مەنسۇپ. ئۇنداق بولمىغاندا ئىدى، يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن ئەلىشىر نەۋائىغىچە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان داستان ژانىرلىرى تەرەققىياتىنى قىياس قىلغىلى بولمىغان بولاتتى. «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆزىنىڭ يېقىنقى ۋە قەدىمكى ئېتنىك مەدەنىيەت ۋە فولكلور قاتلاملىرى بىلەن كۆزىمىزگە تاشلانسا، ئەلىشىر نەۋائى داستانلىرى «خەمسە» چىلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزىنى نامايان قىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ بېيىت شەكلىنى ئىككىلىك (ئاروز ئىبارىسى بىلەن ئېيتقاندا مەسنەۋى) نەزم شەكلىدە تاماملىغان. ئىخچام شېئىرىي جۈپ قاپىيە ھاسىل قىلىدىغان مۇنداق قوش مىسرا شەكلى خەلق بېيىتلىرى ۋە ئىرسالۇل ماقال - تەمسىللىرىدە ناھايىتى ئۇزاق زامان ياشاپ كەلگەن. بۇنى كۆپلىگەن مىللەتلەر فولكلور ئەدەبىياتىدا ئۇچرانقىلى بولىدۇ.

ئىككىلىك شەكلى — ئەرەب پوئېزىيىسىدە مەسنەۋى

ئۇلگىلىرى ياراتتى ۋە داستان، ئېپوپېيە، لېگىندا ئىشلەشتە بىر قەدەر قولاي «جەڭگىۋار بېيىت شەكلى» سۈپىتىدە ئومۇملاشتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» خەلق ئىجادىيىتىگە يېقىن 11 بوغۇملۇق مۇتەقارىب بەھرىنىڭ مۇسەممەنى سالىم، مۇسەممەنى مەھزۇپ، مۇسەممەنى مەقسۇر[1] دىن ئىبارەت ھاسىلە تارماق ۋەزىنلىرى ئالماشتۇرۇلۇپ يېزىلغان. بۇ ھاسىلە تارماق ۋەزىنلەر يەنىلا 11 بوغۇملۇق مۇتەقارىب بەھرى بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭدىكى بوغۇملارنىڭ روكىن (تۇراق) تۇتۇش تەرتىپى ئالمىشىپ كەلگەن[2].

«قۇتادغۇ بىلىك» 11 بوغۇملۇق بەھرىنى ئىزچىل ساقلىغان ھالدا يەنە قەسىدە شەكلىدىكى غەزەل، تۆتلۈك (رۇبائىي)، تۇيۇق، قىتئە، تەجنىس قاتارلىق پوئېزىيە شەكىللىرىدىنمۇ نەمۇنىلەر كۆرسەتكەن.

ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلىنغان ئۇچ پارچە قەسىدە ئىچىدە ھەربىر قەسىدىنىڭ بىرىنچى بېيىتى غەزەلىيات قائىدىسى بويىچە جۈپ قافىيىلىك كەلگەن بولۇپ، ئۇ، قەسىدە ئىچىگە مەسنەۋى كىرىپ قالغان دېگۈچىلەرنىڭ غەزەلىيات تەرتىپىدىن خەۋەرسىزلىكىنى كۆرسىتىدۇ[3].

«قۇتادغۇ بىلىك» تە (مەسىلەن، 1690 ـ، 1691 ـ، 1780 ـ، 1781 ـ، 1993 ـ، 1994 ـ، 2487 ـ، 2488 ـ، 4637 ـ، 4638 ـ، 4639 ـ، 4640 ـ . . . بېيىتلار) مۇتەقارىب بەھرى

---

① مۇتەقارىب مۇسەممەنى سالىم (سەككىزلىك ئادەتتىكى مۇتەقاربى)، مۇتەقارىب مۇسەممەنى مەھزۇپ (سەككىزلىك چۈشۈرۈلگەن مۇتەقاربى)، مۇتەقارىب مۇسەممەنى مەقسۇر (سەككىزلىك قىسقارتىلغان مۇتەقاربى).

② ۋەھالەنكى، تولىراق تۈركىيە ئالىملىرىدىن مەزكۇر («مىللىي تەتەبۇلەر» دە)، نەجىپ ئاسىم («تۈرك تارىخى» دا)، كوفىرلۇزادە («تۈركىيە تارىخى» دا) ۋە باشقىلار «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى 11 بوغۇملۇق بارماق ۋەزىندە يېزىلغان دېگەن پىكىرنى تەكىتلىشىدۇ.

③ 6520 ـ، 6565 ـ، 6605 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.

شەكلىدە ئىككى يۈزگە يېقىن رۇبائىي، قىتئە (مەسىلەن، 173 ـ، 174 ـ بېيىت)، تۈيۈق قاتارلىق تۆتلۈكلەر بار بولۇپ، نوقۇل مەسنەۋىلىك ئەنئەنىسىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭدىكى رۇبائىيلار ئۆمەر ھەييامنىڭ ھەزەج بەھرى رۇبائىيلىرىدىن پەرقلىق ھالدا مۇتەقارىب بەھرى رۇبائىيلىرى نۇسخىسى بىلەن دىققەتكە سازاۋەر، ئۇ يەنە «دەۋر نۇقتىئىنەزەرىدىن ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرىدىن قەدىمىي بولۇپ، رۇبائىيلار تارىخىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە»[1].

«قۇتادغۇ بىلىك» تە «بېيىت» ھەم ئوبراز، ھەم ئەسەرنىڭ بىرلىكى بولۇپ، ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولغان. بۇ ئۇنىڭ سۆز ئىشلىتىش ماھارىتىنىڭ يۇقىرىلىقىدىن بولغان»، دەرۋەقە «ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرى بېيىتلارنىڭ ھېكمەتلىكى بىلەن خاراكتېرلەنگەن»[2]. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا بېيىت شەكلىدىن كېيىنكى مۇھىم بەدىئىي ئۆزگىچىلىك — ئەسەر تەسۋىرىنى تەشكىللەش ۋە ئۇنى ئىپادىلىگۈچى ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىشتا گەۋدىلەندۈرۈلگەن. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى بىلەن يازما ئەدەبىيات شەكلىنى بىرلەشتۈرۈش، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر بەدىئىي ئۇسلۇبى بىلەن ئاروز شېئىرىي شەكلىنى بىرلەشتۈرۈش، لىرىزم، رېئالىزم، رومانتىزم ۋە دراماتىك ئىپادىلەش ئامىللىرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش، كاتېگورىيىلىك تەپەككۇر بىلەن ئوبرازلىق پېرسوناژ تەسۋىرىنى بىرلەشتۈرۈش «قۇتادغۇ بىلىك» تە خاس بەدىئىي ئالاھىدىلىك بولۇپ گەۋدىلەنگەن. تۇرمۇش رېئاللىقى، مۇتەپەككۇرانە قەلب،

---

① قەييۇم كەرسوف: «ئىلىك بەدىئىي داستان»، 132 ـ بەت.

② «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە» (س. ن. ئۇئانوف: «بالاساغۇنلۇق يۇسۇپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق ئەسىرى ھەققىدە»)، 33 ـ، 34 ـ بەتلەر.

شائىرانە لىرىك ھېسسىيات ۋە ئەسەرنىڭ دراماتىك ئۆيۇشتۇرۇلۇشى ئۆزئارا مۇجەسسەملىشىپ، بۇ نادىر ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەشتىكى خاس مەنتىقىيلىق ئىزچىللىقى بىلەن مەنتىقىيلىق ئالمىشىشچانلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مېنىڭچە، بۇلارنىڭ خېلى بىر قىسمى ئەسەرنىڭ يېزىلىش جەريانىدا تۇغۇلغان ۋە ھەل قىلىنغان.

ئۇيۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا مەدھىيە، مەرسىيە، تەۋسىيە، تەنقىد، دىئالوگ، مونولوگ، بايان، تونۇشتۇرۇش، سۈپەتلەش، ئوخشىتىش، سىمۋول، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە، كىنايە، ئىستىئارە، قىياس، ئىسپاتلاش، ئاللىگورىيە، سۆز ئويۇنى[1]، قاپىيە ئويۇنى[2]، ئەقلىيە[3] ۋە ئىرسالۇل مەسەللەردىن دەلىل كەلتۈرۈش قاتارلىق مەنتىقىي ھەم بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، خۇددى دولقۇنلار گىرەلەشكەن، كرىستاللار بىر - بىرىگە نۇر چاچقاندەك تەسۈرىي گۈزەللىك ھاسىل قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ رەڭگارەڭ تەسۋىرلەش ۋاستىلىرىدىن پەقەت تەبىئەت لىرىكىسى ۋە تەبىئەتنى سىمۋوللاشتۇرۇپ — ئىنسانلاشتۇرۇپ تەسۋىرلىشىگە ئائىت بىرقانچە نەمۇنىلەرنى كۆرسىتىش بىلەن چەكلەنمەكچىمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ باھار تەسۋىرىگە بېغىشلىغان 68 -، 78 -، 80 - بەيىتلىرىدىن مىسال كەلتۈرىمىز:

---

① 197 -، 374 -، 564 -، 653 - 805 -، 1193 -، 1459 -، 1759 -، 1953 -، 2034 -، 2101 -، 2221 -، 4107 -، 4251 -، 4323 - بەيىتلارغا قارالسۇن.

② 876 -، 897 -، 1233 -، 1353 -، 1830 -، 2679 - ، 3373 - ، 3374 -، 4960 -، 5383 -، 6021 -، 6269 - بەيىتلارغا قارالسۇن.

③ 805 -، 1049 -، 1183 -، 1424 -، 1916 -، 2047 -، 2756 -، 5474 -، 5923 - بەيىتلارغا قارالسۇن.

ياغىز يەر ياشىل تورقۇ يۇزكە بادى
خىتاي ئارقىشى يادتى تاۋغاچ ئەدى
[قوڭۇر يەر يېپىندى يېشىل تورقىنى،
تابغاچ رەختى يايدى قىتتان كارۋىنى.]
چەچەكلىكتە ساندۇاچ ئۆتەر مىڭ ئۇنۇن
ئوقىر سۇرى ئىبرى تۇنۇن ھەم كۈنۇن
[چېچەكلىكتە مىڭ خىلدا بۇلبۇل ئۇنى،
ئوقۇر سورى ئەبرىنى① كۈن ھەم تۇنى.]
قالىق قاشى تۇغدى كۆزى ياش ساچار،
چەچەك يازدى يۇز كۆر كۆلەر قانغۇرار
[قاشىن تۇردى ئاسمان، كۆزى ياش چاچار،
چېچەكلەر يۇز ئاچتى، كۈلۈپ قانقارار.]

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 4959 ـ، 4960 ـ بېيىتلىرىدا كۆز پەسلى تەسۋىرى پەلەكنىڭ قىزىل يۇزىنىڭ سارغىيىشى، جاھاننىڭ ئالتۇن رەڭدە تاۋلىنىشى، قۇياشنىڭ يۇزىگە سېرىق زەپىران رەڭ سۈركىۋالغانلىقى، ئالەمنىڭ ھاۋارەڭ شېشىگە كىرىۋالغانلىقى بىلەن ئىپادىلەنگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ پەسىللەر ئۆزگىرىشىنى ئۆز داستانىنىڭ 4888 ـ، 4889 ـ، 6219 ـ، 6220 ـ، 6221 ـ بېيىتلىرىدا يۇلتۇز بۇرجلىرىنىڭ ئۆزگىرىش تەسۋىرى بىلەنمۇ سۇپەتلىگەن.

شائىر كېچە — تۈن تەسۋىرىنى ئۆز ئەسىرىنىڭ 3284 ـ، 3836 ـ، 4884 ـ، 4885 ـ، 4886 ـ، 4961 ـ، 5029 ـ، 6213 ـ، 6215 ـ بېيىتلىرىدا

① ئەبرى سورى «زەبۇر» دىكى سۆلايمان قەسىدىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئۇ زېمىنغا گۈللەر ئېچىلغان، قۇشلار سايرىغان مەۋسۇمدا يېتىپ كەلدى» دېگەندەك تەبىئەت لىرىكىسى ئىپادىلەنگەن.

ئالەم ئاق يۇزىنى يوشۇرۇپ قارا چېچىنى يايدى؛ جاھان يۇزىگە قارا بوياق سۈركىدى؛ قۇياش يۇزىگە قارا چۈمبەل سالدى؛ رۇم قىزى يۇزىنى يەرگە يوشۇرغاندا جاھان زەڭگى قىزىدەك قارايدى؛ جاھان تۇل خوتۇننىڭ كىيىمىنى كىيگەندە، ئاسمان شەيتان ئەپتىدەك قارا تۈسكە كىردى، دېگەندەك ئوخشىتىشلار بىلەن سۈرەتلىگەن. قۇياش ۋە سەھەر تەسۋىرى داستانىنىڭ 3288 ـ، 3839 ـ، 3840 ـ، 4893 ـ، 4895 ـ، 4966 ـ، 4967 ـ، 5449 ـ بېيىتلىرىدا يىپەك قالقان؛ نۇرلۇق نەيزە كۆتۈرۈلگەندە، جاھان ئۇنچىدەك سۇزۇلدى؛ پەلەك قارا كۆڭلىكىنى يىرتىپ، قارا پەرەنجىسىنى كۆتۈرۈپ يۇزىنى ئاچتى؛ ئالەم ئاقققۇ تۈسىگە كىردى؛ مالائىكىتەك تەبەسسۇم قىلدى؛ يۇز ئاچقان كېلىندەك كۈلدى دېگەن سۆزوللۇق جۈملىلەر بىلەن تەسۋۋۇر قىلىنغان. ھەتتا شائىر 4893 ـ بېيىتىدا تاڭ سەھەر كۆرۈنۈشىنى قاراخانىلارنىڭ توققۇز پۈتاقلىق تامغا سىزىلغان قىزىل (ھال) بايرىقىغا ئوخشىتىپ تەسۋىرلىگەن. شۇ سەۋەبلىك «ئىسلام قامۇسى. ‹قۇتادغۇ بىلىك›» تېمىسىدا بۇ بەدىئىي ماھارەت: «تەبىئەت تىلغا كەلتۈرۈلگەن بىر سىمفونىيە دېكوراتسىيىسى ئىچىدە تەسۋىرلەنگەن» دەپ تەرىپلەنگەن[1].

شۇ نەرسە دىققەتكە سازاۋەركى، داستان ئۆزىنىڭ كومپوزىتسىيىلىك قۇرۇلمىسى ۋە تەسۋىرىي ۋاستىلىرىنىڭ نوقۇل رېئاللىققا تەقلىد قىلىشقا كۆرە، شائىرنىڭ رېئاللىقتىن ۋە رېئاللىقنىڭ تارىخىي ماھىيەتلىرىدىن ئالغان ئىلھاملىرىنى مۇتەپەككۇرانە ئەقىل جىلۋىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە كۆپرەك قارىتىلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇچۇن «ئەكس ئېتىش» كە نىسبەتەن «ئىپادىلەش» ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. شائىر قەلبىدە يالقۇنجاپ تۇرغان پىكىر ـ ھېسسىيات ئۆزىنى سىرتلاشتۇرۇش

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 262 ـ بەت.

باسقۇچلىرىدا سىمۇۋلىزمنىڭ يارقىن ئۇلگىلىرىنى يارىتتى. مۇنداق تەسۋىرىي ئوخشىتىش ئۇنىڭ قوي بىلەن بۆرە بىر ئىرىقتىن سۇ ئىچىدىغان غايىۋى جەمئىيەت قاراشلىرىنى چۆرىدەپ، توّت پىرسوناژدىن تاكى ھەربىي سەركەردىنىڭ جاسارەت سىمۇوللىرىغىچە ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرى، ئابىدە ۋە ھېكايەتلىرى، ئەقلىيە ۋە ئىرسالوُل مەسەللىرىدىكى ئېتنىك تەسۋىرىي تىپ ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلدى. يايلاق ۋە شەھەر ھاياتىغا ئائىت ئوبرازلاشتۇرۇش بىلەن ساپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ ئىبارىلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بەدئىي ۋاستىلەرنى گەۋدىلەندۇرۇشتە ئۆز مۇمكىنلىكلىرىنى نامايىش قىلغان. مۇشۇ نۇقتىدىن س. ن. ئىۋانوفنىڭ «بالاساغۇنلۇق يۇسۇپنىڭ ‹قۇتادغۇ بىلىك› ناملىق ئەسىرى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدىكى: « ‹قۇتادغۇ بىلىك› تىكى ئوبرازلىقنىڭ مەنبەسى تۇركىي خەلقلەر ئېپىك ئېغىز ئىجادىيىتى بىلەن دەسلەپكى تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان پارس ـ تاجىك شېئىرىيىتىدىن كەلگەن دەپ پەرەز قىلىشىمىز مۇمكىن»[1] دېگەن سۆزلەرنى توغرا تاپمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بەدئىي قىممىتى ئۇنىڭ مۇتەپەككۇر قەلبىنى ئىپادىلەش شەكلىگە مۇيەسسەر قىلغانلىقىدىلا ئەمەس، ئۇنىڭ يەنە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يېڭى بىر دەۋر ئاچقان، ئۇيغۇر دراماتچىلىق تارىخىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچى بىلەن كېيىنكى باسقۇچىنى تۇتاشتۇرغان، يارقىن رېئالىزملىق ۋە تەقدىدىي رېئالىزملىق بەدئىي ئۇسلۇب يارىتقان تۇنجى دراماتىك داستاندىن ئىبارەت بولغانلىقىدا.

8. قىسقىچە پەكۇن

مەشھۇر ئىتالىيان ئالىمى گالىلېي (1564 — 1642):

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 33 ـ بەت.

«دۇنيادا پەقەت ئىككى خىل كىتاب بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ بىرى تەبىئەت ھەققىدىكى كىتاب، ئۇنىڭ يەنە بىرى قۇنقۇزغۇچى ئىلاھ ھەققىدىكى كىتاب» دېگەنىدى. گالىلىيىنىڭ بۇ سۆزى ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بەخت ـ سائادىتى تېما قىلىنغان «ئىنسان مەركەزلىك نەزەريىسى» پىكىر ئېقىمى بىلەن تەڭرى ۋە ئۇنىڭ مۇقەددەسلىكى تەرغىب قىلىنغان «تەڭرى مەركەزلىك نەزەريىسى» پىكىر ئېقىمىنىڭ، باشقىچە ئېيتقاندا گۇمانىزم ۋە راتسىئونالىزملىق مۇئەللىپچىلىك بىلەن ئىلاھىيەتچىلىك ۋە روھانىيلىق مۇئەللىپچىلىكىنىڭ كەسكىن چېگرالىنىشى ئىخچاملىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» ئىنسانشۇناسلىق كىتابى، جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئىلغار گۇمانىزملىق پەلسەپىۋى دەستۇر سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن. بۇگۈنمۇ تەنقىقاتىنىڭ بارغانسېرى تېرەنلەشكەن نەتىجىلىرى بۇ شاھانە ئەسەرنىڭ ئەسلىدىكى خاراكتېرىنى ئېتىراپ قىلىپ، مۇئەييەنلەشتۇرمەكتە.

ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى «بىمەنە تەمسىللەر بىلەن تولغان»، «ھاياتتىن خىلالا يىراق»، «قىممىتى بەك تۆۋەن ئەسەر» دېگەن قاراشلىرى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» تاجىك ـ پارس ئەدەبىياتىدىن «ھاسىلە» بولغان «ئىككىلەمچى» ئەدەبىيات ئىچىدىكى «بوش نەسىھەت» خاراكتېرلىك ئەسەر دېگەن قارىشى بارغانسېرى بۇ شۆھرەتلىك تارىخشۇناسنىڭ نۇرانە بولمىغان ھۆكۈملىرى ۋە تەنقىقات پوزىتسىيىسىنى ئاشكارىلاپ قويدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىدىن ئاكادېمىك س. ن. ئىۋانوف «بالاساغۇنلۇق يۈسۈپىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» نامىلىق ئەسىرى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدە، يۇقىرىقى قاراشلارنى قەيت قىلغاندىن كېيىن: «ھالبۇكى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ تېرەن تەنقىق قىلىنىشى

بۇ پىكىرنىڭ خاتالىقىنى تولۇق ئىسپاتلىدى»[1] دەپ كەسكىن تىلغا ئالدى. س. ن. ئىۋانوف شۇ ماقالىسىدە: «بۇ ئەسەر ئوتتۇرا ئەسىر جاھان ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن نادىر ئەسەرلەر قاتارىدا ئورۇن ئىگىلىشقا مۇناسىپ»[2] دەپ روشەن باھالىدى. قەييۇم كەرىموفمۇ «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» ناملىق ماقالىسىدە: «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قەشقەريە تۈركىي خەلقلىرىنىڭ XI ئەسىرگە مەنسۇپ ۋە بىزگە مەلۇم بولغان بەدىئىي ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ يىرىك نەمۇنىسى ‹قۇتادغۇ بىلىك› تۇر»[3] دەپ يازغان.

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر شەھەر ۋە يېزا مەدەنىيىتىنىڭ يېتۈك قامۇسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن ئىككى نادىر ئەسەر — «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، گەرچە قەشقەردە ۋە باغدادتا ئاياغلاشقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھەر ئىككىسىلا خۇددى كېيىكتەك تەمتىرەپ تۇرغان[4] خاقانىيە تۈركىي تىلىنى «بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك» ھالەتكە كەلتۈرۈش يولىدا خىزمەت كۆرسىتىپ، قاراخانىلار سەلتەنىتىنىڭ ئىچكى مەنىۋى قىياپىتى ۋە غايىۋى تەلىپۈنۈشلىرى بىلەن ئۇنىڭ تاشقى تەسىرى، شۇنداقلا خەلقئارا ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى. بۇ ئالتۇن دەۋرنىڭ ئالتۇن قەلەم بىلەن پۈتۈلگەن بىباھا يادىكارلىقى رەشىد رەھمەتى ئارات ئىبارىسى بىلەن ئېيتقاندا «ھازىرغىچە قول تەگمىگەن خەزىنە»[5] دىن ئىبارەت. س. ن. ئىۋانوفمۇ مۇنداق دەپ يازدى: «بۇ داستان ئۇستىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئەسەرنىڭ بىرىنچى كۆرۈنۈشتىلا كىشىنىڭ دىققىتىدىن چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن بولغان مول

---

① ② «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 37 ـ بەت.
③ يۇقىرىقى كىتاب، 175 ـ بەت.
④ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 6617 ـ، 6618 ـ، 6619 ـ بېيىتلىرى بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ مۇقەددىمىسىدىكى ئوخشاشلىققا قارالسۇن.
⑤ «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 162 ـ بەت.

مەزمۇنى بارغانسېرى ئاشكارىلانماقتا . بۇ داستان توغرىسىدىكى تەتقىقات ھازىر تېخى تۇنجى قەدەمنى باستى»[1] ، «ئالدى بىلەن بۇ داستاننىڭ پەلسەپىۋى ئاساسىنى تولۇق تەتقىق قىلىپ ، ئېنىق شەرھلەشكە توغرا كېلىدۇ»[2] .

ھەقىقەتنى ئېچىشنىڭ ئېلىمېنتار شەرتى — پوزىتسىيە ۋە مېتودنىڭ ھەقىقەتلىك خاراكتېرىگە ئۈيغۇن بولۇشىدىن ئىبارەت . بۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ كىتابەت خاراكتېرىنى توغرا شەرھلەشتە ، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئەنئەنىۋى ۋە سىنكىرېتىك تارىخىي قاتلاملىرىنى توغرا شەرھلەشتە ، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئىسلامىيەت بىلەن ۋە ئىسلامىيەت مەدەنىيىتى چەمبىرىدە ئاپىرىدە بولغان شەرق ئۇيغىنىشى پىكىر ئېقىملىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى توغرا شەرھلەشتە ، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىدېئولوگىيە كاتېگورىيىسىدىكى كەڭ يىلتىزى ۋە كەڭ تەسىرى بىلەن ئۇنىڭ ھەممىنىڭ بېشىدا بولىدىغان ئىنسانىي ئېتنىك خاسلىقىنى ، ئىشلەتكەن ئەدەبىي تىلى مىللىيەتلىكىنى توغرا شەرھلەشتە ، ئەسەردىكى تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ، ئىلاھىيەت ۋە ئىنسانىيەت ، جۈملىدىن تۆت پېرسوناژ خاراكتېرىدە گەۋدىلەنگەن كاتېگورىيىلىك مەسىلىلەرنى توغرا شەرھلەشتە ، ئەسەرنىڭ ئۇتۇقلىرى ۋە تۆھپىلىرى بىلەن تارىخىي چەكلىمىسى ۋە نۇقسانلىرىنى توغرا شەرھلەشتە ئەمەلىيلىشىشى كېرەك . بۇ نۇقتىدا سۇبېيېكتىۋىزم ، سوفىستىكا ، مېتافىزىكا ۋە مىللىي - ئىرقىي ھېسسىياتقا بېرىلىش تەتقىقات گۈلزارىمىزنى خۇنۇكلەشتۈرىدۇ .

دېموكرىت توغرا ئېيتقان : پۈتۈن يەر - زېمىن دانىشمەن ئادەمگە ئۆز ئىشىكىنى ئاچقان . چۈنكى كائىنات يۈكسەك قەلبىنىڭ ۋەتىنىدۇر .

---

① ② «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە» ، 37 - ۋە 42 - بەتلەر .

II باب «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە ئىدىيە مەنبەلىرى

«ئۇپۇقتا قۇياشتىن چاقنىغاي زىيا ،
كىم دانا دېمەككى ئۇ ئاققان دەريا .»
— ناسىر خۇسراۋ

1 . «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە ئىدىيە مەنبەلىرى ئۇستىدىكى ئىزدىنىش

مۇرەككەپ مۇجەسسەملىك — يۇقىرى قاتلامدا تۇرغان ئۇلۇغۋار نەرسىلەرنىڭ تەركىبىي ئالامىتىدىن ئىبارەت . تەبىئەت دۇنياسىدىمۇ شۇنداق ، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇر دۇنياسىدىمۇ شۇنداق . بۇ نۇقتىنى ئېنىكلار قىلغانلىق ياكى گۈدەكلىك ، ياكى جاھىللىقتىن دېرەك بېرىدۇ .

مەلۇمكى ، ئىدىئولوگىيىلىك مەدەنىيەت ، بولۇپمۇ پەلسەپىۋى تۇستىكى ئىدىئولوگىيىلىك مەدەنىيەت ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيانى ۋە جەمئىيەتنى بىلىش ، ئىزاھلاش تارىخىنىڭ بىر قىسمى . ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۆزىگە مۇناسىۋەتلىك تارىخنىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرى ۋە بىلىش مەنبەلىرىنى ئۆزىگە يىلتىز

قىلىدۇ. ماركسىزم مەدەنىيەت ۋە بىلىش تارىخىنى مەنبەسىز، تاسادىپىي يوزا بىرىدىغان جەريان دەپ قارايدىغان ئىدىئالىستىك ئىنكارچىلىق (نىگىلىزملىق) تەشەببۇسلارغىمۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ خىل مەدەنىيەت ۋە بىلىش تارىخىنى مۇئەييەن رايون، مۇئەييەن مىللەت خەلقىدە يەككە ـ يېگانە، ئۆزئارا مۇناسىۋەتسىز هالدا يوز بىرىدىغان نەتىجە دەپ قارايدىغان مېتافىزىكىلىق كۆز قاراشلارغىمۇ زىت هالدا، ئىنسانىيەت بىلىش تارىخىنىڭ بىردەكلىك قانۇنى، ۋارىسلىق قانۇنى ۋە راۋاجلىنىش قانۇنىنى تەكىتلەيدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ «مۇقەررەرلىك ئالىمى» دىن «ئەركىنلىك ئالىمى» گە، جۇزئىي ۋە نىسپىي هەقىقەتلەردىن ئومۇمىي ۋە مۇتلەق هەقىقەتلەرگە قاراپ ئۆزلۇكسىز ئىلگىرىلىشىدىكى هەقىقىي سىر دەل مانا شۇنىڭدا.

قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئۇلۇغۋار مۇتەپەككۇرى، ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلامىيەت شەرقىدىكى تەرەققىيپەرۋەر شائىر، ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس هاجىپ ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىلگىرى سۈرگەن پىكىرلەر يالغۇز «ئۆز دەۋرىنىڭ ئىدىيىۋى قامۇسى» بولۇپ قالماي، ئۇ يەنە ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر قىلغان ئەنئەنىۋى هەم سىنكىرىتىك مەدەنىيەت قاتلاملىرى بىلەن تەپەككۇر مەنبەلىرىنىڭ، رېئال تارىخىي مۇهىت ۋە مۇتەپەككۇر ئەقلىي پائالىيىتىنىڭ مۇجەسسەم مەهسۇلىدىن ئىبارەت.

يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرى هەققىدە پەلسەپىۋى بىلىش تارىخى نۇقتىسىدىن تېخى بىرقەدەر مەخسۇس ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بېرىلغىنى يوق. بۇ هەقتە چەت ئەل تۈركىلوگلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ئۈستىدىن ئۆزلىرى ئىشلىگەن تېكىستولوگىيىلىك خىزمەتلەرگە بىرلەشتۈرۈپ ئۇنداق ياكى مۇنداق كۆز قاراشلارنى تىلغا ئالغان، خالاس.

شۇ نەرسىگە نەزەر سېلىش لازىمكى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرى ھەققىدە چەت ئەل تۈركىلوگلىرىنىڭ ئاندا ـ مۇندا قىلغان ئىبارىلىرىمۇ بىر ـ بىرىگە زىت. ئۇنىڭ بىر قىسمى دەلىل ـ ئىسپاتسىز، كىشىنى قايىل قىلالمايدىغان قۇرۇق مۇھاكىمە بولسا، ئۇنىڭ يەنە بىر قىسىم بىرقەدەر ئىجابىي بولغانلىرىمۇ ئىزچىللىققا ئىگە بولمىغان باشلانغۇچ قىياستىن يىراقلىشالمىغان.

يەنە شۇ نەرسىگىمۇ نەزەر سېلىش لازىمكى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىشتىن باش تارتىدىغان، ھەتتا مۇنداق مۇھاكىمىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلمىي ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارى ۋە مەلەكىسىگە نۇقسان كەلتۈرۈش دەپ قارايدىغان، مۇئەللىپنى ياكى تۇغما دانىشمەن، ياكى نوقۇل ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى تەسىرى چەمبىرىدىن ھالقىپ چىقمىغان قىلىپ ئىزاھلاشقا ھېرىسمەنلىك قىلىدىغان قاراشمۇ مەۋجۇت. بۇ خىل قاراش تارىخىي چىنلىققا زىت بولۇشى بىلەن بىللە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى مەدەنىيەت بىكىنمىچىلىكىدە چەكلەپ قويىدىغان خاتا ھەم زىيانلىق قاراشتۇر. ئۇلۇغ تالانت كۆپ قاتلاملىق بىلىم ۋە ئۆتمۈشتە ئېرىشىلگەن مەدەنىيەت سەمەرىلىرى ئاساسىدىلا مەيدانغا كېلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى يايلاق مەدەنىيىتى مۇھىتىدا ئەمەس، بەلكى شۇ ئاساستا ئېرىشىلگەن ئولتۇراقلاشقان شەھەر مەدەنىيىتى ھەم خەلقئارا ئالاقىلەر مۇھىتىدىلا مۇنداق تەپەككۇر بالاغىتى، مۇنداق ئىجادىيەت ماھارىتىگە مۇيەسسەر بولالىغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق لازىم.

ئېيتىش ھاجەتكى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرىگە ئالاقە قىلغاندا ھەممە ئۇلگىلەرنى ھىندىستان، ئىران، ئەرەب ياكى گرېك مەدەنىيىتىگە خاسلاشتۇرۇپ قويمىدىغان ياكى بۇ جەھەتتىكى تەسىر، ياكى ئوخشاشلىقلارنى مۇتلەق ئىنكار

قىلىشقا قىزىقىدىغان غەيرىي تارىخىي، غەيرىي ئىلمىي قاراشلارغا خاتىمە بېرىش ۋاقتى يەتتى.

بىز «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرى ۋە ئىدىيىۋى مەنبەلىرى ئۈستىدە توختىلىشتىن ئىلگىرى چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى مۇھاكىمىلىرى تارىخىغا قىسقىچە خاراكتېرىستىكا بېرىپ ئۆتىمىز.

ۋ. ۋ. بارتولد «قۇتادغۇ بىلىك» نى پۈتۈنلەي ئەرەب ـ پارس مەدەنىيىتى تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن دېگەن قاراشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئىسلامىيەتنىڭ ۋە پارس ئەدەبىياتىنىڭ تۈركىيلەر ئىچىدىكى تەسىرى شۇ قەدەر كۈچلۈك بولغانكى، تۈركىيلەر ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئەھۋالىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كەتكەن»① دېگەن. بارتولد «قۇتادغۇ بىلىك» تىن يەتتە يىل كېيىن مەيدانغا كەلگەن نىزامۇل مۇلك[25] «سىياسەتنامە» (يەنە بىر نامى «سىيارۇل مۇلۇك») سى بىلەن، «قۇتادغۇ بىلىك» تىن 23 يىل كېيىن مەيدانغا كەلگەن كەيكاۋۇس[26] نىڭ «قابۇسنامە» سىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» كە يېقىنلاشتۇرماقچى بولىدۇ. تۈركىيە ئالىملىرىدىن ف. كوپرلۇزادەمۇ خۇددى بارتولدتەكلا: «ئورخۇن كىتابلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ‹قۇتادغۇ بىلىك› تىكى ھۆكۈمران ئىدىيىنىڭ زادى قەدىمكى تۈرك ئىدېئولوگىيىسى ئەمەسلىكى ئوچۇق كۆرۈلىدۇ»② دەيدۇ. ئا. جاپپار ئوغلى، ھ. ئىنالچىق قاتارلىق تۈركىيە ئالىملىرىمۇ③ ئىران تەسىرى، بولۇپمۇ ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى[27] نىڭ «شاھنامە» داستانىنىڭ تەسىرىنى كۈچەپ تىلغا ئالىدۇ. ئۇلار «قۇتادغۇ بىلىك» كە ئىلاۋە قىلىنغان

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 123 — 124 ـ بەتلەر.
② يۇقىرىقى كىتاب، 125 ـ بەت.
③ يۇقىرىقى كىتاب، 127 ـ بەت.

بىرىنچى قەسىدىنىڭ 6547 — 6551 ـ بەيىتلىرىدا تىلغا ئېلىنغان لېگىندا قەھرىمانلىرى ناملىرىنى بۇنىڭغا دەلىل قىلىشىدۇ.

بۇ پىكىرنى ھ. ۋامبىرى رەت قىلىپ، «قۇتادغۇ بىلىك» «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ مەھسۇلى دېگەن خۇلاسىگە كەلدىم»[1] دېسە، س. ن. ئىۋانوف: «ئەسەر ئاپتور ياشىغان مۇھىت، پىرسونا‌ژلار، ۋەقەلەر تېخى كۆچمەن (ئۆتمۈش) توغرىسىدىكى خاتىرىلەر پۇختا ساقلانغان تۈرك دۆلىتىنىڭ ئىدېئولوگىيىسى، مەدەنىيىتى ۋە تۈرمۈشى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن»[2] دەپ يازىدۇ. ئە. بېرتېلىس «تۈركىي خەلقلەر قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىكى ئەنئەنە مەسلىسىگە دائىر» ناملىق ماقالىسىدا: «غەرب تەسىرىنىڭ كۆرۈنۈپ تۇرغانلىقىغا قارىماي، ھەرھالدا «قۇتادغۇ بىلىك» نەق ئاشۇ قاراخانىلار قەشقەرىگە خاراكتېرلىك كۆز قاراشلار بىلەن باغلانغان كۆپلىگەن يەرلىك تۈركىي ئەنئەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى تامامەن روشەندۇر»[3] دەپ يازغان. تۈركىيە ئالىمى كاپسوغلۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا تۇتقان ئورنى» ناملىق ماقالىسىدا ئۆزىگە خاس قاراشلار گەۋدىلەندۈرۈلگەن. كاپسوغلۇ ئومۇمەن تۈركىي بولمىغان مەنبەلەرگە قارىغاندا تۈركىي يايلاق — بوستان («بوز ـ قىر») مەدەنىيىتىنىڭ «يۇكسەك مەدەنىيەت نوپۇزىنى» چۈشەندۈرۈشنى ئاساسلىق ئورۇنغا قويغان[4].

ھىندىستان مەدەنىيىتى تەسىرىنى ئىنالچىق ئالاھىدە تەكتىلىگەنده بۇددىزمدىن كۆرە «كەلىلە ۋە دىمىنە» ھېكايىلىرىنى پاكىت قىلماق بولدى[5]. كاپسوغلۇ ئودغۇرمىشتا

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 125 ـ بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 26 ـ بەت.
③ يۇقىرىقى كىتاب، 282 ـ بەت.
④ يۇقىرىقى كىتاب، 123 ـ، 159 ـ بەتلەر.
⑤ يۇقىرىقى كىتاب، 127 ـ بەت.

بۇددىزىم تەسىرى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى تىلغا ئالدى.[1] بۇددىزم تەسىرى لاگ يىلگ قاتارلىق ئالىملار تەرىپىدىن داستاندىكى ئۇدغۇرمىشىنىلگ تەركىيدۇنيا قاراشلىرى، داستاندىكى كىشىلىك تۇرمۇشىنىلگ تۇغۇلماق، قېرىماق، كېسەل بولماق ۋە ئۆلمەكلىكتەك «ئالتەم ئازاب دېگۈزى» قاراشلىرىغا مەركەزلەشتۈرۈلۈپ تىلغا ئېلىندى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىلگ بەختىنىلگ بىقارارلىقى، ئالەمنىلگ بىۋاپالىقىنى بۇددىزم تەسىرى دېگۈچىلەرمۇ، سوپىزم تەسىرى دېگۈچىلەرمۇ بار.

گرېك تەسىرىنى تەكىتلىگۈچىلەردىن بومباچى كۈنتۇغدىنىلگ ئۇچ پۈتلۈق كۈرسىتا ئولتۇرغىنىنى ۋە قىلىچ تۇتقانلىقىنى گرېك ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھە تەيمىس بىلەن دېكاغا سىمۋول قىلىپ، ئايتولدىنىلگ توپتا ئولتۇرغانلىقىنى قەدىمكى گرېك «بەخت» ئىلاھى تېئوكىنىلگ شاردا ئولتۇرغانلىقىغا تەققاس قىلدى. بەزى مۇئەللىپلەر ھەتتا ئەقىل، بىلىم، ئەخلاق ۋە گۈزەللىلگ مەسىلىلىرىگە ئائىت ئەنئەنىۋى قاراشلارنىمۇ سوقرات، پلاتون، ئارستوتېل قاتارلىق گرېك مۇتەپەككۇرلىرى تەسىرىدىن كەلگەن دېيىشىدۇ. كاپسوغلۇ ئۆز ماقالىسىدە، تۈركىي خەلقلەرنىلگ ئادالەت، بەخت ۋە دۆلەت قاراشلىرى مەزمۇنەن گرېك ئىدىئولوگىيىسىگە ئوخشىمايدۇ، دەپ ئېتىراز بىلدۈردى[2].

كوپرلۈزادە، س. مەخسۇدى، ئارسال قاتارلىق تۈركىيە ئالىملىرى كۆگ زىنىلگ[28] رايىشلىق قاراشلىرى بىلەن «ۋاپادارلىق»، «مېھرىبانلىق» قاتارلىق ئەخلاقىي تەشەببۇسلىرىنى «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئەقىل، بىلىم ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك قاراشلىرىنىلگ ئىدىيىۋى مەنبەسى دەپ قىياس قىلىشقان. يېقىنقى يىللاردىن بېرى

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 133 ـ بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 158 ـ بەت.

تۈركىيىلىك دىلئاچار ۋە باشقا خەنزۇشۇناسلار يۇسۇپ خاس هاجىپنى خەنزۇ تىلىغا پىششىق بولغان، «قۇتادغۇ بىلىك» جۇڭگودا («چىن - ماچىن» دا) كەڭ تارقالغان دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كۈڭ فۇزىچىلىق (رايىشلىق) تىكى «ئالدىنقى پادىشاهلار يولى گۈزەللىكتۇر» (先王之道斯为美)، «ئەدەپنى بىلمەي پۈت تىرەپ تۇرغىلى بولمايدۇ» (不知礼、无以立也) دېگەن قاراشلار بىلەن 1899 - يىلى دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان «دۇنخۇاڭ ئۆزگەرتىلمىلىرى» (بۇددا هېكايە نوملىرىنىڭ جۇڭگولاشقان شەكلى) دىكى ئەقلىيە سۆزلەر «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ شەرقىي مەنبەسى بولغان دەپ ئىزاهلاشماقتا. بۇ نورمال تەسىردىن هالقىغان بولۇپ، يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئالاهىدە مەدەنىيەت تىپىغا ۋەكىللىك قىلىشىغا ئۈيغۇن كەلمەيتتى. ئۇلار رايىشچىلىققا قارشى هالدا يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇنچىلىق قاراشلىرى بىلەن سوپىلىققا زىت رېئالىزملىق ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىگە دۇچ كەلگەندە هېچنېمە دېيەلمىدى. بۇ خىل كۆز قاراش ئوتتو ئالىبېرت، بروككېلمان، رەشىد رەهمەتى ئارات ۋە كاپسوغلۇ قاتارلىق ئالىملار تەرىپىدىن رەت قىلىنغان. بروككېلمان: «دەسلەپ ئويلىغان جۇڭگو ئەدەبىياتى تەسىرى (كۈڭ زى ئەسەرلىرى نەزەردە تۇتۇلغان — ئاپتور) هېچقانداق ئىسپاتلىنىدىغاندەك ئەمەس» دېسە، رەشىد رەهمەتى ئارات: «بۇ پەۋقۇلئاددە يۇزەكى شەخسىي بىر مۇهاكىمىدىن ئىبارەت بولغان» دەپ كۆرسەتكەن. كاپسوغلۇ يەنە ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىك بىلەن جۇڭگو تەسىرىنى تېگى - تەكتىدىن تۈركىي تەسىر، چۈنكى جۇڭگودىكى «كۆك»، «كۆكتەڭرى» ئىبارىلىرى (天) تۈركىلەردىن كەلگەن، دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈردى.

ئوتتو ئالىبېرت، رەشىد رەهمەتى ئارات قاتارلىق تۈركىلوگلار ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنانى يۇسۇپ خاس هاجىپ دۇنيا

قارىشىنىڭ توغرىدىن - توغرا پېشۋاسى سۈپىتىدە تەكىتلەشتى[1] . ئالىبىرتنىڭ كۆرسىتىشچە: ئىبىن سىنا ئەسەرلىرىدە ئىلگىرى سۈرۈلگەن پىكىرلەر يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن پەقەت ئوبرازلىق شەخسلەشتۈرۈلگەن داستان ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئىلمىنىڭ نۇقتىلىق مەسىلىلىرىدىكى كۆز قاراشلار بويىچە بۇ ئىككى مۇتەپەككۇر ئارىسىدا ئانچە چوڭ پەرق يوق. رەشىد رەھمەتى ئارات بۇ كۆز قاراشنى داۋاملاشتۇرۇپ: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىبىن سىنانىڭ شاگىرتى» ، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەسىرىدە ئىدىئولوگىيىلىك مەزمۇن نۇقتىئىنەزەردىن ئەڭ كۆزگە تاشلانغان تەسىر ئىبىن سىنانىڭدۇر»[2] دەپ كۆرسەتتى. كاپسوغلۇ ئىبىن سىنانىڭ قانۇنشۇناسلىق توغرىسىدا ئەسىرىنىڭ يوقلۇقىنى تىلغا ئېلىپ، بۇ خىل قاراشقا ئېتىراز بىلدۈردى[3] .

يۇقىرىقىلار «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە ئىدىيىۋى مەنبەلىرىنى يورۇتۇشقا ئاجىزلىق قىلىدىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن روشەن.

رەشىد رەھمەتى ئارات «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىلىرى ئاساسىدا بىرلىككە كەلگەن فاكسىمىل ئىشلەشتەك مۇھىم خىزمەت ئاساسىدا بۇ داستاننىڭ تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىغا يازغان مۇقەددىمە ماقالىسىدە (158 - بەت) ، بۇ داستاننىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرى ھەققىدە سخېماتىك مودېلنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇنداق دەيدۇ: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەنبەلىرى «توققۇز رەڭلىك لىتوگرافىيە (تاش باسما) بىلەن بېسىلغان لەۋھەگە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ ئاستىدىكى ئۈچ قاتلام تۈركىي

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە» ، 125 - بەت.

② رەشىد رەھمەتى ئارات: «‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىگە مۇقەددىمە» ، 155 - بەت.

③ «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە» ، 151 - بەت.

مىللىي ئەنئەنە، ئۇنىڭ ئۇستىدە ئۇچ قاتلام ئارستوتېل ئىلمىي ئېقىمىدىكى ئەخلاقىي ۋە سىياسىي قاراشلار، ئۇنىڭ ئۇستىدە ئىككى قاتلام ئىسلامىيەت تەسىرى ۋە ئەڭ ئۇستۈنكى بىر قاتلىمى ئىبىن سىنا مەسلىكىنىڭ ئەقلىي تۈسى بىلەن بېزىتىلگەن». بۇنىڭدىن ئەنئەنىۋى تۈركىي مەدەنىيەتنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى تەسىرى، ئارستوتېل پېرىپاتىتىزمى [29] تەسىرى، ئىسلامىيەت مەدەنىيىتى تەسىرى ۋە ئىبىن سىنا پان ئىلاھچىلىقى تەسىرىدىن ئىبارەت تۆت نۇقتا ئۆز ـ ئۆزىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. رەشىد رەھمەتى ئاراتنىڭ ھەر ھالدا ئوتتۇ ئالىبېرتتىن كۆرە ئىبىن سىنادىن ئىلگىرىكى ئاساسىي ئىدىيىۋى مەنبەلەرگە كۆڭۈل بۆلگەنلىكى بىلەن ئالغا قاراپ بىر قەدەم تاشلىغان.

مېنىڭچە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىپادىلەنگەن پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائىي كۆز قاراشلارنى مۇنداق ئۇچ جەھەتكە يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيەت چەمبىرىگە خاس ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمى؛

ئىككىنچى، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى يېپەك يولى بويلاپ مەيدانغا كەلگەن ئارىلاشما (سىنكىرىتىك) مەدەنىيەت قاتلىمى؛

ئۈچىنچى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئىسلام مەدەنىيىتى چەمبىرىكىدە تەسىر كۆرسەتكەن ئىدىيىۋى مەنبەلەردىن ئىبارەت.

ئەلۋەتتە، يۇقىرىقى مەدەنىيەت قاتلاملىرى ۋە ئىدىيىۋى مەنبەلەر خالىغان زامان ۋە ماكاندا ئەمەس، بەلكى «قۇتادغۇ بىلىك» مەيدانغا كەلگەن زامان ۋە ماكاندا، خالىغان تەپەككۇر سۇبېيېكتىدا ئەمەس، بەلكى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئورىگىنال پىكىر جەريانلىرىدا ئۆزئارا قوشۇلغان ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» كە خاس تەپەككۇر سىستېمىسىنى يارىتقان.

2. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمى

«قۇتادغۇ بىلىك» گەرچە قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ راسا گۈللەنگەن مەزگىلىدە دۇنياغا كەلگەن غايەت زور مەنىۋى مەدەنىيەت خەزىنىسى بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى جەھەتتە ئۇزاق مۇساپىلىق ئاساسقا ئىگە.

مەلۇمكى، ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى ئاپىرىدەگاھلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئالاھىدە ئانتروپولوگىيىلىك رايون، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا ئۆزىگە خاس قەدىمكى مەدەنىيەت رايونلىرىنىڭ بىرى. ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت چەمبىرى تارىخىنىڭ ھەرقايسى كاتتا ئىزلىرىدا ئۆزگىچە ئېتنىك مەدەنىيەت تىپى ئالامەتلىرى شەكىللەندۇرگەن.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنى تەشكىل قىلغان قەدىمكى قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر ئىسلامىيەتكىچە ئىپتىدائىي ئانىمىزم[30]، ئەجداد ئېتىقادچىلىقى، توتېمىزملىق ئىپتىدائىي ئېتىقادلار بىلەن شامانىزم، ئاتەشپەرەسلىك، كېيىنچە بۇددىزم، مانىزم دىنىي ئەقىدىلىرىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ كەلدى. ئۇلار تەبىئەت، ئىلاھىيەت، جەمئىيەت، ھاكىمىيەت توغرىسىدا ئۆز مەدەنىيەت تىپىغا خاس بىر قاتار ئەنئەنىۋى قاراشلار ۋە تارىخىي تەجرىبىلەرنى جەمغۇرلىدى. ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ غار ـ جىلغىلار، ياپلاق ۋە بوستان مەدەنىيەت شەكلىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش، سىنىپىي كۈرەش ۋە مەدەنىيەت پائالىيىتى ئاساسىدا، ئاستىرونومىيە، تېبابەتچىلىك، ئەخلاق، فولكلور ۋە ھاكىمىيەتچىلىك توغرىسىدا قەدىمكى سادىدا مەدەنىيەت قاتلىمىنى شەكىللەندۈرۈپ چىقتى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا سەھنىسىدە ئۇزاقتىن ياشاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ هايات لېگىندىلىرى ۋە تارىخي شەجەرىلىرى ئوغۇزخان، ئەفراسىياپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا، كېيىنچە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت خانلىقى، قاراخانىلارغا بېرىپ تۇتاشقان. هايات تارىخى ئۇلاردا بىر قاتار ئىدىئولوگىيىلىك تارىخ ۋە مەدەنىيەت قاتلاملىرىنى هاسىل قىلىپ تۇرىدۇ. دەرهەقىقەت ئىپتىدائىي ۋە قەدىمكى تارىخنىڭمۇ ئۆزىگە خاس قەبىلىلەر ئارا، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئارا مەدەنىيەت سېنكىرىتىزمى بولۇپ تۇرغانىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا سۆزلەنگەن «تۆت تادۇ» (تۆت زات) كۆز قارىشى بىلەن سەييارىلەر، يۇلتۇزلار ۋە 12 بۇرجتىن ئىبارەت ئالەم كۆز قارىشى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرى تارىخىدا ئەڭ كونا تەبىئەت كۆز قارىشى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەنىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى تېبابەتچىلىك قاراشلىرى ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭغا قېرىنداش خەلقلەر مەدەنىيەت چەمبىرىدە ئۇزاق داۋام قىلغان تۆت زات، تۆت خىلىت، تۆت مىزاج ۋە ئەم ـ ئىرىم ئەنئەنىلىرى هەم رەسمىي تېببىي ئىلىم ئىپتىدائىي سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدىقۇت تېببىي ـ دورىگەرلىك ئىلمىي قاراشلىرى بىلەن تارىخي باغلىنىشلىق بولغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى قەهرىمانلىق، يۈكسەكلىك ۋە گۈزەللىك قاراشلىرىغا سىمۋول بولغان ئوخشىتىشلاردىن مۇئەللىپ ئەنئەنىۋى قاراشلارنىڭ يىراق توتېمىزملىق ئىزنالىرى ۋە ئادەتلىرىنى چەتكە قاقمىغانلىقىنى، ئۇنى ئېتنىك مەدەنىيەتنىڭ مۇهىم فولكلور مەنبەسى قىلغانلىقىنى كۆرىمىز[1].

«قۇتادغۇ بىلىك» شامانىزم ئىزنالىرىنىمۇ ئىپادىلىگەن.

---

① داستاننىڭ 2310 — 2314 ـ بېيىتلىرىغا قارالسۇن.

داستاننىڭ 1065 ـ بېيىتىدا «قام» (باقشى) بىلەن تېڭىپ سېلىشتۇرۇلسا، 1518 ـ، 1524 ـ، 1525 ـ، 6064 ـ، 6065 ـ بېيىتلىرىدا شامانىزم قاراشلىرى ئاساسىدا جانىنىڭ يېشىل كۆككە — روھىيەت قاتلىمىغا ئۇچۇپ كېتىدىغانلىقى ئاللىگورىيىلىك تەسۋىرلەنگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەڭرى ئىبارىسىنى ئىزچىل بايات ئىبارىسى بىلەن بىللە ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان بولۇپ، بۇ قەدىمكى ئىلاھىيەتچىلىك ئېتىقادىنىڭ ئىسلامىيەت مۇھىتىدىكى ئىپادىلىرىنى ئەكس ئەتتۇرگەن. گەرچە بايات ۋە تەڭرى ئىبارىلىرى مەزمۇنەن ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىكى بىلەن خاراكتېرلەنگەن بولسىمۇ، بۇ خىل ئىبارە ئۇسلۇبىنىڭ ئۆزى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۇزاق تارىخىيلىق قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ يېڭى مۇھىتتىكى يېڭى بىخى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا سۆزلەنگەن ئىنسانىنىڭ قەدىر ـ قىممىتى، ئىنسانىيىڭ ئەقلىي بىلىش ۋە ئىپادىلەش ئىقتىدارى، ئىنسانىنىڭ يېڭىلىپ ـ خاتالىشىپ كېتىش مۇمكىنلىكى، ئادەمنىڭ تۇغۇلۇپ ـ ئۆلىدىغانلىقى، ئىنسانىنىڭ بەخت ئۇچۇن كۈرەش قىلىشى لازىملىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارمۇ قەدىمكى ئەنئەنە ئاساسىدا راۋاجلاندۇرۇلغان. بىز 734 ـ يىلى بىلگە قاغان مۇئەللىپلىكى ۋە مەشھۇر خەتتات يوللۇغ تېكىن[1] خۇش قەلىمى بىلەن يېزىلغان «كۆلتېكىن ئابىدىسى» دە: «ئوت تەڭرى ياشار، كىشى ئوغلى قوب ئولگەلى تۇرۇمىش» (زامان تەڭرى ئۆلمەيدۇ، ئىنسان بالىسى ئۆلۈش ئۇچۇن تۇرەلگەن) دېيىلگەنلىكىنى كۆرىمىز. ئىنسان ۋە ئۇنىڭ تەبىئەتكە، تەڭرىگە ۋە جەمئىيەتكە بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا شامان ۋە مانى ئېتىقادى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى، قەھرىمانلىق داستانلىرى، جۇملىدىن

① يوللۇغ تېكىن — كۆلتېكىننىڭ جىيەنى ئىدى.

«تۇرپان تېكىستلىرى» ۋە «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىن كۆپلىگەن ئېسىل پىكىر ئۇلگىلىرىنى تېپىش مۇمكىن.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا نۇقتىلىق ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئەقىل ـ پاراسەت، بىلىم ۋە پەزىلەت توغرىسىدىكى پىكىرلەرنىڭ كونا ئىزنالىرىنى بىز ئورخۇن ئابىدىلىرىدىن، ئىدىقۇت دەۋرىگە ئائىت «تۇرپان تېكىستلىرى» دىن، «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىن، ھەتتا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بىۋاستە داۋامى بولغان «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانىدىن كۆرۈۋالالايمىز.

«توقۇز ئوغۇز بەگلەرى بودۇنى بۇ سابمىن ئەدگۈتى ئەشد قاتىغدى تىڭلا:» (توققۇز ئوغۇز[1] بەگلىكىنىڭ خەلقلىرى بۇ سۆزۈمنى ياخشى ئىشتىپ قاتتىق ساقلا:)

«ئەدگۈ بىلىك كىشىگ، ئەدگۈ ئالىپ كىشىگ...» (ياخشى بىلىملىك كىشىلەرلا ياخشى قەھرىمان كىشىلەردۇر)؛

«بىلىكسىز قاغان ئولۇرمىش ئەرىنچ، يابلاق قاغان ئولۇرمىش ئەرىنچ. بويرۇقى يېمە بىلىكسىز ئەرىنچ» (بىلىمسىز خاقان بولدى نادان خاقان بولدى، ۋەزىرلىرىمۇ بىلىمسىز ئىدى)؛

«ئۆكۈن! كۆرە گۆكۈن ئوچۇن» (پۇشايمان قىل! ئىنتىزامسىزلىقىڭ ئوچۇن)، «بىلمەدۈك ئوچۇن» (بىلىمسىزلىكىڭ ئوچۇن...)؛

«ئىغار ئوغلانىڭىزدا تايغۇنىڭىزدا يىگدى ئىگىدۇر ئەرتىڭىز.» (قەدىردان ئوغلانلار، ئەۋلادىڭىزنى تېخىمۇ ياخشى تەربىيىلەپ ئالەمدىن ئۆتىڭىزلەر).

يۇقىرىقىلار «كۆلتېكىن ئابىدىسى» دىكى بىلگە قاغانىنىڭ بىلىم ۋە بىلىمسىزلىك، بىلىملىك ۋە نادانلىقنىڭ ئاچچىق ھەسرىتى ھەققىدىكى يەكۈنى ۋە ئەۋلادلارنى بىلىملىك قىلىپ تەربىيىلەش توغرىسىدىكى تارىخىي تەۋسىيىسى.

«تۇرپان تېكىستلىرى» دە بۇ ئىدىيە مۇنداق شېئىرىي شەكىلدە جۇلالاندۇرۇلغان:

---

① توققۇز ئوغۇز — كەڭ مەنىدە پۈتكۈل توققۇز ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ.

بىلىگ بىلىك يا بەگىم،
بىلىگ ساڭا ئەش بولۇر،
بىلىگ بىلگەن ئول ئەركە
بىر كۈن دەۋلەت توش بولۇر.
[بىلىم بىلىك ئەي بېگىم،
بىلىم سىزگە يار بولۇر.
بىلىم بىلگەن ئول ئەرگە
بىر كۈن دۆلەت بار بولۇر.]
بىلىگ ئەرنىڭ بىلىنگە،
تاش قۇرسانسا قاش بولۇر.
بىلىگسىزنىڭ يانىغا
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر.
[بىلىملىك ئەر بېلىگە،
تاش قىستۇرسا قاش① بولۇر.
بىلىمسىزنىڭ يېنىغا،
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر.]
ئەردەملىك كىشى ئەردىن بىرلە تۇز ئول،
ئەردەمسىز كىشى ئۆتۈك ئىچىندەكى ئولياق بىرلە تۇز ئول.
[ئەخلاقلىق كىشىنىڭ تۇزلۇكى گۈھەرنىڭ
تۇزلۇكى،
ئەخلاقسىز كىشىنىڭ تۇزلۇكى ئۆتۈك ئۇلتاڭىنىڭ
تۇزلۇكى.]

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بۇ پىكىر مۇنداق خەلق بېيىتلىرى تۇسىنى ئالغان:

بىلىگ ئەرنىگە ئەدگۈ تۇتۇپ سۆزنى ئەشىت،
ئەرەمىنى ئۆگرە نىبەن ئىشقا سورا.
[بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ سۆزىن ئىشىت
پەزىلىتىدىن ئۆگەن ھەمدە ئىشقا ئاشۇر.]

① قاش تېشى، بۇ يەردە ئومۇمەن ئېسىل تاشنى كۆرسىتىدۇ.

ئەردەم تىلە ئۆگرە نىبەن بولما كۆۋەز،
ئەردەمسىزىن ئۆكۈنسە ئەگمە كۈدە ئەڭەر.
[پەزىلەت ئىزدە ئۆگىنىشتە، بولما مەغرۇر،
نادان ماختانسا ئۇ سىناق ئۈستىدە سۈنۈر.]
ئالغىل ئۆگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە،
بويدا ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ بىلگىڭ ئۇلە.
[مېنىڭ نەسىھىتىمنى ئاڭلا ئوغۇل، پەزىلەت ئىزلە،
ئەلدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ بىلىم سۆزلە.]
ئەردەم ئوزا ئەرەنلەر، ئەردەم بەگى بىلىگ تاغ،
ئايدى ئۆكۈش ئۆگۈتلەر، كۆڭلۈم بولۇر ئاڭار ساغ.
[ئۆتمۈشتە شۇنداق ئەرلەر ئۆتكەن،
بىلىمى تاغدەك بار،
قىلغان نۇرغۇن نەسىھەت، ئەسلىسە دىل
كۈچ تاپار.]
ئولا بولسا يول ئازماس،
بىلىگ بولسا سۆز يازماس.
[بەلگە بولسا يولدىن ئازماس،
بىلىم بولسا سۆزدىن ئازماس.]

بۇ خىل ئەنئەنىۋى كۆز قاراش ئۇيغۇر ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەر مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئىزچىل ئىپادىسى سۈپىتىدە قاراخانىلار دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» ناملىق داستاندا رەسمىي ئېتىكىلىق[31] سىستېما سۈپىتىدە بايان قىلىنغان. «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» گەرچە «قۇتادغۇ بىلىك»تىن كېيىن يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىكى ئەقىل، بىلىم ۋە پەزىلەت توغرىسىدىكى تۆتىلىكلەر بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلار ئەنئەنىسىنىڭ پەلسەپىۋى رۇبائىيات تۈسىگە كىرگەنلىكىنى دەلىللەيدۇ.

بىلىگدىن ئۇرۇرمەن سۆزۈمگە ئۇلا،
بىلىگلىگكە يا دوست ئۆزۈڭنى ئۇلا،
بىلىگ بىرلە بولنۇر سائادەت يولى،
بىلىگ بىل، سائادەت يولىنى بولا.

[بىلىم دەپ سۆزلىدىم سۆزۈمنى تىڭلا ،
ئەي دوستۇم بىلىملىككە ئۆزۈڭنى ئۇلا ،
بىلىم بىلەن ئېچىلۇر سائادەت يولى ،
بىلىم ئال ، سائادەت يولىنى بويلا .]
سۆڭەككە يىلىكتەك ئەرەنكە بىلىگ ،
ئەرەن كۆركى ئەقىل ئول سۆڭەكنىڭ يىلىگ .
بىلىگسىز يىلىگسىز سۆڭەكتەك ھالى
يىلىگسىز سۆڭەككە سۇنۇلماز ئەلىگ .
[سۆڭەككە يىلىكتەك ئەرگە بىلگۈلۈك ،
ئادەم گۈزەللىكى ئەقىل ، سۆڭەك زىننىتى يىلىك .
بىلىمسىزنىڭ ھالى يىلىكسىز سۆڭەككە ئوخشار ،
بىلىمسىز سۆڭەككە يوق نەزەر - ئىلىك .]
بىلىگلىگ سۆزى پەند ، نەسىھەت ئەدەپ ،
بىلىگلىكنى ئوگدى① ئەجەم ھەم ئەرەب ،
تاۋارسىزغا بىلىگى تۇكۇنمەز② تاۋار ،
نەسەپسىزقا بىلىگى يىيىلماز③ نەسەب .

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا تەمسىل قىلىنغان ئەقلىيىلەرنىڭ سالماقلىق بىر قىسمى ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭغا قېرىنداش خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان . يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز كىتابىدا بىرقانچە ئون جايدا «ئاتالار سۆزى» سۈپىتىدە توغرىدىن - توغرا ئەنگەنىۋى ھېكمەتلىك سۆزلەر ۋە ئىرسال ماقاللارنى قوللانغان④ . ئۇ بۇ پىكىر مەنبەلىرىنى «مۇڭار مەڭزەتۇ ئايدى تۇركچە مەسەل» ، «مۇڭار مەڭزە تۇكەلدى تۇركچە مەسەل» ، «مۇڭار مەڭزە تۇر ئەمدى شائىر

① ئوگدى — ماختاشتى .
② تۇكۇنمەز — تۇگىمەس .
③ يىيىلماز — ئۇزۇلمەس .
④ 110 - ، 216 - ، 245 - ، 261 - ، 273 - ، 306 - ، 319 - ، 336 - ، 412 - ، 426 - ، 433 - ، 441 - ، 445 - ، 471 - ، 555 - ، 668 - ، 711 - ، 723 - ، 739 - ، 820 - ، 1336 - ، 1594 - ، 1758 - ، 1798 - ، 1826 - ، 1962 - ، 3830 - بېيىتلارغا قارالسۇن .

سۇ سۆز» دېگەندەك مىسرالار بىلەن روشەنلەشتۇرۇپ ئۆتكەن .

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا خۇددى ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكىدەك ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ياشىغان يۇرتلار ، توققۇز ئۇيغۇر خاقان ، بويرۇق ، يابغۇ ۋە بەگلىرى تىلغا ئېلىنغان .

«كۆلتېكىن ئابىدىسى»دە ئۆتۈكەن تېغى ۋە ئورمانلىقى «ئۆتۈكەن يىشىدا يىگ ئېدى يوق ئەرمىش» (ئۆتۈكەن ئورمانلىقىدەك ياخشى جاي يوق ئىدى) دېيىلگەن بولسا ، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ 1962 - يېيىتىدا :

نەگۈتەر ئەشتىگىل ئۆتۈكەن بەگى
سىناپ سۆزلەمىش سۆزنى يەترۈپ ئۆگى
[ئىشتىكىن ئۆتۈكەن بېگى نېمە دەر ،
سىناپ ھەم سۆزىنى بىلىپ قىلغان ئەر .]

دەپ يېزىلغان . بۇنىڭدىن باشقا يەنە مۇنداق ئىرسال - ئەقلىيە مىسرالىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن :

نەگۇ تەر ئەشتىگىل ئۈچ ئوردۇ خانى :
[نە دەيدۇ ئۈچ ئوردا بېگى ئاڭلىغىل :]
تاكى مۇندا بەگرەك ئايۇر تۇرك خانى :
[تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتار تۇرك خانى :]
ئىدى ياقشى ئايمىش بۇ ياغما بېگى :
[بۇ ياغما بېگى ، بەكمۇ ياخشى دېگەن :]
نەگۇ تەر ئەشت ئۇلۇغ كەنت بېگى :
[نە دەيدۇ ئۇلۇغ كەنت بېگى ئاڭلىغىل :]
نەگۇ تەر ئەشت ئەل ئەركىنى :
[نە دەيدۇ ئىشتىكىل ئەل ئەركىنى :]
نەگۇ تەر ئەشت تونغا ئالىپ ئىرىغ :
[نە دەيدۇ ئىشت پازىل قەھرىمان :]

ئۈچ ئوردا خانى ، تۇرك بويرۇقى (ۋەزىرى) ، بۆگۈ يابغۇ (ۋالىي)سى قاتارلىقلار ھەققىدىمۇ شۇنداق مىسرالار كەلتۈرۈلگەن .

«قۇتادغۇ بىلىك» تە تىلغا ئېلىنغان كۆپلىگەن ئىرسال مەسەللەر، ھېكمەتلىك سۆزلەر ۋە 180 دىن ئارتۇق ھەر خىل ئىبرەتلىك تەمسىللەر ھازىرقى ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش بولغان.

روشەنكى، ئۇيغۇر خەلقى ئورخۇن ۋادىسىنى مەركەز قىلغان دەسلەپكى ھاكىمىيەت زامانىدىلا «قۇت» ۋە ئۇ تۇغرىلىق «بىلىگ» مەسىلىلىرىگە ھەممىدىن كۆپ كۆڭۈل قويغان، ئۆز قاغانلىرىنى «قۇت»، «بىلىگ» نامىلىرى بىلەن شۆھرەتلىگەن، خەلق قەلبىدە، كېيىنچە مەڭگۈ تاشلاردا ئەينى زامانىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»ى، ئۇنىڭ ھاياتى كۆچكە ئىگە ئۇندۇرمىسى بولغان.

ئۇنىڭدىن باشقا غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتاقلىق سەركەردىسى ۋە قەھرىمانى ئەفراسىياپ ھەققىدە «قۇتادغۇ بىلىك» تە قىممەتلىك مەلۇمات بېرىلگەن. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانىنىڭ تولىمۇ نۇرغۇن سەھىپىلىرىدە ئىزچىل تەسۋىرلەنگەن تۇران شاھى ئەفراسىياپ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئالىپ ئەرتوڭا دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىز دەسلەپ «قۇتادغۇ بىلىك» تىن، ئۇنىڭدىن كېيىنلا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىن بىلدۇق. «قۇتادغۇ بىلىك» ئالىپ ئەر توڭانىڭ نامىنى «ياخشىلىق قىلماق توغرىسىدا ئۆگۈت ۋە نەسىھەت» سۆزلەنگەن بابقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇنى دۇشمەننى تىغ ـ ئەلەم بىلەن يەڭگەن، ئەلنى قانۇن ـ قەلەم بىلەن ئىدارە قىلغان پەزىلەتلىك «تۈرك بېگى» سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا كۇنتۇغدى ئېلىگنى بايان قىلىشتىن ئىلگىرى دۆلەت ۋە ھوقۇق سىماسى سۈپىتىدە تىلغا ئالغاندا مۇئەييەن قاراتمىلىقنى نەزەردە تۇتسا كېرەك، ئەلۋەتتە. «ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئىدېئولوگىيىگە ۋەكىللىك قىلغان بىردىنبىر ئېپىك قەھرىمان ئالىپ ئەرتوڭا»[1]،

---

① س. ن. ئۇۋانوف: «بالاساغۇنلۇق يۇسۇپنىڭ (قۇتادغۇ بىلىك، نامىلىق ئەسىرى توغرىسىدا» («چەت ئەل ئالىملىرى (قۇتادغۇ بىلىك، ھەققىدە»، 27 ـ بەت).

«ئاۋۇستا» دا تۇران ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە، «شاھنامە» دە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ سەردارى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن»[1] ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا يېرىلگەن تەسۋىرى ئۆزىنىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن «ئوغۇزنامە»، «كۆلتېكىن ئابىدىسى»، «تۇزپان تېكىستلىرى»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى تەبىئەت تەسۋىرى ۋە مۇھەببەت لىرىكىسى بىلەن ئاھاڭداش ۋە رەڭداش بولغان. بىز بۇ ھالەتنى XIII ئەسىر مۇئەللىپى رابغۇزنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق داستانى بىلەن شائىر مۇھەممەد خارەزمىنىڭ سىر دەريا بويىدا ئۇيغۇر تىلىدا يازغان «مۇھەببەتنامە» ناملىق لىرىك داستانىدىنمۇ كۆرۈۋالالايمىز. بۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى تەبىئەت تەسۋىرى ۋە مەۋسۇم قوشاقلىرىغا خاس ئېستېتىك كۆز قاراشنىڭ ئىزچىل راۋاجىنى ئىسپاتلايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا تىلغا ئېلىنغان ئىلىم ـ پەن، دىن، تارىخ ئاتالغۇلىرى ۋە جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بويىچە ئېلىنغان. خۇدا «تەڭرى»، «بايات» دەپ، پەيغەمبەر «يالاۋاچ» دەپ ئاتىلىشتىن تاشقىرى، 12 بۇرج ئىسىملىرىنى، قۇياش ۋە سەييارىلەر ئىسىملىرىنى ئېمكانقەدەر ئۇيغۇرچە ئالغان. 68 مىڭ سۆزلۈك لۇغەت قىممىتىگە ئىگە كلاسسىك داستان «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىشلىتىلگەن ئەرەب، پارس ئاتالغۇلىرى ئاران 400 خىلدىن ئاشمىغان.

دېمەك، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئېرىشكەن تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەڭ

---

① س. ن. ئىۋانوف: «بالاساغۇنلۇق يۈسۈپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا» («چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 27 ـ بەت).

تۈپلۈك ئاساسىي مەدەنىيەت قاتلىمىنى ۋە گېنېتىكالوگىيىلىك بۇلىقىنى ھاسىل قىلغان. بۇ، يېگانە تۈپ مەنبە، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ ھېچقانداق تەسىر ۋە سېنكىرېتىزم مەسىلىسى ھەققىدە ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.

3. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى سېنكىرېتىك مەدەنىيەت قاتلىمى

مەلۇمكى، تارىخ، تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا مەدەنىيەت تارىخىدىن، مەدەنىيەتنىڭ قاتلاملىق تەرەققىي قىلىش تارىخىدىن ئىبارەت. مىللىي مەدەنىيەتمۇ، رايون (چەمبەر) مەدەنىيىتىمۇ، پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىمۇ شۇنداق.

بىرەر مىللەتنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ماھىيەتتە شۇ مىللەت ئەمەلىيىتىدىن ھالقىغان، شۇ مىللەتنىڭ پائالىيەت تارىخىدىن ھالقىغان بولىدۇ. بۇ، بىرەر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئۇنىڭ قاتلاملىرى يالغۇز ئۆزىنىڭ يارىتقان مەدەنىيەت سەمەرىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى يەنە شۇ مىللەتنىڭ تەركىبىي تۈركۈمى، ھەتتا شۇ مىللەتنىڭ مۇنەۋۋەر كىشىلىرى ئارقىلىق شۇ مىللەت مەدەنىيەت فوندىغا كىرىپ كەلگەن يېقىن، ھەتتا يىراقتىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە ئۆزلەشكەن مەدەنىيەت تەسىرى ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېگەن سۆز. تەسىر كۆرسەتكەن مىللەتمۇ تەسىر قوبۇل قىلىدۇ. تارىخ مۇنداق سېنكىرېتىك مەدەنىيەت [32] مەنبەلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرىنى ئەڭ كۆپ بېيىتقان مىللەتنىڭ باشقا مىللەتلەرگە ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىش ئىقتىدارى شۇنچە زور بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىدە ئىككى تۈرلۈك خاتا قاراش ئۇزاق داۋاملىشىپ، ناچار پىكىر ئېقىمى پەيدا قىلغانىدى. ئۇنىڭ

بىرى «مىللىي مەدەنىيەت تەدرىجىي تەرەققىياتى (ئىۋالىيۇتسىيىسى) نەزەرىيىسى»[33]. بۇ قاراشقا ئېدۋارد تەيلۇرنىڭ 1872 ـ يىلى ئېلان قىلغان «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت» ناملىق ئەسىرى بىلەن جېمىس فرازېرنىڭ 1890 ـ يىلى ئېلان قىلغان «ئالتۇن شاخاپچىلار» ناملىق كىتابى ئاساس بولدى. بۇ خىل قاراش بويىچە مىللىي مەدەنىيەت نوقۇل شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تەدرىجىي راۋاجى ئاساسىدىلا راۋاجلىنىدۇ. ئىككىنچى خىل قاراش «مەدەنىيەتنىڭ دىنىي (كېڭىيىش) نەزەرىيىسى»[34] بولۇپ، ئۇنىڭغا فرېدرىخ راتزىل 1888 ـ يىلى ئېلان قىلغان «ئىنسانىيەت جۇغراپىيىسى»، ف. گرابنېر 1905 ـ يىلى ئېلان قىلغان «ئوكيانىيىچە مەدەنىيەت چەمبىرى ۋە مەدەنىيەت قاتلىمى» دېگەن كىتاب ئاساس سالغان. بۇ خىل قاراش بويىچە، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى بىر ياكى بىرقانچە مەدەنىيەت مەركىزىدىن باشقا مىللەتلەر ۋە رايونلارغا دىنىي قىلىدۇ، تارقىلىدۇ. مىللەتلەر «تەبىئىي مىللەت» ۋە «مەدەنىي مىللەت» دېگەن ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ، «تەبىئىي مىللەت» لەر «مەدەنىي مىللەت» لەر تەرىپىدىن مەدەنىيەتلەشتۈرۈلىدۇ. بۇ ئىككى تۈرلۈك خاتا قاراش مەدەنىيەت تارىخى مەسىلىسىنى قويۇق جاڭگالغا باشلاپ كىردى. «مىللىي مەدەنىيەت تەدرىجىي تەرەققىياتى نەزەرىيىسى» ئۆزىنى ۋەتەنپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر دەپ ئاتىۋالغۇچىلار تەرىپىدىن باشقا مىللەتلەر تەسىرىنى ئىنكار قىلىشتا ئىشلىتىلدى. «مەدەنىيەت دىنىي نەزەرىيىسى» تەرەپدارلىرى قانداقتۇر ئالىي ئىرق، غەيرىي ئالىي ئىرق ۋە «غەرب مەركەزلىك نەزەرىيىسى»نى كۈچەپ تەرغىب قىلىپ، كوسموپولىتىزم ۋە مىللىي نىگىلىزم[35] تۈتەكلىرىنى تارقاتتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى يۇقىرىقى ئىككى خىل ناتوغرا قاراشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايى قالمىدى. بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئىبارەت مىللىي ۋە مەھەللىۋى قىممەتتىن ھالقىغان

ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتلىك تەپەككۇر خەزىنىسىنى ئېچىشقا پايدىسىز، ھەتتا زىيانلىق.

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تەشكىل قىلغان قەبىلىلەر يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلۋىغىدا ياشاپ، ئارىيان ئانتروپولوگىيىسى [36] ۋە تۇران ئېتنولوگىيىسى[37] بىرلەشتۇرۇلگەن؛ ئاسىياچە ئاق جىنس ۋە سېرىق جىنسنى بىرلەشتۇرگەن؛ شىمال بىلەن جەنۇب، يايلاق بىلەن بوستان، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شەھەر مەدەنىيەتلىرىنى بىرلەشتۇرگەن؛ شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى تەسىرىنى بىرلەشتۇرگەن خاس ئەنئەنىۋى ۋە خاس سېنكىرىتىك مەدەنىيەت تىپىنى يارىتتى. ئىپتىدائىي ئېتىقادلار ئاساسىدا شەكىللەنگەن ياكى باشقا رايونلاردىن ئېقىپ كىرگەن شامانىزم، زاروئاستىرىزم (ئاتەشپەرەسلىك) [38]، بۇددىزم، مانىزم[39] قاتارلىق دىن ۋە ئالەم قاراشلىرى بىلەن بىرقانچە خىل يېزىق شەكىللىرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ سېنكىرىتىك تۈسىنى كۈچەيتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا تۈركىي خەلقلەرگە نىسبەتەن شەھەر مەدەنىيىتى ۋە خەلقئارا ئالاقىلەرگە بالدۇر قەدەم قويغانلىقى ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات، كلاسسىك سەنئەت، كلاسسىك پەلسەپە سەمەرىلىرىگە مۇيەسسەر بولالىغانلىقىدا بۇنداق كۆپ ئېقىملىق سېنكىرىتىزم ھادىسىسىنىڭ شاراپىتى روشەن گەۋدىلەندى. بۇ نۇقتىنى تونۇمىغانلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەنمەسلىككە ئېلىپ بارىدۇ.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، شەرق ـ غەرب، شىمال ـ جەنۇب خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىلىرى چوقۇم بۇ ئالاقىلەرنىڭ مەلۇم «مەدەنىيەت مەركىزى» دىن «تەبىئىي ھالەتتىكى مىللەت» كە تارقىلىشى، ئۇلگە ـ ئەۋرىشكە يارىتىشى دېگەنلىك ئەمەس. بۇ تولىمۇ يۈزەكى ۋە بالىلارچە قىزغىنلىق بىلەن تولغان يەكۈنلىتەك قاراشتۇر.

ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىنىڭ نۇرغۇن تارماقلىرىدىكى ئالاقە بىرقانچە مىڭ يىل داۋامىدا داۋاملىشىپ، بەزىدە دولقۇن شەكىللەندۈرۈپ كەلگەن. قەدىمكى دى ـ زەي ۋە كۇيفاڭ《狄翟隗方》قەبىلىلىرى خۇا ـ شيا قەبىلىلىرى بىلەن يېقىن ئۆتكەن. ئۇلار «دى رۇڭ ئېلى»، «جۇڭشەن ئېلى»، «زەي ـ ۋېي ئېلى» ھاكىمىيەتلىرىنى قۇرغان[40]. قاراسۇق مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى[41] ۋە شىمالىي دىغار، غەربىي ساكلارنىڭ چۈنچيۇ بەگلىكلىرى بىلەن بولغان ئالاقىلىرى تارىخىنىڭ يىراق ئۆتمۈشىنى گەۋدىلەندۈرسە، خەن ـ تاڭ مەدەنىيىتى بۇ خىل ئالاقىلەرنىڭ يەنە بىر تارىخىي قاتلىمىنى شەكىللەندۈرگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» مۇئەللىپى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بۇددىزم تەسىرى بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان چۇئاب (سۇياپ) ۋە خوتەن، كۇسەن، ئىدىقۇت مەدەنىيەتلىرىدىن سىرتتا قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دەرۋەقە، قەدىمدىمۇ مۇنداق تەسىر يەنىلا ئۆزئارا بولغان. بۇنىڭغا جاۋلىڭۇاڭ، چىن شىخۇاڭ، خەن سۇلالىسى، شىمالىي سۇلالىلەر، سۇي سۇلالىسى، تاڭ شۇەنزۇڭ زامانىدىكى مەركىزىي ئاسىيادىن ئات مەدەنىيىتى، تۇرمۇش مەدەنىيىتى، مۇزىكا ـ ئۇسسۇل مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشتە قوزغالغان تارىخىي خاراكتېرلىك دولقۇننى مىسال قىلىش كۇپايە.

ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ خاس مەدەنىيەت تىپى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ خانلىق ھوقۇقىنى خەلق ھوقۇقى بىلەن تىزگىنلەش مودېلىغا ئاساس سالمىسمۇ، ئومۇمىي مەرىپەتچىلىك تەسىرىنىڭ ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتى قاتلىمى ئارقىلىق تەسىر قىلىشى تارىخقا تولىمۇ ئۇيغۇن ھادىسە ئىدى.

تاجىك ـ پارس مەدەنىيەتلىرى قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى مەدەنىيىتى بىلەن دائىم ئالاقىدە بولۇپ كەلدى.

سومېرلار، ئارىئانلار ۋە سوغدىلار بۇ مەدەنىيەتلەرنى تۇتاشتۇرۇشتا رول ئويناغان. ۋەھالەنكى، ئارىئان قەبىلىلىرى بىلەن سوغدىلار كېيىنچە ئىران ۋە تۈركي خەلقلەرگە سىڭىپ كېتىش بىلەن ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت چۆكمىلىرىگە ئۆز قالدۇقلىرىنى تاشلىغانىدى. ئاتەشپەرەسلىك ۋە ئىپتىدائىي فولكلور خەزىنىلىرىدە چاقناپ تۇرغان بۇ تەسىر سامانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ ھالاكىتى بىلەن مەزمۇنەن ئۆزۈلگىنى يوق. «شاھنامە» داستانى ۋە قەدىمكى ئىران تارىخىغا قىزىقارلىق ماۋزۇ بېغىشلىغان ئەفراسىياپ، تۇمارىس ۋە قەدىمكى تۇران لېگىندىلىرىنىڭ تەسىرىنى، جۇملىدىن خەلىپە مەئمۇن دەۋرىدە شەرق تەپەككۇرىغا جىلۋە قوشقان مۇسا خارەزمى، ئەلفەرغانى ۋە ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ ئۆلمەس تۆھپىلىرىنى ھەرقانداق ھەقىقىي ئىرانشۇناس ئىنكار قىلالمايدۇ.

ھىندىستان مەدەنىيىتى تەسىرى ئۇستىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق. بۇددىزم مەيلى دىنىي ياكى مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە بولمىسۇن ھىندىستاندا شەكىللەنگەن بۇددا سېنكىرىتىزمىنى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ھاياتىغا ئېلىپ كىردى. ھىندى سانسكرىت دەستۇرلىرى سوغدى ۋە ئۇيغۇر بۇددا ئالىملىرى تەرىپىدىن كۆپلەپ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى. بۇ جەھەتتە كومىراجىۋا، خۇيلان، سۈلئى سۈما، ئەنزاڭ، سىڭقۇ سەلى قاتارلىق كۆرۈنگەن ئالىملار مەيدانغا كەلدى.

گرېك مەدەنىيىتى ئالېكساندر ماكىدونىسكىنىڭ شەرققە يۈرۈشى، گرېك ـ باكتىرىيە ۋە ئېللىنىزملىق[42] گرېكلەشكەن دۆلەتلەر مەدەنىيىتى ئارقىلىق بىرقانچە ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىياغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تارىخي پاكىت. دەرۋەقە، گرېك كلاسسىك مەدەنىيىتى مىسىر، كىرىت ئارىلى، كىچىك ئاسىيا، مېسوپوتامىيە، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا سىكىتاي

چەۋەندازلىرى مەدەنىيىتىنىڭ يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن سېنكىرىتىك مۇجەسسەملىشىش نەتىجىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەنىدى. بىز ھېپپوگراتنىڭ «تۆت فىزىس» (تۆت ئېلېمېنت) تەلىماتىدا، ئارستوتېلنىڭ ئاتلىق قوشۇن تاكتىكىلىرىدا سىمىلياپ ـ سىكىتايلار تەسىرىنىڭ روشەنلىكىنى كۆرىمىز.

گرېك مەدەنىيىتى ئەرەب مەدەنىيىتى گۈللەنگەندە — ئاباباسىيە خەلىپىلىكى زامانىدا پەنە بىر قېتىم مەركىزىي ئاسىياغا تەسىر كۆرسەتتى. بۇ تەسىر ئەلخارەزمى، ئىبىن سىنا، ھەتتا ئۇلۇغبېك قاتارلىق ئالىملار ئارقىلىق قايتىپ بېرىپ غەربىي ياۋروپا رېنېسسانسىغا تەسىر پەيدا قىلدى.

ئەرەب مەدەنىيىتى تەسىرى مۇرەككەپ ـ سېنكىرىتىك مەدەنىيەت تەسىرى ئىدى. بىز «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئىسلام ئەقىدىسى، ھەمدۇسانالىرى، ئەرەب يېزىقى ۋە ئاروز بەھىرلىرىنى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى دېيىش بىلەن بىللە، يەنىلا «قۇتادغۇ بىلىك» نى تۈركىي ـ ئەرەبىي تىل بىلەن تۈركىي ـ ئەرەبىي مەدەنىيەت توقۇنۇشقان ھالەتتە مەيدانغا كەلگەن؛ رېئال دۇنيادا ئاددىي ئاۋامنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتىنى ئىلىم ـ قانۇن ـ مالىيە ـ قوشۇن ـ مائارىپ ـ ئەخلاق ئارقىلىق بەرپا قىلىشنى نىشان قىلغان خاس «ئىتسان بەختنامىسى» دەپ قارايمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت قاتلىمى ئۇستىدە توختالغاندا، بىرىنچىدىن، ئەنئەنىۋى قاتلامنىڭمۇ، سېنكىرىتىك قاتلامنىڭمۇ مەۋجۇتلۇقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە، ئىككىنچىدىن، ھەرخىل تاشقى تەسىرنىڭ ھەقىقىي كونكرېت سالمىقى ئۇستىدە ئىلمىي تەھلىل ئېلىپ بېرىشقا، مۇناقاش تاشقى تەسىرنىڭ مىللىي، ئىچكى، ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلارغا ئۆزلەشكەن ـ ئۆزلەشمىگەنلىكىگە توغرا ئىزاھات بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ بىزنىڭ پرىنسىپىمىز، ئەمما مۇشۇ كىتابتا تەتقىق قىلىدىغان تېمىمىز ئەمەس. ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت

قاتلىمى ھەرقاچان مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي بۇلىقى، گەۋدىسى ۋە سۈبيېكتى ئىكەنلىكىنى، سېنكىرىتنىڭ تەسىر ھەرقاچان مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم ئۇزۇقى ئىكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» ۋېنگرىيە ئالىمى ژ. تىھوردى ئېيتقاندەك خەنزۇچە ئەسەرنىڭ تۈركچە كۆز قاراشقا سېلىنغان تەرجىمىسى ئەمەسلىكى روشەن. «قۇتادغۇ بىلىك» كۆڭ زى «كالامنامە»سى ياكى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە»سىنىڭ تۈركىي شەكلى ئەمەسلىكىمۇ روشەن. مەن «كۆڭ زى خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» غا قاتنىشىش جەريانىدا ۋە «شاھنامە»نى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ چىقىش جەريانىدا بۇ ئەسەرلەرنى بىر - بىرىگە بىۋاستە مەنبە دەپىدىغان قاراشلارنىڭ يۈزەكى ۋە مەسئۇلىيەتسىز سۆھبەت بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدىم. «كالامنامە»، «شاھنامە» ھەتتا بۇددا دەستۇرلىرىدىكى ئىنسانىي ھېسداشلىق، ھاللىلىق، بىلىم ۋە ئادالەت قاراشلىرى نوقۇل بىرەر مەنبە تەلەپ قىلمايدىغان ئومۇمىي كىشىلىك قاراشلىرى كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك قاراشلىرىدىكى مىللەت ۋە رايوندىن ھالقىغان ئورتاق غايىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ۋەھالەنكى، «كالامنامە»، «شاھنامە»، «قۇتادغۇ بىلىك» ئوخشاشمىغان تۈزۈلمىگە ئىگە، ئوخشاشمىغان خاراكتېر ۋە ژانىردىكى ئەسەرلەر بولۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنىگىنالىققا ئىگە بايلىقتىن ئىبارەت.

شۇنى تەكىتلەش ھاجەتكى، مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا «پارالىل تېپ» ۋە «تەسىرلەنگەن تېپ»[43] بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرۇلماسلىقى لازىم. يۇقىرىقى ئۇچ ئۇلۇغ ئەسەر پارالىل تېپقا كىرىدىغان ئەسەرلەر جۈملىسىدىندۇر. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ خەمسىلىرى گەرچە خاس قاراتمىلىق ۋە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە بولسىمۇ، ئۇ خەمسە ژانىرى تەسىرىدە، ئۆزىدىن ئىلگىرىكى

خەمسە شەكىللىرىگە جاۋابەن يېزىلغانلىقى بىلەن كۆزگە تاشلىنىدۇ. فارابىنىڭ بىرقاتار شەرھىي ئەسەرلىرى ھەققىدىمۇ شۇنداق دېيىش مۇمكىن. ئىنسانىيەتنىڭ مەلۇم بىر قىسمى ئۇنىڭ يەنە بىر مەلۇم قىسمىغا ئوخشاش تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىغا ئىگە. «ئەگەر ھەربىر تەسەۋۋۇرنى بىرلا مەنبەگە باغلاپ قويۇش زۆرۈرىيىتىگە ئاساسلىنىدىغان بولغاندا، يەر يۈزىدە ئوخشاش غايە ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان پۈتۈن ئېتىقادلار ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىشى، ئوخشاش مەقسەتتە ئىشلىتىلىدىغان قوراللار شەكلىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىشى تۈپەيلى، دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۇرجىكىدە ياشايدىغان ئىلمىي خادىملار ئالدىغا ئىجادىيەتتە بىر - بىرىگە ئوخشاپ كەتمەسلىك تەلىپىنى شەكىللەندۈرگەن بولاتتى[1]». كاپسوغلو بۇ نۇقتىنى توغرا ئېيتقان. سېلىشتۇرما تەنقىداتتىكى دوگماتىزم ۋە مېتافىزىكىچىلىقنىڭ خەتىرى شۇكى، ئۇ «مەدەنىيەت دىنغۇزىيىسى نەزەرىيىسى»، «مەدەنىيەت مەركەزچىلىكى نەزەرىيىسى»نىڭ تۇغمىنىگە سۇ قۇيىدۇ، خالاس.

4. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئىدىيە مەنبەلىرى

ئىسلامىيەتنىڭ ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ يېڭى دىنىي ئەقىدىلەر بىلەن بىللە ئېقىپ كىرگەن ئەرەب پەلسەپىسى ۋە ئۇنىڭ مۇتەززىلىزم ۋە پان ئىلاھچىلىق پىكىر ئېقىملىرى، جۈملىدىن ئىسلام روھانىيلىقى كۆز قاراشلىرى بىلەن ئاتالمىش ئەرەب

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 154 - بەت.

تەبىئەت ئىلمى كۆز قاراشلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ يەنە بىر مۇھىم ئىدىيىۋى مەنبەسىنى تەشكىل قىلدى. بۇنىڭسىز «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ XI ئەسىر ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئىدىئولوگىيىسىنىڭ تارىخىي خاراكتېرلىك روشەن ئەينىكى ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاش مۇمكىن ئەمەس.

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، ئەرەب مەدەنىيىتى چۈشەنچىسى يالغۇز ئەرەب يېرىم ئارىلىدا پەيدا بولغان ۋە ئىسپانىيە، شىمالىي ئافرىقىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئۆزىنىڭ ئىدىئولوگىيىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىگەن ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ ئەينى زامانىدىكى سىياسىي تىرىكى بولغان ئەرەب خەلىپىلىكىنى كۆرسىتىش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. مۇھىمى ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا رېئال ۋە ئىسكەندىرىيە مەدەنىيىتى بىلەن غەربىي ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشى ئارىسىدىكى مۇھىم بىر دەۋرنى كۆرسىتىدۇ. دۇنيا تارىخىدا VI — XV ئەسىر ئارىلىقىدىكى مىڭ يىلغا يېقىن ئوتتۇرا ئەسىر ئاسمىنىنى يورۇتۇپ تۇرغان ۋە ئالەمشۇمۇل تارىخىي خاراكتېرلىك شۆھرەت قازانغان مەدەنىيەت، شەرقتە ئېلىمىزنىڭ سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە يارىتىلغان پارلاق مەدەنىيەت بىلەن پۈتكۈل ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا قىتئەلىرىنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنى بىرلەشتۈرگەن ئەرەب مەدەنىيىتى بولدى.

بىز ئەرەب مەدەنىيىتى دېگەندە نوقۇل ئىسلام دىنىغا ئائىت مەنىۋى مەدەنىيەتنى چۈشىنىش بىلەن چەكلەنمەيمىز. بىز ئەرەب مەدەنىيىتى دېگەندە، يەنە ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ مەھەللىۋى نەتىجىلىرى ياكى ئەرەب مىللىتىنىڭ بىر مىللەتلىك مەنىۋى مۇۋاپىقىيەتلىرى بىلەنمۇ چەكلەنمەيمىز. ئەرەب مەدەنىيىتى چۈشەنچىسى بىر تارىخىي چۈشەنچە سۈپىتىدە، ئەرەب مىللىتى

ئويغانغان ۋە تارىخنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىن ھىندى دەريا سىدىن ئاتلانتىك ئوكيان ساھىلىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە مەيدانغا كەلگەن ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئورتاق مەدەنىيىتىنى، شۇنىڭدەك، مۇنداق ئوتتۇرا ئەسىر ئورتاق ئىسلامىيەت مەدەنىيىتىگە ئاساس سالغان قەدىمكى مېسوپوتامىيە، نىل، پېرسىيە، تۇران، ھىندىستان مەدەنىيەتلىرى بىلەن جۇڭگو ۋە گرېتسىيە مەدەنىيەتلىرىنىڭ تارىخىي ۋارىسلىقىنى مەزمۇن قىلىدۇ. ئەگەر ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ۋە ئىسلامىيەتتىن غەيرىي مۇنداق قەدىمكى مەدەنىيەتلەر ئەزەردىن ساقىت قىلىنىدىكەن، ئۇ ھالدا ئەرەب مەدەنىيىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئەرەب مەدەنىيىتى مەيلى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن، مەيلى تەبىئەت ئىلمى ياكى پەلسەپىۋى كۆز قاراشلار جەھەتتىن بولمىسۇن ئىسلامىيەت يېپىنچىسىغىچە بولغان قايتا گەۋدىلەنگەن قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تەبىئىي راۋاجى، تارىخىي ۋارىسى سۈپىتىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئىلگىرىكىسىنى كېيىنكىسىگە تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم بىر باسقۇچنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىسلامىيەتنىڭ بىر خىل دىنىي ئىدىئولوگىيە سۈپىتىدە قاراخانىلار خاندانلىقىغا ئېقىپ كىرگەن ۋاقتى، ئۇنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەر (630 — 632) دىن كېيىنكى ئابابەكرى (632 — 634)، ئۆمەر (634 — 644)، ئوسمان (644 — 656)، ئەلى (656 — 661)[1] دىن ئىبارەت تۆت خەلىپىنىڭ «ئەل راشىددىن» دەپ ئاتالغان جۇمھۇرىيەت دەۋرىنى، دەمەشقنى مەركەز قىلغان ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكى (661 — 750) دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، باغدادنى مەركەز قىلغان ئابباسىيە (750 —

① بۇ ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرغان يىللىرىنى كۆرسىتىدۇ.

1258) خەلىپىلىكىنىڭ ئىككى ئەسىرلىك تەرەققىياتىنىڭ بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ۋاقتى ئىدى. بۇ دەۋرگە يەتكەندە، ئەرەبلەر چۆل مىللىتىنىڭ مەدەنىيەتكە بولغان چەكسىز ئۇسسۇزلۇقى بىلەن گىرىك ـ رىملىقلار، مىسىر ۋە ھىندىستانلىقلار، جۈملىدىن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ نەچچە ئەسىردە ئىجرىشكەن بىلىم مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئىگىلەپ ئۈلگۈرگەنىدى. پەقەت ئەرەبلەرلا ھارۇن رەشىد (789 — 809 ـ يىللىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن)، بولۇپمۇ خەلىپە مەئمۇن (813 — 833 ـ يىللىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) دەۋرىدە ئارستوتېل ئەسەرلىرى، پلاتون ۋە يېڭى پلاتونىزم مىراسلىرى، پىغاگور، ئېۋكلىد، ئارخىمېد، پتولېمى، گالېن، ھىپپوگرات [43] تەبىئەت ئىلمى نەتىجىلىرى، ھىندىستان ماتېماتىكىسى، جۈملىدىن تېبابەتچىلىكى ۋە قەغەزچىلىك سانائىتى قاتارلىقلار جەھەتتە ئىلمىي نوپۇزىنى تىكلىگەنىدى. ئۇنىڭغا ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرىدىن مۇھەممەد مۇسا خارەزمى، ئەبۇ ئابباس ئەھمەد ئەل فەرغانى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىبىن سىنا، ئەبۇ رەيھان بىرۇنى قاتارلىقلار يېڭى شۆھرەت قوشتى.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش لازىمكى، گەرچە ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام شەرقىدە دىن ۋە كالام تەلىماتلىرى[1] ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيە ھېسابلانغان، ئۇنىڭغا قارشى ھەرقانداق كۆز قاراش «دەھر» لىكتە ئەيىبلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما جانلىق ھايات ئەمەلىيىتى، بىلىش تەرەققىياتىنىڭ تەقەززاسى ئىسلام شەرقىدە ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى كۆپ خىللىقنى شەكىللەندۈردى. بۇ خىل كۆپ خىللىق ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىر تەبىئەت ئىلمى،

① كالام — سۆز دېگەن ئىبارە بولۇپ، كالامىزم — كالام تەلىماتلىرى ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىكى — ئىسلامنىڭ ئۆزىگە خاس دىنىي پەلسەپىۋى تەلىماتلار سىستېمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇتەززىلىزم، پان ئىلاھچىلىق، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئەسىر خەلقىيەرۋەرلىكى ئىدىيىلىرى ئۆز تەرەققىياتىغا يول ئاچقانىدى.

بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىن ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى مانا شۇنداق كۆپ خىللىقنى ۋە مۇنداق كۆپ خىللىق ئىچىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان تەبىئەت ئىلمى گۆز قاراشلىرى، ئىنسان مەركەزلىك كۆز قاراشلىرى، ئىنسان ئەقىل - پاراسىتىنى قەدىرلەش كۆز قاراشلىرى، خەلقىيەرۋەرلىك ۋە ئىنسان باراۋەرلىكى كۆز قاراشلىرى، ئىجتىمائىي بەخت - سائادەت ۋە مەنىۋى پەزىلەت كۆز قاراشلىرىنى بىۋاسىتە كۆرۈۋالالايمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە رەسمىي ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ تەسىرى سالماقلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنداق دېيىش كېرەككى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئومۇمىيلىق جەھەتتىن رەسمىي مۇسۇلمانلىق ئېتىقادىدىكى مۇتەپەككۇر ۋە شائىر ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بىز بۇ ھەقتە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە ئالەم كۆز قاراشلىرى ھەققىدە توختالغاندا تەپسىلىي مۇھاكىمە ئېلىپ بارىمىز. ئەمما، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇئەللىپى ئەينى زامانىدا ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تەسىر كۆرسەتكەن باشلىغان روھانىيەتچىل سوپىزم، دەرۋىشلىك ۋە ئىشانچىلىق، تەقۋاگەرچىلىك ۋە زاھىتلىق ھەتتا تەركىدۇنياچىلىق كۆز قاراشلىرىدىن ئۆزىنىڭ رېئال دۇنيانى قەدىرلىشى، ئىنسان ئەقلى - پاراسىتى ۋە ئىجتىمائىي بەخت - سائادەتنى قەدىرلىشى ئارقىلىق كەسكىن پەرقلەنگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى دىنىي پەلسەپىنى تەرغىب قىلغۇچى ياكى دىنىي ئەخلاقنى تەرغىب قىلغۇچى دىنىي دېداكتىك ئەسەر سۈپىتىدە باھالاش ئۇچۇن ھېچقانداق ئاساس يوق.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئېتنىك

ئەنئەنىسىگە خاس ئىلغار كۆز قاراشلىرى بىلەن ئەينى زامان ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى تەبىئەت ئىلمى ۋە تەبىئەت پەلسەپىسى كۆز قاراشلىرىنى، ئەقىلچىلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك كۆز قاراشلىرىنى ماھىرانە بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزىگە خاس ۋە ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئىلغار خاراكتېرلىك كۆز قاراش شەكىللەندۈرگەن. بىزچە، بۇ جەھەتتە يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ھەممىدىن كۆچلۈكرەك تەسىر كۆرسەتكەن نەرسە ئىسلام مۇتەززىلىزمى بىلەن فارابىنىڭ پان ئىلاھىيەتچىل قاراشلىرى بولغان.

مەلۇمكى، «مۇتەززىلىزم» ئاتالغۇسى ئەرەبچە «مۇتەززىلە» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «بۆلۈنمەك»، «ئايرىلىپ چىقماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. بۇ سۆز كالام تەلىماتلىرى («ئىلمۇل كالام») غا شۇبھىلەنگەن ۋە كېيىنچە ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ چىققان ئىسلام مۇتەززىلىزمىگە قارىتىلغانىدى.

مۇتەززىلىزم ئۇمەۋىيە (661 — 750) دەۋرىدە مەيدانغا كەلدى. ئابباس، بولۇپمۇ خەلىپە مەئمۇننىڭ گرېكلەردىن ئۆگىنىش ھەرىكىتى شارائىتىدا كەڭ تارقالدى. خەلىپە مەئمۇن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە گرېك ئىدېئولوگىيىسى ۋە ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ «زىددىيەتلەر بىرلىكى» نەتىجىسى سۈپىتىدە زەسمىي شەكىللەنگەن ۋە پۈتۈنلەي ئىسلامىيەت قىياپىتىگە ئىگە بولغان مۇتەززىلىزم كۆز قاراشلىرىغا ئاشكارا ھامىيلىق قىلدى. خەلىپە مۇتەۋەككىل (847 — 861 ـ يىللىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان) يۇقىرى قاتلام دىنىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بېسىمى ئاستىدا مۇتەززىلىزمنى تەڭرى ۋە ئۇنىڭ سۈپەتلىرى ھەققىدىكى رەسمىي كالامىزم كۆز قاراشلىرىغا زىت ھېسابلاپ تەقىپ قىلىشقا كىرىشتى.

مۇتەززىلىزم كالام ئەقىدىلىرىنىڭ مەنتىقىي زىددىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ شۇبھىلىنىشىكە ئۇچراشتەك جىددىي بوھرانىنى گەۋدىلەندۈرگەنىدى. ئۇنىڭ توپ ئىدىيىسى كالام ئەقىدىلىرىدىكى «تەڭرى مەركەزلىك» كۆز قاراشلىرىغا زىت ھالدىكى «ئادەم

مەركەزلىك» كۆز قاراشلىرىنى دەسستىش ئىدى. مۇتەززىلىزم كالام ئىلاھىيەتچىلىكىدىكى تەڭرىنىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى «ئىلمۇل تەۋھىد» كە، تەڭرىنىڭ سۈپەتلىرى كۆپ خىللىقى ھەققىدىكى «ئىلمۇل سۇفەت» كە، دىنىي ئىرارخىيىلىك[1] ۋە ھاكىممۇتلەقلىقنىڭ ھامىيسى بولغان قانۇنشۇناسلىق «ئىلمۇل فىقىخ» قا خىلاپ ھالدا، تەڭرىنىڭ بىر قاتار ئىلاھىي سۈپەت - خاسىيەتلىرىگە گۇمان بىلەن قارىدى؛ ئىنسانىنىڭ ئەلمىساقتا پۈتۈلگەن تەقدىر - قىسمىتى توغرىسىدىكى ئەقىدىگە قارشى ئىنسانىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلىشى ۋە ئىرادە ئەركىنلىكى كۆز قارىشىنى ئىلگىرى سۈردى؛ ئىنسان ۋە ئۇنىڭ قەدىر - قىممىتى، بىلىش ئىقتىدارى، ئىنسانىنىڭ ئەقىل - ئىدرىكى ۋە مەنتىقىي تەپەككۇرى ھەققەت بىلەن ساختىلىقنى پەرقلەندۇرۇشنىڭ مىزانى دېگەن ئەقىلچىلىك كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ ھەتتا جان بىلەن روھنى بەدەن بىلەن ھايات پائالىيىتى ئاساسىدا ئىزاھلاشقا كىرىشتى. مۇتەززىلىزم ئەينى زامان مەنىۋى ھاياتىغا سىڭىپ، پەن ۋە مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ شۇنىڭدەك فېئودالىزمغا ۋە ئەرەب خەلىپىلىكىگە قارشى ئۆكتىچىلەرنىڭ پائالىيەتلىرىگە كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتتى. ئەمما، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىقابىلانغان شەكىلدە ئىلىپ بېرىلدى. بىز مىسر فاتىمە خەلىپىلىكىنى ئاساسىي بازا قىلغان ئىسلام شىئىزمى[44] بىلەن ئىران، خوراسان ئىسمائىلىزم[45] تەرەپدارلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئەبۇ ئەل ئەللەف، ئىبراھىم ئەل نەززەم، ئەل جەھىز، مۇئەممەر قاتارلىقلارنىڭ مۇتەززىلىزم تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى كۆرىمىز. ۋەھالەنكى، خۇددى ك. ماركس كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك «ئىسمائىلىزم سىستېمىسى ئىسلامىيەتكە تەسىر كۆرسەتكەن ھىندى - پېرسىيە تەلىماتلىرىنىڭ مۇرەككەپ نەتىجىسىدىن ئىبارەت»[2] ئىدى.

---

① تەبىقە - قاتلاملىق.

② «ماركس - ئېنگېلس ئارخىپلار» رۇسچە V توم، 127 - بەت.

مۇتەززىلىزم ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىكىگە يان تەرەپتىن زەربە بېرىپ، ئىنسانىنىڭ قەدىر - قىممىتى ۋە تەڭ ھوقۇقلۇقى پىكىر ئېقىمىنى قانچىلىك جانلاندۇرۇۋاتقان بىلەن، ئۇ يەنىلا ئىسلام دىنىي ئىدىئولوگىيىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى، خالاس. ئۇ ئاخىر شىئىزم مەزھىپى، كارامەتچىلىك ۋە سوپىزم ئېقىمىغا قاراپ يۇزلەندى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، مۇتەززىلىزم باشلىغان ئىسيانكار كۆز قاراشلار X ئەسىر ئېنىسكلوپېدىستلىرى بولغان «ئىھۋانول سافا ۋە كۇللەنۇل ۋاپا» (سادىق دوستلار) [46] مەخپىي ئىلمىي ئېقىمىنىڭ «رىسالەت» ناملىق ماقالىلەر توپلىمىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ۋە ئوتتۇرا ئەسىر شەرقىدىكى ئىلغار پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائىي كۆز قاراشلارنىڭ جانلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. بىز كۆپلىگەن ئوتتۇرا ئەسىر مەرىپەتچىلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىدىن مۇتەززىلىزم شولىسىنى كۆرۈۋالالايمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئىسلامىيەت دۇنياسىدا ئەقىلچىلىك ۋە ئىنسان تەقدىرىنىڭ ئەزەلدىن بەلگىلەنمىگەنلىكى توغرىسىدىكى تەرەققىيپەرۋەر ئىدىيىلەر بايرىقىنى كۆتۈرگەن مۇتەززىلىزم تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. بىز بۇنى ئەقىل - پاراسەت نامايەندىسى بولغان دانىشمەن ۋەزىر ئۆگدۈلمىش بىلەن تەڭرى مەركەزلىك كۆز قاراشلىرى ئاساراتىدىكى ۋە باقىي ئالەم خىيالىي تەسۋىرلىرىگە بەنت بولغان تەركىدۇنياچى زاھىت — ئودغۇرمىش ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان دىئالوگ ۋە پىكىر ئىختىلاپلىرىدىن روشەن كۆرۈۋالالايمىز. ئەمما، بۇنىڭدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۆز قاراشلىرىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋە ئەڭ ئاخىرقى ئىدىيىۋى مەنبەسى ئىسلام مۇتەززىلىزمى دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقماسلىقى كېرەك. ۋەھالەنكى، ئەقىل ۋە ئىنسانغا غەمخورلۇق

توغرىسىدىكى قاراشلار ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسىنىڭ تېخىمۇ قەدىمكى تارىخىي شەكىللىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقىدى. مۇتەززىلىزم ئىسلامىيەت شارائىتىدا بۇ ئىدىيىۋى قاراشنى قايتا ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلدى، خالاس.

5. يۇسۇپ خاس ھاجىپ — فارابى ئىلغار ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى

مەلۇمكى، ئەبۇ نەسىر فارابى قەدىمكى گرېك پەلسەپىسىنىڭ ئىلغار مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، بولۇپمۇ ئارستوتېل تەلىماتلىرىنىڭ ئىلغار مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئىسلامىيەت شەرقىدە راۋاجلاندۇرۇپ بىر پۈتۈن ناتۇرال پانتېئىزم (پان ئىلاھىيەتچىلىك[1]) لىق پەلسەپىۋى سىستېما يارىتقان دۇنياۋى تارىخىي خاراكتېرلىك مۇتەپەككۇر ئىدى. فارابى ئۆزى مەنسۇپ بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى تەبىئەت قاراشلىرى، مانى دىنىنىڭ ئىنسانىنىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقلىرى توغرىسىدىكى ئىجتىمائىي ـ سىياسىي قاراشلىرى، ھىندىستان، گرېك ـ باكتىرىيە[47] ۋە كوشان مەدەنىيىتى[48] سەمەرىلىرىنىڭ تەسىرىنى ئۆزىدە ساقلىغان مەرۋى ئىلمىي گۈرۇھىنىڭ[49] تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ئاساسىدا ئارستوتېل تەلىماتلىرى بىلەن تونۇشتى ۋە ئارستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز» (ئەلمۇئەللىمۇن

① ئوتتۇرا ئەسىر پانتېئىزمى (پان ئىلاھىيەتچىلىكى) ئىككى قىسىمغا — روھانىيەتچىل پان ئىلاھىيەتچىلىك ۋە ناتۇرال پان ئىلاھىيەتچىلىككە بۆلۈنىدۇ. روھانىيەتچىل پان ئىلاھچىلىق تەبىئەتنى تەڭرىگە قوشۇۋېتىش بىلەن ئالەم بىرلىكىنى ئىزاھلىسا، ناتۇرال پان ئىلاھچىلىق تەڭرىنى تەبىئەتكە قوشۇۋېتىش بىلەن ئالەم بىرلىكىنى ئىزاھلايدۇ. ناتۇرال پان ئىلاھچىلىق ئاك ئىپتىدائىي ئانىمىزم قاراشلىرىدا ساددا ئىپادىلەنگەن. ئۇ XVII ئەسىردە غەربىي ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەن تەبىئەت ئىلاھچىلىقى (دېئىزم) دىن ئىلگىرى شەكىللەنگەن. روھانىيەتچىل پان ئىلاھچىلىق سوپىزمدىن ئىبارەت.

ئەلسانى) دېگەن شۆھرەتلىك نامغا ئىگە بولدى . فارابىزم — ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئارستوتېلىزمى سۈپىتىدە تاكى ياۋروپا پانتېئىزمى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى بولغان سىپنوزا[50] پانتېئىزمىغىچە ئىزچىل راۋاجلىنىپ پۈتكۈل پەلسەپىۋى بىلىش تارىخىدا پەلسەپىۋى بىلىشنىڭ ئانىمىزم (ياكى ئىپتىدائىي دېئىزم) ، تېئىزم (ياكى بىر تەڭرىلىك دىنلار)دىن ئىبارەت ئىككى خىل فورماتسىيىسىدىن كېيىنكى ، ماتېرىيالىزم (ياكى ئاتېئىزم) ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم (ياكى ماركسىزم)دىن ئىبارەت ئىككى خىل بىلىش فورماتسىيىسىدىن ئىلگىرىكى ئۇچىنچى خىل بىلىش فورماتسىيىسىنى — ناتۇرال پانتېئىزمنى شەكىللەندۈردى . فارابىزم (ناتۇرال پان ئىلاھچىلىق) پەلسەپىۋى سىستېمىسىنىڭ بىلىش تارىخىدىكى سالماقلىق تارىخىي ئورنىنى تەتقىق قىلماي تۇرۇپ ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلغار ئىلمىي پەلسەپىۋى ئېقىملىرىنى ، ئۇلارنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتى ۋە تارىخىي ئىزچىللىقىنى يورۇتۇش مۇمكىن ئەمەس . بولۇپمۇ ئەبۇ رەيھان بىرۇنى ، ئىبنى سىنا ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ، ئەھمەد يۈكنەكى ، ناسىر خىسراۋ① ، ئىبنى بەجە② ،ئىبنى توفەيىل③ ، ئىبنى رۇشىد④ ، ئىبنى مەئمۇندى⑤ ، ئىبنى خەلدۇن⑥ ، نىزامى گەنجىۋى⑦، پەخرىدىن رازى⑧ ، ئەلىشىر نەۋائى ، ئابدۇقادىر بەدىل⑨ قاتارلىق ئىسلام شەرقى

---

① ناسىر خىسراۋ (1004 — 1088) ئۇلۇغ ئوتتۇرا ئاسىيا مۇتەپەككۇرى .

② ③ ④ ⑤ ⑥ ئىبنى بەجە (؟ — 1138) ، ئىبنى توفەيىل (1110 — 1185) ، ئىبنى رۇشىد (1126 — 1198) ، ئىبنى مەئمۇندى (XII ئەسىر) ، ئىبنى خەلدۇن (XIV ئەسىر) شىمالىي ئافرىقا ۋە ئەرەب ئىسپانىيىسىدىكى مەشھۇر فارابىزم ۋارىسلىرى ، ئىسلام شەرقىدىكى تەرەققىيپەرۋەر پان ئىلاھچىلىق تەرەپدارلىرى .

⑦ ⑧ ⑨ نىزامى گەنجىۋى (1142 — 1203) ، پەخرىدىن رازى (1148 — 1210) ، ئابدۇقادىر بەدىل (1644 — 1721) ئىسلام شەرقىدىكى مەشھۇر مۇتەپەككۇرلار ، شائىرلار ، پان ئىلاھچىلىقنىڭ نامايەندىلىرى .

پانتېئىزمى مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك ئارقا كۆرۈنۈشىنى روشەنلەشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس .

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ مەشهۇر پەلسەپىۋى داستانى «قۇتادغۇ بىلىك»تە بىر قىسىم چەت ئەل تۈركىلوگلىرى بىر چاغلاردا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىدەك بۇ ئاسىتە گرېك پەيلاسوپلىرىنىڭ ، بولۇپمۇ ئارستوتېلنىڭ تەسىرى ئەمەس ، بەلكى «ئوتتۇرا ئەسىر ئارستوتېلى» دەپ شۆھرەت قازانغان هەم ئۆزى بىلەن ۋەتەنداش بولغان ئالىم فارابى پەلسەپىۋى تەلىماتلىرىنىڭ ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ سىياسىي ـ ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك سېزىلىدۇ . «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى تۆت زات ۋە ئالەم كۆز قاراشلىرى ، ئەقىل ـ پاراسەت ۋە تىل ـ تەپەككۇر قاراشلىرى ، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتى كۆز قاراشلىرى ، بولۇپمۇ ئىلىم ۋە ئادالەتلىك قانۇن بىلەن دۆلەتنى كۈچەيتىپ ، خەلقنى پاراۋان قىلىش ئىدىيىسى ئەمەلىيەتتە فارابىنىڭ بىر قاتار پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى ، جۈملىدىن ئۇنىڭ غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى «پەزىلەتلىك شەهەر ئەهلى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار» ناملىق كۆپ قىسىملىق مەشهۇر ئەسىرىنىڭ قاراخانىلار ئىجتىمائىي ـ سىياسىي شارائىتىدا ئىجادىي گەۋدىلەندۈرۈلۈشى بولدى .

شۇ نەرسىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى ، فارابى تەلىماتلىرى ئۇزۇن هۆكۈم سۈرگەن ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي ئىلاهىيەتچىلىكى مەزگىلىدىلا تەقىپ قىلىنىشقا باشلىغان . ئۇنىڭ ئەسەرلىرى «ئەبۇ ئەسەف» تەخەللۇسىدا لاتىن ياۋروپاسىغا تونۇشتۇرۇلغان بولسىمۇ ، چېركاۋ سوتى تەرىپىدىن ئىنىن رۇشد ئەسەرلىرى بىلەن بىللە قاتتىق چەكلەنگەن . كېيىنكى ۋاقىتلاردا فارابى ئەسەرلىرى «غەرب مەركەزلىك نەزەرىيىسى» تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن قامال قىلىنغان ۋە سۈيىئىستېمال

قىلىنغانىدى. خەلقئارا مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە شەرق خەلقلىرىنىڭ تارىخىي ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ مۇشۇ ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن باشلاپ فارابىشۇناسلىق پەلسەپە تارىخىي تەتقىقاتىنىڭ يېڭى تارمىقىغا ئايلاندى.

ئوتتۇ ئالبېرتنىڭ يېڭى فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىدىن خېلى ئىلگىرى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى ئارستوتېل ۋە ئىبىن سىنا ئىدىيىلىرىنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن، دېگەن كۆز قارىشى گەرچە ھەقىقەتنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنى ئىپادىلىگەن بولسىمۇ، مەسىلىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ۋە ھەممە تەرىپىنى يورۇتالمىغان. ئوتتۇ ئالبېرت ۋە ئۇنىڭغا ئوخشايدىغان كۆز قاراشتىكى ئالىملار بىر تەرەپتىن «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي مەنبەلىرىنى يېتەرلىك چۈشەنمىگەن ۋە باھالىمىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنى توغرىدىن - توغرا قۇلدارلىق دەۋرى مۇتەپەككۇرى ئارستوتېلغا باغلاپ، ئارستوتېل تەلىماتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام شەرقى شارائىتىدىكى تارىخىي تەقدىرى ۋە ئاساسلىق ئىجادىي نامايەندىسىنى كۆرەلمىگەن. نەتىجىدە ئۇ تېبابەتچىلىك زۇرۇرىيەتلىرى تۈپەيلىدىن شەرقتە ۋە غەربتە بىرقەدەر ئەركىن مۇھاكىمە ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولمىغان ئىبىن سىنانىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاساسلىق پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر پېشۋاسى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان.

شۇ نەرسىنى ئادىللىق ۋە ئىپتىخار بىلەن قەيت قىلىمىزكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىلگىرى سۈرگەن پەلسەپىۋى قاراشلىرى ۋە ئىجتىمائىي - سىياسىي تەشەببۇسلىرىنىڭ ئاساسلىق كلاسسىك قاتلىمى يەنىلا ئۆزىنىڭ نەسەبدىشى، ۋەتەندىشى فارابىنىڭ «ئۇلگىلىك دۆلەت» تەلىماتى

بولۇپ، يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۆز پېشۋاسى ئوتتۇرىغا قويغان بىر قاتار ئىلغار كۆز قاراشلارغا قاراخانىلار دەۋرىدىكى، بولۇپمۇ تىنچ راۋاجلىنىش مەنزىرىسىگە قەدەم قويغان ئەبۇ ئەل ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلانخان دەۋرىدىكى كونكرېت تارىخىي مۇھىتتا جانلىق ۋە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، دۆلەتنىڭ ۋە دۆلەت باشلىقىنى ئېلىم ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك، ئادالەت ۋە ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەت روھىدا يېتەكلەشنىڭ ھەرىكەت پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئابستراكت تەشەببۇسلارىدىن ھالقىغان ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى ئۆزگىچىلىكى ۋە قىممىتىمۇ دەل ئەنە شۇ يەردە! ۋەھالەنكى، چەت ئەللەردە سەرگەردان بولۇپ يۇرگەن فارابى غايىۋى ئىجتىمائىي تەشەببۇسلاردىن تاشقىرى مۇنداق بىۋاستە ئەمەلىي ئىسلاھات پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىغانىدى.

فارابى بىلەن ئارستوتېلنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا شۇ نەرسىنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، فارابىنىڭ ناتۇرال پان ئىلاھچىل پەلسەپىۋى سىستېمىسى ئارستوتېل كۆز قاراشلىرىنى پەقەت ئۆزىگە مۇھىم بىر ئىدىيىۋى مەنبە قىلغان، خالاس. مەنبە بىلەن سىستېمىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، فارابى پەلسەپىسى بىلەن ئارستوتېل تەلىماتلىرى ئارىسىغا ئوخشىماسلىق بەلگىسى قويۇش، «ئوتتۇرا ئەسىر ئارستوتېلى» دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىپ، ئوتتۇرا ئەسىرگە ئارستوتېلنى زورمۇ زور يۆتكەپ كېلىش، ئارستوتېل پەلسەپىسى بىلەن كۆپ خىل، ھەتتا بىر ـ بىرىگە زىت پەلسەپىۋى ئېقىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان گرېك پەلسەپىسى ئارىسىغا، ھەتتا تۆپ نېگىزىدىن بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان پلاتون پەلسەپىسى ئارىسىغا تەڭداشلىق بەلگىسى قويۇش، فارابى پەلسەپىۋى سىستېمىسىنىڭ ئارستوتېل تەلىماتلىرىدىن يەنە باشقا ئىدىيىۋى مەنبەلىرى، تارىخىي ئۆزگىچىلىكلىرى،

پەلسەپىۋى خاراكتېرى ۋە تەركىبىي قىسىملىرىنى ئېتىبارسىز قالدۇرۇپ، قارىقويۇق، تومتاق ۋە تولىمۇ خاتا ھالدا گرېك پەلسەپىسىنى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، بۇلارنى ئىدېئولوگىيىلىك ھادىسە سۈپىتىدە زىكرى قىلىش ۋەھاكازالارا ئىلمىي پەلسەپە تارىخى ئۈچۈن تولىمۇ غەلىتىلىكتۇر. روشەنكى، فارابىنى گرېك پەلسەپىسىنىڭ بىر نامايەندىسى ھېسابلاپ، ئۇنى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدىن چەتلەشتۈرۈش خاھىشى پۈتۈنلەي ئورۇنسىز ۋە ئاساسسىز.

فارابى بىلەن ئىبنى سىنانىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىمكى، فارابى تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان ناتۇرال پانتېئىزملىق پەلسەپىۋى سىستېما ۋە پەلسەپىۋى يۆنىلىشنىڭ مەشھۇر ۋاكىللىرىدىن بىرى ئىدى. فارابى پەلسەپىۋى تەلىماتلىرىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىدە ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن ئىبنى سىنا ئۆز تەلىماتلىرىدا خۇددى ئۆزىگە پەيلاسوپى ئاكادېمىك — دوكتور مۇزەپپەر مۇھەممەدىن خەيرۇللايوف كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك: «فارابى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە بىرقەدەر ھەل قىلىنغان مەسىلىلەرنى تەنقىد قىلىش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ كېيىنكى باسقۇچىنى باستى»[1]. «ئىبنى سىنا كىتابلىرىدا بىرەر تەلىماتمۇ فارابىغا ئاساسلانماي مەيدانغا كەلمىگەن»[2].

بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىمى ۋە مۇتەپەككۇرى ئىبنى سىنا تەلىماتلىرىنىڭمۇ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى چەتكە قاقمايمىز. ئەمما بىر پۈتۈن تەلىمات

---

① م. م. خەيرۇللايوف: «فارابى دەۋرى ۋە تەلىماتى»، 1975 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 334 ـ بەت.

② ت. ج. بوئېر: «ئىسلام پەلسەپىسى تارىخى»، 1958 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 96 ـ بەت.

سىستېمىسى نۇقتىئىنەزەردىن بۇ يەنىلا فارابىي ئىدېئولوگىيىسىنىڭ داۋامى ھېسابلىنىشى لازىم. بۇنىڭدىن باشقا ئىجتىمائىي ـ سىياسىي مەسىلىلەر بويىچە، بولۇپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تە مەركىزىي ئورۇندا تۇرغان «ئۇلگىلىك دۆلەت» مەسىلىسى بويىچە ئىبنى سىنانىڭ بىرەر ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭ ئەخلاق توغرىسىدىكى «رىسالەتۇت تەئىر» ناملىق ئەسىرى «ئۇلگىلىك دۆلەت» مەسىلىسىنى نەزەردە تۇتمىغان. مۇندىن باشقا، گەرچە يۇسۇپ خاس ھاجىپ 1037 ـ يىلى ئىبنى سىنا ھەمەدان شەھىرىدە ۋاپات بولغاندىن 32 يىل كېيىن «قۇتادغۇ بىلىك» نى يېزىشقا كىرىشكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىبنى سىنانىڭ بىۋاستە سۆھبىتىگە نائىل بولۇشىغا تارىخ ھېچقانداق ۋاقىت ۋە شارائىت قالدۇرمىغانىدى. ئىبنى سىنا يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۇنياغا كېلىشتىن 20 يىل ئىلگىرى بۇخارادىن چىقىپ كەتكەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئىبنى سىنا ئىدىيىۋى جەھەتتە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مۇھىم بىر پېشۋاسى ھېسابلىنىشقا لايىقتىلىكتۇر.

بۇ ھەقتە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى «قۇتادغۇ بىلىك» شۇناسى قەييۇم كەرىموف ئۆزى ئىشلىگەن «قۇتادغۇ بىلىك» كە يازغان مۇقەددىمىلىك ماقالىسىدە مۇنداق كۆرسەتكەن: «يۇسۇپنىڭ دۇنيا قارىشىدا، پەلسەپىسىدە فارابى ۋە ئىبنى سىنالار دۇنيا قارىشى، پەلسەپىلىرىنىڭ تەسىرى كۆزگە روشەن تاشلىنىپ تۇرىدۇ. دۇنيانى تونۇش ۋە تونۇشتۇرۇشتا يۇسۇپ ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىغا ئەگىشىدۇ. ماددىي دۇنيانىڭ يارىلىشىنى روھىي كۇچكە باغلىغان ھالدا، ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق دۇنيا قارىشى پۈتۈن ئەسەر داۋامىدا كۆزگە تاشلىنىدۇ»[1]. بۇ ھەقتە پەلسەپە پەنلىرىنىڭ دوكتورى،

① قەييۇم كەرىموف: «‹قۇتادغۇ بىلىك› كە سۆز بېشى»، تاشكەنت، 1972 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 31 ـ بەت.

پروفېسسور ئەزىز نارىنبايوف مۇنداق يازىدۇ: «يۈسۈپ خاس هاجىپتا ئۇنىڭ ئۆتمۈشداشلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئەبۇ نەسىر فارابى ۋە ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنالارنىڭ تەسىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇلارچە، تەڭرى بىلەن مەۋجۇدات بىر - بىرىگە زىت، بىر - بىرىنى ئىنكار قىلغۇچى نەرسىلەر ئەمەس. ئەبەدىيلىك تەڭرىگىمۇ، ماددىغىمۇ خاس. لېكىن تەڭرى بىلەن ماددىي ئالەم مەلۇم هالقىلار ئارقىلىق بىر - بىرىگە باغلىنىدۇ. بىر پۈتۈن ئۇزۇن زەنجىرنىڭ ئۇ بېشىدا يارانقۇچى تەڭرى — زۆرۈرىي مەۋجۇت تۇرسا، ئۇنىڭ ئىككىنچى بېشىدا تەبىئەت تۇرىدۇ. تەبىئەت تەڭرىنىڭ تەسىرىدىن شۇنچە يىراقتىكى، ئۇ ئۆز قانۇنلىرى ئاساسىدا راۋاجلىنىدۇ.»[1]

6. «قۇتادغۇ بىلىك» — ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلگىلىك قامۇسى

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى بىلەن ئىدىيەۋى مەنبەلىرى هەققىدىكى تەنقىقات بۇ ىباهاا ئەقىل - هېكمەت خەزىنىسىنى پۈتكۈل ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا، پۈتكۈل شەرق ۋە يىپەك يولى مەدەنىيەت تارىخىنى جۇغلانمىسى ۋە راۋان ئېقىمى ئۇستىگە قويۇپ، هەم مىللىي، هەم ئىنسانىيەت خاراكتېرلىك تەپەككۇر مەدەنىيىتى هادىسىسىنى سۈپىتىدە چۈشىنىشنىڭ ئىشىكىنى ئاچىدۇ. ئېيتىش لازىمكى، مۇتەپەككۇر - شائىر يۈسۈپ خاس هاجىپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىقتىدارلىق تارىخىي شەخسلەر، پەقەت تارىخنىڭ مول مەنبە

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» هەققىدە»، 287 - بەت.

جەمغۇرلىغان ئالتۇن دەۋرگە يۇزلەنگەن چېغىدا، زۇرۇرىيەت ـ تەقەززا، ئىمكانىيەت ۋە ئىلھام بېغىشلىغان شارائىتى ئاستىدىلا مەيدانغا چىقىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا، تارىخ — ئۆز ئەزىمەتلىرىنى ياساپ چىقىدىغان ماھىر ھەيكەلتىراشتۇر. مۇنداق تارىخ ئەزىمەتلىرى ئۆز پائالىيەتلىرى بىلەن تارىخىي تەرەققىياتقا يېڭى تۈس، يېڭى پىكىر چېچەكلىرى، يېڭى ئۇمىد ۋە كۈچ بېغىشلايدۇ. بۇ مەنىدىن ئالغاندا — تارىخ ئەزىمەتلىرى تارىخنى بېزەندۇرىدىغان رەسسامدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرى ۋە ئىدىيىۋى مەنبەلىرى ھەم كۆپ تەرەپلىمىلىك، ھەم كونكرېت بولۇپ، ئۇ بۇگۈنكى كىشىلەرنىڭ سۇبىيېكتىپ ئارزۇسى، مايىللىقى، خاھىشى بويىچە ئەمەس، بەلكى ئەينى زامانغا خاس تارىخىي چىنلىق بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىشى لازىم. بۇ مەدەنىيەت قاتلاملىرى ۋە ئىدىيىۋى مەنبەلەر ئىچىدە نېمىنىڭ ئاساس ـ ئۇل، نېمىنىڭ گەۋدە ـ سۇبىيېكت، نېمىنىڭ تەسىر ـ ئۇزۇق، نېمىنىڭ ئالاقىسىز ياكى ئەھمىيەتسىزلىكىنى پەرقلەندۇرۇش بەك زۆرۇر. بۇنىڭدا يەنىلا «قۇتادغۇ بىلىك» كە ئاساسلىنىش لازىم.

شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق ھاجەتكى، مەيلى ئەنئەنىۋى ۋە مەيلى سېنكىرىتىك مەدەنىيەت قاتلاملىرى بىلەن ھەر تەرەپلىمە ئىدىيىۋى مەنبەلەرنىڭ ئۆزى، تېخى بىرەر مۇتەپەككۇرنىڭ دۇنيا قاراش سىستېمىسى ئەمەس، تېخى ئۇ سۇبىيېكت ئاڭ سىستېمىسى ئەمەس. بۇ خۇددى گېگېل[51] پەلسەپىسى ماركسىزم پەلسەپىۋى سىستېمىسىنىڭ بىر مەنبەسى بولسىمۇ، ماركسىزم گېگېل پەلسەپىسى بولمىغىنىغا ئوخشاش، باشقا ـ باشقا ئىككى چۈشەنچە. بىر خىل تارىخىي مەدەنىيەت قاتلىمى مۇشۇ خىلدىكى پىكىر سىستېمىسىنى مەيدانغا چىقىرىش

بىلەن بىللە، باشقا - باشقا خىلدىكى، ھەتتا بىر - بىرىگە زىت بولغان پىكىر سىستېمىسىنى مەيدانغا چىقىرىشى مۇمكىن. بۇ نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟

بۇ بىرىنچىدىن، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئوخشاشمىغان كاتېگورىيە ئىكەنلىكىنى، ئالدىنقىسىنىڭ جەمئىيەتلانغان مەدەنىيەت بايلىقى، تارىختىكى مەدەنىيەت سەمەرىسى، جانلىق پائالىيەتچانلىقتىن ئايرىلغان ئۆتمۈشنىڭ «ئەسلىمىسى» ئىكەنلىكىنى، كېيىنكىسى بولسا، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئىزچىل خاسلىق قانۇنىيەتلىرىنى، ئالاھىدىلىكلىرىنى، جانلىق - پائالىيەتچانلىقىنى ۋە ئۇسلۇبچانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، سىرتتىن تەسىر قىلغان مەدەنىيەت، پەقەت ئىچكى مەدەنىيەت ئامىللىرى ئارقىلىق، مىللىي مەدەنىيەتكە بويسۇنۇش ۋە ھەزىم بولۇش ئارقىلىق قوبۇل قىلىنىدىغانلىقىنى، مۇنداق قوبۇل قىلىنغان سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەت مىللىي مەدەنىيەتنى بېيىتىدىغانلىقىنى، ئۇ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت چۆكمىسىدىمۇ، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئېقىمىدىمۇ يەنىلا مىللىي مەدەنىيەت سۈپىتىدە ساقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، قەدىمكى مەدەنىيەت قاتلىمى ئومۇمەن يېڭى مەدەنىيەت مۇمكىنلىكى ئىكەنلىكىنى، مۇنداق مۇمكىنلىكتە «قۇتادغۇ بىلىك»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ياكى چەت ئەللەرنى مىسال قىلساق، تولستوينىڭ «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق»، شولوخوفنىڭ «تىنچ دون» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىنلىكىنىلا كۆرسىتىدۇ. مۇنداق مۇمكىنلىكنىڭ رېئاللىققا ئايلانماسلىقىمۇ مۇمكىن. باشقىچە مەزمۇن ۋە شەكىلدە يۇز بېرىشىمۇ مۇمكىن.

بۇنىڭدىن تۆۋەندىكىدەك خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ:

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇچۇن، ئومۇمىي قىممەتكە ئىگە بولغان مەدەنىيەت قاتلىمى، ئىدىيە جۇغلانمىلىرى بولۇشتىن تاشقىرى يەنە، ھەتتا مۇھىمى، بىۋاستە ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولغان ئىككى شەرت لازىم. ئۇلار ئەينى زامان قەشقەر شەھىرىنى تىپىك سەھنە قىلغان قاراخانىلار دۆلەت ئاپپاراتى ۋە ئۇيغۇر — ماۋەرائۇننەھر ئوتتۇرا ئاسىيا فېئودال جەمئىيىتى دۇچ كەلگەن ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى رېئال مەسىلىلەر بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ شەخسەن مەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرى، تەپەككۇر كۇرەشلىرى ۋە پىكىر قۇرۇلمىسىدىن ئىبارەت.

رېئال ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە ئۇنىڭ تەقەززالىرى بىلەن مۇتەپەككۇرنىڭ ئەمەلىيەت ۋە بىلىش پائالىيىتىنى مۇستەسنا قىلىنمىدىغان بولسا، ھەرقانداق مەنىۋى مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ھەرقانداق بىلىم خەزىنىسى، ھەرقانداق ئىدىيىۋى مەنبەلەر ئۆز - ئۆزىدىنلا يېڭى ئىدىيىۋى كۆز قاراشنى ۋە ئۇنى گەۋدىلەندۇرىدىغان ئىلمىي نەتىجىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلەيدۇ، دېگەن تېتىقسىز مۇھاكىمە كېلىپ چىقمىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدا يۈز بەرگەن فېئودالىق ئىجتىمائىي گۈللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەمەلدارلاردا ئۆسۈپ بېرىۋاتقان مال - مۈلۈك ھېرىسلىقى، راھەت - ھالاۋەتكە بېرىلىش، ھەسەت ۋە ئاچكۆزلۈك، نادانلىق ۋە شەپقەتسىزلىك قاتارلىق ئىللەتلەرنى تازىلاپ، ئەبۇ ئەل ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر دەۋرىدە دۆلەتنى بىرقەدەر توغرا يولغا سېلىش مەقسىتىدە يېزىلغانلىقىنى بۇ داستاندىن كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس. مۇتەپەككۇرنىڭ بەخت - ساائادەتنىڭ نىسپىي، ۋاقىتلىق، ئۆلۈمنىڭ مۇتلەق، مەڭگۈلۈكى

توغرىسىدىكى بايانلىرى بىلەن ھەر «ئىككى دۇنيا»نى نەزەردە تۇتۇش، بولۇپمۇ خەلق ئارىسىدا قالىدىغان شۆھرەتلىك ياخشى نامنى نەزەردە تۇتۇش ھەققىدىكى تەۋسىيىلىرىمۇ مۇشۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مەيدانغا كەلگەن تارىخىي مەلەكە، ئىجتىمائىي مەلەكە، ھاكىمىيەت ۋە ھوقۇقچىلىق ئىشلىرى مەلەكىسى، خەلقئارا ئالاقىلەر مەلەكىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىپادىلەش ئىقتىدارى مەلەكىسى، زەنجىرسىمان شەھەر مەدەنىيىتى مەلەكىسىنى ئۆل قىلغان، مۇئەللىپنىڭ ئەقىل - زېھنىي ئىقتىدارىنى، بىلىم - مەرىپەت تۇزۇلمىسىنى، تەپەككۇر ۋە خاسلىقىنى، ئىجادىي ئىستېداتىنى گەۋدە قىلغان بەھەيۋەت بىناكارلىق. ئۇنىڭ يىلتىزلىرى ۋە گۈل - ياپراقلىرىدىن گۈپۈلدەپ تۇرغان خۇشپۇرىقى مەڭگۈ سولمايدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن ھالقىغان بولۇشىغا قارىماي، بۇ بەھەيۋەت بىنا يەنىلا ئۇيغۇر مەدەنىيەت ۋە روھىيەت تارىخىدا ئەبەدىي قەدەر كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئەلۋەتتە.

7. قىسقىچە يەكۈن

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مىللىتى، يۇرتى، تىلى، ئەسەر ژانىرىدىكى ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلار ئۈستىدىكى بىر تەرەپلىمىلىكلەرنى تۇزىتىش قانداق ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا، «قۇتادغۇ بىلىك» خەزىنىسىدىكى جاۋاھىراتلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىدېئولوگىيىلىك تارىخىي قاتلاملىرى توغرىسىدىكى بىر تەرەپلىمىلىكلەرنى تۇگىتىشىمۇ شۇنداق ئەھمىيەتكە ئىگە.

«قۇتادغۇ بىلىك» مەدەنىيەت تارىخىدىكى مەدەنىيەت

ھادىسىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە خاس ئومۇمىي ۋە خۇسۇسىي، يىراق ۋە يېقىن، بىۋاسىتە ۋە ۋاستىلىك، ئەنئەنىۋى ۋە سىنكىرىتىك مەدەنىيەت يىلتىزى، مەدەنىيەت مەنبەلىرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەنبەلىرىنى ئىنكار قىلىش ناتوغرا بولغىنىدەك، ئۇ مەنبەلەر ئۈستىدە ئاساسسىز، ماھىيەتسىز، تەھلىلسىز، ئۇنداق ياكى مۇنداق بىر تەرەپلىمە قاراشتا بولۇشمۇ توغرا ئەمەس.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى ھەم بۇ داستانغا ئاساسلىنىشى، ھەم بۇ داستاندىن ھالقىغان ھالدا ئەڭ يېقىن ئالاقىدار مەنبەلەرنى سىلىشتۇرۇش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىشى لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەنئەنىۋى مەنبەسى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى پۈتكۈل كىشىلىك مەدەنىيەت تارىخىغا ئورتاق قاراشلارغا ئائىت مەنبەلەر پەرقلەندۇرۇلۇشى، كۆپ ئېقىملىق، پاراللېلىزم قاراشلىرى ئېتىبارغا ئېلىنىشى، زورمۇ زور بىر مەنبەدىن تەسىرلەنگەن قىلىپ قويۇلماسلىقى كېرەك.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھەرخىل مەنبەلىرى بىلەن ئاساسلىق مەنبەلىرى، بۇ خىل ئىدىيىۋى مەنبەلەر بىلەن «تۇرمۇش» مەنبەلىرى، مەنبەلەر بىلەن مۇئەللىپنىڭ ئىدىيىلىرى، ھەرخىل ئىدىيىۋى قاراشلار بىلەن تۇپ ئىدىيىسى پەرقلەندۇرۇلۇپ، توغرا ھەل قىلىنىشى لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرى ۋە ئىدىيە مەنبەلىرى تەتقىقاتى ئەڭ كەم دېگەندىمۇ ئىككى تۈرلۈك ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە:

ئۇنىڭ بىرى، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنى ساغلاملاشتۇرىدۇ. روشەنكى، چوڭقۇرلاشمىغان

تەنقىقات ئەتراپلىق تەنقىقات بولالمايدۇ، ئەتراپلىق بولمىغان تەنقىقاتتا ھەقىقەت ئۆز نىگارىنى تولۇق جىلۋىلەندۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس. ماركس توغرا ئېيتىدۇ: ھەقىقەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈسۈللىرىمۇ ھەقىقەتلىك سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇشى لازىم.

ئىزاھلار:

[1] «قاراخانىيلار» (840 — 1212) — ئورخۇن ئۇيغۇر خاندانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بالاساغۇن — قەشقەرنى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغان يەنە بىر ئۇيغۇر خانلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشىدا ئۇيغۇر ياغما قاغانلىرى ۋە ھەربىي گۇۋاردىيىسى تەشكىللىگۈچى رول ئوينىغان، خاندانلىق ئازغىنا (18 يىل) كەم تۆت ئەسىرلىك سەلتەنەت دەۋرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داۋاملىق قايتا كۆپىيىپ شەكىللىنىشى، ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ روناق تېپىشىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

«قاراخانىيلار» ئەينى زاماندا ئۆزلىرىنى «خاقانىيە» دەپ ئاتىغان ۋە قەدىمكى ئەفراسىياپ ھاكىمىيىتى ۋارىسلىرى ھېسابلاپ كەلگەن؛ خان نەسەب ۋە سەلتەنەت نامىلىرىمۇ «قاراخان»، «بۇغرا قاراخان» دېگەندەك نام ۋە ئۇنۋانلار بولغان. روسىيە ئالىمى ۋ. ۋ. گىرىگورىيېف (1816 — 1881) شۇ ئاساستا تۇنجى قېتىم «تارىخىي مۇنەججىمباشى» (سانكت - پېتېربۇرگ، 1874 - يىل نەشرى، 6 - بەت) ناملىق ئەسىرىدە ماۋەرائۇننەھرنى سامانىلاردىن تارتىۋالغان خانلىقنى «قاراخانىيلار» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ نام ئومۇملاشقان.

[2] پانتېئىزم (پان ئىلاھچىلىق) — دۇنيانى پەلسەپىلىك بىلىش تارىخىدىكى بىر خىل بىلىش شەكلى بولۇپ، تەبىئەت

بىلەن تەڭرىنى بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئىزاھلاش ئۈستىگە قۇرۇلغان. پانتېئىزم تەبىئەتنى تەڭرىگە سىڭدۈرۈۋېتىدىغان روھانىيەتچىل پانتېئىزم ۋە تەڭرىنى تەبىئەتكە سىڭدۈرۈۋېتىدىغان ماتۇرال پانتېئىزمغا بۆلۈنىدۇ.

[3] راتسىئونالىزم (ئەقىلچىلىك) — ئىككى مەنبەدە قوللىنىلىدۇ. بىلىش مەنتىقىسى (تار) مەندە ئەقلىي بىلىش بىلەن ھېسسىي بىلىشنىڭ مۇناسىۋىتىدە، ئەقلىي بىلىشنىڭ رولىنى مۇتلەقلەشتۈرۈۋېتىدىغان نوقۇل ئەقىلچىلىكنى كۆرسىتىدۇ. بىلىش تارىخى (كەڭ) مەنبەدە دىنىي ئىلاھىيەتچىلىككە ۋە ئەقىدىچىلىككە، نادانلىق ۋە جاھالەتكە قارشى ئەقىل ۋە بىلىمنى ئۇلۇغلاش، ئىلىم ۋە مەدەنىيەتپەرۋەرلىكنى كۆرسىتىدۇ. بۇ كىتابتا كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان.

[4] «فائوست» ئاتاقلىق نېمىس شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى گىيوتى (1749 — 1832) تەرىپىدىن XVI ئەسىردىكى خەلق رىۋايىتى ئاساسىدا ئىشلەنگەن پەلسەپىۋى داستان. ئۇ ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى پىكرى ۋە بەدىئىي تەسۋىرى ئارقىلىق مەدەنىيەت ئويغىنىشىدىن كېيىنكى غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ نادانلىققا قارشى، ئىلىم ۋە بىلىش ھايات يولىدىكى ئۇچ ئەسىرلىك مەنىۋى ھايات تارىخىنى يېغىنچاقلاپ ئەكس ئەتتۈرگەن.

[5] ئابدۇشۇكۇر بەلىخى ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىك مەدەنىيىتىدە ئابدۇللا رۇداكى (860 — 941) دىن كېيىن، ئەبۇ مەنسۇر دەقىقى (930 — 977)، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن مۇھىم نامايەندە. ئابدۇشۇكۇر بەلىخى بەلىخ شەھىرىدە 915 ـ يىلى دۇنياغا كېلىپ، X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ياشىغان. ئۇنىڭ «ئاپىرىنناما» ناملىق ھېكمەت داستانى پارس ـ تاجىك ئەدەبىياتىدا داستانچىلىق مۇقەددىمىسىنى ئاچقان.

[6] ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابىي (870 — 950) قاراخانىيلارغا مەنسۇپ توققۇز ئوغۇز — توققۇز ئۇيغۇر (ئۇيغۇر - قارلۇق) ھەربىي چەۋەنداز ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى ئوغۇلچاق قىدىرخاننىڭ ياغما قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان. فارابى 30 ياشتىن ھالقىغاندا يىپەك يولىنى بويلاپ باغداد دەمەشق — ھەلەب شەھەرلىرىدە پەلسەپە تەھسىل قىلغان ۋە ئىسلام شەرقىدە ئارستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز»، «شەرق ئارستوتېلى» دەپ نام قازانغان. فارابى يارانقان ناتۇرال پانتېئىزملىق پەلسەپە سىستېمىسى پۈتكۈل بىلىش تارىخىنىڭ مۇھىم باسقۇچىنى شەكىللەندۈرۈپ، دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپە بولۇپ قوشۇلغان.

[7] بەزى ئاپتورلار قاراخانىيلارنىڭ ئارسلانخانلىق، بۇغراخانلىق، تابغاچ بۇغراخانلىق ۋە ئىلىك خانلىقتىن ئىبارەت تۆت خىل دەرىجىگە ئاجرىتىپ ئىزاھلىغان. مېنىڭچە، قاراخانىيلار ماۋەرائۇننەھرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئىككى ئاساسىي دەرىجىگە بۆلۈنگەن. بۇنىڭ بىر خىلى ئارسلانخان ياكى ئۇلۇغ بۇغراخان ئۇنۋانى بىلەن ئاتالغان ئومۇمىي سۇلتانلىق سەلتەنىتى، بۇ بىر دەرىجىنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى. يەنە بىر خىلى ئۇنىڭغا تەۋە بولغان ۋە تولىراق ماۋەرائۇننەھرنىڭ باشقۇرىدىغان تابغاچ خانلىق ياكى تابغاچ بۇغرا خانلىق سەلتەنىتى. بۇنىڭدىن باشقا ئاتالمىش ئىلىك خانلىق بۇ مەلۇم رايون كىنەزلىكى بولۇپ، ۋالىيلىققا تەڭ بولغانىدى.

[8] بۇنىڭغا ئىبراھىم ئىبىن ناسىر تابغاچ قاراخان (1052 — 1068) نىڭ مۇتەئەسسىپ شەيخ ئىمام ئابدۇلقاسىم سەمەرقەندىنى ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولغانلىقى بىلەن، ئۇنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى خىزىرخان (1080 — 1081) نىڭ دىنىي ئارىلىشىشقا قارشى قوللانغان جىددىي ۋاستىلىرىنى مىسال

قىلىش مۇمكىن. ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەدخان (1081 — 1095) دادىسىنىڭ بۇ خىل سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقاندا شەيخلەر تېررورلۇقى بىلەن قەستكە ئۇچراپ ئۆلگەن.

[9] ئۆمەر ھەييام — نىشاپۇردا تۇغۇلۇپ، خوراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرده تەلىم ئالغان، سالجۇق تۈركلىرىنىڭ سۇلتانى مەلىك شاھ (1072 — 1092) نىڭ تونۇلغان ۋەزىرى نىزامۇل مۇلىك ھمايىسىده ئىشلىگەن ئاتاقلىق ئاسترونوم، ماتېماتىك ۋە مۇتەپەككۇر شائىر. ئۇنىڭ نامى رۇبائىيلىرى بىلەنمۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر.

[10] مۇھەممەد ئىبىن مۇسا خارەزمى (؟ — 847) ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرىدىن چىققان ئاتاقلىق تەبىئەتشۇناس، ئالگېبرا ئىلمىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى، شەرق مەدەنىيىەت ئويغىنىشى دەسلەپكى دەۋرىنىڭ كۆرۈنگەن ۋەكىلى.

[11] ئەبۇ ئابباس ئەھمەد ئەل فەرغانى IX ئەسىردە ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق كۆرۈنگەن تەبىئەتشۇناس. ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تالانتلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى.

[12] ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا (980 — 1037) فارابىدىن كېيىنكى ئاتاقلىق ئوتتۇرا ئاسىيا مۇتەپەككۇرى، ئالەمشۇمۇل تېبابەتچىلىك ئىلمى شۆھرەت ئىگىسى، ئۇ سامانىلار ۋە قاراخانىيلار خاندانلىقلىرى دەۋرىدە ياشىغان ۋە ئۆز ئەسەرلىرى بىلەن ناتۇرال پانتېئىزملىق پەلسەپىۋى بىلىش ۋە ئىلمىي تېبابەتچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۆپ تەرەپلىمە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

[13] ئەبۇ رەيھان مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد بىرۇنى (973 — 1048) ئوتتۇرا ئاسىيالىق مەشھۇر ئالىم، مەشھۇر تەبىئەتشۇناس ۋە تارىخشۇناس. ئۇ ئىبىن سىنا بىلەن ئىلمىي

سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغان ۋە مەھمۇد غەزنەۋى (988 — 1030) ئوردىسىدا تارىخ، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، مىنېرالوگىيە ۋە ئەدەبىيات پەنلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

[14] ئوبۇلقاسىم (تەخەللۇسى جارۇللا) زەمەقشەرى (1074 — 1144) خارەزىملىك شائىر ۋە تىلشۇناس.

[15] قاراخانىيلارنىڭ 7 - ئەۋلاد خاقانى سۇلايمان بىننى يۈسۈپ ئارسلانخان بىلەن ئىبراھىم بىننى ناسىر تابغاچ خاندىن باشلاپ خانلىق شەرقىي ۋە غەربىي ئۆلكىلەرگە ئايرىلغىنىدىن كېيىن قەشقەرنى مەركەز قىلغان شەرقىي قاراخانىيلار ئۆلكىسى «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتالغانىدى.

[16] ھېلۇۋېتسئوس (1715 — 1771) XVIII ئەسىر فرانسۇز ماتېرىيالىستى، فرانسۇز بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ كۆرۈنگەن ئىدىيە پېشۋالىرىدىن بىرى.

[17] ئەبۇل ھەسەن ئەشەرى (874 — 935) ئىسلام كالامىزم ئەنئەنىۋى قاراشلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ۋەكىلى، كۆرۈنگەن ۋە تەسىرلىك مۇتەكەللىمچى مۇتەپەككۇر، ئىمام مۇھەممەد غەززالى (1058 — 1111) ئۇنىڭ قاراشلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، سۇننىي مەزھىپى ئىسلام مەدرىس پەلسەپىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى نوپۇزىنى تىكلىگەن.

[18] تەڭرى مەركەزلىك ۋە ئىنسان مەركەزلىك نەزەرىيىلىرى تەبىئەت، جەمئىيەت، بىلىش ھادىسىلىرىنى تەڭرىگە ياكى ئىنساننىڭ ئۆزىگە ئاساسلىنىپ ئىزاھلايدىغان بىر - بىرىگە زىت يۆنىلىشتىكى ئىككى خىل نۇقتىئىنەزەر ۋە نەزەرىيىدىن ئىبارەت.

[19] تۇران شاھىنى ھالاك قىلغاندىن كېيىن سالاھىددىن ئايۇپ مىسىردا ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەنىدى. ئۇ تۇركلەردىن تەشكىل تاپقان مەملۇك قوشۇنىنى تەشكىللىدى. مەملۇكلاردىن

ئايبەگ مىسىردا بەھرى مەملۇك خانلىقى (1250 — 1382) غا ئاساس يارانتى. بۇ خانلىقنىڭ 6 - خانى ئەشرەپ شاھ (1290 — 1293) نىڭ ئىنىسى ناسىر بىننى قاراۋۇن (1293 — 1340) مىسىردا خېلى بىر مەزگىل سۇلتانلىق قىلغان ۋە چىڭگىزخان ئەۋلادى ئىلخان، قازانخان ھۇجۇمىنى چېكىندۈرگەن. ناسىر تۇركىيە سۇلتانى ئوسمان I (1290 — 1326) بىلەن زاماناداش ئىدى. بەھرى مەملۇك خانلىقى ئەھمەد ئىبىن تولۇن قۇرغان تولۇن خانلىقى (868 — 905) ۋە مۇھەممەد ئىبنى توجى قۇرغان ئىخشىد خانلىقى (935 — 969) دىن كېيىن مىسىردا مەيدانغا چىققان 3 - تۇركىي ھۆكۈمران رىياسەتچىلىك قىلغان سەلتەنەت بولۇپ، ئۇ ھالاك بولغاندىن كېيىن مىسىردا ناسىرنىڭ ئەۋرىسى سالى ئىبنى شەيبان باشچىلىقىدىكى بۇرجى مەملۇك خانلىقى (1382 — 1517) مەيدانغا چىقتى. مىسىر مەملۇك خانلىقلىرى ئىلىم - پەن ھاميلىرى ئىدى. ناسىر 1304 - يىلى ناسىر تەنقىقات يۇرتىسى قۇرغان. ئەھمەد توۋۇل ۋە ئەھمەد كاركاساندى قاتارلىق ئالىملار قامۇس تۈزگەن. ئاتاقلىق ئالىم ۋە ناتىق، قانۇنشۇناس ئىبىن تەيىمە (1263 — 1326)، ئاتاقلىق تارىخشۇناس ئىبىن خەللىكان (1211 — 1282) قاتارلىقلار شۇ دەۋردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

[20] بەزى تەنقىقاتچىلار «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نەمەنگان نۇسخىسىنى روسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى قەدىمكى كىتابلارنى يىغىۋالغاندا ئاقسۇدىن ئېلىپ كەتكەن، دېگەن قىياسىي پىكىرنى تىلغا ئالسا، يەنە بەزىلىرى پۈتۈن پەرغانە — يەتتە سۇ ۋادىسى يەكەن سەئىدىيە خانلىقى زېمىنى بولۇپ، بۇ زېمىن كېيىنچە بۇ خانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن قوقان خانلىقى زېمىنى بولغان، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نەمەنگان نۇسخىسى قوقان — قەشقەر سودىگەرلىرى ياكى بىرقانچە

قېتىملىق خوجىلار قوزغىلىشلىرى چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندا پەرغانە ۋادىسىغا يۆتكەلگەن قەشقەر — ئاتۇش ئاھالىلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن دېگەن پەرەزنى تىلغا ئالمىدۇ. بىۋاستە ھادىسىۋى ئىسپات تېپىلمىغان بولسىمۇ، بۇ ماھىيەتلىك، تارىخىي مۇمكىنلىككە ئۇيغۇن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ نۇسخىنىڭ باش ـ ئاياغ بەتلىرىنىڭ يىرتىلىپ كەتكەنلىكى بۇ قىياسنى كۈچەيتىدۇ.

[21] كوسمولوگىيە — كائىنات ھەققىدىكى نەزەرىيە، كەڭ مەنىدە ئالەم ھەققىدىكى پەلسەپىۋى قاراش، تار مەنىدە ئالەم ھەققىدىكى ئاسترونومىيىلىك تۈزۈلمە نەزەرىيىسى.

[22] گۇمانىزم — ئىنسانپەرۋەرلىك پىكىر ئېقىمى.

[23] كومىراجىــــۇا (344 — 413) مەشھۇر كۇسەن (كۇچا) بۇددا مۇتەپەككۇرى، ماھايانا مەزھىپىنىڭ كۆرۈنگەن ۋەكىلى، «ئەدەم» (سونىياتا، يوقلۇق) تەلىماتىنىڭ نامايەندىسى، جۇڭگو بۇددىزمى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ يەتتە خەتلىك نەزم ۋە تەرجىمەشۇناسلىق ئاساسچىسى.

[24] ئاللىگورىيە — خىيالىي توقۇلمىلىق تەسۋۋۇر.

[25] ئابدۇلقاسىم نىزامۇل مۇلىك (1017 — 1092) سالجۇقلار سۇلتانى جالالىددىن مالىك شاھنىڭ ۋەزىرى، ئۆز دەۋرىنىڭ كۆرۈنگەن مۇتەپەككۇرى، پەن ھامىيسى، «سىياسەتنامە» نىڭ مۇئەللىپى.

[26] كەيكاۋۇس (1022 — ؟) كاسپى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىي ساھىلىدىكى گىلان قەبىلىسىنىڭ شاھى بولۇپ، 1083 ـ يىلى ئوغلى گىلان شاھنى ئۆزى تەربىيىلەش مەقسىتىدە «قابۇسنامە» نى يازغاندا، كىتاب نامىنى چوڭ نەسەب بوۋىسى شەمسۇلمائالى قابۇس ئىبنى بوشماگىر (979 — 1012) نامىغا قويغان. ئىبنى سىنا 1011 — 1014 ـ يىللىرى، بىرۇنى 995 — 1017 ـ

يىللىرى شەمسۇلمائالى قابۇس ئىبنى بوشماگىر، ئوغلى ۋە ۋارىسى غەلەكۇل مائالى مانوچېخىر (1012 — 1029) دەۋرىدە جۇرجاندا ياشىغانىدى.

[27] ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (940 — 1020) جاھان سەنئەت تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار ئەدىب، 120 مىڭ مىسرالىق «شاھنامە» داستانىنىڭ مۇئەللىپى. بۇ داستاننى 1010 - يىلى مەھمۇد غەزنەۋىگە ئاتىغان.

[28] كۇڭ زى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 551 — 479 - يىللار) ئېلىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى مۇتەپەككۇرى، دۇنيادىكى ئەڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرلارنىڭ بىرى. ئۇ خۇسۇسىي مەكتەپ ئاچقان مائارىپشۇناس. كۇڭ زى تەلىماتىنىڭ نېگىزى ئەخلاقىي سىياسەت بولۇپ، ئۇ «مېھرىبانلىق» ۋە «ئۆز - ئۆزىنى تەربىيىلەش» قارىشىغا ئاساسلانغان. كۇڭ زى تەلىماتى تۇپكى ياقتىن بىر تەرەپتىن تۇغما دانىشمەنلىك، ئاتا - بوۋىلارغا سېغىنىش، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز - ئۆزىنى تەربىيىلەشنى مەزمۇن قىلىدۇ. كۇڭ زى ئىدىيىلىرى داۋاملىق راۋاجلىنىپ فېئوداللىق جۇڭگو روھىيىتىنىڭ مۇھىم تۇۋرۇكىگە ئايلانغان. ئۇنىڭ «ئۆزۈڭنى تۇت، ئەدەپكە قايىت، مېھرىبان ئىنسان بول»، «مەنپەئەتنى كۆرگەندە مەجبۇرىيەتنى ئەسلە» دېگەن قاراشلىرى ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنىڭ قەدىمكى ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن.

[29] ئارستوتېل (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 384 — 322) قەدىمكى گرېك پەيلاسوپى، قەدىمكى زامانىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى ۋە ئېنسكلوپېدىك ئالىمى، ئىلىم - پەن تارىخىنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى ئاساس سالغۇچىلىرىنىڭ بىرى.

پېرىپاتىتىزم — سۆزمۇ سۆز مەنىسى سەيلى - سايا‌ھەت بولۇپ، ئارستوتېل ئىلمىي گۇرۇھىغا قارىتىلغان. ئارستوتېل

ئۆز شاگىرتلىرىغا دەرس ئۆتكەندە سەيلى ـ ساياھەت قىلغاچ تەلىم بەرگەن. كېيىن بۇ ئىلمىي گۇرۇھنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى پېرىپاتېتىزم دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

[30] ئانىمىزم — ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىشتىكى ئەڭ ئىپتىدائىي بىلىش شەكلى. ئانىمىزم ھەرخىل تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ كەينىدە ئۇنى باشقۇرىدىغان خاس ئىلاھلار، مۇئەككەللەر ۋە ئەرۋاھلار مەۋجۇت دەپ قاراشقا ئاساسلىنىدۇ.

[31] ئېتىكا — ئەخلاق ئىلمى. كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچەملىرى، بولۇپمۇ بۇ مۇناسىۋەتلەردە گەۋدىلىنىدىغان ياخشىلىق ۋە يامانلىق كاتېگورىيىلىرى توغرىسىدىكى پەن.

[32] سېنكىرىتىك مەدەنىيەت — مەلۇم مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆز مەنبەسى ۋە ئەنئەنىسى ئاساسىدا، باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇناسىپ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، يېڭى تەرەققىياتقا ئېرىشىشىگە قارىتىلغان. سېنكىرىتىك مەدەنىيەت قارىقويۇق، تەڭداش ئارىلاشما دەپ چۈشىنىلمەسلىكى كېرەك.

[33] «مەدەنىيەت ئىژالىيۇتسىيىسى (تەدرىجىي تەرەققىيات) نەزەرىيىسىنى تەيلۇر قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ نەزەرىيە مەدەنىيەت پەقەت ھەرقايسى مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ئاساسىدا تەدرىجىي راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ راۋاجلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ.

[34] «مەدەنىيەت دىققەتبۆلۈشىنىڭ ف. گرابنېر، گ. ئې. سىمىت قاتارلىقلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئوتتۇرىغا قويغان نەزەرىيە بولۇپ، ئۇ دۇنيا مەدەنىيىتى بىر (مىسىر) ياكى بىرقانچە چەكلىك مەدەنىيەت مەركىزىدىن باشقا رايون ۋە

مىللەتلەرگە «دىنىي بىرلىك» (تارقىلىش) ئاساسىدا شەكىللەنگەن، دېگەن بىر تەرەپلىمىلىك قاراشقا ئاساسلانغان.

مەدەنىيەت مەركەزچىلىكى «مەدەنىيەت دىنىي بىرلىكى» نەزەريىسىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ دەسلىپىدە بارلىق مەدەنىيەت مىسىردا پەيدا بولۇپ، مېسوپوتامىيە، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئارقىلىق خۇاڭخې ۋادىسىغا تارقالغان دېگەنني، كېيىنچە، بارلىق مەدەنىيەت «غەربتە ئاپىرىدە بولغان»، «غەربتىن كەلگەن» دېگەننى كۆتۈرۈپ چىقتى. بۇنىڭغا پاسسىپ تاقابىل يۈزىسىدىن يەنە بارلىق مەدەنىيەت «شەرقتە ئاپىرىدە بولغان»، «شەرقتىن كەلگەن» دېگەن قاراش شەكىللەندى. بۇ مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى رايونلار ۋە مىللەتلەر تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى ئىنكار قىلغان ناتوغرا قاراش.

[35] كوسموپولتىزم — ۋەتەنسىزلىكنى تەرغىب قىلىدىغان سىياسىي تەشۋىقي تەشەببۇس. مىللىي نىگىلىزم (مىللىي مەدەنىيەت ئىنكارچىلىقى).

[36] ئانتروپولوگىزم — ئىنسانىنى بىئولوگىيىلىك سۈبىستانسىيە (زات، جىسىم) سۈپىتىدە تەتقىق قىلىدىغان پەلسەپىۋى ئېقىم، فىيىيرباخنىڭ ئىنسان تەبىئىتى قارىشى ئۇنىڭ تىپىك ئورنىنالى. ئانتروپولوگىيە — ئىنسانشۇناسلىق.

[37] ئېتنولوگىيە — مىللەتشۇناسلىق، ئىنسان تۈركۈملىرى مەدەنىيەتشۇناسلىقى.

[38] زاروئاستىرا (ئاتەشپەرەسلىك) دىنىنى زاروئاستىر دېگەن كىشى رەسمىي سىستېمىغا سالغان بولۇپ، ئۇ (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 600 — 520) ئاخمانىلار خاندانلىقى

شەكىللىنىش ھارپىسىدا ياشىغان. ئاتەشپەرەسلىك دىنى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ كۈرىشى ۋە يورۇقلۇقنىڭ غەلىبىسى ئاساسىدا ئالەم ۋە كىشىلىك ھادىسىلىرىنى ئىزاھلايدۇ.

[39] مانى دىنى II ئەسىردە ياشىغان مانى دېگەن كىشى تەرىپىدىن يارىتىلغان بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي باراۋەرلىك تەشەببۇسلىرى بىلەن ئاتەشپەرەسلىك دىنىي ئەقىدىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

[40] «دى رۇڭ گو» (狄戎国)، «جۇڭشەن گو» (中山国)، زەي (دى) ۋېي گو»(翟魏国) — دىڭلىڭ (دىلىەن - دىغار) قەبىلىلىرى چۈنچيۇ — جەنگو ۋە 16 بەگلىك زامانىدا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا قۇرۇلغان پارچە خانلىقلار.

[41] قاراسۇق مەدەنىيىتى — مىنوسىك پەس تۈزلەڭلىكى بىلەن شەرقىي ئالتاي ئارىسىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرى ئاتا - بوۋىلىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللار بىلەن 1000 - يىللار ئارىسىدا ياراتقان بىرۇنزا (تۈچ) قوراللىرى يارىتىلغان كۆچمەنچى ئاھالىلەر مەدەنىيىتى. بۇ مەدەنىيەت قەبىلەردىكى چارۋا سۆڭەكلىرى، مىس قوراللار ۋە ھايۋان سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەن قىيا تاشلاردا گەۋدىلەنگەن.

[42] ئېللىنىزملىق مەدەنىيەت — ئالېكساندر ماكىدونىسكىنىڭ شەرقە يۈرۈشى بىلەن گرېكلەشكەن دۆلەتلەر سىستېمىسى شەكىللەندى. گرېك ئانتىك مەدەنىيىتى كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى. ئېللىنىزم — گرېك مەدەنىيىتىنى، شەرق ئېللىنىزمى — گرېك - باكتىرىيە دەۋرى ئالدى - كەينىدىكى شەرقتىكى گرېك مەدەنىيىتى تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[43] سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ۋە سېلىشتۇرما مەدەنىيەتتە بەزى مەدەنىيەتلەر باشقا خەلقلەردىن تەسىرلىنىش ئاساسىدا يەنىلا ئىجادىي يوسۇندا بارلىققا كېلىدۇ. بۇ «تەسىر تېپى» دېيىلىدۇ. يەنە بەزى مەدەنىيەتلەر ئۆز ئالدىغا بىر سىستېما ھاسىل قىلغان بولۇپ، تەسىر ھادىسىسى بولمىغاندىمۇ باشقا مىللەت ۋە رايونلاردا غايەت ئوخشاشلىققا ئىگە بولىدۇ. بۇ «پارالليل تېپ» دېيىلىدۇ. بىرەر ئىجابىي مۇۋەپپەقىيەتنى مەنىۋى ئوخشاش قىممەتنى تۇيۇلى «تەسىر تېپ» كە ھۆكۈم قىلىش ئۈچۈن، مەنىۋى قىممەت ئوخشاشلىقىدىن تاشقىرى تەسىر جەريانى توغرىسىدا روشەن پاكىت بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

[44] شىئىزم — ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھىپىدىن كېيىنكى بىر مەزھەپ — شىئە مەزھىپى ئابدۇل مالىك (685 — 705) خەلىپە دەۋرىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، ھەرقانداق پاك مۇسۇلمان خەلىپە بولالايدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ مىسىر ۋە ئىراندا كۆچلۈك تەسىر قوزغاپ، ھۆكۈمران ئەرەب خەلىپىلىكىگە تەھدىت پەيدا قىلغان.

[45] ئىسمائىلىزم — شىئە مەزھىپىدىكى تەسىرى كۈچلۈكرەك بىر تارماق ئېقىم بولۇپ، VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەكىللەنگەن. ئۇلار ئەلىنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ 6 - نەۋرىسى ئىسمائىلنى 7 - ئىمام دەپ ئۇنىڭغا سېغىنىدۇ. ئىسمائىلىزم «يەتتە ئىمام مەزھىپى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

[46] X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بەسرەدە شەكىللەنگەن ۋە تەسىرىنى باغدادقا كېڭەيتكەن مەخپىي ئىلمىي تەشكىلات. ئۇلار ئەينى زامان ئىلاھىيەتچىلىكى مۇھىتىدا مەخپىي يوسۇندا يېزىپ تارقاتقان 52 چوڭ رىسالىدىن تەشكىل تاپقان قامۇس ئوتتۇرا ئەسىر تەبىئەت ئىلمى تەرەققىياتىنىڭ تەقەززاسىنى ئىپادىلىدى.

XVIII ئەسىر ئېنسىكلوپېدىستلىرىگە تەققاس قىلىنىپ X ئەسىر ئېنسىكلوپېدىستلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسىي رەھبىرى ئەل بەستى ئىدى.

[47] گرېك ـ باكتىرىيە مەدەنىيىتى — ئالېكساندر ماكىدونىسكىنىڭ شەرققە يۈرۈشى بىلەن قەدىمكى باكتىرىيەدە گرېك ـ باكتىرىيە مەدەنىيىتى شەكىللەنگەنىدى. گرېك ـ باكتىرىيە مەدەنىيىتى گرېك مەدەنىيىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۈردى.

[48] كوشان مەدەنىيىتى — گرېك باكتىرىيىسىگە بېسىپ كىرگەن ئۇلۇغ ياۋچىلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت. ئۇ بۇددا سەنئىتىدە ئالاھىدە ئۇسلۇب يارىتىلىقى بىلەن مەشھۇر بولدى.

[49] مەرۋى ئىلمىي گۈرۈھى — مەرۋى خوراسانىنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. مەرۋىدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى تەرەپدارلىرى قەدىمكى گرېك پەلسەپىسى، تەبىئەت ئىلمى ۋە تېبابەتچىلىك قاراشلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىزچىللاشتۇرۇشتا مۇھىم بىر كۆۋرۈكلۈك رول ئويناغان.

[50] سپىنوزا (1632 — 1677) گوللاندىيىنىڭ مەشھۇر ناتۇرال ئىلاھچىلىق پەيلاسوپى. ئۇ تەڭرىنى ئىنكار قىلمىغان، بىراق تەڭرىنى تەبىئەتكە قوشۇپ تاشلىغان. سپىنوزا پەلسەپىلىك بىلىش تارىخىدا ناتۇرال ئىلاھچىلىقنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچى، XVIII ئەسىر ماتېرىيالىستلىرىنىڭ ھارپىسىدا تۇرىدۇ.

[51] گېگېل (1770 — 1831) نېمىس كلاسسىك

پەلسەپىسىنىڭ ئاساسىي ۋەكىلى، ئوبېكتىپ ئىدېئالىست، دىئالېكتىك تەرەققىيات نەزەريىسىنى شەكىللەندۈرۈشكە زور ھەسسە قوشقان مەشھۇر مۇتەپەككۇر.

III باب «قۇتادغۇ بىلىك»تە تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى

«ئاسمان ھەم زېمىندا بارلىق ھەربىرى،
ئادەمنىڭ زېھنىدىن قالماس تاشقىرى.»
— نىزامى گەنجەۋى

1. «قۇتادغۇ بىلىك»تە تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى

ھەرقانداق بىر پۈتۈن پەلسەپىۋى تەلىماتلار سىستېمىسىدا تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ئۇل ۋە يىلتىزلىق ئورۇن تۇتقان بولىدۇ. دۇنيا قاراشسىز كۆز قاراش ۋە تەلىمات گەۋدىسى، تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرىسىز پەلسەپىۋى سىستېما بەرپا قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

فېيېربرباخ «پەلسەپىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق پروگراممىا» ناملىق ئەسىرىدە: «بىر خىل تەلىمات ئۆزىگە تەبىئەتتىن ئاساس تېپىشتىن ئىلگىرى، پەقەت بىر خىل پەرەزدىنلا ئىبارەت بولۇپ قالىدۇ»[1] دېگەنىدى.

---

① «فېيېربرباخ پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 1962 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، I توم، 118 ـ بەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۆز دەۋرى روھىي ھاياتىنىڭ يارقىن ئەينەكى سۈپىتىدە نوقۇل ئىجتىمائىي ـ ئەخلاقىي ئەسەر بولماستىن، بەلكى بىر پۈتۈن پەلسەپىۋى دۇنيا قاراش دەستۇرىدۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن مۇتەپەككۇرى سۈپىتىدە ئالەم ۋە تەڭرى، تۆت زات ۋە پىلانېتلار دۇنياسى، ماددىي دۇنيادىكى ھەربىر ۋە ئۆزگىرىش، ئادەم ۋە ئۇنىڭ ئۆز تەقدىرى ئۈچۈن كۈرەشتىكى ئىرادە ئەركىنلىكى، كىشىنىڭ ئۆلگەندىن كېيىنكى جەمئىيەتتە قالىدىغان تەسىرى، پانىي دۇنيا ۋە باقىي دۇنيا، تىلاۋەت ۋە ياخشىلىق قىلىش، بىلىم ۋە بەخت ـ سائادەت قاتارلىق تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرىنى ئۆز داستانىنىڭ ھەممە قىسمىدا تولىمۇ ماھىرلىق بىلەن، تولا ھاللاردا بىۋاستە ئۈسۈلدا ئەمەس، بەلكى چىقىش نۇقتىسى تەرىزىدە، تولىراق ئىككىنچى سەپتە بايان قىلغان، خالاس. بۇ، ئەسەر تېمىسىنىڭ، شۇنىڭدەك ئەسەر شەكلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى ۋە ئەينى زامان شائىرانىتىنىڭ تەقەززاسى تۈپەيلىدىن شۇنداق قىلىنغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە تېماتىك بايانىنىڭ ئىنسانشۇناسلىققا، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ قەدىر ـ قىممىتى بىلەن ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتى توغرىسىدىكى جەمئىيەت پەلسەپىۋى مەسىلىلىرىگە قارىتىلغانلىقى تۈپەيلىدىن، تەبىئەت پەلسەپىسى بىلەن جەمئىيەت پەلسەپىسىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى شەكىللەنگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەبىئەتنى تەبىئەت ئارقىلىق ئىزاھلاش، تەبىئەت پەلسەپىسى ئارقىلىق جەمئىيەت پەلسەپىسىنى ئىزاھلاش، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ئەسلى زاتىنى ۋە قانۇنىيەتتىكى بىردەكلىكى ئاساسىدا ئۆز تېماتىكىسىنى يورۇتۇش ۋە غايىۋى جەمئىيەت مودېلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش يولىنى تۇتقان. ئۇ 60 ـ بېيىتتا ئوخشىتىش ئۇسۇلى بىلەن مۇنداق يازىدۇ:

بۇ تۆرت ئەش ماڭا تۆرت تادۇتەگ تۇرۇر
تۇزۇلسە تادۇچىن تىرىگلىك بولۇر
[بۇ تۆت يار ماڭا تۆت تادۇدەك ئېرۇر،
تۇزۇلسە تادۇچىن ھاياتلىق بولۇر.]

شۇنداق قىلىپ، تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىككى ئاساسىي قىممەتتە — ھەم تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى قىممىتىدە، ھەم جەمئىيەت پەلسەپىسى تېمىتىكىسىغا دۇنيا قاراش جەھەتتىكى ئۇل، يىلتىز، يېتەكچى قاراش، نەزەرىيىۋى ئاساس بولۇش قىممىتىدە گەۋدىلەنگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ئەينى زامان تەبىئەت پەلسەپىسىنىڭ ئاساسلىق مۇھاكىمە تېمىسى بولغان ئالەمنىڭ ئەسلى مەنبەسى، ئادەمنىڭ ئالەمدىكى پائالىيەتچان ئورنى مەسىلىسىنى چۆرىدىگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇنداق ئەبەدىيلىك پەلسەپە تېمىسىغا ئىسلام مەدەنىيىتى شارائىتىدىكى ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى پەلسەپىۋى قاراشلىرى ۋە ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابى پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئاساسىدا كلاسسىك پانتېئىزملىق دۇنيا قاراش بىلەن يېقىنلاشقان. بۇ قاراش بويىچە، تەبىئەت ھەم «قۇت» (ئىلاھىي نەرسە)، ھەم «تادۇ» (مۆجىزىلىك نەرسە) ھېسابلىنار، تەبىئەت بىلەن ئىلاھىيەت بىرگەۋدە قىلىنار ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «ئورخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»، «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن ياروغ»، «تۇرپان تېكىستلىرى» ۋە «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرىنى سېلىشتۇرغىنىمىزدا، ئۇلاردا كۆچلۈك ئەنئەنىۋى ئىزچىللىق ساقلانغانلىقىنى كۆرىمىز. ئىسلامىيەت ئالەم قاراشلىرىنىڭ ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مۇتەپەككۇرلىرى تەرىپىدىن خۇددى مانىزم ۋە بۇددىزم قاراشلىرىغا ئوخشاش تەبىئىي ئىلاھچىلىق (دېئىزم)، ئەقىلچىلىك (راتسىئونالىزم)،

ئىنسانپەرۋەرلىك (گۇمانىزم) شەرتلىرى ئاستىدا قوبۇل قىلىنغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر پەلسەپىۋى بىلىش تارىخىدا ئىلگىرىكى ئەنئەنە ئىزچىللىقى ئاساسىدا يېڭى سەكرەشنىڭ — سۈپەت ئۆزگىرىشىنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرسەتتى. بۇ نۇقتىدىن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ئىلگىرىكى ئەنئەنىلىك مەلەكسىدىن كلاسسىكلىق مەلەكسىگە كۆتۈرۈلدى. دەرھەقىقەت، «قۇتادغۇ بىلىك» «شەرق مەدەنىيەت گۈللىنىشى» نىڭ 3 ـ باسقۇچىنىڭ[1] مۇقەددىمىسىگە سىمۋول بولۇپ مەيدانغا كەلگەنىدى. قاراخانىيلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، خوراسان ۋە پۈتكۈل خەلىپىلىكتىكى ئېشىپ بېرىۋاتقان ئالەمشۇمۇل مەۋقى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى نەزەرىيىۋى تەپەككۇر مەلەكسى ئۆزئارا توغرا تاناسىپ بولغانلىقى ھېچقانداق سىر ئەمەس، ئەلۋەتتە.

2. «قۇتادغۇ بىلىك»تە «تۆت تادۇ» قارىشى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇچۇن ئالەمنىڭ قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشىنىڭ ماددىي ئاساسى تۆت زات — «تۆت تادۇ» دىن ئىبارەت ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت «تۆت تادۇ»نى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئاساسى، تەبىئەتنىڭ ھادىسىلىرىنىڭ ئاساسى، تەبىئەتتىكى زىددىيەت ۋە بىرەكلىكنىڭ ئاساسى، تەكرىنىڭ تەبىئەتنى تۇزۇشنىڭ ئاساسى دەپ قارىدى. ئۇ يەنە «تۆت تادۇ»نى ئىنسان تۇزۇلمىسىنىڭ ئاساسى، تۆت پەسىل، تۆت مەجاز، ساغلاملىق ياكى كېسەللىكنىڭ ئاساسى، جۇملىدىن جەمئىيەت ھادىسىلىرىنى چۈشەندۇرۇشنىڭ تەبىئىي ئۇلى دەپ قارىدى. ئۇ داستانىنىڭ 60 ـ، 143 ـ، 144 ـ، 145 ـ،

1053 ـ، 3579 ـ، 3725 ـ، 3726 ـ، 4620 ـ، 4621 ـ، 4622 ـ، 4623 ـ، 4624 ـ، 4625 ـ، 4626 ـ، 4627 ـ، 4628 ـ، 4629 ـ، 4631 ـ، 4632 ـ، 5866 ـ، 5867 ـ، 5868 ـ، 6006 ـ، 6007 ـ، 6008 ـ، 6009 ـ، 6010 ـ، 6011 ـ، 6014 ـ بېيتلەر دا تۆت زات ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى، تۆت زاتنىڭ ئالەم تەرتىپىدە تۇتقان ئورنى، تۆت زاتنىڭ ئۆزئارا زىددىيىتى ۋە بىرلىكى، تۆت زاتنىڭ تۆت پەسىلگە ۋە تۆت مىزاجغا بولغان مۇناسىۋىتى، كىشىنىڭ روھىي ھالىتى، ھەتتا كۆرگەن بەزىبىر چۈشلىرىنى تۆت زات، تۆت پەسىل، تۆت مىزاج ئاساسىدا ئىزاھلاش لازىملىقى توغرىسىدا كلاسسىك قاراشلارنى بايان قىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى «تۆت تادۇ» قارىشى يىراق تارىخىي مەنبەگە ئىگە. مەلۇمكى، ئۇتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئىنسانىيىتى ئەڭ دەسلەپكى تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى سۈپىتىدە ھەرخىل ئانىمىزملىق مۇئەككەل ۋە نامايەندىلەرگە ئېتىقاد قىلىپ كېلىشتى. كېيىنچە، ئالەمنى بىرقەدەر بىرلىككە كەلگەن «تۆت تادۇ» قارىشىغا يېغىنچاقلاپ ئىزاھلاشقا باشلىدى. مانا بۇ پەلسەپىۋى تەپەككۇرنىڭ بىخلانغانلىقىنى كۆرسەتتى.

مەلۇمكى، «تۆت تادۇ» ئۇتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئاريىان ھەم تۈركىي خەلقلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئاريىان ئانتروپولوگىيىسى ۋە تۈركىي ئېتنولوگىيىسىگە مەنسۇپلۇقى تىپىك بولغان ئۇيغۇر ـ ئوغۇز خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەبىئەت قارىشى ئىدى. «تۆت تادۇ» چۈشەنچىسى شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇر ـ ئوغۇز قەبىلىلىرىدە «زات»، «قۇت»، «تۇغۇم» شەكىلدىمۇ ئىپادىلەنگەن، ھەم ئىلاھىي، ھەم تەبىئىي خاراكتېر ئالغان باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرگەن. گاباۋىن خانىم ئېلان قىلغان ئۇيغۇرچە «تۈرپان تېكىستلىرى» دىكى مانى قەسىدىسىدە «تۆت تۇغۇم» مەنىسىدە، رەشىد رەھمەتى ئارات

ئېلان قىلغان «ئۇيغۇرچە تېببىي تېكىست» تە «تەم» مەنىسىدە، «قۇتادغۇ بىلىك» تە «ئېلىمىنت» مەنىسىدە كەلگەن[1].

بۇنىڭدا تۇپراق دۇنيانىڭ مۇھىم بىر ئامىلى ھېسابلانغان. ئەڭ قەدىمكى تاش قورچاقلار، ھەرخىل مۇئەككەل ئوبرازلىرى لايدىن ياسىلىپ ئوتتا پىشۇرۇش بىلەن تەييارلانغان. تۇز ۋە سۇمۇق تېشى، تۇرلۇك مەدەنلەر ھېكمەتلىك سانالغان. قاشتاش، كۆك تاش (لازۇرىت تېشى)، فىرۇزا تېشى، قىزىل بەدەخشان ياقۇتى، قارا شەھەر كۆك تاختا تۇزى، قىزىل سېغىز، گۈڭگۇرت قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ سېھىرلىك كۈچى بىلەن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا — تۇران ئاھالىسىنى مەھلىيا قىلىپ كەلگەن. كېسەل داۋالاش، بەدەننى بوياش، جەسەتنى قىزىل توپىغا ئوراپ كۆمۈش، تېرىقچىلىق، كاھىشچىلىق (كۇلالچىلىق)، ئۆي - قەلئە قۇرۇلۇشى تۇپراقنىڭ «ئانا تەڭرىسى» لىكتىن ئىبارەت مۇستەھكەم ئانىمىزلىق ئۇلىنى بەرپا قىلىشقا سەۋەب بولغان. يېڭى يىل - نوروز بايراملىرىدا كونا يىللىق لاي قورچاقلار توپىغا ئايلاندۇرۇلۇپ، قايتىدىن يېڭى يىللىق بەخت ھامىلىرى ياسىلىدىغان ئادەت بولغان. ھەتتا ھونلار ھەر يىلقى يېڭى يىل بايرىمىدا تەڭرىقۇت ئوردىسىدا مۇشۇنداق بەخت مۇئەككەللىرى ياساش مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈشكەن. شامان (قامان) ئەقىدىلىرىدە يەر تەڭرىسى ھامىلىق مۇئەككەللەرنى، بايلىق ۋە مول ھوسۇل مەبۇدىسى ئۇماي ئانا، ناجىگەي، ئەمدىكۇل قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. كونا رولاننىڭ خارابىگە ئايلانغان شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ «ناجىكەنت» دەپ ئاتىلىشى ئېھتىمال بايلىق ۋە مول ھوسۇل مەبۇدىسىگە سىمۋول قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل ئەنئەنە بويىچە «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ

---

① تادۇ — يەنە تەبىئەت، تەبىئىي زات، تەبىئىي ھاسىل، تۇغما مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ.

تېشى» دا: «ئىدۇق يېر سۇب» (قۇتلۇق يەر بىلەن سۇ)، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «تەڭرى يېر بولغاق ئۈچۈن» (يەر تەڭرىسى بولغانلىقى ئۈچۈن)، «مويۇنچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «تەڭرى يېر ئانتائايۇ بېرتى»[1] (ئۇنىڭغا يەر تەڭرىسى قۇۋۋەت بەردى)، «تۇرپان ئۇيغۇرچە مانى تېكىستلىرى» دە: «ئوڭىنتا تەڭرى يېرىڭە رۇقاپاغىن ئاچتى» (ئوڭ تەرەپتىن تەڭرى يەر قاپقىسىنى ئاچتى)، «ئىككى تېكىن ھېكايىسى» دە: «يېر تەڭرى تۆرۈمىشتە باي يېمە بار يوق چىغاي يېمە بار» (يەر تەڭرىسى يارالمىشتا بايمۇ بار، كەمبەغەلمۇ بار ئىدى) دەپ يېزىلغان.

سۇ — قەدىمكى ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئالەم بىنا قىلغۇچ مۇقەددەس شەيئىلىرىنىڭ يەنە بىرى ھېسابلانغان. سىر دەريا «شىپالىق سۇ» دەپ قارالغان. ئېيتىلىشىچە، «ئۆتۈكەن» ئىبارىسى «سۇلۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. قەدىمكى تويۇن — شامان باخشىلىرى ئۆيلەنمەستىن ئۆزىگە «سۇ ئىلاھىنىڭ قىزىنى مەھبۇب قىلىپ، پاكلىقنى يار تۇتىدۇ» دېگەن قاراشلار بولغان. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئوغۇزخاننىڭ سۇ ئوتتۇرىسىدىكى دەرەخكە چىقىۋالغان كۆك كۆز، قوڭۇر چاچ گۈزەل قىزنى ئالغانلىقى ۋە ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ بىرسىگە «دېڭىزخان» دەپ ئىسىم قويغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بايقال كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى لىنا دەرياسى قاسىنقىدىكى (ھازىرقى چىڭگىز جىلغىسى) قىيا تاشلارغا ئەجدىھا شەكىللىك ئۈزۈن قېيىقچا چۈشكەن بىر توپ كىشىنىڭ يەنە شۇنداق قېيىقتىكى بىر توپ

---

① «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ شەرقىي يۈزى 29 ـ قۇردا، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نىڭ 38 ـ قۇردا، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»نىڭ شەرقىي يۈزى 1 ـ قۇردا مۇقەددەس يەر (ئىدۇق يېر) دېگەن ئىبارە تاشقا ئويۇلغان.

كىشى بىلەن مۇسابىقىلىشىپ سۇ ئۇزۇۋاتقانلىقى سىزىلغان[1]. بۇ خىل ھالەت ھازىرقى جەنۇبىي جۇڭگودىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەردە ئۇچرايدۇ. ھونلار 5 ـ ئايدا ئەجدىھا بالىقتا قۇرۇلتاي چاقىرىدىغان بولۇپ، ئەجدىھانى ئۇلۇغلايتتى. بۇ ئادەت شىمالىي ـ جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ھون ئەۋلادلىرى قۇرغان بىرقانچە ھاكىمىيەتلەر (خەن، كېيىنكى جاۋ، شىيا، شىمالىي لياڭ) ئارقىلىق سۈي ـ تاڭ سۇلالىلىرىگە ئۆزلەشكەن. كونا مىران (كىرورائينا) ۋە رولان خارابىلىرىدىن تېپىلغان قارۇشتىن يېزىقى تارشا پۈتۈكلىرىدە سۇ تىلەش مەزمۇن قىلىنغان مۇناجاتنامە ۋە مۇراسىم قائىدىلىرى يېزىلغان. ئۇيغۇر ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسىدە خۇددى فېيىيەرباخ «خرىستىئان دىنىنىڭ ماھىيىتى» ناملىق كىتابىدا سۆزلىگىنىدەك: «سۇ تەبىئىي باراۋەرلىك ۋە ھۆرىيەتنى شەكىللەندۈرگۈچى نەرسە، ئالتۇن دەۋرىنى ئەكس ئەتكۈچى ئەينەك»[2] بولۇپ قالغان.

يەر ۋە سۇ توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر مەنپىي قۇتۇپ ياساپ ئانا تەڭرىسى چۈشەنچىلىرىنى ھاسىل قىلغانىدى. ئورخۇن ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا تۈپراق (يەر) بىلەن سۇ ھەم ئايرىم ـ ئايرىم، ھەم بىرلىشىپ ئانا تەڭرىسى «ئوماي» سىماسىدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىي يۈزى 29 ـ قۇرىدا: «تەڭرى يېر بولغاق ئۇچۇن» (يەر تەڭرىسى بولغانلىقى سەۋەبلىك) ، «مويۇنچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ

---

① ئا. پ. ئوكلادنىكوف، ۋ. ئا. ژاپوروژىسكايا: «لىنا قىياتاش رەسىملىرى» ، لېنىنگراد، 1959 ـ يىل، 97 — 103 ـ بەتلەرگە قارالسۇن. رەسىم بىلەن بېرىلگەن.

② «فېيىيەرباخ پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن تاللانما» ، 1962 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، II توم، 321 ـ بەت.

شەرقىي يۇزى 1 ـ قۇرىدا: «تەڭرى يېر ئايۇ بىرتى سۇب» (يەر ۋە سۇ تەڭرىلىرى)، 9 ـ قۇرىدا: «تەڭرى يېر ئاستا ئاقۇ بېرتى» (يەر تەڭرىسى ئۇنىڭغا مەدەت بەردى)، «تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» دا: «ئىدۇق يېر سۇب» (مۇقەددەس يەر ۋە سۇ) دېگەن سۆزلەر يېزىلغان. تۇپراق بىلەن سۇنىڭ بىر گەۋدە قىلىنىشى ئاساسىدىكى ئانا يەر ئىلاھى — «ئۇماي» ھەققىدىكى بايانلارمۇ ئورخۇن ـ يەنسەي مەڭگۇ تاشلىرىدا كۆپ تىلغان ئېلىنغان. «كۆلتېكىن مەڭگۇ تېشى» نىڭ شەرقىي يۇزى 31 ـ قۇرىدا: «ئۆگىم قاتۇن قۇتۇڭا كۆلتېكىن ئەر ئات بولتى» (ئومايدەك ئانام خاتۇن شاراپىتى بىلەن كۆلتېكىن ئەر بولۇپ يېتىشتى)، «ئالتۇن كۆل مەڭگۇ تېشى» نىڭ شىمالىي يۇزىدە: «بۇ ئاتىمىز ئۇماي باقىز» (ئاتىمىز ۋە ئۇماي بىز بىلەن)، «ئۇلانباتۇر مەڭگۇ تېشى قالدۇقلىرى» دا: «قان تەڭرى ئۇماي قاتۇن» (خان تەڭرى بىلەن ئۇماي خاتۇن) دېگەن سۆزلەر يېزىلغان. ئوماينىڭ نامى «مويۇنچۇر قاغان مەڭگۇ تېشى» نىڭ 38 ـ قۇرىدا، «بايان چوقتۇ مەڭگۇ تېشى» نىڭ 38 ـ قۇرىدىمۇ تىلغا ئېلىنغان. «ئالتۇن يارۇغ» دا: «قۇت تەڭرى قاتۇن» دېگەن شەكىلدە تىلغا ئېلىنغان. «يەنسەي مەڭگۇ تاشلىرى» دا يەنە «ئۇماي بىگ»، «ئاناچ» (مومام) دېگەن شەكىلدىمۇ ئۇچرايدۇ.

يەر ۋە سۇ ھەققىدە «تۇرپان تېكىستلىرى» دە: «ئۇچ مىڭ ئۇلۇغ مىڭ يىرتىنغۇ يېر سۇۋ» (ئۇچ مىڭ ئۇلۇغ مىڭ ئالەملىك يەر بىلەن سۇ)، «بۇ يىرتىنغۇ يېر سۇۋ داغى تىنلىغلار» (بۇ كائىناتتىكى يەر ۋە سۇدىكى جانلىقلار) دېگەن سۆزلەر يېزىلغان.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن، يەر بىلەن سۇ ئىلاھى سۇپەتتىن قالغان ۋە بايات (تەڭرى) يارالقان تەبىئەت جىسمى («مۆجۈز») دەپ قارىلىشقا باشلىسىمۇ، مەنپىي خاراكتېرىنى داۋاملىق ساقلاپ كەلدى. «ئۇماي» ئانا ئىلاھىلىكتىن ئانىنىڭ بالىياتقۇسىغا قارىتىلغان ئىبارە بولۇپ قالدى. «ئالتۇن يارۇغ» دا: «ئۆگ

قارىنتا ئومايتا» (ئەقىل — ئانا قارىندا — ئومايدا) دېگەن سۆز بار.

ھاۋا ھەققىدىكى كۆز قاراش قەدىمكى نەپەس ۋە ھايات، ھاۋا رايى ۋە پەسىل ھەققىدىكى كۆز قاراشلار بىلەن زىچ تۇتىشىپ ئالەم ئامىللىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان. ھاۋا — كۆك تەڭرىسىنىڭ شەپقىتى، ئاتا تەڭرىسى بىلەن ئۇلۇغ ئانا تەڭرىسى يەر ـ سۇ ئارىسىدىكى ئاساسىي ئالاقىچى سۈپىتىدە ھايات، تەقدىر، جەڭ، سەپەر، چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىققا تولىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىلاھىي تۈس ئالغان. قەدىمكى ئەپسانىۋى كۆز قاراشلاردا ھايات نەپەس («تىنىلىق») كە يۆلەنگەن بولۇپ، جان ھاۋا شەكلىدە تەندىن چىقىپ كېتىدۇ، دېيىلگەچكە، يۇقىدىن يالسالغان ياكى لايدىن ياسالىپ پىشۇرۇلغان قورچاقلارنىڭ قۇلىقىغا ئۆلگۈچىنىڭ چېچىنى تىقىپ قويۇش ئارقىلىق، ئۇنىڭ چىقىپ كەتكەن روھى شۇ تۆشۈكتىن كىرىپ ـ چىقىپ تۇرىدۇ دېگەن چۈشەنچە ساقلانغان.

«رىگاۋىدا» دا يېزىلمىشچە، ئارىيانلارنىڭ جەڭ مۇئەككىلى ئىندىرا («تۇرپان تېكىستلىرى» دە «ئېركەن ئىندرا») دارىئانلارنى يېڭىش جەريانىدا «ئۆلتۈرۈ قان» (قىرغۇچى خان) غا ئايلانغان، غەلىبىدىن كېيىن «مۇلۇت» (بۇلۇت) تەڭرىسىگە ئۆزگەرگەن. كېيىن بەختە تەڭرىسى «قۇتلۇ» بىلەن قوشۇلۇپ ئالەم بىنا قىلغۇچى ھەم سەنئەت ئىلاھى «سېۋا» ئوبرازىغا ئايلانغان.

«ئۇيغۇرچە تېببىي تېكىست» تە: «بوروغرىنتا يېل ئىگ بولغانمىش ئىرسەر» (شامال تەڭرىسى ئاغرىپ قالسا خىرقىرايدۇ) دېيىلسە، «ئۇيغۇرچە مانى تېكىستى» دە: «يېمە يېل تەڭرى ئاڭار ئوقشايىر» (يەنە شامال تەڭرىسى يولغا چىقتى) دېيىلگەن. «ئىرق بىتىگ» دە: «يېر بوشۇشلۇق تەڭرى بۇلۇتلۇق بولتى» (يار قايغۇرسا تەڭرى بۇلۇتلۇق بولدى) دەپ يېزىلغان.

ئوت — قەدىمكى ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى نەزەردە يەنە بىر مۇھىم ئالەم ئامىلى ھېسابلانغان. ئوتتۇرا

ئاسىيادىكى تېشىكتاش، كېلىتمىنار، قۇلئاب قاتارلىق غار تۇرمۇشى خارابىلىرىدىن تېپىلغان كۇل قاتلاملىرى، بۇنزا (توچ) قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئافانا سىيۇ مەدەنىيىتى، ئانتروپوۋلار مەدەنىيىتى ۋە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2000 — 1000 يىللار ئارىسىدىكى قارا سۇقلار مەدەنىيىتىدىن ئوتنىڭ مۇقەددەسلىكىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار ئىلىنغان. شامان ئېتىقادىدا ئاسمان 17 قەۋەتلىك نۇر دۆلىتى بولۇپ، ئۇ تەڭرى ۋە بەخت دەرگاھى ھېسابلانغان. ئۇنىڭ ئەكسى توققۇز قەۋەت دوزاخ بولۇپ، ئۇ ئالۋاستى ۋە ئاپەت ماكانى دېيىلىپ، سوغۇق ھەم قاراڭغۇلۇق بىلەن تەسۋىرلەنگەن. ئوتقا ھۆرمەت قىلىش، ئوتقا سېغىنىش، قاپاق كۆيدۇرۇش، ئاي ـ كۇن تۇتۇقلاشقاندا مەشئەل كۆتۈرۈپ شېئىرىي تىلاۋەت قىلىش، كېلىننىڭ ئوتتىن ئۆتكۈزۈش، كېسەلنى ئوت بىلەن ئۇچۇغداش، بېشىدىن ئوت ئايلاندۇرۇش، مۇردا چىققاندا چىراغ يېقىش، جىن ـ ئالۋاستىلارنى چاچاتقۇ ئوت بىلەن قوغلاش، ئوت چېچىپ دۇئايى بەخت قىلىش قەدىمكى تۇران ئاھالىسىنىڭ ئوتقا بولغان ئىلاھىي تۇيغۇسىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. ئوتقا بولغان مۇنداق سېغىنىش تۇرلۇك ئىسرىق ۋە كۇجە پۇرىتىشقا ئېلىپ كەلدى. ئوت — روھ بىلەن ئۇنىڭغا ئاتالغان ئىسرىق (شىپا بەخش ھاۋا) نى ئۆزئارا تۇتاشتۇراتتى. ئىسرىق ئەرۋاھقا ئاتالغان نەرسىنىڭ «شىپالىق ئەرۋاھى»، «ھايات بەخش روھى» ياكى «خۇش كەيپ سوۋغىسى» ھېسابلىناتتى. ياغ پۇرىتىشمۇ ئۇنىڭ ئۆزگەرگەن بىر شەكلى بولۇپ، ئوت بىلەن ھاۋادىن تەشكىل تېپىپ كۆك تەڭرىسىگە بېغىشلىنار ئىدى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزي ئاسىيادىكى كۆپلىگەن قىيا سۇرەتلىرىگە ئوت (卐) تامغىسى ئويۇلغان. بىر چاغلاردا قاراشەھەر (كېنگىت، چالىش) نىڭ «ئاگنى» (ئوت بالىق) دېگەن نامى بولغانلىقى مەلۇم.

كۇن بىلەن ئاي ئوتنىڭ ئىككى مۇقەددەس سىمۋولى دەپ

قارالدى. «كۇن تەڭرىدىن بولمىش»، «ئاي تەڭرىدىن بولمىش» دېگەن سەلتەنەت ناملىرى بىلەن «ئالتۇن يارۇغ» قا سىڭقۇ سەلى قولى بىلەن يېزىلغان «ياڭى تۇغمىش كۇن تەڭرىتەك» (يېڭى چىققان كۇن تەڭرىدەك)، «ياڭى تۇغمىش ئاي تەڭرىتەك» (يېڭى چىققان ئاي تەڭرىدەك) دېگەن تەسۋىرلى ئىبارىلەر بىر - بىرىنى ئىزچىللاشتۇردى. لوپنۇر بويىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ بىرقانچە چەمبەر قوزۇق قېقىلىپ نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياش سىماسىدا ھازىرلىنىشى، دالىلاردا بىرقانچە چەمبەر تاش تىزىلىپ قۇياش كۆرۈنۈشى ھاسىل قىلىنىشى قۇياشقا بولغان سېغىنىشنى گەۋدىلەندۇرگەن.

ھون تەڭرىقۇتلىرى ئۆزىنى تەڭرى پەرزەنتىسى، قۇياش (كۇن) پەرزەنتىسى ھېسابلاشقان. ئۇلار قۇياش كۆتۈرۈلگەندە قۇياشقا، ئاي چىققاندا ئايغا قاراپ ئولتۇرغان. ئاي تولغاندا جەڭگە ئاتلانغان، ئاي قارايغاندا جەڭدىن چېكىنگەن. بەزى تەتقىقاتچىلار «ھون» ئاتالغۇسىنى «كۇن» سۆزىدىن كېلىپ چىققان، «كۇنەس»، «كۇنچى» قاتارلىق توپىنومىك ئاتالغۇلاردىمۇ قۇياش ئىبارىسىنىڭ مەنىسى بار، دەپ قارىماقتا.

ئاي بىلەن كۇن، جۇملىدىن ئاسمان جىسىملىرى ۋە ھاۋا بىرلىشىپ مۇسبەتلىك يەنە بىر قۇتۇپنى — ئاتا تەڭرىسى — كۆك تەڭرىنى ھاسىل قىلغان. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا: «ئۆزە كۆك تەڭرى ئاسرا) ياغىز يېر قىلىنتۇقتا» (يۇقىرى كۆك تەڭرى بۇ قوڭۇر يەرنى پاناھىڭدا ئاسرا) دېيىلسە، «ئىرق بىتىگ» دە: «ئۆزە ئون قات كۆك ئاسرا سېكىز قات يېر تۇرۇر» (ئون قات يۇقىرى كۆك سەككىز قات زېمىنىنى ئاسرا) دېيىلگەن. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا كۆك تەڭرىنىڭ نامى ئالتە جايدا تىلغا ئېلىنغان.

تۆت زات — تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوت ئىككىسى چوڭ گۇرۇپپىغا — مەنپىي قۇتۇپلۇق (阴) ئانا تەڭرى، ئانا قۇتى يەر - سۇغا

ۋە مۇسبەت قۇتۇپلۇق (阳) ئاتا تەڭرى، ئاتا قۇتى ئوت ۋە ھاۋاغا بۆلۈنۈپ قارالغان. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 4622 ـ، 4626 ـ، 4627 ـ بەيىتلىرىدا سۆزلەنگەن «ئىسسىق» بىلەن «سوغۇق» دەل مۇشۇ ئىككى قۇتۇپلۇق — مەنپىي ۋە مۇسبەتلىك قاراشنىڭ ئىپادىسىدىن ئىبارەت. بۇ، قارىمۇقارشى قۇتۇپلارنىڭ قوشۇلۇشى مۇتىدىللىكنى پەيدا قىلىدۇ، دېگەن قاراشنىڭ ئاساسىدۇر. «ئالتۇن يارۇغ» دىكى: «يېللىق ئوتلى ئىكەگۇ يىنتەم ئۆرۈ بارىرلەر» (ئوت بىلەن شامال بىللە بارار)، خەلق ئاغزىدىكى سۇ بىلەن يەر كۆكەرەر، «كۆكتىن تامدۇق، يەردىن ئوندۇق» دېگەن سۆزلەر مانا مۇشۇ مەنپىي ـ مۇسبەت دىئالېكتىكىسىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇ سەۋەبلىك «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىي يۈزىدىكى 22 ـ، 27 ـ قۇرلار بىلەن «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىي يۈزىدىكى 27 ـ، 37 ـ قۇرلاردا ئوت بىلەن سۇ (ئوت سۇب) مۇسبەت ـ مەنپىيلىك ئىككى مۇقەددەس نەرسە سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان.

تۆت زات كۆز قارىشى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركي خەلقلىرىنىڭ دۇنيانى بىلىش جەھەتتىكى ئالەمشۇمۇل تارىخي جەريانغا قوشقان تۆھپىسى بولۇپ، بۇ كۆز قاراش ئۆزىنىڭ تۆت زاتىنىڭ بىرىنى يەنە بىرىگە مەنبە قىلمىغان پاراللېلىزملىق خاراكتېرى بىلەن قەدىمكى ھىندىستان «چارۋاقا»[2] تەلىماتىدىن، ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى تۈپەيلىدىن گرېك پەيلاسوپى ئېمپېدوكل[3] (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 490 — 430 ـ يىللار) ۋە ئارستوتېللارنىڭ «تۆت فىزىس» تەلىماتىدىن پەرقلىنەتتى. ۋەھالەنكى، «چارۋاقا» تەلىماتىدا ھاۋا ـ گاز ئاساس ئامىل بولۇپ، ئوت، سۇ، تۈپراق گازدىن ھاسىل قىلىنغان ۋە گازغا ئايلىنىدىغان ئىدى. ئارستوتېل «تۆت فىزىس» تەلىماتىدا تۆت زاتنى ئەمەس، بەلكى سوغۇق، قۇرغاق، ھۆل، ئىسسىقتىن ئىبارەت تۆت سۈپەتنى ئاساسي ئورۇنغا قويغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەدىمكى گرېكلاردا يېگانە ئوت (ھېراكلىت[4] تەلىماتىدا)، ياكى

سۇ (تېلېس[5] تەلىماتىدا)، ياكى ھاۋا (ئاناكسىمون[6] تەلىماتىدا)، ياكى مىقدار (پىفاگور[7] تەلىماتىدا)، ياكى زەررە ـ ئاتوم (دېموكرىت[8] تەلىماتىدا) ئالەمنىڭ ئاساسىي مەنبەسى دېگەن كۆز قاراشلار ساقلانغانىدى.

ئۇيغۇر ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلىرىنىڭ تۆت زات كۆز قارىشى ئەڭ قەدىمكى زامانىدىن بېرى داۋاملىق شەكىللىنىپ، ئىزچىل ساقلانغان. ئۇ شامان، ئاتەشپەرەسلىك (زاروئاستىرىزىم)، بۇددا، مانى ۋە ئىسلام ئېتىقادلىرى دەۋرلىرىنىڭ بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، تېبابەتچىلىكنى نۇقتا قىلغان تەبىئەت ئىلمى بىلەن تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۆز تەسىرىنى يوقاتقىنى يوق. «شەنخەيجىڭ. غەربىي تاغلار بابى» دا: «غەربىي دىيارلىقلار تۈپراقتا تەئەللۇق كېسەللىكلەر بىلەن ئاغرىغاندا، سۇغا ئائىت ئۇسۇللارغا ئىلتىجا قىلىپ شىپا تاپىدۇ» دەپ يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋردە ياشىغان مەشھۇر تېبابەتشۇناس سۇن سىماۋ (581 — 682) «بىباھا غەيرىي دورا نۇسخىلىرى» ناملىق كىتابىدا غەربىي دىيار تېبابەتچىلىكىنىڭ «ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق» تەن ئىبارەت تۆت زات كۆز قارىشىغا ئاساسلىنىدىغانلىقىنى ئېنىق يازغانىدى. لېكوك 1906 ـ يىلى تۇرپاندىن تاپقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر مانى دۇئاسىدا: «تۆت تادۇ يورۇقلۇق بىلەن قوشۇلۇپ ئالەم تەڭرىسى ھورمۇزدا[9] (ئاخىرۇمازدا — ئاپتور) نىڭ ئاساسىي ئالامىتى بولغان» دەپ يېزىلغان. مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىنى ئۆزىنىڭ تۆت زات كۆز قارىشىدا ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

★

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇلۇغ ئالىمى ۋە پەيلاسوپى ئەبۇ نەسىر فارابى ئارستوتېل پەلسەپىسىنىڭ

تەسىرىگە ئۇچراشتىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيا تۆت زات كۆز قارىشىنىڭ كۆچلۈك ئەنئەنىۋى تەسىرىدە ئۆزىنىڭ تەبىئەت كۆز قارىشىغا ئاساس سالغانىدى. ئۇ كېيىن باغداد، ھەلەب، دەمەشق قاتارلىق جايلاردا گرېك پەلسەپىسى بىلەن تونۇشقاندىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تۆت زات كۆز قارىشى ئاساسىدا ئېمپېدوكل، ھىپپوگرات، ئارستوتېل، گالېن قاتارلىقلارنىڭ «تۆت فىزىس» كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنىڭ تۆت زات ۋە ئالەم نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ «پەنلەرنىڭ تۇرگە ئايرىلىشى» («ئېھسانۇل ئۇلۇم») نامىلىق زور ھەجىملىك ئىلمىي كىتابىدا تۆت زات توغرىسىدا توختىلىپ: «بىز ئۇلارنى تۇرگە ئايرىپ بايان قىلساق، ئۇ تۆتلىك شېئىر بولۇپ چىقىدۇ. ئۇلار: ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراقتىن ئىبارەت... ئۇلارنىڭ سۇپەتلىرىمۇ تۆت خىل، ئاتاپ ئېيتقاندا: ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل ۋە قۇرغاقتىن ئىبارەت»[1] دەيدۇ. فارابى ئارستوتېلنىڭ ئەكسىچە تۆت زاتنى ئەسلى ماددا — «جەۋھەر» (سۇبستانسىيە)، تۆت خۇسۇسىيەتنى ئالامەت — «ئەرەز» (ئاكسىدېنسىيە) دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭچە، جەۋھەرسىز ئەرەزنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئىبىن سىنا فارابى پەلسەپىۋى سىستېمىسىنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى تۆت زات كۆز قارىشىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ «ئەلقانۇن فىت تېب» نامىلىق مەشھۇر ئەسىرىدە: «تەبىئىي ئۇنسۇرلار تۆتلا. ئۇلارنىڭ تۆتتىن ئارتۇق ئەمەسلىكىگە تەبىئەتشۇناس ئالىملار ئىشەنسۇن. ئۇنسۇرلارنىڭ

---

① س. ن. گىرىگورىئانىنىڭ: «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران VII — IX ئەسىر پەلسەپە تارىخى ئوچېركلىرى» نامىلىق كىتابىغا «ئېھسانۇل ئۇلۇم» ئىلاۋە قىلىنغان. رۇسچە 1960 ـ يىل نەشرى، 151 ـ، 152 ـ بەتلەر.

ئىككىسى يەڭگىل، ئىككىسى ئېغىردۇر. يەڭگىل ئوت ۋە ھاۋا بولۇپ، ئېغىرى سۇ ۋە توپراقتۇر. توپراق ئاددىي جىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئىي ئورنى ھەممە جىسىملارنىڭ ئوتتۇرىسىدۇر... توپراقنىڭ تەبىئىتى قۇرۇق ۋە سوغۇقتۇر ... سۇ سوغۇق ۋە ھۆلدۇر... ھاۋانىڭ تەبىئىتى... ئىسسىق ۋە ھۆل. ئوت... مۇتلەق يەڭگىل... ئۇنىڭ تەبىئىتى ئىسسىق ۋە قۇرۇق»[1] دەپ يازغان. ئىبنى سىنا «مەۋجۇداتنىڭ بۆلۈنۈشى توغرىسىدا رىسالە»، «بىرۇنى بىلەن ئىبنى سىنانىڭ سوئال ـ جاۋابلىرى» قاتارلىق ماقالىلىرىدىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەنئەنىۋى تۆت زات كۆز قارىشىنى ئىزاھلاپ ئۆتكەنىدى.

★

ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە ئىزاھلاش ئىزدىنىشلىرىگە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرى تەرىپىدىن قوشۇلغان مۇھىم ھەسسە بولغان «تۆت تادۇ» قارىشى يۇسۇپ خاس ھاجىپتا ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى بايانداىن كۆپ قاتلاملىق كلاسسىك بايان ھالىتىگە كۆتۈرۈلدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «تۆت تادۇ» قارىشى ئارقىلىق پەلسەپە، ئاستىرونومىيە، تېببابەتچىلىك، ئىنسان بىئولوگىيىسى مەسىلىلىرىنى ئىزاھلاپ قالماي، يەنە جەمئىيەت مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇلگىسىنى تىكلىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 3725 ـ، 3726 ـ بەيىتلىرىدا ئارستوتېل، فارابى ۋە ئىبنى سىناغا ياندىشىپ يەر

---

① ئىبنى سىنا: «ئەلقانۇن فىت تېب»، 1954 ـ يىل، تاشكەنت نەشرى، I توم، 6 ـ، 7 ـ بەتلەر.

(تۇپراق) نى سۇ قورشاپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۇستىنى ھاۋا (يەل) قورشاپ تۇرىدۇ، ئوت بولسا ئالەمنىڭ ئۇستىدە تۇرىدۇ[1] دېگەن پىكىر بىلەن، بۇ تۆت زاتنىڭ تۆت خىل فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئۇستىدە مۇنداق يازىدۇ:

قودىسى ياغىز يەر ياشىل سۇۋ بىلە
ئۆرۈسى سۇزۇڭ يەل ئۆزە ئوت ئولا
[تېگىدۇر قوڭۇر يەر بىلەن يېشىل سۇ،
ئۇستى سۇپسۇزۇك يەل بىلەن ئوتتۇر ئو.]
«ئىسسىق تومىلىغىغ ھەم قۇرۇغ يا ئۆلۈڭ»
ياراشتۇردى خەلقە تەگۈردى ئۇلۇڭ
[قۇرۇق - ھۆل بىلەن بۇ ئىسسىق، سوغۇقنى —
ياراشتۇردى، بەردى خەلقە رىزىقنى.]

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرج بايانىدا» ناملىق بابىنىڭ 143 -، 144 -، 145 - بەيىتلىرىدا تۆت زاتنىڭ تۆت پەسىلگە ئاساس سالغانلىقى، تۆت زاتنىڭ ئالەم قۇرۇلۇشىنىڭ نېگىزى ئىكەنلىكى توغرىسىدا «ماتېرىيالىستىك قاراشقا ئەينەن ئىشارە قىلىنغان ئېپىزوت»[2] بېرىلگەن:

ئۇچى ئوت ئۇچى سۇۋ ئۇچى بولدى يەل
ئۇچى بولدى تۇپراق ئاڑۇن بولدى ئەل

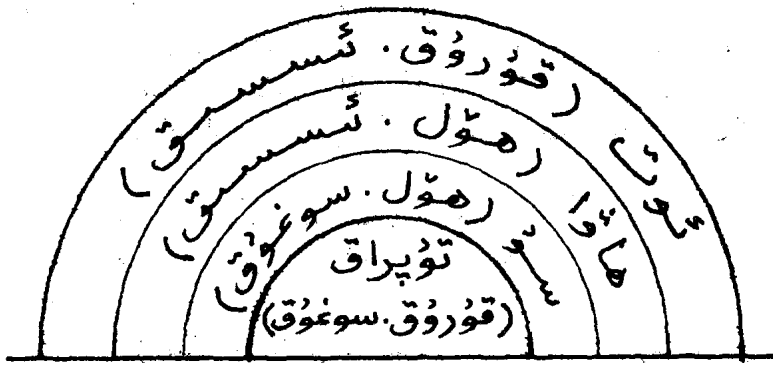
---

① بۇ خىل كۆز قاراش يەر مەركەزلىك تەلىماتى (گېئوسېنتىرىزم) نىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى بولغان. يەر مەركەزلىك نەزەرىيىسى بويىچە سوغۇق ۋە قۇرۇق، ئېغىر خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان تۇپراق (يەر) قالغان ئۈچ زاتنىڭ مەركىزىدە بولۇپ، ئۇلار ئۆز تەرتىپى بويىچە ئالەمنىڭ گەۋدە تۈزۈلۈشىنى تەشكىل قىلغان، دېيىلەتتى.

② قەيىۋم كەرىموف: «ئىلىك بەدئىي داستان»، 29 - بەت.

[ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت،
ئۇچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇت.]
بۇلاردا بىرسى بىرىگە ياغى
ياغىقا ياغى ئىدتى كەستى چوغى
[يېغىدۇر بۇلارنىڭ بىرىگە بىرى،
قويۇپ ياۋغا ياۋ، قىلدى جەڭنى نېرى.]
قارىشماز ياغىلار ياراشتى ئىچىن
كۆرۈشمەز ياغىلار كۆتۈردى ئۆچىن.
[ئۇرۇشماس بۇ ياۋلار، يارىشقان ئۇچۇن،
كۆرەشمەس بۇ ياۋلار كۆتۈرگەچ ئۆچىن.]

شۇنداق قىلىپ، خۇددى فارابىغا ئوخشاش يۇسۇپ خاس هاجىپمۇ «تۆت تادۇ» تۇپراقنى مەركەز قىلىپ، سۇ، هاۋا ۋە ئوتنىڭ ئېغىر - يەڭگىللىك بويىچە بىر - بىرىنى چۆرىدەپ چەمبەر هاسىل قىلىشىدىن مۇنداق تۇزۇلمە مودېلىغا ئىگە دەپ قارايدۇ:

يۇسۇپ خاس هاجىپ بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ۋە بىرلىكتە بولغان تۆت زاتنى ئىنسانىنىڭ تەبىئىي تۇزۇلۇشى، هاياتى، ساغلام ياكى كېسەللىكى، هەتتا روهىي هالىتىنىڭ ماددىي ۋە بىرلەمچى نېگىزى سۈپىتىدە ئۆز

داستاننىڭ كۆپلىگەن بېيىتلىرىدا، بولۇپمۇ 1053 ـ، 3579 ـ، 4631 ـ، 4632 ـ، 4633 ـ، 5866 ـ، 5867 ـ، 5868 ـ بېيىتلىرىدا گەۋدىلەندۇرۇپ تەسۋىرلەيدۇ. ئۇ داستاننىڭ 4632 ـ، 4633 ـ بېيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

ئۆزۈڭ تەبئىنى مەن ئايايىن يورا
قىزىللى سارىغلى ئۆرۈكلى قارا
[مىزاجىڭنى ئېيتاي ئوچۇق ساڭا، بىل،
سېرىق، ئاق، قارادۇر ۋە ياكى قىزىل.]
بۇلاردا بىرسى بىرىڭە ياغى،
ياغۇسا ياغقا ياغى ئادارا
[بۇلارنىڭ بىرسى بىرىگە يېغى،
يېغىلارنى بۇ رەڭ بىلەن ئايرىغىل.]

شائىر ئۆز داستاننىڭ 1053 ـ بېيىتىدا كىشى بەدىنىدە تۆت زاتنىڭ نورمال («ياراشىق») ھالىتىنى بۇزۇلۇشى تۈپەيلى ساغلاملىقتا تەسىر يېتىدىغانلىقىنى:

ياراشىق تادۇلار قارىشتى ئىچىن
كۆچەندى بىرى تۆتتى باستى ئۇچىن
[جېدەل باستى يارىشىق تادۇ ئىچىنى،
يېڭىپ بىرى باستى كېلىپ ئۇچىنى.]

دېگەن مىسرا بىلەن ئىپادىلىسە، داستاننىڭ 5866 ـ، 5867 ـ، 5868 ـ بېيىتلىرىدا كىشىنىڭ روھىي ھالىتى ۋە ئۇنىڭ كەيپىياتىدىكى تۇرلۇك ئىپادىلىرىنىمۇ بىر ـ بىرىگە زىت تۆت زات ئاساسىدا مۇنداق ئىزاھلايدۇ:

كىشى تەبئى تۆرت ئول قارشما ياغى
بىرى كۇلدۇرۇر بىر قىلۇر ئۇن چوغى
[كىشى تەبئى تۆت قارشمۇقارشى يېغى،
بىرى كۇلدۇرۇر، بىرى قىلۇر ئۇن چوغى①]
بىرى ئەۋسە بىرى ئامۇللۇق تىلەر
بىرى كۇلسە بىرى سىغىتقا ئۇلار
[بىرى شاشسا، بىرى بېسىقلىق تىلەر،
بىرى يىغلىتسىپ، ئۇ بىرى كۇلدۇرەر.]
سەۋىنچلىگ تەدۇكتە ساقىنچ كەلدۇرۇر
ساقىنچلىغ تەسەبۇ سەۋىنچ كۇلدۇرۇر
[خۇشاللىق دېگەن چاغدا غەم كەلتۈرۈر،
خاپىلىق دېسە بۇ خۇشال كۇلدۇرۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئىنسانىنى تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە ئىزاھلىغىنىدا، تۆت زات مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ مەيدانغا كېلىدىغان تۆت پەسىل ئۆزگىرىشىنىڭ، جۇملىدىن ئادەم ھاياتىدىكى باللىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق ۋە قېرىلىقتىن ئىبارەت تۆت تەرەققىيات مەزگىلىنىڭ ئادەم ھاياتىنىڭ نورماللىقىنى تەمىنلەپ تۇرغان تۆت مىجەز تەڭپۇڭلۇقىغا كۆرۈنەرلىك تەسىر قىلىدىغانلىقىنى ئۆز داستانىنىڭ 4620 — 4629 - بەيىتلىرى ئارىسىدا ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. يۇسۇپخاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 6006 — 6014 - بەيىتلىرى ئارىسىدا، ھەتتا تۆت پەسىل، ئۆمۇرنىڭ تۆت دەۋرى② ۋە تۆت زات ئۆزگىرىشى كىشىنىڭ قاندىق چۈش كۆرۈشىگە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنىمۇ ئىزاھلاپ

① ئۇن چوغى — غوۋغا قىلماق. «قۇتادغۇ بىلىك» [231] ئىزاھات.
② باللىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق ۋە قېرىلىق دەۋرلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

ئۆتىدۇ. بۇ ھەقتە ئايرىم توختىلىمىز.

★

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «تۆت تادۇ» قارىشى، تۆت زاتنى پاراللېل ئورۇنغا قويغانلىقى، توت زاتنى ئالدى بىلەن نەرسە (سۇبستانسىيە)، ئاندىن كېيىن خۇسۇسىيەت دەپ مۇقەررەرلىك ئورنىغا قويغانلىقى، تۆت زاتنىڭ بىر قاتار پائالىيەتچان قاتلاملارغا ئاجرىتىپ ئىزاھلىغانلىقى، تۆت زات ئارقىلىق تەبىئەت دۇنياسى مەسىلىلىرىدىن تاشقىرى ئىجتىمائىي ۋە روھىي مەسىلىلەرنى ئىزاھلىغانلىقى بىلەن ئۆزىگە خاس ئورىگىناللىق شەكىللەندۇرگەن.

3. «قۇتادغۇ بىلىك»تە زىددىيەت، ھەرىكەت ۋە تەرەققىيات قارىشى

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا كۆزگە تاشلىنىدىغان ئەھمىيەتلىك بىر مۇھىم پەلسەپىۋى نۇقتىنەزەر — شەيئى ۋە ھادىسىلەردىكى زىددىيەت ۋە كۇرەش نۇقتىنەزەرىدىن ئىبارەت.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ گەرچە زىددىيەت ۋە كۇرەشنى ئالەم تەرەققىياتىنىڭ تۈپ مەنبەسى دەپ روشەنلەشتۇرمىگەن بولسىمۇ، ئۇ مۇنداق زىددىيەت ۋە كۇرەشنى بىرىنچىدىن، ئەڭ ئاساسىي ماددا — «تۆت تادۇ»نىڭ تەبىئىي خاراكتېرىدە ساقلانغان مەنپىي - مۇسبەتلىككە باغلايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، مۇنداق زىددىيەت ۋە كۇرەشنى ئاسمان جىسىملىرىدىن ئادەم ۋۇجۇدىغىچە، تەبىئەتتىن جەمئىيەتكىچە ئومۇمىي ھادىسە سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ زىددىيەت ۋە كۇرەش قاراشلىرىغا

قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا ئەنئەنىسىۋى پەلسەپىۋى قاراشلىرى تەسىر كۆرسەتكەن. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا: «بېگلەر بىر ـ بىرىكە ياغىقتى» (پادىشاھلار ئۆزئارا زىتلاشتى) دېيىلسە، «ئالتۇن يارۇغ» دا: «يومقى يىغىلىپ بىر يېرتە ئۆچمەن قارشى تېلىرلەر» (ئۇلار بىر يەرگە يىغىلىپ ئۆزئارا قارشىلىشار)، «تۆرت ماھا بوتلۇق يىلانلار ئۆزكە توزا ئۆتكى ئول تۇرسالار يېمە بىر يېرتە» (تۆت چوڭ زات بىر جايدا تۇرسىمۇ خۇددى يىلاندەك بىر ـ بىرىدىن تۇرقى پەرقلىنىدۇ) دېيىلگەن. «ئىككى تېكىن ھېكايىسى» دە: «بۇ يىرتىنغۇ تۆرۈسى ئالىناغ ئول ئامراق يېمە ئادىرلار سېرىگ يېمە سېرىئۇر» (بۇ ئالەم قانۇنى ئانداغكى، ئۇ ئامراقلىقنى بىلمەيدۇ، مۇھەببەتنى بىلمەيدۇ) دەپ يېزىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ 2249 ـ، 2250 ـ بېيىتلىرىدا زىددىيەت («ياغى»، «قارشىما»، «ئۆچەش») قۇتۇپلىرىنىڭ زىتلىقىنى مۇنداق يازغان:

ئەسىز ئەزگۈ بىرلە ياراشماز بولۇر
كۆنى ئەگرى بىرلە كۆرەشمەز بولۇر
[يامان ياخشى بىرلە ياراشماس بولۇر،
تۆز ئەگرى بىلەن چىقىشالماس بولۇر.]
قارا تۈن يارۇق كۆنكە ياقماز ياغۇق،
ياشىل سۇۋ قىزىل ئوتقا بولماز قونۇق.
[قارا تۈن، يورۇق كۈن ئاراسى يىراق،
يېشىل سۇ قىزىل ئوتقا بولماس قوناق①.]

تۆت زاتنىڭ زىددىيەتتىن باشقا بىرلىشىشى توغرىسىدا

① قوناق — قونۇچى، مېھمان. «قۇتادغۇ بىلىك» [136] ئىزاھات.

«ئالتۇن يارۇغ» دا «تۆت ئۇلۇغلار بىرىكىپ» دەپ تىلغا ئېلىنغانىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، زىددىيەتلىك بىر دەكلىك («ئۆز»)، ھەمجەھەتلىك، گارمونىيەلىك مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭچە، زىت خاراكتېردىكى، بىر - بىرى بىلەن كۆرەشتىكى ئالەم («يىرتىنغۇ») ۋە تەبىئەت تەڭرى («بايات») نىڭ ئىزغا سېلىشى، قانۇنىيەتلىك قىلىشى شاراپىتىدىن بىر دەكلىك ئىچىدە ئۆزئارا ماسلىشىپ مەۋجۇت بولۇپ ۋە ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ ئىدىئالىستىك دىئالېكتىك كۆز قارىشىنىڭ مۇھىم بىر ئۇتۇقىنى ھاسىل قىلغان. ئۇ 146 - بەيىتتا مۇنداق يازىدۇ:

ئەتىكلى بايا تىم ئەتە بەردى ئۆز
ئەتە بەردى تۇزدى ياراشتۇردى تۇز
[يېتىشلىك ئىلاھىم سېلىپ ئىزغا ئۆز،
ياراتتى ئۇلارنى، ياراشتۇردى تۇز.]

ئۇ 3212 - بەيىتتا تۇپراقنىڭ سۇ بىلەن زىددىيەتتىن بىرلىككە كېلىشىنى تەرىپلەپ مۇنداق دەيدۇ:

ياغىز يەر ياشىل سۇ ياراشتى بىلە
ئارا مىڭ چېچەكلەر يازلىدى كۆلە
[قوڭۇر يەر يېشىل سۇ ياراشماق بىلە،
ئارا مىڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۆلە.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، داستانىنىڭ 3550 -، 3551 -، 4926 - بەيىتلىرىدا زىددىيەتلەرنىڭ بىرلىكى ۋە قارشى تەرىپىگە ئۆتۈشۈشلۇكىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

سەۋنچىن كۆرۈ بارسا ئاخىر ساقىنچ
ساقىنچىن تىرىلسە بولۇر كىن سەۋنچ
[سۆيۈنچىن كۆرەرسەن، ئاخىرى ئەلەم،
ئەلەمدىن كېلۈر سوڭ سۆيۈنچىسى ھەم.]
ئۇچى نىمەت ئەرسە تۇپى مېھنەت ئول
باشى مېھنەت ئەرسە سوڭى نىمەت ئول
[ئۇچى بولسا نىمەت، تۇۋى مېھنەت ئول،
بېشى بولسا مېھنەت، سوڭى نىمەت ئول.]
قۇرۇغلۇق تۇرۇر بۇ زامانە ياسى
ئارا ئاسغى تەگرۇر ئارالا ياسى
[قۇرۇقلۇق تۇرار بۇ زامانە ياسى،
تېگۈر گاھ زەرەرى، گاھى پايدىسى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 4225 ـ، 4226 ـ، 4227 ـ، 4228 ـ بېيىتلىرىدا سۇلھى قىلغىلى بولمىدىغان ۋە سۇلھى قىلغىلى بولمايدىغان ئىككى خىل زىددىيەت ھەققىدە توختىلىدۇ. ئەپسۇسكى، مۇتەپەككۇر ئەينى زامان ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ تەسىرىدە دىنىي زىددىيەتنى مۇرەسسەسىز زىددىيەتنىڭ، مەنپەئەت زىددىيىتىنى مۇرەسسە ـ مادارا قىلىشقا بولمىدىغان زىددىيەتنىڭ مىسالى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 126 ـ، 696 ـ، 731 ـ، 734 ـ، 743 ـ، 744 ـ، 1049 ـ، 1050 ـ، 1086 ـ، 1087 ـ، 4888 ـ، 4889 ـ، 6219 ـ، 6220 ـ، 6221 ـ بېيىتلىرىدا ئالەمنىڭ، ھەممىدىن ئىلگىرى ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز ھەرىكەتتە ۋە ئۆزگىرىشتە ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ خىل ئىستىخىيىلىك دىئالېكتىك كۆز قارىشى يەنىلا ئۇنىڭ ئىلاھىيەتچىل نۇقتىئىنەزەرىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىلىپ كېتەلمىگەن. ئۇنىڭ ئىلاھىيەتچىل ئالەم ھەرىكىتى كۆز قارىشى

داستاننىڭ 3194 ـ بەيىتىدا مۇنداق تېپىك تەرىپلەنگەن:

تۆرۈتتىن بۇ ئەۋرەن تۇچى ئەۋرۈلۈر
بايات ھۆكمى تەقدىر بىلە تەزكىنۇر
[ياراتتى پەلەكنى، تۇرماي چۆرگىلۇر،
خۇدا ھۆكمى تەقدىرىلە تەۋرىنۇر.]

داستاننىڭ «يەتتە يۇلتۇز ۋە 12 بۇرج بايانىدا» ناملىق بابى پۈتۈنلەي ئالەمنىڭ، جۇملىدىن جانلىق تەبىئەتنىڭ ھەركىتى ۋە ئۆزگىرىشىگە بېغىشلانغان. 126 ـ بەيىت بۇنىڭ ئەڭ روشەن ئىپادىسى سۈپىتىدە مۇنداق يېزىلغان:

ياراتتى كۆر ئەۋرەن تۇچى ئەۋرىلۈر
ئانىڭ بىرلە تەزگىنچ يەمە تەزگىنۇر
[ياراتتى پەلەك، كۆر، دائىم ئايلىنۇر،
ھايات ھەم ئۇ بىرلە تىنماي چۆرگىلۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، تۇرغۇن يۇلتۇزلاردىن باشقا يۇلتۇزلار، جۇملىدىن ئايمۇ ئورۇن ئۆزگەرتىدۇ، بۇرج ئۆزگىرىشىدىن پەسىللەر ھاسىل بولىدۇ، ئۆرلەش بىلەن چۈشۈش، كېچە بىلەن كۈندۈز، تۇغۇلماقلىق بىلەن ئۆلمەكلىك، خۇشاللىق بىلەن قايغۇ ئۆزئارا ئۆزگىرىدۇ، بىقارارلىق، تۇرغۇنسىزلىق ئالەمنىڭ خۇسۇسىيىتى، ئىنسانىيەت ھاياتى بىلەن بەخت ـ سائادىتىمۇ مۇنداق بىقارارلىقنىڭ تەسىرىدە بولىدۇ، دەپ قارايدۇ.

داستاننىڭ 743 ـ، 744 ـ بەيىتلىرىدامۇنداق دەيدۇ:

بۇ ئاي ئورنى بولدى تەۋى مونقەلىب

ئورۇنسۇز بولۇر مۇنقەلىپ نەك قىلىپ
[بۇ ئاينىك ئۆيى ھەم ئورنى مۇنقەلىپ①،
مۇنقەلىپ — قالۇر ئۆيسىز ئاخىر بېرىپ.]
بۇ ئاي بۇرجى سەرتان بۇ ئەۋ ئەۋرىلۇر
ئەۋى ئەۋرىلۇر ھەم ئۆزى چەۋرىلۇر
[بۇ ئاي بۇرجى سەرتان، بۇ بۇرج ئۆزگىرۇر،
ئۆيى ئۆزگىرۇر ھەم ئۆزى چۆرگىلۇر.]

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى كۆپلىگەن تەپسىلات تەسۋىرى لىرىكىلىرى ھەرقايسى مەۋسۇملاردىكى يۇلتۇز تۇركۇملىرىنىك بۇرج ئۆزگەرتىشىنى سۇرەتلەش ۋاستىسى بىلەن بېرىلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىك 696 ـ، 1086 ـ ۋە 1087 ـ بەيىتلىرىدا كېچە بىلەن كۈندۈزنىك، تۇغۇلماقلىق بىلەن ئۆلمەكلىكنىك ئۆز ئارا ئۆزگىرىشىنى ئومۇمىي ئۆزگىرىشكە مىسال قىلىپ مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

كەلىپ بارماز ئەرسە بۇ دەۋلەت يانا
تۇنەرمەگەي ئەردى يارۇمىش كۈنە
[كېلىپ كەتمەس ئولسا بۇ دۆلەت يانا،
يوروق كۈن قارايماس ئىدى، كۆر، مانا.]
قايۇكىم تۇغار ئەرسە ئۆلگۈ كەرەك
قايۇ نەك ئاغار ئەرسە ئىلگۈ كەرەك
[نېمە كىم تۇغۇلار ھەم ئۆلمەك كېرەك،
نېمە ئۆرلىسە، پەسكە چۈشمەك كېرەك.]
ئاغىشقا ئىنىش ئول ئەدىزكە پاتىغ،
سەۋىنچكە ساقىنچ ئول ئاچىغقا تاتىغ

① مۇنقەلىپ — يۆتكىلىپ، ئايلىنىپ تۇرغۇچى، تۇراقسىز. «قۇتادغۇ بىلىك» [85] ئىزاھات.

[چىقىشقا چۇشۇش بار، ئېگىزگە باتىق[1]،
سۆيۈنچىكە قايغۇ ـ غەم، ئاچچىققا تاتىق[2].]

داستاننىڭ 1049 ـ، 1050 ـ بەيىتلىرىدا بۇ پىكىر تېخىمۇ دىئالېكتىك تۈستە مۇنداق ئىپادىلىنىدۇ:

ئىنىگلى ئاغار ئول ئاغىغلى ئىنەر
ياروغلى تۇنار ئول يورىغلى تىنار
[ئۆرلىگەن چۇشەر ھەم چۇشكەنلەر چىقار،
يوروغان ئۆچەر ھەم يۇرگەنلەر تىنار.]
نەكىم ئىشلەر ئەرسە تۇكەلىن كۇدەر
تۇكەگلى تۇكە سە ئىنىشكە يانار
[نە ئىشكىم قىلىنسا تولۇقلۇق كۇتەر،
تولۇقلۇققا يەتسە چۇشۇشكە يانار.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ 392 ـ، 400 ـ، 401 ـ، 402 ـ، 403 ـ، 404 ـ، 549 ـ، 550 ـ، 662 ـ، 666 ـ، 668 ـ، 669 ـ، 670 ـ، 676 ـ، 677 ـ، 681 ـ، 685 ـ، 694 ـ، 695 ـ، 719 ـ، 731 ـ، 734 ـ، 741 ـ، 742 ـ، 743 ـ، 1332 ـ، 1373 ـ بەيىتلىرىدا ۋەزىر ئايتولدى گەۋدىلەندۇرۇلگەن بەخت ـ سائادەت كاتېگورىيىسىنىمۇ يېڭى چىققاندا كىچىك باشلىنىپ بارغانسېرى ئۆرلەپ، تولغاندىن كېيىن يەنە كىچىكلەشكە باشلايدىغان، بىقارار ۋاپاسىز ئايغا، دومىلاپ توختىمايدىغان توپ (پومزەك) قا، تۇتۇق بەرمەيدىغان كېيىك ياكى قۇشقا ئوخشىتىدۇ.

---

① باتىق — چوڭقۇرلۇق، ئوي يەر. «قۇتادغۇ بىلىك» [100] ئىزاھات.
② تاتىق — تاتلىق، لەززەت. «قۇتادغۇ بىلىك» [101] ئىزاھات.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ھەربىكەت، ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات كونىنىڭ ئورنىغا يېڭىنىڭ ئىز بېسىشى ئاساسىدا ئىزاھلىنىدۇ. مۇتەپەككۇر ئۆز ئەسىرىنىڭ 686 ـ، 687 ـ، 688 ـ، 689 ـ بېيىتلىرىدا ئۆزىنىڭ يېڭىلىق تەرەپدارى ئىكەنلىكىنى ۋەزىر ئايتولدى نامىدىن روشەن جاكارلاپ مۇنداق يازىدۇ:

مۇن ئەرمەز ماڭا كۆر بۇ ئەرسەللىكىم
ياڭى نەڭ تۇلۇلارما ئۆزكە بەكىم
[تۇراقسىز بولۇشۇم ماڭا ئەيىب ئەمەس،
تاللايمەن ئۆزۈمگە يېڭى نەرسە، بەس.]
قامۇغ ئەسكى نەڭلەر ئەرىنچىگ بولۇر
ئەرىنچىگ يۇكى كۆر يەرىنچىگ بولۇر
[پۇتۇن كونا نەرسە يېقىمسىز بولۇر،
يېقىمسىز يۇكى، كۆر، كۆڭۈلسىز كېلۇر.]
ياڭى نەڭ بولۇردا بۇ ئەسكى نەرەك
تالۇ نەڭ بولۇردا ياۋۇز نەكەرەك
[يېڭى نەرسە بولسا، كونا نە كېرەك،
سەرە① نەرسە بولسا يامان نە كېرەك.]
ياڭىدا بولۇر كۆرسە بارچە تاتىغ
تاتىغنى تىلەپ ئەركۆر ئەمگەر قاتىغ
[پۇتۇن تەم ۋە لەززەت يېڭىدا بولۇر،
بۇ لەززەتنى ئىستەپ كىشى قىينىلۇر.]

«قۇتادغۇ بىلىك»تە تىلغا ئېلىنغان زىددىيەت، ھەربىكەت، تەرەققىيات توغرىسىدىكى بايانلار يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پانتېئىزملىق پەلسەپىۋى قاراشلىرىدىكى دىئالېكتىك ئامىللارنى چۇشەنىشتە، مۇتلەق ـ نىسپىيلىك قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى

① سەرە — نەپس، سەرخىل، كۆركەم.

كلاسسىك قاراشنىڭ ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىدىئولوگىيە تارىخىدىكى ئىزچىل ئىپادىلىرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە تىلغا ئېلىنغان يېڭىلىقنىڭ يېڭىلمەسلىكى ۋە يېڭىلىقنىڭ تەرەققىياتتىكى ئاۋانگارتلىق رولى توغرىسىدىكى يارقىن قاراشلار مۇتەپەككۇرنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئاڭ تەرەققىيات تەرەپدارى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشتە، ئۇنىڭ ئەينى زامانداشلىق تەرەققىيەرۇھىر ئىسلاھات ۋە يېڭىلىق يارىتىش ھادىسىلىرىنى قىزغىن قوللىغانلىق ئوبرازىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشتە مەنبەلىك قىممەتكە ئىگە. بۇ قاراش يەنە «گۈزەللىك — يېڭىلىقتۇر» دېگەن يەنە بىر قاتلاملىق ئىلمىي قىممىتى بىلەن ئېستېتىكىلىق ئەھمىيەتكىمۇ ئىگە.

4. «قۇتادغۇ بىلىك» تە تەبىئەت پەلسەپىسى كاتېگورىيىلىرى

كاتېگورىيىلىك چۈشەنچىلەر ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئالەم بىلىش جەريانلىرىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان. ۋەھالەنكى، ئۇ ئەينى زامان روھىيىتىگە يارىشا ئانىمىزملىق، شامانىزملىق ياكى تەبىئەت ئىلاھچىلىقى (دېئىزملىق) تۈس ئالغان، خالاس. بىز «ئورخۇن ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»، «تۇرپان تېكىستلىرى» دىن «قۇت» («تادۇ»، «ماھابۇت») ، «ئاڭ ۇن» (دۇنيا، دەۋران)، «يىرتىنغۇ» (كائىنات، ئالەم)، «ئۇچ ئۆتكى» (ئۇچ زامان)، «ئۆڭكە ئاڭ ۇن» (ئۆتكەن زامان)، «كۆزۈنور ئاڭ ۇن» (رېئال دۇنيا)، «ئوقبا» (پانىي دۇنيا)، «ئۆزلەك» (تەقدىر)، «مەڭگۈ»، «ئاھەرى» (ئەبەدىيلىك)، «تۇراقسۇز» (بىقارار)، «ئۇلسىز

تۇپسىز» (چەكسىز)، «توغۇم» (تۇپ زات)، «بايات»، «تەكرى» (تەكرى، خالىق)، «مۆجۈز» (مەخلۇق، يارالمىش نەرسە)، «ئوماغ» (مۇمكىنلىك)، «ئۆزۈت» (ماھىيەت، روھ)، «ئۆلۈك» (شەكىل، ھالەت)، «تۆرۈ» (قانۇنىيەت)، «كېرتۆ»، «كۆنى» (چىن، ھەقىقەت، ھەقىقىي)، «ئەركسىنمەك» (ئۆز - ئۆزىگە ئىگە، ئەركىنلىك) قاتارلىق تەبىئەت پەلسەپىسىگە ئائىت كاتېگورىيىلىك ئىبارىلەرنى ئۇچرىتىمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» بىلىش نەزەريىسى، تەبىئەت ئىلمى، ئەدەپ - ئەخلاق، سىياسىي - قانۇن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتكە ئائىت بىرقاتار كاتېگورىيىلىك ئىبارىلەرنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە، يەنە تەبىئەت پەلسەپىسىگە ئائىت بىرمۇنچە ئاساسلىق كاتېگورىيىلىك چۈشەنچىلەرنى تىلغا ئالدى. بىز كىتابىمىزدا بۇ كاتېگورىيىلىك چۈشەنچىلەرنى ئالاقىدار ماۋزۇ - تېمىلاردا بايان قىلىدىغان بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇنىڭ مۇھىملىرىنى بېيىت كۆرسەتكۈچى بىلەن تىلغا ئېلىپلا ئۆتەمكچىمىز:

— «تۆت زات» (تۆت تادۇ): 60 -، 143 -، 144 -، 145 -، 3212 -، 3725 -، 3726 -، 1053 -، 3579 -، 4631 -، 4632 -، 4633 -، 5866 -، 5867 -، 5868 -، 6006 -، 6007 -، 6008 -، 6009 -، 6010 -، 6014 - قاتارلىقلار.

— «مەڭگۈ، مۇتلەق» (مەڭگۈ): 833 -، 834 -، 1049 -، 1050 -، 1086 -، 1087 - قاتارلىقلار.

— «بىقارارلىق، نىسپىيلىك» (تۇراقسۇز، يايغ): 399 -، 400 -، 401 -، 402 -، 403 -، 404 - قاتارلىقلار.

— «زىددىيەت» (قاراشما، ياغى): 144 -، 145 -،

696 ـ، 2938 ـ، 3548 ـ، 3549 ـ، 3550 ـ، 4918 ـ، 4926 ـ، 4225 ـ، 4226 ـ، 4227 ـ، 4228 ـ قاتارلىقلار.

— «بىرلىك» (قوناق، ياراشۇق، ئۆزلىك): 434 ـ، 4269 ـ، 3208 ـ، 3212 ـ قاتارلىقلار.

— «ھەرىكەت»، «ئۆزگىرىش»، «دەۋر قىلىش» (ئېۋرگۇ): 126 ـ، 731 ـ، 734 ـ، 743 ـ، 744 ـ قاتارلىقلار.

— «ماكان» (ئورۇن) ۋە «زامان» (ئۆتكى): 19 ـ، 1211 ـ، 1213 ـ، 2523 ـ قاتارلىقلار.

— «ئىككى ئالەم» (ئىككى ئاڭۇن): 1147 ـ، 1294 ـ، 1432 ـ، 1659 ـ، 1663 ـ، 1973 ـ، 3658 ـ، 3659 ـ قاتارلىقلار.

— «يېڭى نەرسە» (ياڭى نەڭ) ۋە «كونا نەرسە» (ئەسكى نەڭ): 686 ـ، 687 ـ، 688 ـ، 689 ـ قاتارلىقلار بىلەن «چەكلىك» (ئۇللۇغ تۇپلۇغ)، «چەكسىزلىك» (ئۇلسىز تۇپسىز)، «قانۇنىيەت» (تۆرۈ) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىكى تەبىئەت پەلسەپىسى كاتېگورىيىلىرى ئۇنىڭدىكى ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، تېببابەتچىلىك ۋە ئىجتىمائىي تېماتىكىلار بايانىدىمۇ ئۇللۇق پەلسەپىۋى رول ئوينىغان. شۇنىڭدەك، «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى تەبىئەت پەلسەپىسى كاتېگورىيىلىرى مەدرىسە پەيلاسوپلىرىچە ھەربىر كاتېگورىيىنىڭ تەرىپ ۋە يېشىمىنى بېرىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاساسلىق تېماتىك مەزمۇنىنى يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلغان. مەسىلەن، «ئىككى ئالەم» ماكان قارىشى، ئادەمنىڭ ئۆمرى (زامان) قىسقىلىقى، ئۇ چەكسىز زاماندا چەكلىك زامان قىممىتىگە ئىگە

ئىكەنلىكى، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر ئىككى زامان ۋە ماكاننى — ھاياتلىق ۋە ئۆلۈمنى نەزەردە تۇتۇپ، ياخشىلىق قىلىش، قىسقا ئۆمۈرنى ياخشىلىق قىممىتى بىلەن بېزەش لازىملىقى مەسىلىسىگە قارىتىلغان. «تۆت زات» ۋە «زىددىيەت»، «كونا نەرسە» ۋە «يېڭى نەرسە» كاتېگورىيىلىرىمۇ تىنچ، خاتىرجەم، گارمۇنىك ۋە تەرەققىيپەرۋەر ئىجتىمائىي بەخت يارىتىش غايىلىرىنى ئىزاھلاشقا قارىتىلغان.

5. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئالەم قارىشى

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى سىستېمىسىدا ئۇنىڭ پەلەكىيات (كوسمولوگىيە) قاراشلىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتقان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ جەھەتتىكى بايانلىرى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ـ مەركىزي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالەم قاراشلىرى، ئاسترونومىيىلىك تەجرىبە جۈغلانمىسى بىلەن پتولېمى، فارابى ۋە بىرۇنى تەلىماتلىرى، جۈملىدىن جۇڭگو، بابىلۇن — مانىزم تەقۋىمچىلىك ئۇتۇقلىرى ئۇلىدا قەد كۆتۈرگەن، مۇتەپەككۇرغا خاس «تۆت تادۇ» قاراشلىرى ئاساسىدا ئىزچىللىققا ئېرىشكەن ۋە كلاسسىك خاراكتېر ئالغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەينى زامان نەزەرىيىۋى كامالەت تەلىپى بويىچە پەيلاسوپ — پەلەكىياتچى ھۆكۈمالىق مەلەكسىدە كۆرۈنگەن نامايەندە ئىدى. ئۇنىڭ پەلسەپە، ئاسترونومىيە، فىزىكا ۋە ماتېماتىكىنى تۇپ زات ۋە مىقدار نەزەرىيىسى بىردەكلىكى ئاساسىدا ئىزچىللاشتۇرغانلىقى، بۇ جەھەتتە ھەم ئىلمىي، ھەم گۈزەل تەسۋىرىي بېيىتلار يازغانلىقى بۇ ھۆكۈمىزنى دەللىلەيدۇ. مۇئەللىپ ئۆز كىتابىدا ئالەم ھەققىدە 150 تىن ئارتۇق بېيىت يازغان بولۇپ، پۈتۈن «قۇتادغۇ بىلىك»

تېمىلىرى ئىچىدە 3 - ئورۇننى، «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى تەبىئەت ئىلىملىرى تېمىسى ئىچىدە 1 - ئورۇننى ئىگىلىگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالەمنى تەڭرى يارالتتى دېگەن ئومۇمەن دىنىي، خۇسۇسەن ئىسلامىيەتچە ئىلاھىيەت قارىشىنى تىلغا ئالغان ھالدا، نۇقتىلىق قىلىپ دۇنيانىڭ ماددىي قۇرۇلمىلىق مودېلى ۋە دائىمىي ھەرىكەتلىنىش قانۇنىيىتىنى سىزىپ بەرگەن. ئېيتىش مۇمكىنكى، ئەگەر مەھمۇد قەشقەرى تىللار ۋە خەلقلەرنى گەۋدە قىلىپ ئۆز كىتابىدا «يەر سۇرىتى» خەرىتىسىنى سىزغان بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇلتۇزلار ۋە ئۇلارنىڭ ماكان، زامان خۇسۇسىيەتلىرىنى گەۋدە قىلىپ ئۆز داستانىدا ماددىي ئالەم سخېمىسىنى بايان قىلغان. ئۇنىڭچە، مەيلى چوڭ دۇنيا — ئالەم ۋە مەيلى كىچىك دۇنيا — ئادەم بولسۇن، ئۇ ھەرىكەتتىكى «تۆت تادۇ» دىن تەشكىل تاپقانىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئالەمنىڭ ماددىيلىقىنى، ئالەم پائالىيىتىنىڭ ماددا پائالىيىتى ئىكەنلىكىنى، كائىنات، زېمىن ۋە ئىنسانلارنىڭ ئۇچ قاتلاملىق مەۋجۇدىيەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان تۆپ قانۇنىيەتنىڭ يەنىلا تۆت زات ۋە ئۇنىڭ زىددىيەتلىك - بىرلىك قانۇنىيىتى ئىكەنلىكىنى، جەمئىيەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇلى يەنىلا مۇشۇ ئالەم قانۇنىيىتى ئىكەنلىكىنى ئىزچىل بايان قىلىپ ياكى بېشارەت قىلىپ ئۆتتى. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئالەم تەسۋىرى يەنە خاس ئىلمى نۇجۇملۇق قىممەتتىمۇ بايان قىلىنغان.

★

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالەم قاراشلىرى تەپەككۇر

بوشلۇقىدا ئەركىن پەرۋاز قىلالىغانلىقى تۈپەيلى ئەينى زامان ئاستروتومىك قاراشلىرىنى جانلىق ئىپادىلىيەلمىدى.

ف. ئېنگېلس «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى» (314 - بەت) نامىلىق ئەسىرىدە: «كۆچمەن چارۋىچى ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى مىللەتلەر پەسىللەرنىي بەلگىلەش ئۈچۈن ئاستروتومىيە ئىلمىغا مۇتلەق موھتاج بولۇشتى» دەپ يازىدۇ. ئۇيغۇرلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىلا يۇلتۇزچىلىق، پالچىلىق ئېپتىدائىي تۈسكە كىرگەنىدى. دېھقانچىلىق ئاساسىي ئىجتىمائىي پائالىيەتكە ئايلانغاندىن كېيىن، ئاسترو - مېتىرولوگىيىلىك ماقال - بېيىتلار كۆپلەپ شەكىللەندى. شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ رەسەتخانا ئىلمىي نۇجۇمچىلىقى ۋە تەقۋىمچىلىك (كالېندارچىلىق) كلاسسىك دەۋرگە قەدەم قويىدى.

قىيا رەسىملىرىگە ھايۋان تەسۋىرىنى سىزىش ۋە ئۇنىڭغا ئايىنىڭ تولغان ياكى ھەر خىل شەكىلدىكى تولمىغان فىگورىسىنى چېكىش، ئېھتىمال ئەڭ قەدىمكى دىنىي مۇراسىملار بىلەن باغلانغان ئېپتىدائىي كالېندارچىلىق بولسا كېرەك. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ تۇراقلاشقان سۆز - ئىبارىلەر بىلەن ۋاقىت - مەۋسۇم ئىپادىلەش كالېندارچىلىق فولكلورىنى شەكىللەندۈردى. «توك كېتەر چاغ»، «تۇرنا كېلەر چاغ»، «ئۆرۈك چېچىكى چېغى»، «كاككۇك ئۇنلىگەن چاغ»، «كەلكۇن چېغى»، «ئورما مەۋسۇمى»، «غازاك پەسلى»، «تۇرنا كېتەر چاغ»، «ئۇششۇك مەۋسۇمى» دېگەنلەر قانچە - قانچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئەل ئىچىدە ساقلانماقتا. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئاي، بۇلۇت، يامغۇر، ھاۋا رايى توغرىسىدا بۇنداق مېتىرولوگىيىلىك فولكلور مىساللىرى كەلتۈرۈلگەن.

«ئورخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى» بىلەن «تۇرپان تېكىستلىرى» دە ئەنئەنىۋى ئالەم قاراشلىرى، يۇلتۇز تۇركۈملىرى ۋە ھاۋا رايى توغرىسىدا باي مەنبەلەر ساقلانغان. تومسېن بىلەن ستەيىن ئېلان قىلغان 104 پارچە «ئىرق بىتىگ» دە بۇ جەھەتتىكى تەجرىبە ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ شامانلاشقان شەكلى ئىپادىلەنگەن.

★

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ «يەتتە يۇلتۇز ۋە 12 بۇرج بايانىدا» نامىدىكى پۈتۈن بابى بىلەن 1211 -، 1213 -، 2523 -، 2632 -، 3194 -، 4386 -، 4888 -، 4889 -، 6219 -، 6220 -، 6221 - بەيىتلىرىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئالەم ۋە يۇلتۇز، بۇرج، ۋاقىت ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى تەسۋىرلەنگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاسمان جىسىملىرىنى ئاساسەن ئەنئەنىۋى نامىلىرى بىلەن ئاتىغان. ئۇنىڭ ئالەم تۈزۈلمە مودېلىنى تۆۋەندىكىدەك ئىزاھلاش مۇمكىن:

1) مەڭگۈ يۇلتۇزلار قارىشى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇلتۇزلارنى تۇرغۇن («سابىت») يۇلتۇزلار ۋە دىسەكچى («يەزەك») يۇلتۇزلار — پىلانېتلارغا ئاجراتقان. ئۇ قۇياشنى، يەتتىكەن (چوڭ ئېيىق) يۇلتۇز تۇركۈمىنى، يىلدىرىق (بۆرە، سىرىئوس) يۇلتۇز تۇركۈمىنى ۋە 12 بۇرجتىكى يۇلتۇز ئائىلىلىرىنى مەڭگۈ يۇلتۇزلار قاتارىغا كىرگۈزۈپ، ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىگە بېشارەت قىلغان.

2) يەتتە يۇلتۇز ۋە يەتتە پەلەك قارىشى

«ئۇيغۇرچە تۇرپان تېكىستلىرى»دە، يەتتە يۇلتۇز «يېتى گىراخلار» دەپ تىلغان ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نامى مانىخ (مانىزم) ئاستىرونومىيىلىك ئاتالمىسى بويىچە «ئادېتىيا، سوما، ئاڭىراق، بۇدبراخ، سۇئاتى، شۇكۇر، شانىجار يېتى گىراخلار» دەپ يېزىلغان. مانىزمنىڭ نوملىرىنى «يېتى ئاغىلىغ نوملار»، «يېتىگەن سۇدۇر» دەپ ئاتاشقانىدى. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا «يېتتى قات كۆك» تىلغا ئېلىنغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ھەقتىكى بايانى مۇنداق:

بۇلاردا ئەڭ ئۇستۇن سەكەنتىر يورىر
ئىكى يىل سەكىز ئاي بىر ئەۋدە قالىر
[بۇلاردىن ئەڭ ئۇستۇن سەكەنتىر تۇرۇر،
ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرجدا قالۇر.]
ئانىڭدا باسا بولدى ئىكىنچ ئوڭاي
بىر ئەۋدە قالىر ئون ئادىن ئىكى ئاي
[ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي،
قالۇر بىر بۇرجدا ئۇ دەل ئون ئىككى ئاي.]
ئۈچۈنچى كۆرۈد كەلدى كۆكسۇن يورىر
قايۇقا بۇ باقسا ياشارمىش قۇرىر
[ئۈچىنچى كۆرۈددۇر غەزەپتە يۇرۇر،
قايان بارسا بارلىق ياشارغان قۇرۇر.]
ياشىق بولدى تۆرتىنچ يارۇتتى ئاڑۇن
ياقىشسا يارۇتۇر باقىشسا ئۆزۇن
[تۆتىنچى قۇياشتۇر، يورۇتار جاھان،
يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان.]
سەۋۈگ يۇز ئورۇندى بەشىنچى سەۋىت
سەۋە باقتى ئەرسە سەن ئۆزنى ئاۋىت

[بەشىنچى سەۋىتتۇر، سۆيۈملۈك ئۆزى،
ئۇ باقسا كۆرەرسەن خۇشاللىق يۇزى.]
باسا كەلدى ئارزۇ تىلەك ئارزۇلار
قايۇقا ياغۇشسا ئاڭار ئۆز ئۇلار
[ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئارزۇ كېلەر،
ئۇ كىمگە يۇقۇشسا، تىلەككە يېتەر.]
بۇلاردا ئەڭ ئالتىن بۇ يالقىق يورۇر
ياشىق بىرلە ئۆتۈرۇ باقىشسا تولىر
[بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالقىق تۇرار،
قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولار].①

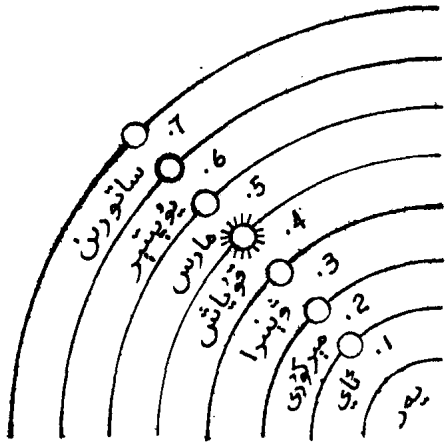
يۇقىرىقى بېيىتلارغا ئاساسەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يەتتە يۇلتۇز تىزمىسى ۋە يەتتە پەلەك قارىشىنى زېمىننى ئۇل قىلغان ھالدا مۇنداق سخېمىلاش مۇمكىن:

(1) يالقىق (ئاي، قەمەر، سوما)
(2) ئارزۇ (مېركۇرى — ئوتارىد، بۇدبارا، سۇ يۇلتۇز)
(3) سەۋىت (ۋېنېرا، زۆھرە، ناخىد، شۇكۇر، ئالتۇن يۇلتۇز)
(4) ياشىق (قۇياش، شەمىس، ئادىتيا)
(5) كۇرۇد (مارس، مىرىخ، ئاڭراق، ئوت يۇلتۇز)
(6) ئوڭاي (يۇپىتېر، ساراتى، ياغاچ يۇلتۇز)
(7) سەكەنتىر (ساتورىن، شانقار، تۇپراق يۇلتۇز)

يەر بىلەن ئاي ئارىلىقى 1 ـ پەلەك (سفېرا)، ئاي بىلەن مېركۇرى ئارىلىقى 2 ـ پەلەك، مېركۇرى بىلەن ۋېنېرا ئارىلىقى 3 ـ پەلەك، ۋېنېرا بىلەن قۇياش ئارىلىقى 4 ـ پەلەك، قۇياش

① «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ 131 — 137 ـ بېيىتلىرىغا قارالسۇن.

بىلەن مارس ئارىلىقى 5 ـ پەلەك، مارس بىلەن يۇپىتېر ئارىلىقى 6 ـ پەلەك، يۇپىتېر بىلەن ساتورن ئارىلىقى 7 ـ پەلەك دەپ قىياس قىلىنغان①. بۇنى مۇنداق ئىپادىلەش مۇمكىن:

① ئەينى يىللاردىكى بۇ خىل قاراش پۈتكۈل خەلىپىلىككە ئورتاق بولغان، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، نىزامى، خۇسراۋ دېھلىۋى، ئابدۇراھمان جامى ۋە ئەلىشىر نەۋائى «خەمسە» لىرىدە سۆزلەنگەن يەتتە يۇلتۇز، يەتتە گۈلشەن تەسۋىرىدىمۇ شۇ خىل قاراش گەۋدىلەنگەن. فارابىمۇ بىر شېئىرىدا:

«يەتتە يۇلتۇز كائىناتتا مەنبىيى نۇر رەببنا،
مىسلى كۆكتە يەتتە دەريا تىزمىسىدەك دائىما،
ھەربىرى سەييارىنىڭ سىمائى بىر ئامىل ئۇنىڭ،
ماددا ـ جەۋھەر خىسلىتى بىر ئەسلى ھەم جەمدۇر ئاڭا.»

دەپ يازغان. يەتتە يۇلتۇز قارىشى يەتتە ئامىل قارىشى بىلەن بىرلىشىپ، ياپونىيە كالېندارىغا تەسىر كۆرسەتكەن. ياپونىيىدە بىر ھەپتە يەتتە كۈن يەتتە يۇلتۇز بويىچە: قۇياش (يەكشەنبە)، ئاي (دۈشەنبە)، ئوت — مارس (سەيشەنبە)، سۇ — مېركۇرى (چارشەنبە)، ياغاچ — يۇپىتېر (پەيشەنبە)، ئالتۇن — ۋېنېرا (جۈمە)، تۇپراق — ساتورن (شەنبە) كۈنلىرىنى تەشكىل قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەينى زامان ئاستىرونومىيىلىك چۈشەنچىسى بويىچە ھەرقايسى سەييارە يۇلتۇزلارنىڭ ئاسمان بوشلۇقىدىكى ھەرىكەت ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋە ئورۇن يۆتكەش جەھەتتىكى ۋاقىت پەرقلىرىنى تىلغا ئالغان؛ مارسنى قۇرغاق ۋە ئاپەت خاراكتېرلىكلىكى بىلەن ئىزاھلىغان؛ ئاي تولۇش ھەققىدە ئۆز كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ كۆز قاراشلار ھازىرقى زامان ئاستىرونومىيىسى مۇئەپپەقىيەتلىرىدىن خىلىلا پەرقلىنىدىغان بولۇشىغا قارىماي، ئاسمان ھەققىدىكى روھانىيەتلىك كۆز قاراشلىرىغا زىت ھالدا ئوتتۇرا ئەسىر ئىلغار تەبىئەت كۆز قاراشلىرىغا ۋەكىللىك قىلغانىدى.

3) يەر، قۇياش ۋە ئاي قارىشى

ئاي بىلەن كۇن كۆك تەڭرى ئېتىقادىدىكى ئىلاھىي قۇت ھېسابلىناتتى. «قوڭۇر يەر، ياشىل كۆك» (44 ـ بېيىت) ئاي، كۇن ۋە يۇلتۇزلۇق ئاسمان بىلەن يەر ـ سۇنى مەنپىي ـ مۇسبەتتىلىك ئىلاھىي كۇچ دەپ قارىغان قەدىمكى ئەنئەنىلەر بىلەن ئالاقىدار ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەدىمكى ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يەر، قۇياش ۋە ئاي توغرىسىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلىرىنى يېڭى كلاسسىك مەزمۇن بىلەن ئۆزگەرتىپ قايتا قۇردى. ئۇ ئۆز داستانىدا ھەقىقەتەن بۇ ئۇچ پەلەكىيات ساھەسىگە ئالاھىدە، ئايرىمچە كۆڭۇل قويدى ۋە خاس بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بېيىتلىرىغا قارىغاندا، زېمىن پەلەكنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، باشقا يۇلتۇزلارغا ئوخشاش دەۋر قىلاتتى. ئۇ ئىسلام ئېتىقادى بىلەن بىللە ئېقىپ كىرگەن يۇلتۇزلار ئالەم گۇمبىزىدىكى يالتىراق مىخلار ياكى پەرىشتىلەر تۇندە سانچىپ كۇندۇزدە ئېلىۋېتىدىغان شام چىراغلار دېگەن

قاراشقا خاتىمە بېرىپ، ئالەمنىڭ ئايلانما («ئەۋرىلمە») دەۋر قىلىش («تەزكىنمەك») شەكلىدىكى سەپىرالىق ھەرىكىتىنى، ھەمدە يۇلتۇزلارنىڭ، جۈملىدىن يەرنىڭمۇ بۇ سەپىرالىق ھەرىكەتتىن خالىي ئەمەسلىكىنى، شۇنىڭغا مۇناسىپ ئۇلارنىڭ شار شەكىللىك ئىكەنلىكىنى بېشارەت قىلدى. ئۇ داستانىنىڭ 126 ـ بەيتىدا مۇنداق يازغانىدى:

ياراتتى كۆر ئەۋرەن[1] تۇچى ئەۋرىلۇر
ئانىڭ بىرلە تەزگىنچ يەمەتەزگىنۇر
[ياراتتى چەرخ پەلەك دائىم ئايلىنۇر،
تەقدىرمۇ ئۇ بىلەن بىللە چۆرگىلۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قۇياشنى يۇلتۇز قاتاردا ئالاھىدە ئورۇنغا قويغان بولۇپ، ئۇ بۇ ھەقتە داستانىنىڭ 825 ـ، 827 ـ، 829 ـ، 831 ـ، 833 ـ، 834 ـ 134 بەيتلىردا مۇنداق تەپسىلات بەرگەن:

ياشىق بولدى تۆرتىنچ يارۇتتى ئاڭۇن
ياقىشسا يارۇتۇر باقىشسا ئۆزۇن
[تۆتىنچى قۇياشتۇر، يورۇتار جاھان،
يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان.]
كۈنۈگ كۆر ئەرىلمەز تولۇ ئوق تۇرۇر
يارۇقلۇقى بىرتەگ تالۇ ئوق تۇرۇر
[قارا، كۈن ئۇۋۇلماس — ھەمىشە پۈتۈن،
يورۇقى بىردەكلا ۋە پارلاق تولۇن.]

---

① ئەۋرەن — سەپىرا، ئايلانما چەرخ مەنىسىدە، تەزگىنچ — تەقدىر — قىسمەت مەنىسىدە بولغاچقا «يەشمە» دىكى «پەلەك» ۋە «ھايات» ئىبارىلىرىنى ئەسلى مەنىسى بىلەن تۇزىتىپ ئالدىم — ئاپتور.

ئىكىنچى توغار كۇن يارۇر بۇ ئاڭۇن
تۆزۇ خەلققا تەگرۇر يوقالماز ئۆزۇن
[ئىككىنچى، تۇغار كۇن، يورۇر بۇ جاهان،
ئومۇمغا چاچار نۇر، كېمەيمەس هامان.]
ئۇچۇنچى بۇ كۇن توغسا يەركە ئىسسىق
چەچەك يازلۇر ئاندا تۇمەن مىڭ تۇسىق
[ئۇچىنچى، ئىسسىيدۇ يەر، تۇغقاندا كۇن،
چېچەك ئاچىلۇر ئاندا تۇمەن مىڭ تۇسۇن.]
توغار كۇن ئارىغ يا ئارىغسىز تېمەز
قامۇغقا يارۇقلۇق بەرۇر ئەكسۇمەز
[تۇغار كۇن ئېرىغ ئېرىغسىز دېمەس،
ئومۇمغا يورۇقلۇق بېرەر كېمەيمەس.]
يانا ما بۇ كۇن بۇرجى سابىت تۇرۇر
بۇ سابىت تەدۇكۇم تۇپى بەرك بولۇر
[يەنە بۇرجى كۇننىڭ ئۇ سابىت ئېرۇر،
بۇ سابىت دېگەنىم تېگى چىڭ بولۇر.]
بۇ كۇن بۇرجى ئارسلان بۇ بۇرج تەپرەمەز
ئەۋى① تەپرەمەزى ئۇچۇن ئارتاماز
[بۇكۇن بۇرجى ئارسلان، بۇرجى تەۋرىمەس،
چەرخى تەۋرىمىگەچ ئۆيى بۇزۇلماس.]

دېمەك، يۇسۇپ خاس هاجىپ قۇياش هەققىدە «كۇنتەڭرى» ئەنئەنىۋى قاراشلىرىغا خاتىمە بەرگەن هالدا يېڭىچە ئاستىرونومىيىلىك ئىزاهات بەرگەن. ئۇنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرى مۇنداق:

بىرىنچى، قۇياش يەتتە يۇلتۇز ئارىسىدا ئوقلۇق ئورۇنغا، مەركىزىي ئورۇنغا، باشقىچە ئېيتقاندا مەركىزىي پەلەك

① بۇنىڭدىمۇ «يەشمە»گە ئەسلى بويىچە تۇزىتىش بېرىلدى — ئاپتور.

سىغىرىسى ئورنىغا قويۇلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۈچ يۇلتۇز، ئاستىغا ئۈچ يۇلتۇز ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ئىككىنچى، قۇياش باشقا پىلانېتلاردىن پەرقلىق ھالدا ئۆز ئورنىدا مۇقىم (سابىت)، تەۋرىمەس قىلىپ بېرىلگەن. ھەم مەركىزىي ئورۇندا، ھەم تەۋرەنمەس بولغان قۇياشنىڭ يەرنى دەۋر قىلىشى مۇمكىن ئەمەسلىكى بېشارەتلەنگەن.

ئۈچىنچى، قۇياشنى ئايدەك ئۆز ھەجمىنى ئۆزگەرتمەس، پارچىلانماس، ھەمىشە ئوخشاشلا پۈتۈن دەپ تىلغا ئالغان.

تۆتىنچى، قۇياشنى نۇر مەنبەسى دەپ كۆرسىتىش بىلەن، نۇرىنى ھەم ھەممە يەرگە (جاھانغا) تەكشى ۋە دائىمىي دەپ خاراكتېرلىگەن. بۇ نۇقتا قالغان پىلانېتلاردا تىلغا ئېلىنمىغان.

بەشىنچى، قۇياشنى ئىسسىقلىق مەنبەسى دەپ كۆرسىتىش بىلەن، ئىسسىقلىقىنى ھەممە تەرەپكە ھەم تەكشى، ھەم دائىمىي بىر دەك دەپ كۆرسەتكەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قۇياش قارىشىنىڭ ئەھمىيىتىنى، گېلىئوسېنتىرلىق قاراشتىن ئىلگىرىكى قۇياش گەۋدىلەندۈرۈلگەن ئەڭ ئىلغار قاراش دېيىشكە بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ **ئاي** توغرىسىدا ئۆز داستانىنىڭ 137 ـ، 731 ـ، 733 ـ، 743 ـ، 744 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يازغان:

بۇلاردا ئەڭ ئالتىن بۇ يالچىق يورىر
ياشىق بىرلە ئۈترۇ باقىشسا تولىر
[بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق تۇرار،
قۇياشقا ئۈدۈل باقسا تولۇن بولار.]
بۇ ئاي توغسا ئاشنۇ ئېدى ئاز توغار
كۈنىڭە بەدۇيۇر يوقارۇ ئاغار
[ئاي ئاۋۋال تولسۇ كىچىك تۇغۇلۇر،
كۈندىن ـ كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر.]

تۇكەل بولسا كۆز ئاي بۇ ئاغسا ئەدىز
يانا ئەرلۇ تۇرچىر كەتەر كۆرك مەڭىز
[تولۇن ئاي ئېگىزگە ئۆرلىگەچ، كېيىن —
كېمىيىپ ئاستا، كۆركى كېتەر يۇزىدىن.]
بۇ ئاي ئورنى بولدى ئەۋى مۇنقەلىب
ئورۇنسۇز بولۇر مۇنقەلىب نەڭ قىلىپ
[بۇ ئاينىڭ ئۆيى ھەم ئورنى مۇنقەلىپ،
مۇنقەلىپ قالۇر ئۆيسىز ئاخىر ببرىپ.]
بۇ ئاي بۇرجى سەرتان بۇ ئەۋ ئەۋرىلۇر
ئەۋى ئەۋرىلۇر ھەم ئۆزى چەۋرىلۇر
[بۇ ئاي بۇرجى سەرتان، بۇ بۇرج ئۆزگىرۇر،
ئۆيى ئۆزگىرۇر ھەم ئۆزى چۆرگىلۇر.]

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈش مۇمكىنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاينى زېمىنگە ئەڭ يېقىن يەرەك (دىسەكچى) دەپ ئاتىغان؛ ئۇنى مۇقىمسىز، شەكلىنى ۋە ئۆز ئورنىنى دائىم ئۆزگەرتىپ تۇرىدىغان، ئۆزى دائىم چۆرگىلەپ يۈرىدىغان يۇلتۇز دەپ كۆرسەتكەن؛ ئۇنى يورۇقى ۋە ئىسسىقى يوق، پەقەت قۇياشقا ئۇدۇل كەلگەندە تولۇپ نۇرلىنىدىغان يۇلتۇز دەپ مۇئەييەنلەشتۇرگەن. بۇ تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بېشارەت، ئەلۋەتتە.

4) 12 بۇرج ۋە تۆت پەسىل قارىشى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قۇياش ۋە سەييارىلەر دۇنياسىنىڭ سىرتىدىكى مەڭگۈلۈك يۇلتۇزلار تۇركۈملىرى ۋە ئۇلارنىڭ يەرگە بولغان مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان 12 بۇرج، تۆت پەسىل توغرىسىدىمۇ توختالدى. ئۇنىڭ بۇ كۆز قارىشى يۇلتۇز تۇركۈملىرىنىڭ ھەرقايسى پەسىللەر ئىچىدە كۆزگە روشەن كۆرۈنۈشىگە ئاساسلانغان بولۇپ، تولىمۇ ساددا خاراكتېر ئالغانىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» تە

12 بۇرج مۇنداق كۆرسىتىلمىدۇ:

ئون ئىكى ئوكەك ئول بۇلاردا ئادىن
قايۇ ئىكى ئەۋلىگ قايۇ بىركە ئىن
[ئون ئىككى بۇرج باردۇر بۇلاردىن بۆلەك،
جۇپ ئۆيلۈك بەزىسى ۋە بەزىسى يەك.]
قوزى يازقى يۇلدۇز باسا ئۇد كەلىر
ئەرەنتىر قۇچىق بىرلە سانچۇ يورىر
[قوزى يازغى يۇلتۇز، كېيىن ئۇي كېلۇر،
جەۋزا بىلەن سەرتان تۇرتۇشۇپ يۇرۇر.]
كۆر ئارسلان بىلە قوشنى بۇغداي باشى
باسا ئۇلگۇ بولدى چادان يا ئەشى
[ئېرۇر قوشنا بۇغداي بېشى، ئارسلان،
كېلەر ئارقىدىن قەۋس، ئەقرەب، مىزان.]
باسا كەلدى ئوغلاق كۆنەك ھەم بالىق
بۇلار توغدى ئەرسە يارۇدى قالىق
[كېلەر ئاندىن ئوغلاق، سوغا ھەم بېلىق،
تۇغۇلسا بۇلار كۆك بولغۇسى يورۇق.]
ئۇچى يازقى يۇلدۇز ئۇچى يايقى بىل
ئۇچى كۇزكى يۇلدۇز ئۇچى قىشقى بىل
[ئۇچ يۇلتۇز باھارنىڭ، ئۇچى يازغىدۇر،
قىشنىڭدۇر ئۇچىسى، ئۇچى كۇزگىدۇر[①]].

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كۆرسىتىشچە، 12 بۇرجتىن تۆت پەسىل ھاسىل بولىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» تە كۆرسىتىلگەن يەتتە يۇلتۇز بىلەن 12 بۇرج («ئۆكەك») نى ھاسىل قىلىدىغان يۇلتۇزلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ۋە خەلقئارا

① «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 138 — 142 ـ بېيىتلىرى.

ئاسترونومىيىلىك سىلىشتۇرما نامىلىرى تۆۋەندىكىچە:

يەتتە يۇلتۇز:

سەكەنتىر (ئىسكەندەر، قوچۇق) — زۇھەل — ساتورىن سەييارىسى؛

ئوڭاي (قاراقۇش) — مۇشتەرى — يۇپىتېر سەييارىسى؛

كۇرۇد — مېرىخ — مارس سەييارىسى؛

ياشىق — قۇياش؛

سەۋىت — زۆھرە (ناخشا) — ۋېنېرا سەييارىسى؛

ئارزۇ — ئوتارىد — مېركۇرى سەييارىسى؛

يالچىق — ئاي.

باشقا يۇلتۇزلار:

يەتتىكەن (قاراقچى) — چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى؛

يىلدىرىق — سىرىئوس (بۆرە) يۇلتۇزى.

باھار پەسلىدە:

قوزا — ھەمەل — ئوۋېتىس (♈) — 牡羊宫؛

ئۆي — سەۋر (ئۇد) — تېلېتىس (♉) — 金牛宫؛

ئەرەندىز (قوشكېزەك) — جەۋزا — بىلىزنېتىس (♊) — 双子宫؛

ياز پەسلىدە:

قۇچىق — سەرەتان — راك (♋) — 天蟹宫؛

ئارسلان — ئەسەد — لېۋ (♌) — 狮子宫؛

بۇغداي بېشى — سۇمبۇلە — دېۋا (♍) — 处女宫؛

كۈز پەسلىدە:

يا — قەۋس — ستىرېلېتىس (♐) — 人马宫؛

چايان — ئەقرەب — سكورپىئون (♏) — 天蝎宫؛

ئۇلگۇ — مىزان — ۋېسي (♎) — 天秤宫؛

قىش پەسلىدە:

ئوغلاق — جەدى — كوزېروگ ( ) — 磨羯宫；
سوغا (كۆنەك) — دەلۋ — ۋودولېي ( ) — 宝瓶宫；
بېلىق — هوت — رېبې ( ) — 双鱼宫；

يۇسۇپ خاس هاجىپ بۇ 12 بۇرجنى داستانىنىڭ 143 ـ بېيىتىدا تۆت زات ئاساسىدا ئىخچاملاپ، ئاسمان جىسىملىرى ۋە زېمىندىكى جىسىملارنى ئوخشاش سۈپەتلەشتۈرگەن. ئۇ مۇنداق يازغانىدى:

ئۇچى ئوت ئۇچى سۇۋ ئۇچى بولدى يەل
ئۇچى بولدى تۇپراق ئازۇن بولدى ئەل
[ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت،
ئۇچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇت.]

بۇنى تۆت زات، تۆت خۇسۇسىيەت، تۆت پەسىل بويىچە مۇنداق سخېملاشتۇرۇش مۇمكىن:

5) يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاستروماتىماتىكىلىق قارىشى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالەمنىڭ ماددىي تۈزۈلمە دەپ قارىغاچقا، ئۇ داستانىنىڭ 4383 ـ، 4384 ـ بەيتلىرىدا «ئىككى دۇنيا ئىشى ھېساب بىلەن بولۇر»، «ھېساب بۇزۇلسا دۇنيا بۇزۇلۇر» دېيىش بىلەن ئاسمان جىسىملىرى ھەرىكىتىدە ماتېماتىكىلىق ھېسابلاشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى. ئۇ نىسپىي مەنىدە پىفاگورنىڭ ئالەمنىڭ مىقدارنىي نېگىز قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى قاراشلىرىغا پائال يانداشقانىدى. ئۇ شۇڭا داستانىنىڭ 4376 ـ، 4377 ـ بەيتلىرىدا ئىلمى نۇجۇمنىڭ ئىنچىكە ھېساباتلىق ئىلىم ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالسا، 4381 ـ بەيتىدا «يەتتە قات پەلەكنى بىر تال چۆپتە تۇت» دەپ كۆرسەتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇلتۇزلارنىڭ ئاسمان بوشلۇقىدىكى يۇقىرى ـ تۆۋەن جايلىشىشى، غۇۋا ـ روشەنلىكى، مىدىرلىمايدىغان يول بەلگىسى بولۇشى ياكى سەييارىلىقى، جۈپ ياكى تاق ئائىلە («ئۆي»، «ئەۋ») ھاسىل قىلىشى ۋە بۇرجتا كۆرۈنۈشىنى ھېسابىي بولغان ھادىسە دەپ قارىدى. ئۇ ساتورىن بىلەن يۇپىتېرنىڭ يىللىق ئايلىنىش دەۋرىنى ھېسابلاپ چىقىپ، ساتورىننىڭ بۇرجتا تۇرۇشىنى ئىككى يىل سەككىز ئاي، يۇپىتېرنىڭ بۇرجتا تۇرۇشىنى 12 ئاي دەپ كۆرسەتكەن. بۇنى يەر شارىدىن 1 مىليارد 300 مىليون ۋە 620 مىليون كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بۇ پىلانېتلار ئۈستىدىكى ھازىرقى ھېسابقا سېلىشتۇرغاندا ساتورىننىڭ ئۇچ ئاي، يۇپىتېرنىڭ يېرىم ئاي پەرق چىقىقان، خالاس. بۇ ئەينى زامان شارائىتىدا قالتىس ئاستروماتېماتىكىلىق مۆجىزە ئىدى!

«قۇتادغۇ بىلىك» تە تىلغا ئېلىنغان ئالەم قاراشلىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرىنى چۈشىنىشتە

مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالماستىن، يەنە ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلمى نۇجۇم ۋە ئالەم تۈزۈلمىسى توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى چۈشىنىشتىمۇ تېپىلغۇسىز مەنبەلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

6. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىلاھىيەت قارىشى

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئىلاھىيەت كىتابى، قۇتقۇزغۇچى ياكى ئالەم ياراتقۇچى ھەققىدىكى دىنىي ئەسەر ئەمەسلىكىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدۇق. لېكىن تېماتىك ماۋزۇ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن بولسىمۇ، بۇ كىتابتا ئىلاھىيەت تىلغا ئېلىنغان ۋە مۇئەللىپ بۇ مەسىلە ئۈستىدە كلاسسىك پەلسەپىگە ئوخشاش تەبىئەت (فىزىكا)، ئىلاھىيەت (مېتافىزىكا) تەرتىپى بويىچە ئىزاھات بېشارە قىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك»تىكى ئىلاھىيەت قاراشلىرىنى تۆۋەندىكى بەش جەھەتتە مۇنداق ئىزاھلىماقچىمىز:

1) گەرچە «قۇتادغۇ بىلىك» بىلىم ۋە «خالايىق قۇتى» (ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەت) كىتابى بولسىمۇ، ئۇنىڭ مۇئەللىپى ئىسلامىيەت گۇللىگەن دەۋردە ياشىغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى مۇسۇلمان مۇتەپەككۇرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئۆز ئەسىرىنى ئەينى زامان كىتابەتچىلىك قائىدىسى بويىچە تەڭرىگە مەدھىيە ئوقۇشتىن باشلىغاندىن تاشقىرى، يەنە ئاڭ ۋە ئېتىقاد جەھەتتىمۇ مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ياراتقۇچى ۋە بىردىنبىر تەڭرى ئاللا ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئاللانىڭ ئەلچىسى («يالاۋاچ»)، دەۋەتچىسى («ئوقمچى»، «ساۋچى») ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قاراشلىرىغا ئىشەنچ بىلدۈرگەن، پىكىر مۇھاكىمىلىرى ھەم ھايات يولى زىددىيەت ۋە تېڭىرقاشقا دۇچ كەلگەندە، ئاللاغا سۆيۈنۈش بىلدۈرگەن. ئۇ

داستانىنىڭ 3 ـ بېيىتىدا مۇنداق يازىدۇ:

ياغىز يەر ياشىل كۆك كۇن ئاي بىرلە تۇن
تۆرۈتتى خەلايىق ئۆد ئۆدلەك بۇ كۇن
[قوڭۇر يەر، يېشىل كۆك، كۇن، ئاي بىرلە تۇن —
يارانتتى زامان، ۋاقىت، مەخلۇق ۋە كۇن.]

2) يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەڭرى بىلەن تەبىئەتنى بىرىنى ئەلا، بىرىنى پەس بىلىپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرىگە زىت قويىدىغان يېڭى پلاتونىزم ۋە كالامىزملىق قاراشلار بىلەن، تەڭرى ۋە تەبىئەتنى پارالىل ئىككى مەنبە قىلىپ كۆرسىتىدىغان دۇئالىزملىق قاراشلاردىن روشەن پەرقلىق ھالدا، تەڭرىنى تەبىئەت ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، تەڭرى ئىرادىسىنى تەبىئەت گارمۇنىيىسى ۋە تەبىئەت قانۇنلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، ئالەم بىنا قىلىشنى تۆت زات بىلەن بىرلەشتۇرۇپ ئىزاھلىغان. بۇ «ۋەھدەت ۋۇجۇد» (مەۋجۇتلۇقنىڭ بىردەكلىكى) — پانتېئىزملىق تۇپ قاراش ئىدى.

بۇنىڭ بىرىنچى قاتلىمى «تۆت تادۇ» بولۇپ، تۆت زات تەڭرىنىڭ ئالەم بىنا قىلىشى ۋە بىنا قىلىنغان ئالەمنى تۆت زاتنىڭ خاراكتېر ۋە خۇسۇسىيەتلىرى «ئاپتونومىيىسى» گە تاپشۇرۇپ بېرىشنىڭ ماددىي ئاساسى ئىدى. ئۇنىڭچە، مۇنداق ماددىي ئاساسسىز ئالەم بىنا قىلىش ھەققىدە سۆز ئېچىش قىيىن ئىدى.

بۇنىڭ ئىككىنچى قاتلىمى شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ زامان جەھەتتە ئىپتىداسى ۋە ئىنتىھاسى (باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش) يوقلۇق ۋە مەڭگۈلۈك بىلەن، مىقدار جەھەتتە ماكان ئۆلچىمى ۋە چېكى بولمىغان ئومۇمىي چەكسىزلىك ۋە مۇتلەقلىقنى ھەم تەڭرىنىڭ، ھەم تەبىئەت ئالىمىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى دەپ قارىدى. بۇ ھەقتە قەيۇم كەرىموف «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۆزبېكچە نۇسخىسىغا يازغان مۇقەددىمە ماقالىسىدە

مۇنداق دەيدۇ: «بۇ پان ئىلاھچىل تەلىماتىغا كۆرە، تەڭرى پۈتۈن تەبىئەت بىلەن سىڭىشىپ كەتكەن بولۇپ، تەبىئەتتىن تاشقىرى قانداقتۇر روھىي قۇدرەت مەۋجۇتلۇقى ھەقىقىدىكى تولىمۇ ئىدىئالىستىك قاراشقا نىسبەتەن بىرئاز ئىلغارلىققا ئىگە، ئۇنىڭدا ماتېرىيالىستىك چۈشەنچىنىڭ ئۇندۇرمىلىرى ساقلانغانىدى»[1]. داستاننىڭ 10 ـ، 8 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق دەيىلگەن:

سەزىكسىز بىر ئۆڭ سەن ئاي مەڭگۈ ئاچۇ
قاتىلماز قارىلماز ساقىشقا ساچۇ
[گۈمان يوقكى، بىر سەن، ئەي مەڭگۈ خۇدا،
ئۆزۈڭ ھەر نەچۈك سان ـ ساناق سىرتىدا.]
ئايا بىر بىرىكمەز ساڭا بىر ئادىن
قامۇغ ئاشنۇدا سەن سەن ئۆڭدۇن كەدىن
[ئەي بىر سەن، بىرىكمەس ساڭا باشقا بىر،
بۇرۇن سەن جىمىدىن، جىمىدىن ئاخىر.]

داستاننىڭ 19 ـ بەيىتىدا تەڭرى چۈشەنچىسىنى تەبىئەتنىڭ مۇتلەق كاتېگورىيىسى بولغان ماكانغا بىرلەشتۈرۈپ مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

ئورۇن ئول تۆرۈتتى ئورۇن يوق ئاڭار
ئانىڭسىز ئورۇن يوق پۈتۈن بول مۇڭار

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى (قۇتادغۇ بىلىك، ھەققىدە»، 181 ـ بەتكە، جۇملىدىن ئۇنىڭ «ئىلىك بەدىئىي داستان» ناملىق تەپسىلات كىتابى (ئۆزبېكىستان «پەن» نەشرىياتى، 1976 ـ يىل نەشرى) 31 ـ بەتكە قارالسۇن.

[ئورۇن ئول ياراتتى، ئورۇن يوق ئاڭا،
ئۇنىڭسىز ئورۇن يوق، ئىشەنگىن بۇڭا.]

شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەركى، مۇئەللىپ ئۆز داستانىنىڭ 20 ـ بەيىتىدا تەڭرى ئارقىلىق تەبىئەتنى ئىسپاتلاش يولىنى ئەمەس، بەلكى تەبىئەتتىكى بارلىق رېئال مەۋجۇدىيەتلەر ئارقىلىق تەڭرىنى ئىسپاتلاش يولىنى تۇتقان.

ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

ئاي سىرقا ياقسا ئاي كۆڭۈلكە ئەدىز
تانۇق ئول ساڭا بارچا سۇرەت بەدىز
[ئەي سىرغا يېقسا، ئەي كۆڭۈلگە ئەزىز،
گۈۋادۇر ساڭا بارچە سۇرەت ۋە ئىز.]

بۇنىڭدىكى ئۇچىنچى قاتلام شۇكى، تەڭرىنى تەبىئەتتىكى زىددىيەتلىك قۇتۇپ ۋە ھادىسىلەرنى، بولۇپمۇ ئالەمنىڭ ئاساسى بولغان تۆت زات ۋە ئۇنىڭ تۆت خۇسۇسىيىتىنى بىرەكلىك («ئۆزلى»)، گارمۇنىيەلىك («ياراشقىلى»)، قانۇنىيەتلىك («تۇزلى») ھالىتىگە كەلتۈرگۈچى، ئىزغا سالغۇچى دەيدىغان تەبىئەت ئىلاھچىلىقى نۇقتىسىنەزەردىن ئىبارەت. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەتتىكى مۇقەررەرلىكنى (مەسىلەن، تۇغۇلماقتىن ئۆلمەكلىكنىڭ مۇقەررەرلىكىنى، تۆت زات ۋە تۆت سۇپەت نورماللىقنىڭ بۇزۇلۇشىدىن كېسەللىك ياكى ئۆلۈمنىڭ مۇقەررەرلىكىنى، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ ۋە ھەرقايسى پەسىللەر ئالمىشىشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى) تەڭرى سۈپىتىدە ئىزاھلىغانلىقىمۇ تەڭرى بىلەن تەبىئەتنى بەلگىلىك دەرىجىدە بىرلەشتۈرۈپ قارىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. شائىر ئۆز داستانىنىڭ 6343 ـ، 6344 ـ بەيىتلىرىدىن تەشكىل تاپقان

رۇبائىيسىدا پىغانىڭ كۈلكىگە، قايغۇڭنىڭ خۇشاللىققا ئالمىشىشى ئۈستىدە سۆزلەپ، ئۆلۈمنى ئالەم قانۇنىيىتى سۈپىتىدە مۇنداق ئىزاھلايدۇ:

نەچە قادىغۇ ساقىنچ سەنى بۇلناسا
يانا ئوق كۈلەر كۆز نەچە يىغلاسا
ئازۇن ئۆتكۈسى بۇ تەلىمدە بەرۇ
ئەسىز ئەدگۈ ئەرتەر نەچە يىللاسا
[سېنى قانچە قىلسا ئەسىر قايغۇ - غەم،
كۈلەر بۇ كۆزۈڭ، يىغلىسا قانچە ھەم.
جاھان قانۇنى شۇ ئۆزۈندىن بۇيان،
ئۆتەر قانچە تۇرسا ھەم ياخشى - يامان.]

مۇنداق ئىدىيە «كۆلتېكىن ئابىدىسى» دە زامان بىلەن تەڭرىنى پاراللېللاشتۇرغان تەرىزدە: «ئۆد تەڭرى ياشار، كىشى ئوغلى قوب ئۆلگەلى تۇرمىش (زامان — تەڭرى ئۆلمەس، ئادەم بالىسى ئۆلىدۇ)» دەپ يېزىلغانىدى.

3) يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەڭرىنى شەكىل جەھەتتە ئىنسان قىياپىتىدەكى، ئىقتىدار جەھەتتە ئىنساندەكى ئىقتىدارلارنىڭ ھەممىسىنى ئەڭ يۇقىرى كامالەتتە ئىگىلىگۈچى تەڭرى روھىي مەۋجۇدات دەپ قارايدىغان ئانتروپومورفىزملىق [10] ۋە كالامىزملىق «ئىلمۇل سۇپەت» قاراشلىرىدىن مۇئەييەن پەرقلىق ھالدا مۇتەززىلىزملىق، ھەتتا پانتېئىزملىق كۆز قاراشىنى ئىپادىلىدى. شائىر ئۆز داستانىنىڭ 17 - 28 - بېيىتلىرىدا تەڭرىنىڭ ھېس - سەزگۈ ۋە تەسەۋۋۇر ئىقتىدارىدىن خالىي، باشقىچە ئېيتقاندا، روھىي ئىقتىدارىدىن خالىيلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ۋەھالەنكى، سەزگۈ، ھېس ۋە تەسەۋۋۇر ھەرقانداق بىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتىدىن ئىبارەتتۇر. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

يورىماز نە ياتماز ئۇدىماز ئودۇغ
نە مەڭزەگ نە ياڭزاغ كۆتۈرمەز بودۇغ
[ئۇ يۇرمەس، ئۇ ياتماس، ئويغاق، ئۇخلىماس،
ئۇنىڭدىن يىراقتۇر تەسەۋۋۇر - قىياس.]
ئاي مۇڭسۇز ئىدىم سەن بۇ مۇڭلۇغ قۇلۇغ
سۇيۇرقاپ كەچۈرگىل يازۇقىن قامۇغ
[بۇ مۇڭلۇق قۇلۇڭنى، ئەي مۇڭسىز ئىگەم،
كەچۈرگىن گۇناھىنى ئەيلەپ كەرەم.]

مەلۇمكى، فىيىبرباخ «بەخت - سائادەت ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە: «قەيەردە ھېس - تۇيغۇ بولمىسا، شۇ يەردە بەخت ۋە بەختسىزلىك، خۇشاللىق ۋە مۇڭ، ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ پەرقى بولمايدۇ. شۇ يەردە ئەخلاقمۇ بولمايدۇ»[1] دەيدۇ. ئۇ «خرىستىئان دىنىنىڭ ماھىيىتى» ناملىق كىتابىدا تېخىمۇ روشەن ھالدا: پەقەت ھېسسىيات ئىنكار قىلىنىدىكەن، تەڭرىمۇ ئىنكار قىلىنىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەڭرىنى قايغۇ - مۇڭ قاتارلىق ھېسسىياتتىن خالىي بولغان مۇتلەق ۋە بىردەكلىككە ئىگە چەكسىز مەۋجۇدىيەت سۈپىتىدە ئىزاھلىشى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن بىر ئىلغارلىق ئىدى.

ئەلۋەتتە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، پلاتوننىڭ تەڭرىنى مۇتلەق «ئىدىيائال چۈشەنچە»، تەبىئەتنى ئۇنىڭ شولىسى، سۈرىتى دەيدىغان ئوبيېكتىپ ئىدىيائالىزملىق كۆز قاراش ئاساسىدىن چىقىپ كېتەلمىگەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، داستاننىڭ 4781 - بېيىتىدا تەڭرىنىڭ ئىسپاتى بولغان رېئال ماددىي سۈرەت ۋە نىشانلاردىن مۇستەسنا بولغان تەڭرىنى، ئىستىقامەتكە ئۆمۈر بويى بېرىلگەن سوپى - زاھىتلارنىڭمۇ كۆرمىگەنلىكىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

① «فىيىبرباخ پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، I توم، 536 - بەت.

ئىدىمنى تىلەرمەن ئۆزۈم ئۈسى يوق
نىشانىن بۇلۇر مەن كۆرۈگلىسى يوق
[ئىگەمنى ئىستەيمەن، كۆزدە ئۇيقۇم يوق،
تاپسامۇ نىشانىن، ھېچ كۆرگۈنۈم يوق.]

4) يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئىزچىل ۋە غايەت كاتتا سەھىپە بىلەن راتسىئونالىزم پرىنسىپلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇ بۇ جەھەتتە ئىسلام كالامىزمى تەرىپىدىن «بۆلۈنۈپ چىققانلار» دەپ چەكلەنگەن مۇتەززىلىزمنىڭ ھەممىنى ئىنسان ئەقىل - تەپەككۇرىنى ئۆلچەم قىلىپ ئىزاھلاش تەشەببۇسلىرى بىلەن بىردەك پىكىردە بولغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىككى دۇنيا ۋە ياخشىلىق قىلىش («ئەدگۈ قىلىنچ») بىلەن ئىبادەت قىلىش («تابۇغ») مەسىلىلىرىدىمۇ راتسىئونالىزم پرىنسىپلىرىغا ھامىيلىق قىلغان. ئۇ تۈركىيە ئالىمى كاپسوغلۇ دېگەندەك: «ئۇ ئاقىۋەتنى ئەقىل بىلەن قىياسلاندۇرۇپ سېلىشتۇرغان، تەقدىرچىلىك چۈشەنچىسى بىلەن ئەمەس، ئەقىلگە لايىق چۈشەنچىلەر بىلەن ئىنسان بەختى ھەققىدە ئىزدەنگەن، ئىجتىمائىي تەبىقىلەرگىمۇ ئەقىل بىلەن مۇئامىلە قىلىشنى ئۇتتۇرىغا قويغان»[1].

تەڭرىگە ئىستىقامەت قىلىشتىمۇ، خۇددى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئاكادېمىكى س. ن. ئىۋانوف ئېيتقاندەك ئىككى خىل بولىدۇ، بىرى «ئۆزى ئۈچۈن»، يەنە بىرى «باشقىلار بەختى ئۈچۈن» ئىستىقامەت قىلىش سىياقىدا پەرقلەندۈرگەن[2]. ئۇ قۇرۇق ئىبادەت بىلەن تەڭرىنىڭ رەھمىتىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ؛ خۇدالىق يولى قۇرۇق، نوقۇل ئۆزى ئۈچۈن ئىبادەت بىلەن چەكلەنمەيدۇ؛ ياخشىلىق قىلىش ئىبادەت قىلىشتىن كەڭ

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 133 — 135 - بەتلەر.
② يۇقىرىقى كىتاب، 35 - بەت.

ۋە ئۇستۇن چۈشەنچە؛ دىن ئۆزىمۇ رېئال دۇنيا («كۆزۈنۈر ئاڭ ۇن») دىن ۋاز كېچىشنى تەلەپ قىلمايدۇ، ھاياتلىقنى، رېئال دۇنيا پائالىيەتچانلىقىنى دىنغا قارام ۋە قۇربان قىلماسلىق لازىم دەپ قارىغان. ئۇ غەيرىي دىنىي پەنلەر ۋە تەدبىرلەر توغرىسىدا — تەبىئەت پەنلىرى، ئىنسان تەپەككۇرى، قانۇن ۋە سىياسەت توغرىسىدا توختالغاندا، بۇ جەھەتتىكى تەشەببۇسكارلىق، غەيۇرلۇقىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەكتىلىگەن.

5) يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىلاھىيەت قاراشلىرى ئاساسەن ئۇيغۇرچە ئىبارىلەر ۋە چۈشەنچىلەر بىلەن ئىزاھلانغان. بۇنى بىرقانچە نۇقتىغا بۆلۈپ بايان قىلىمىز:

بىرىنچى نۇقتا شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاللا — تەڭرى ئىبارىسىنى گەرچە پۈتۈن داستاندا 235 قېتىم تىلغا ئالغان بولسىمۇ، 173 ئورۇندا «بايات»، 26 ئورۇندا «تەڭرى»، 21 ئورۇندا «ئىدى» دەپ، جەمئىي 220 ئورۇندا قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىياچە ئەنئەنىۋى نام بىلەن تىلغا ئالغان، پەقەت ئالتە ئورۇندا «ئىلاھ» (ئەل ئىلاھ، ئاللا)، توققۇز ئورۇندا «رەب» دەپ ئاتىغان. ئۇ ھەتتا «قۇرئان» دىكى «بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم» ئىبارىسىدىن ئۇيغۇرچە مەنىسى بىلەن مۇنداق بېيىت تۇزگەن:

بايات ئاتى بىرلە سۆزۈگ باشلادىم
تۆرۈتگەن ئىگىدگەن كەچۈرگەن ئىدىم

بۇ «بايات نامى بىلەن سۆزۈم باشلىدىم، ياراتقان، يۆلىگەن، كەچۈرگەن ئىگەم» دېگەن سۆز[1]. «بايات» ئىبارىسى ئارغۇچە — غەربىي ئۇيغۇرچە سۆز

---

① بەزى كىتابلار «تۆرۈتگەن» (ياراتقان) ئىبارىسىنى «ئايغۇچى» (مەسلىھەتچى) قىلىپ، خاتا يەشكەن. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا: «قاغانى ئەلپ ئېرمىش، ئايغۇچىسى بىلگە ئېرمىش» (قاغانى قەھرىمان، مەسلىھەتچىسى، ۋەزىرى دانىشمەن ئىدى) دېگەن سۆز بار.

بولۇپ، قەدىمكى ئوغۇز قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ بىرىنىڭ ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان نامى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئىبارە ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا ئۇچرىمايدۇ.

«تەڭرى» - كۆكتەڭرى — شامانىزم ئالمي مۇئەككىلى بولۇپ، «ئورخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى» ۋە «تۇرپان تېكىستلىرى» دە كۆپلەپ تىلغا ئېلىنغان.

«ئىدى» ئىبارىسى «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»، لېكوك ئېلان قىلغان 30 بەتلىك «قوچۇ مانى تېكىستلىرى» دە «ئىگە»، «ئىگىسى» مەنىسىدە كەلگەن. مەسىلەن، «ئۆتۈكەن يىشىدا يېگ ئىدى يوق ئېرمىش» (ئۆتۈكەن ۋادىسىدا ياخشى خوجا يوق ئىدى)، «قۇتلۇغ بولسۇن بۇ بىتىگ ئىدىسى» (بۇ كىتاب ئىگىسى قۇتلۇق بولسۇن) دېگەندەك. ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تە «ئىگەم» مەنىسىدە كەلگەن. مەسىلەن، «ئاي يېر كۆك ئىدىسى» (ئەي يەر - ئاسمان ئىگىسى)، «قۇلۇڭ مېن ئىدىم سېن» (قۇلۇڭ مەن، ئىگەم سەن) دېگەندەك.

«ئىلاھ» ۋە «رەب» ئىبارىلىرى «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانلىرىدا كۆزگە چېلىقىدۇ، خالاس. بۇ ھال، ئۇيغۇر مەدەنىيىتە ئەنئەنىسىدىكى بىر مۇھىم ئاڭنى ئەكس ئېتىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا سىرتتىن كىرگەن دىنىي مۇئەككەللەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە ماسلاشتۇرۇپ، قاتلاملاشتۇرۇپ قوبۇل قىلغان. مەسىلەن، «تەڭرى تەڭرىسى خورمۇزدا»، «تەڭرى تەڭرىسى مانى بورخان»، «ئىركەن ئىندرا»، «قۇت تەڭرى قاتۇن» دېگەندەك.

ئىككىنچى نۆۋەتا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «كۈن» ئىبارىسىنى ئىلگىرىكىدەك «كۈن تەڭرى»، «كۈن قۇتى» دەپ ئىلاھىي سۈپەتتە ئەمەس، رەسمىي ئاسمان جىسىملىرى سۈپىتىدە ئىزاھلىغان ۋە ئۇنى «كۈنتۇغدى ئىلىگ» نامىدا دانىشمەن پادىشاھ قىلىپ ئوبرازلاشتۇرغان. بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نى «تۇرپان تېكىستلىرى» ۋە «ئورخۇن - يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»

سىستېمىسىدىكى ھۆججەتلەردىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرغان ئالامەتلەردىن بىرى.

ئۇچىنچى نۇقتا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئىدىيىلىرىنى خۇددى كاپسوغلو توغرا بايقىغاندەك[1]: «قۇرئان»، ھەدىس دەستۇرلىرى ياكى پەيغەمبەر تەپەككۇرى بىلەن ئالاقىسىز بولغان ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر ماقال ـ تەمسىللىرى، ئەقلىيە سۆزلىرى بىلەن چۈشەندۇرگەن ۋە نۇرلاندۇرغان. ئەپسۇسلىنار-لىقى شۇكى، «ئۆتىگەن بېگى»، «ئىلى بېگى»، «ئېلى بىتىكچىسى»، «ئۇچ ئوردا خانى» قاتارلىق ھېكمەت تەسىنىپچىلار ھەققىدە مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ھېچقانداق ساقلانغان يادىكارلىق تېپىلمىدى.

تۆتىنچى نۇقتا شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەڭرىنىڭ ئالەم بىنا قىلىشىنى ئىسلام ۋە پلاتونىزمچىلىق قاراشلىرىغا ئورتاق بولغان «بەرقى تەجەللى» (جۇش ئۇرۇپ چىقىش) يولىدا ئىزاھلىماستىن، بەلكى خۇددى قۇرباندىن ۋەلىي كرورانى ئېيتقاندەك[2] قەدىمكى ئاريانچە «ئاس»، «بوۋ» (بار، بول) ئالەم بىنا چۈشەنچىسىگە يېقىنلاپ، داستاننىڭ 4 ـ بېيىتىدا مۇنداق يازغان:

تىلەدى تۆرۈتتى بۇ بولمىش قامۇغ
بىر ئۆك بول تەدى بولدى تولمىش قامۇغ
[ئۇ خالاپ ياراتتى، يارالدى پۈتۈن،
ئۇ «بار بول» دېگەندە بار بولدى پۈتۈن[3].]

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى قۇتادغۇ بىلىك، ھەققىدە»، 133 ـ، 135 ـ بەتلەر.

② «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىل 6 ـ سان، 18 ـ بەت.

③ يەشمىسى ئەسلى بويىچە تۆزىتىلدى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە دىنشۇناس ئۆلىمالارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىش، جۇملىدىن، ھەتتا پەيغەمبەر ئەۋلادى بولغاندىمۇ ناچار ئىش قىلسا سۇرۇشتۇروش تىلغا ئېلىنغان. ئۇ داستانىنىڭ 4340 ـ بەيىتىدا مۇنداق دېگەن:

ئىچىن ئىرتەمەگىل يا قىلقىن تۆزىن
مەگەر تىلدە تەڭسىز يورىتسا سۆزىن
[سۇرۇشتۇرمە ئىچ ھەم تېشى، ئەسلىنى،
ناچار سۆزلىسە گەر، سۇرۇشتۇر ئۇنى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 12 ـ بەيىتىدا:

بارىڭ بەلگۈلۈگ سەن كۇن ئاي تەگ يارۇق
نە تەگلىككە يەتكۇ كۆڭۈل ئۆگدە يوق
[ئېرۇر بارلىقىڭ كۇن ۋە ئايدەك يورۇق،
تېگىڭگە يەتكۇچى كۆڭۈل ـ ئەقىل يوق.]

دەپ، تەڭرى ھەققىدە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ پىكىر قىلىشتىن باش تارتقان.

7. «قۇتادغۇ بىلىك»تە روھىي ھادىسىلەر قارىشى

كلاسسىك گرېك پەلسەپىسىدە روھىيەت خاس تېما ھېسابلانغاندى. ئارستوتېل «روھ ھەققىدە» ناملىق مەخسۇس ئەسەر يازغان ۋە ياۋروپا فونومونولوگىيىسى (روھىي ھادىسىلەر ئىلمى) ۋە نەزەريىۋى پسىخولوگىيىسىگە ئاساس سالغاندى. شەرق ئارستوتېلى — ئۇيغۇر قارلۇق پەيلاسوپى فارابى ئارستوتېلنىڭ يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسىرى ئۇستىدە شەرھى تەلقىن قىلغان ۋە ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش ئېلىپ بېرىپ ئۆزىنىڭ «ئەنىەفەس» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىققان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئىلىم ھەزىنە قامۇس كىتابىدا ئۇتتۇرا ئەسىردىكى يىرىك مۇتەپەككۇر — پىسخولوگ سۇپىتىدە مەيدانغا چىقتى. «غەرب مەركەزلىك» نەزەريىسى سەلبىي تەسىرى تۇپەيلى فارابى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرلەردىن ھالقىغان باشقا ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى قاتاردا، بۇ جەھەتتىكى تۆھپىلىرى روھىيەت پەنلىرى تارىخىدىن مۇناسىپ قانۇنىي ئورنىغا قويۇلغىنى يوق. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ روھىي ھادىسىلەر قارىشى روھىيەتنى ئىنسان بەدىنى ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتقا باغلاپ ئىزاھلاش، مېڭە ۋە سەزگۈ ئەزالىرىنى روھىي پائالىيەتنىڭ مەركىزى ۋە سىگنال سىستېمىسى دەپ بىلىش، پېرسونال (ئىندىۋىدۇئال) پسىخىك ئالامەتلەرنى تىلغا ئېلىش، چۈش سىرىنى ماتېرىيالىستىك يۇنىلىشتە يېشىش، شەخسىنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىسىنى تەكىتلەش، ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى سۇپەتلىرى ۋە روھىي قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاش توغرىسىدا گۇمانسىتىك تەشەببۇستا بولۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تەتقىق قىلىشى يولىدىكى قەيسەر بىر قەدەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بىرىنچى نۇقتا: روھ — بەدەننىڭ ھاسىلىسى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ روھ ھەققىدە توختالغاندا، پلاتوننىڭ «مۇتلەق روھ»، «ئالەم روھى» دېگەندەك ئوبىيېكتىپ ئىدىيالىستىك، غەيرىي ئىنسانىي، غەيرىي جىسمانىي روھىيەت قاراشلىرى ئاساسىدىن خالىي ھالدا، روھىي ھادىسىلەرنى ئىنسان بەدىنىنىڭ مەھسۇلى دەپ قارىدى. «ئۇنىڭ بەدەن بىلەن روھنىڭ ئۆزئارا نىسبىتى ھەققىدىكى قاراشلىرى فارابى، ئىبىن سىنا، ئىبىن رۇشدلارنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك قاراشلىرىغا يېقىن»[1] (ئەزىز نارىنبايوف)، ئۇ بۇ قاراشنى كۆپ جەھەتلەر ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرگەن.

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 292 - بەت.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «تۇغۇلماق» ، «ئۆلمەك» تىن ئىبارەت ئىلمىي ۋە دىنىي قاراشلار ئۈچۈن ئىختىلاپى بولمىغان مۇقەررەر ھادىسىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىردىنلا ئەينى زامان ئىدىئولوگىيىسى نەزەردە غايەت زور ۋە كەسكىن تېما بولغان ئۆلگەندىن كېيىن قايتا تىرىلىش ـ تىرىلمەسلىك، بارچە روھىي ئىقتىدارنىڭ ساقلىنىش ـ ساقلانماسلىقى مەسىلىسىگە بۇرۇلىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 6146 ـ ، 5416 ـ ، 6297 ـ بەيىتلىرىدا بۇ مەسلىگە مۇتداق يانداشىدۇ:

نەچە مىڭ ياشاسا ئۆز ئۆلگۈ تۇرۇر
ئۇلاشمىش ئەت ئۆزلەر ئۇزۇلگۈ تۇرۇر
[نەچچە مىڭ ياشىسا، ئۆز ئۆلگۈچىدۇر،
ئۇلانغان ئەزالار ئۇزۇلگۈچىدۇر.]
تاپ ئەردى يانا بۇ ئۆلۈمدە باسا
قارا يەر قاتىندا ئۆلۈپ ئوپراسا
[بەس ئەردى ئۆلۈمدىن كېيىنلا يانا،
قارا يەر قېتىدا چىرىمەك مانا.]
ئول ئەۋرە يانا يانغۇ ئەرمەز بەرۇ
ساڭا ھەم ماڭا بارغۇ تەرك ئول نارۇ
[ئۇ قايتىپ كەلگۈچى ئەمەستۇر يانا،
سەن ھەم بىزمۇ قايتىپ كېتەرمىز مانا.]

شۇنى تىلغا ئېلىش لازىمكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇخىل ئىما ـ ئىشارەتلىك ئىلغار كۆز قاراشلىرى گەرچە پۈتۈنلەي ئاشكارا تەلىمات دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن بولسىمۇ، ئۇ ئەينى زامان روھانىيەتچىلىكى ئۈچۈن «دىننىڭ مەخپىيەتى بولغان ئادەم» نىڭ ئىلاھىيەتچىلىك تەرىپىدىن كۈچەپ بۇرمىلانغان «مەخپىيەتى» — «روھنىڭ ئۆلمەسلىكى» ئەقىدىسىگە ئۆكتە قىلغان. ۋەھالەنكى، فارابىنىڭ «شەخسنىڭ روھى بىلەن ئۇنىڭ

بەدىننى بىرلەشتۇرۇپ قارىغانلىقى تۈپەيلى ئىسلام زاھىتلىرى تەرىپىدىن تەڭرىگە ئىشەنمەسلىكتە ئەيىبلەنگەنلىكى تاسادىپ ئەمەس ئىدى»[1]. فارابى بىر شېئىرىدا مۇنداق يازغانىدى:

«تەبىئەت جىنسىسىز ئۆز جىنسىمىزغا قايتقۇمىز ئەمدى.»

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەنە داستانىنىڭ 294 ـ، 1839 ـ بېيىتلىرىدا روھىي ئىقتىدارنىڭ پەقەت تىرىكتە بولىدىغانلىقىنى، ھەتتا ئەقىللىق كىشىمۇ بەدەننىڭ قېرىشى بىلەن روھىي ئىقتىدارىدا سۇسلىشىدىغانلىقىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ:

ئۇقۇشلۇغ كىشى كۆر قارىسا مۇنار
ئۇقۇش كەتتى تەپ ھەم قەلەم مە تىنار
[ئەقىللىق كىشى ھەم قېرىسا ئازار،
ئەقىل كەتتى دەپ ھەم قەلەمۇ تىنار.]
ئوقۇشسۇز ئۆلۈگ ئول ئۇقۇشلۇغ تىرىگ
[ئەقىللىق تىرىكتۇر، ئەقىلسىز ئۆلۈك.]

ئۇ يەنە روھنىڭ مەنىۋى مەزمۇن ۋە سۈپىتىگە تۆت زات، تۆت خىلىت، تۆت مىزاج بىلەن ئالاقىدار كونكرېت ئادەم بەدەن ھالىتىنىڭ تەسىرىنى، شۇنىڭدىن ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە تەلىم ـ تەربىيىنىڭ تەسىرىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. بۇ ھەقتە ئالاقىدار ئورۇنلاردا تەپسىلات بېرىلمىز.

ئىككىنچى نۇقتا: مېڭە — كۆڭۈل قەسىرىسى

دەرھەقىقەت، ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا

---

① دونىكىن، مىتىن قاتارلىقلار: «پەلسەپە تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، I توم، 258 ـ بەت.

قەدىمكى ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدا كۆڭۈل — ھېس ۋە تەپەككۇر توغرىسىدا كۆپلىگەن مەنبەلەر ساقلانغان. بىز «ئوغۇزنامە»، تۇرپاندىن تېپىلغان «بەش پارچە تېببىي تېكىست»، «تۇرپان تېكىستلىرى»، «ئالتۇن يارۇغ»، «قۇتادغۇ بىلىك»، ئولدېنبۇرگ تاپقان XIII ئەسىرگە ئائىت «قانۇن ۋەسىقە ھۆججەتلىرى» قاتارلىقلاردا ئوخشىمىغان نۇقتىدىن «كۆڭۈل» كاتېگورىيىسى مۇھاكىمە قىلىنغانلىقىنى كۆرىمىز. «ئالتۇن يارۇغ»دا ئېستېتىك كاتېگورىيە «كۆڭۈل ئاچماق» بىلەن يىغىنچاك كاتېگورىيە ئاڭ — «كۆڭۈل بىلىگ» تىلغا ئېلىنغان. ۋەھالەنكى، «ئالتۇن يارۇغ»دا تەپەككۇر ئورگىنى بۇددىزم قاراشلىرى تەسىرىدە «كۆڭۈل قاچىغ» دەپ، «تۇرپان تېكىستلىرى»دە كۆڭۈل ئورگىنى «كۆڭۈل — يۇرەك» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. «كۆڭۈل قاچىغ» بۇددىزمدا گۇناھتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قاچۇرۇلىدىغان سەزگۈلەردىن بىرى ۋە ئاساسلىقى دەپ قارالغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 2797 ـ، 2472 ـ، 2795 ـ بەيىتلىرىدا كۆڭۈل بىلەن يەتتە ئەزا باشقۇرۇلىدىغانلىقى، كۆڭۈل بولمىغاندا ئىنسان قۇرۇق ھەيكەلدەك بولۇپ قالىدىغانلىقىنى مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

ئەت ئۆز يەتى ئەندام كۆڭۈلگە ئۇدار
كۆڭۈل بىرلە يالڭۇق ئاغىر يۈك يۈدەر
[ۋۇجۇد، يەتتە ئەزا كۆڭۈلگە باقار،
كۆڭۈل بىرلە ئىنسان ئېغىر يۈك ئالار.]
كۆڭۈلسۈز كىشىلەر قۇرۇغ كەپ بولۇر
كۆڭۈل بىرلە يالڭۇق قامۇغ ئىش قىلۇر
[كۆڭۈلسىز كىشى بىر ھەيكەلدۇر قۇرۇق،
قىلۇر ئىشنى ئىنسان كۆڭۈلله تولۇق.]

كۆڭۈل بەگ تۇرۇر يەتى ئەندام ئۆزە
بەگى باشلاسا بودنى يۈگرۈر تۇزە
[كۆڭۈل يەتتە ئەزا ئۆزە ھۆكۈمران،
يۈگۈرەر ئەل چوقۇم، باشلاپ ماڭسا خان.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ كۆڭۈلنىڭ جايلاشقان ئورنى مەسىلىسىدە مېڭ زى ۋە ئارستوتېل قاتارلىق قەدىمكى شەرق ـ غەرب پەيلاسوپلىرىنىڭ «يۇرەك» نەزەريىسىدىن پەرقلىق ھالدا فارابى ۋە ئىبىن سىنانىڭ «مېڭە» قاراشلىرىنى راۋاجلاندۇرغان. گەرچە تۇرپاندىن تېپىلغان «ئۇيغۇرچە تېببىي تېكىست» تە: «قال ئىت تارتمىش كىشكە ئۇلارنىڭ مېيىسىن يېسەر ئىدگۈ بولۇر» (غالجىر ئىت چىشلىگەن كىشىگە ئۇلار مېڭىسى پايدا قىلىدۇ) دېيىلگەن بولسىمۇ، بۇ تېببىي — دورا كاتېگورىيىسىدىكى رېتسېپ ئىدى، خالاس.

مېڭە ھەققىدە فارابى توختالغان. ئۇ مېڭىنى نەفسانى (روھىي) ئىقتىدارنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان[1]. ئىبىن سىنا «ئەلقانۇن فىت تېب» ناملىق ئەسىرىدە: نەفسانى قۇۋۋەتنىڭ ئورنى ۋە تەسىر پەيدا قىلىدىغان جايى مېڭە، دەپ كۆرسەتكەن[2]. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەينى زامانداتېخى يېڭى ئىلمىي ئىختىرا بولغان بۇ مەسىلىنى پادىشاھ كۈنتۇغدىغا ئۆگدۈلمىشىنىڭ تونۇشتۇرۇپ، چۈشەندۈرۈشى شەكلىدە ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ داستانىنىڭ 1834 ـ، 1836 ـ، 1840 ـ بېيىتىلمىرىدا كۈنتۇغدىنىڭ سوئالىي،

① م. خەيرۇللايوف: «ئويغىنىش دەۋرى ۋە شەرق مۇتەپەككۇرى»، 1971 ـ يىل تاشكەنت نەشرى، 217 ـ بەت.

② ئىبىن سىنا: «ئەلقانۇن فىت تېب»، 1954 ـ يىل تاشكەنت نەشرى، 35 ـ بەت.

ئۆگدۇلمەشنىڭ جاۋابى تەرىقىسىدە مۇنداق يازغان:

نەگۇ ئول ئۇقۇش ئورنى قايدا تۇرۇر
قايۇدىن قوپار قوپسا قايدا بارۇر
[نىچۇكتۇر ئەقىل ئۇ، ئورنى قايدادۇر؟
قەيەردىن چىقار ئۇ، قەيەرگە بارۇر.]
ئۇقۇش ئورنى ئۇستۇن مەكىدە تۇرۇر
ئاغىر نەڭ ئۇچۇن ئورنى باشتا ئەرۇر
[ئەقىل ئورنى ئۇستۇن مېڭىدە تۇرۇر،
قىممەتلىكىدىن ئورنى باشتا بولۇر.]
قاراڭغۇ ئەۋ ئول بۇ كىشى تۇن سانى
ئۇقۇش بىر يۇلا تەگ يارۇتۇر ئانى
[كىشى تۇن كەبى بىر قاراڭغۇ ئۆيدۇر،
ئەقىل بىر چىراغدەك ئۇنى يورۇتۇر.]

ئۇچىنچى نۇقتا: چۇش — ھايات ۋە تۇرمۇشنىڭ شولىسى ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى چۇش يۇغىرىش (چۇشكە تەبىر بېرىش) ئادىتى بولغانىدى. ۋ. تومسىن بىلەن ئا. ستەيىن دۇنخۇاڭدىن تاپقان 104 بەتلىك «ئىرق بىتىگ» دە: «بۇ ئىرق بىتىگ ئىدگۇئول» (بۇ تەبىرنامە ياخشى) دەپ يېزىلغان ۋە ئەنئەنىۋى چۇش تەبىرلىرى جەملەنگەن. ئەمما، يۇسۇپ خاس ھاجىپ شامان پېرىخۇنلىرىنىڭ ئەرۋاھقا ياكى زەردۇشت يۇلتۇز كۆرۈمچىلىرىنىڭ يۇلتۇز ئەھكاملىرىغا ۋە ياكى ئىسلام چۇش جورىغۇچىلىرىنىڭ تەقدىر ـ قىسمەتكە باغلاپ چۇشكە تەبىر بېرىش تارىخىغا خاتىمە بېرىپ، چۇشتىن ئىبارەت بۇ سېھىرلىك تېپىشماقنىڭ ئىلمىي ئاچقۇچىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ۋەھالەنكى، فارابى چۇشەشنى تەسەۋۋۇر — ئوبرازلارنى قايتا قۇراشتۇرۇش جەريانى دەپ قارىغان. روشەنكى، مۇنداق قايتا قۇراشتۇرۇش جەريانىي تولاراق ئويغاق ۋاقىتلاردا يۈز بېرىدۇ. گەرچە

چۈشەشتىمۇ مۇنداق ھادىسە يۈز بەرسىمۇ، ئۇ تاسادىپىي بولۇپ، بۇ چۈش توغرىلىق خاس چۈشەنچە تىكلەشكە كۆپ يېتەرسىزلىك قىلاتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ 4366 ـ بەيىتىدا چۈش تەرىپى مەسىلىسىنى تۇنجى بولۇپ بىر ئىلىم دەپ كۆرسەتتى ۋە بۇ مەسىلىگە تۆت باب سەھىپە ئاجرىتىپ بايان قىلدى. بۇ چۈششۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى مۇنداق يازىدۇ:

تاقى بىر بىلىك كۆر بۇ تۈش ئىلمى ئول
تۈشەسە يورۇغلى ئاچار ئەدگۈ يول
[يەنە بىر ئىلىمدۇر بۇ چۈش ئىلمى ئول،
چۈشسەڭ، ئۆرۈچى ئاچار ياخشى يول.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ چۈش تەرىپى مەسىلىسىنى ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىن ئىزاھلىغان، تەقدىرچىلىك ۋە خۇراپىي قاراشلارغا ئېنىق رەددىيە بەرگەن، ئۆزىنىڭ چۈش ھەربىر شەخسىنىڭ كونكرېت جىسمانىي ئەھۋالى ۋە تۇرمۇش ئەھۋالىغا باغلىق بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىلمىي، ماتېرىيالىستىك قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ داستانىنىڭ 5988 ـ، 5989 ـ بەيىتلىرىدا ئودغۇرمىشنىڭ چۈشكە تەقدىرچىلىك ئاساسىدا خاتا قارىغانلىقىنى رەت قىلىپ ئاۋۇال ئودغۇرمىش، كېيىن ئۆگدۈلمىش تىلىدىن مۇنداق يازغان:

بايات ئەدگۈ ئەسىز يورىتسا قەزا
يورىتۇر ئانى ياتسا تۇنلە ئۇدا
[يامان ـ ياخشى قازانى بىلدۇرسە خۇدا،
ئايان ئەيلەر ئۇنى ياتسا ئۇيقۇدا.]
يانۇت بەردى ئۆگدۈلمىش ئايدى بۇ سۆز

يەمە ئەدگۈ ئەرمەز ئايا كۆڭلى تۇر
[جاۋاب بېرىپ ئۆگدۈلمىش، ئېيىنى: بۇ سۆز —
ھەم ياخشى ئەمەسۇر، ئايا كۆڭلى تۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ 6024 ـ، 6028 ـ بېيىتلىرىدا خان ـ ئەمەلدارلار بىلەن ئاددىي خەلقنىڭ چۈشىدە ۋە ھەربىر كونكرېت ئادەمنىڭ چۈشىدە پەرق بولىدىغانلىقىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

قارا ئام تۈشىگە يۆرۈگى ئادىن
ئادىن بولدى بەگلەر تۈشى كۆر ئادىن
[ئاۋامنىڭ چۈشىگە تەبىر بۆلەكتۇر،
بۆلەكتۇر بەگ چۈشىنىڭ تەبىرى، كۆر.]
كىشىگە كۆرۈپ يۆرلۈر ئەمدى بۇ تۈش
ئاڭار ياقشىغ ئەرسە ياغۇتۇر ئۇقۇش
[كىشىگە قارا چۈش تەبىرى بولۇر،
ئاڭا بولسا لايىق، ئەقىل چۈش ئۆرۈر.]

نو چۈشنىڭ ۋاقىت، غىزا، تۆت تادۇ، تۆت مىزاج (خىلىت) ۋە ئادەمنىڭ يېشى ھەم پەسىل بىلەن بولغان ئالاقىلىرى ئۈستىدە تەپسىلىي توختالغان. ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنى داستانىنىڭ 5996 ـ، 6005 ـ، 6006 ـ بېيىتلىرىدا مۇنداق تىلغا ئالغان:

كەچەكى تۈشۈڭكە يۆرۈگى ئادىن
يانار كۆرسە كۈندۈز كۆرۈگى ئادىن
[كېچىدىكى چۈش تەبىرى باشقادۇر،
يەنە كۆرسە كۈندۈز، ئۇ باشقا بولۇر.]
تەلىم تۈش بولۇر يەم ئىچمىكە بارىر
ياراغسىز يەمىش بولسا تەڭسىز كەلىر

[تالاي چۇشلەر بارکى، غىزاغا قارار،
ئۇ بولسا يارامسىز، چۇش خۇنۇك بولار.]
تاقى بىر تۇش ئول كۆر بۇيىل فەسلىگا
تادۇسى كۇچەنىپ بارىر ئەسلىگا
[يەنە بىر چۇشكى، ئۇ پەسلگە قارار،
كۇچەيسە تادۇسى ئاڭا ئۇ باقار.]

ئۇ داستانىنىڭ 6007 ـ، 6014 ـ بەيىتلىرىدا بۇ ھەقتە تەببىي مەسلىھەتلەر كۆرسەتكەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئارىلاش چۇشلەرنىڭ تەبىرى بولمايدۇ، دەپ كۆرسىتمىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» مۇئەللىپىنىڭ كۆرسىتىشىچە، چۇشتىنمۇ كۆرە ئۇنىڭغا تەبىر بېرىشنىڭ ئىنسانغا بولغان روھىي تەسىرى ناھايىتى چوڭ. چۇش تەبىرى ساغلام كىشىنى كېسەل قىلىشى، كېسەل كىشىنى داۋالاشقا مەنپەئەت يەتكۇزۇشى مۇمكىن (6004 ـ، 6029 ـ بەيىتلارغا قارالسۇن)، شۇنىڭ ئۇچۇن چۇش تەبىرىنى كۆپ تەرەپلىمە بىلىم ۋە ئەقىل تەلەپ قىلىدىغان ئىلىم دەپ قاراش لازىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مۇندىن توققۇز ئەسىر ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويغان بۇ قاراشلىرى يېقىنقى زامان نېرۋالوگىيىسى، كېسەللىك پسىخولوگىيىسى، روھىي كېسەللىك ئىلمى ۋە چۇش تەتقىقاتىنىڭ بارغانسېرى ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتقان تۇپ قاراش ۋە يۇنىلىشلىرى بىلەن بىردەك بولغان. فىرىئودنىڭ: ھەر كىمنىڭ چۇشى ئۇنىڭ ئىندىۋىدۇئال ئالامەتلىرىگە باغلىق، دېگەن قارىشىغا ئۇيغۇن بولغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دراماتىك داستان شەكلىدىكى بۇ ئەسىرىدە بايان ئارىسىدا يەنە كۆپلىگەن ئوبرازلىق بەيىتلار ئارقىلىق بۇ قارىشىنى ئېنىق ئىزچىللاشتۇرغان. دەرھەقىقەت،

بۇ چۈش ئىلمىنىڭ خاتىمىسى ئەمەس، پەقەت مۇقەددىمىسى ئىدى، ئەلۋەتتە.

تۆتىنچى نۇقتا: پېرسونال پسىخولوگىيە قاراشلىرى

«قۇتادغۇ بىلىك»تە روھىي ھادىسىنىڭ تەلىم ـ تەربىيە، ئىجتىمائىي مۇھىتقا بولغان مۇناسىۋىتى، مائارىپ پسىخولوگىيىسى مەسىلىلىرى؛ ھەربىر كىشىنىڭ خاراكتېرىدىكى پسىخىك پەرقلەر — پېرسونال پسىخولوگىيە مەسىلىلىرى؛ مۇھەببەت پسىخولوگىيىسى مەسىلىلىرى؛ مىللەتتىكى روھىي خۇنۇكلۇكلەرنى تازىلاپ، مىللىي روھنى ساغلاملاشتۇرۇش — جەمئىيەتشۇناسلىق پسىخولوگىيىسى مەسىلىلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك مۇھاكىمە ياكى ئۇزۇندىلەر ساقلانغان. بىز بۇ جەھەتتە ئالاقىدار تېمىلاردا ئىجتىمائىي ـ تەلىم نۇقتىسىدىن توختالغاچقا، بۇ يەردە ئۇنىڭ يەنە بىر قاتلام پسىخولوگىيىلىك مەنىدارلىقى مەۋجۇتلۇقىنى تەكىتلەش بىلەن چەكلىنىمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت ئاپپاراتلىرىدا ھەرخىل كەسىپىي خادىملار ئىقتىدارىغا پسىخىك ـ ئىندىۋىدۇئال شەرتلەر قويۇلۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ ئاچكۆزلۈك، يالغانچىلىق، چۈس مەجەزلىك ۋە ئۇياتنى بىلمەسلىك قاتارلىق پسىخىك تۇزۇلمىدىكى ئىللەتلەرنى قاتتىق سۆكىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 2205 ـ، 2206 ـ بەيىتلىرىدا «ئۇياتسىز كۆزىدە خۇنۇك بىر قاداق»، «ئېتىلمەس تۆشۈكتۇر ئۇياتسىز كۆزى» دەپ ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۆزىتىشلىرىدىن تېرەن يەكۈن چىقىرىدۇ. ئۇ 2003 ـ بەيىتىدا ئاچكۆزنى «بۇ ئاچلىقنى ئۆلسە قويار» دەپ كۆرسىتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ 4515 ـ، 4516 ـ، 1891 ـ، 1893 ـ، 1898 ـ، 1899 ـ، 1901 ـ، 1902 ـ بەيىتلىرىدا سۆيگۈ پسىخىك ئالامەتلىرى توغرىسىدا توختىلىدۇ. ئۇ بۇنىمۇ كۆرۈش

ۋە مۇھەببەت روھىيىتىنى بايقاش جەھەتتە ئىزاھلىغان. بېيىتلار مۇنداق:

كۆزۈن كۆرمەسە ئارزۇ قولماز كۆڭۈل
كۆزۈڭ كۆرسە كۆڭلۈڭ قولۇر ئاي ئوغۇل
[كۆزۈڭ كۆرمىسە گەر، تەلپۈنمەس كۆڭۈل،
كۆزۈڭ كۆرسە، كۆڭلۈڭ ئاغار، ئى ئوغۇل.]
كۆزۈڭنى كۆدەزگىل كۆڭۈل قولماغاي
كۆڭۈل قولماسا ئۆز بۇلۇن بولماغاي
[كۆزۈڭنى كۆزەتكىن، كۆڭۈل تارتمىغاي،
كۆڭۈل تارتمىسا، ئۆز ئەسىر بولمىغاي.]
كۆڭۈل تاتغى نە ئول بۇ كۆز تاتغى نە
بۇ ئىكى تاتىغدىن ئۆزۈم ئۈلگى نە
[كۆڭۈل زەۋقى نېمە، بۇ كۆز زەۋقى نە؟
مۇشۇ ئىككى زەۋقتىن نېسىۋەم نېمە؟]
سەۋىتمىش يۈزىن كۆرسە كۆزكە تاتىغ
كۆڭۈل ئارزۇسىن بولسا ئۆزكە تاتىغ
[كۆرۈش سۆيگىنىنى — بۇ كۆز زەۋقىدۇر
تېپىش دىل ئۇمىدىن — بۇ ئۆز زەۋقىدۇر.]
سەۋەر سەۋمەزىن ئۆز بىلەيىن تەسە
كۆڭۈلكە باقا كۆرگۈ بىلگەي باسا
[بىلەي دېسە سۆيگەن ۋە سۆيمەگىنىن،
كۆڭۈلگە قاراسۇن، بىلەر ئۇ كېيىن.]
سەۋۈگىلەر يۈزىندە بولۇر بەلگۈ نەڭ
كۆزىن كۆزكە تىكسە ئانى بىلگۈ تەڭ
[سۆيۈملۈك يۈزىدە بولۇر بىر نىشان،
كۆزى - كۆزگە چۈشسە بىلىنۈر شۇئان.]
سەۋنگلى كىشىنىڭ يۈزى بەلگۈلۈگ
تىلى ئاچسا مەنى سۆزى بەلگۈلۈگ
[سۆيۈملۈك كىشىنىڭ يۈزى بەلگىلىك،

[تىلىن ئاچسا مەنا سۆزى بەلگىلىك.]
سەۋەر سەۋەزىن ئۆز بىلەيىن تەسە
ساڭا تەترۇ باقسا كۆزى بەلگۈلۈگ
[سۆيۈپ ـ سۆيمىگەننى بىلەيمەن دېسەڭ،
ساڭا توغرا باقسا كۆزى بەلگىلىك.]

يۈسۈپ خاس هاجىپ يۇقىرىقى مىسرالىرى ئارقىلىق ئويغانغان، هاياجان سۆيگۈ هېسسىياتىنىڭ كۆز، كۆڭۈل ۋە يۈز ـ چىراي، سۆز ـ خۇلقتا ئومۇمىيۈزلۈك زەۋقى زىلزىلە قوزغايدىغانلىقىنى ئىزهار قىلغان. ئۇ داستاننىڭ 3855 ـ بەيىتىدا «تۇتقۇن بولسا دىل، ئەركسىز بولۇر كىشى» دەپ، مۇهەببەتتىن پەيدا بولىدىغان يالقۇنلۇق ئىشق ۋە ئىختىيارسىزلىقنى تىلغا ئالغان. بۇ ماهىيەتتە هېسسىيات چىنلىقى ۋە هېسسىياتنىڭ هېسسىياتقا ئۇچۇر يەتكۈزۈشى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس هاجىپ مۇهەببەتتە ئاشىقنىڭ مەشۇققا بولغان هېسسىي قاراشلىرىدىكى بىر تەرەپلىمىلىكلەرنىمۇ سۆيگۈ ئالامىتى شەكلىدە تىلغا ئالغان. ئۇ داستاننىڭ 3516 ـ، 3517 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

نەگۈ تەر ئەشتىگىل بۇ سەۋمىش كىشى
سەۋۈگكە سەۋۈگ ئەيبى ئەردەم باشى
[ئىشتىكىن، نېمە دەر بۇ سۆيگەن ئادەم:
ئاشىق ئۇچۇن مەشۇق ئەيبى زور ئەردەم.]
سەۋۈگلۈگ نىشانى بۇ ئول بەلگۈلۈگ
سەۋۈگ ئەيبى ئەردەم بولۇر ئاي كۆلۈگ
[بۇ سۆيگۈ نىشانى شۇدۇر، ئەي شەۋكەت،
هەر مەشۇق قۇسۇرى بولۇر پەزىلەت.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مىللەت روھىيىتىنى ساغلاملاشتۇرۇشقا خەيرىخاھلىق قىلغان ئۇلۇغۋار روھىي ئىنژېنېر ۋە ئۇستاز ئىدى. ئۇنىڭ پادىشاھتىن سەبىي پەرزەنتلەرگىچە ئەقىل، بىلىم، ئەخلاق ۋە روھىي تۇزۇلمىدە ئىمكانقەدەر پاك ۋە ئالىيجاناب بولۇشى، ناچار ئىللەتلەرنى ھەممە بىر دەك رەت قىلىشى ھەققىدىكى يالقۇنلۇق تەشەببۇسلىرى مەنىۋى مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئەبەدىي مايماك ۋە مەڭگۈلۈك خىتاب بولۇپ قالدى.

8. قىسقىچە يەكۈن

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئالەمنىڭ مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىنسانغا ئالاقىسى، ماددىي دۇنيا ۋە روھىيەت ھادىسىلىرىدىن ئىبارەت تۈپلۈك تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرىنى تىلغا ئالدى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ دىنىي ۋە فېئودالىلىق ئالاھىدىلىكىنى تولىمۇ ئېھتىياتچاتلىق بىلەن ھېسابقا ئېلىش شەرتى ئاستىدا، ئوتتۇرا ئەسىر تەبىئەت پەلسەپىسىنىڭ بۇ ئورىگىنال تېمىسىنى پانتېئىزم ئاساسىدا ئىزاھلاپ، ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە تارىخىدا ئەبۇ نەسىر فارابىدىن كېيىنكى يەنە بىر يۈكسەك پەللىگە ۋەكىللىك قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ئاجايىپ پەلسەپىۋى دراماتىك ئەسىرىدە، بىلىم دېمەكلىك نوقۇل دىنلا ئەمەس، پەلسەپە دېمەكلىك يالغۇز كالام تەلىماتلا ئەمەس، تەقدىر دېمەكلىك يالغۇز تەڭرى ئىرادىسىلا ئەمەس، ھەقىقىي دۇنيا دېمەكلىك پەقەت باقى ئالەمدىلا ئەمەس، بەخت دېمەكلىك پەقەت جەننەتتىلا ئەمەس، ئاقىۋەت دېمەكلىك قىيامەت سورىقىلا ئەمەس دېگەن يېڭىچە ئىدىيە چاقناپ ـ جىلۋىلىنىپ چىققان.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى كۆز قاراشلىرى

گەرچە ئۆز دەۋرى ئىدىئولوگىيىلىك تەرەققىياتىدا غايەت زور ئەھمىيەتلىك نەتىجە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بىر قاتار ئىدىيىۋى، تارىخىي چەكلىمىگە ۋە بىلىش چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان. بۇ ماھىيەتتە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئىلغار مۇتەپەككۇرلىرى سادىر قىلغان ئومۇمىي ئاجىزلىق ئىدى. ئۇنىڭ مۇھىملىرى: «مەقسەتچىلىك نەزەرىيىسى» [11]، «ئوتتۇرا ھالەت نەزەرىيىسى» [12] ئىپادىلىرى ۋە پانىي ئالەم ئەپسانىلىرى بىلەن باقىي ئالەم ھەققىدىكى مۇرەسسە قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا دۇنيانى تەڭرى يارالقان دېگەن قاراش ئىسلام ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك قاراشلار ئاساسىدا ئىزاھلانغان. گەرچە مۇنداق ئالەم بىنا قىلىش ھادىسىسى مۇئەللىپنىڭ پانتېئىزملىق ۋە گۇمانىزملىق قاراشلىرى تەرىپىدىن ئىنسانىنى ۋە ئۇنىڭ مەنپەئىتىنى مەقسەت قىلىپ ئىزاھلانغان بولسىمۇ، يەنىلا ئىدىئالىستىك «مەقسەتچىلىك نەزەرىيىسى» خاراكتېرىنى ئالغانىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇئەللىپى ئارستوتېل ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئارستوتېلىزمى تەرەپدارلىرىنىڭ «ئوتتۇرا ھالەت نەزەرىيىسى» تەسىرىگە ئۇچراپ كەسكىن مۇھاكىمىلەردىن باش تارتقان. زاھىت ئودغۇرمىشقا نىسبەتەن «ئارتۇقچە زورلىماسلىق» پوزىتسىيىسىنى قوللانغان. ھەتتا داستاننىڭ 2090 ـ بەيىتىدا ۋە 4984 ـ، 4985 ـ بەيىتلىرىدىكى رۇبائىيىسىدا:

بود ئورتۇ كەرەك ھەم تەڭنچە ياراغ
ئىشىك ئورتۇ تۇت ئاي بىلىكلىگ كىشى
[بويى ئورتا بولسۇن لايىق ئۆزىگە،
ئەي ئالىم ھەر ئىشنى ئورتا تۇت ھەرئان.]
تەڭنىدە كەچۈرمە قامۇغ ئىشنى سەن

تەڭىنىدە كەچۈرسە يانا قاجعا سەن
قامۇغ ئىشكە[1] ياڭزاغ تەڭى ئول ياڭى
قامۇغ نەڭ تەڭى بىرلە بولدى ئەسەن
[چىقارما ھېچ ئىشنى ئۆلچىمىدىن سەن،
قاچار ئىش، چىعىردىن ئۇ چىققان ئىكەن.
پۇتۇن ئىشتا ئۆلچەم، ئۇسۇل، قائىدە بار،
ھەر ئىش ئورتاھال بولسا — بولغاي ئېسەن.]

دەپ، ئارستوتېلنىڭ «ھەر ئىشتا يەتكۈزمەيمۇ قالماسلىق، ئاشۇرۇپمۇ ۋەتمەسلىك، ئوتتۇرا ھالەتتە بولۇش» كۆز قارىشىنى ئىپادىلىگەن. بۇ كۆز قاراش شەھەر سودا ـ ھۇنەر ئاقسۆڭەكلىرى مەنپەئىتىنى گەۋدىلەندۈرگەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ جاسارەتلىك، كەسكىن مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بېرىشىغا چەك قويغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا پانتېئىزملىق تەبىئەت پەلسەپىسى كۆز قاراشلىرى سوپىزملىق ـ ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قاراشلىرى بىلەن مۇئەييەن كۇرەشتە ۋە مۇئەييەن مۇرەسسە ئىچىدە بايان قىلىنغان. بۇ خىل مۇئەييەن مۇرەسسە ئىپادىلىرى داستاننىڭ تارىخىي چەكلىمىسىنى، ئاپتورنىڭ سىنىپىي ۋە بىلىش چەكلىمىسىنى ھاسىل قىلدى. «قۇتادغۇ بىلىك» داستاننىڭ ئاپتوردىن ئەينى زاماندا بۇنىڭدىن ھالقىغان ئۇزۇل ـ كېسىل ئاتېئىزملىقنى تەلەپ قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. داستاندا تىلغا ئېلىنغان «ئىككى دۇنيا»، «ئىككى ماكان»، «ھەر ئىككى دۇنيانى تەرك ئەتمەسلىك»، «ئىككى پۇتتا يۇرۇپ، ئىككى قولدا تۇتۇش»، «ئۇمىد بىلەن ۋەھىمە ئارىسىدا ياشاش» قاتارلىق كۆز قاراشلار گەرچە رېئال ھايات ۋە رېئال بەخت ـ

---

① «نەمەنگان نۇسخىسى»دا «قامۇغ نەڭ» دېيىلگەن.

ساغادەتنى تەكىتلەش مەقسىتىدە سوپىزملىق ئىلاھىيەتچىلىككە زىت قويۇلغان بولسىمۇ، «دۇنياۋى ھايات مەسىلىلىرىدە، ھايات ئۇچۇن كۇرەش مەسىلىلىرىدە دىنغا قارام بولۇپ قالماسلىققا، دۇنياۋى تەدبىرلەرنى دىنىي ئېتىقادقا قۇربان قىلىۋەتمەسلىككە چاقىرغان»[1] بولسىمۇ، ئەمما باقىي ئالەم ئەپسانىلىرى رەت قىلىنمىغان، بەلكى مۇرەسسەلەشتۇرۇلگەن. نەتىجىدە، داستان خەلق بىلەن تەڭرىنى، ياخشىلىق قىلىش بىلەن ئېتىقادنى، رېئال بەخت بىلەن جەننەتنى، پانىي ئالەم بىلەن باقىي ئالەمنى مۇرەسسە قىلىش تۇسىنى ئالغان. بۇ ھال يېڭىدىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان فېئودال يۇقىرى قاتلىمىنىڭ دىنىي ئەسەبىيلىكىلىرى بىلەن ئوتتۇرا ـ يېقىن شەرقتە باش كۆتۇرۇپ چىققان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزىنىڭ كەڭ تەسىر دائىرىسىنى تاپقان سوپىزملىق ـ تەسەۋۋۇپلۇق كۆز قاراشلىرىنىڭ ئەينى زامان روھىيەت ئاسمىنىدىكى ئېغىر بېسىمىنى ئەكس ئەتتۇرغەن. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى يېزىلىپ ئانچە ئۆتمەي غەربىي خان ئەھمەدنىڭ 1095 ـ يىلى دىنىي مۇتەئەسسىپ كۇچلەر تەرىپىدىن ئۆلتۇرۇلۇشى بۇ خىل مەنىۋى ۋەزىيەتنىڭ قانچىلىك كەسكىنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

گېگېل توغرا ئېيتقانىدى: «پەلسەپە تارىخى. . . پۈتكۈل تارىخنىڭ ئەينىكى بولۇشى لازىم»[2]. بۇ ئەينەكنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئېتىشى ئۇنىڭ چىنلىقى ۋە نەتىجىلىرى جۇملىسىگە كىرىدۇ، ئەلۋەتتە.

لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «قوپال، ئاددىي، مېتافىزىكىلىق ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەرچە، پەلسەپىۋى

---

① قەيۇم كەرىموف: «ئىلىك بەدىئىي داستان»، 26 ـ بەت.

② گېگېل: «پەلسەپە تارىخىدىن لېكسىيىلەر»، مۇقەددىمىسىگە قارالسۇن.

ئىدىئالىزم جۆيلۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەكسىچە، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەرچە، پەلسەپىۋى ئىدىئالىزم بىلىشنىڭ مەلۇم خۇسۇسىيىتىنى، تەرىپىنى، قىممىتىنى بىر تەرەپلىمە مۇبالىغىلەشتۇرۇپ ... راۋاجلاندۇرۇپ (كۆپتۇرۇپ، كېڭەيتىپ)، راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى ماددىدىن ئايرىپ، تەبىئەتتىن ئايرىپ، ئىلاھىيلاشتۇرۇش، مۇتلەقلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت، خالاس.»[1] «تارىخىي تۆھپىلەر ئۇستىدە مۇھاكىمە قىلغاندا، تارىخىي ئەرباب‌نىڭ ھازىرقى زامان تەلەپ قىلىدىغان نەرسىنى ئوتتۇرىغا قويمىغانلىقىغا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكىلەرگە نىسبەتەن ئوتتۇرىغا قويغان يېڭى نەرسىلىرىگە ئاساسلىنىش لازىم»[2].

مانا بۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى كۆز قاراشلىرىغا تارىخىي ۋە تەنقىدىي باھا بېرىشتە ئەمەل قىلىدىغان يېتەكچى پرىنسىپ.

---

① لېنىن: «پەلسەپە خاتىرىلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 364 ـ بەت.

② لېنىن: «ئىقتىسادىي رومانتىزمغا باھا»، «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، II توم، 150 ـ بەت.

Ⅳ باب «قۇتادغۇ بىلىك»تە بىلىش نەزەرىيىسى مەسىلىلىرى

«زەنجىرىنىڭ ئاڭىرقى ھالقىسى ئىنسان،
ئۇ — ئاچقۇچ، قۇلۇپنى ئاچىدۇ ئاسان.»
— ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى

1. «قۇتادغۇ بىلىك»تە بىلىش نەزەرىيىسى مەسىلىلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى

«قۇتادغۇ بىلىك» خەزىنىسىدىكى يەنە بىر مۇھىم جاۋاھىرات ساربىي ئۇنىڭ ئورىگىنال ئالاھىدىلىكلەر بىلەن بېزەندۇرۇلگەن بىلىش نەزەرىيىسى تەلىماتلار تىزمىسىدىن ئىبارەت.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى كۆز قاراشلىرىدىن ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئەخلاقىي كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلىشقا ئۆتۈش ئارىسىدا بىلىش نەزەرىيىسى مەسىلىلىرى ئۇستىدە توختالغان.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، بىلىش نەزەرىيىسى پەلسەپىنىڭ مۇھىم دائىرىسى بولۇپ، ئىنسانىنىڭ رېئال دۇنيانى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىشىگە ئائىت دۇنيا قاراش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭسىز مەدەنىيەت تارىخىنىڭ

ئاساسلىرىنى، ئىلىم ـ پەن خەزىنىسىنىڭ پەلسەپىۋى ئاچقۇچىنى ئىزاھلاش مۇمكىن ئەمەس. مانا بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئىبارەت كلاسسىك ئەسەردە بىلىش نەزەرىيىسى مەسىلىلىرىنىڭ نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنغانلىقىنىڭ سەۋەبى.

مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلامىيىتى شارائىتىدىكى ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيە ھېسابلانغان كالامىزم تەرغىباتىدا بىلىش پەقەت ئىنسانىنىڭ تەكۇرىنى ئېتىراپ قىلىشى، ئۆزىنىڭ پاسسىپ، بويسۇنغۇچى، ئىتائەتمەنلىك سالاھىيىتىنى تەن ئېلىشى دائىرىسىدە غەيرىي ئەقىلچىلىك (ئىرراتسىئونالىزملىق)[1] ۋە نادانلاشتۇرۇش خاراكتېرى ئالغانىدى. مۇنداق بىلىش ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق مەقسىتىدە دۇنيانى بىلىش، پەن ۋە سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىش يولىنى يورۇتماستىن، ئەكسىچە، ئىنسانىنى تەقۋادارلىق، تەركىيدۇنيالىق ۋە ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قاراشلىرى ئاساسىدا «ئۆز گۇناھلىرى»نى چۈشىنىپ، توۋا ـ ئىستىغپار قىلىش يولىغا دەۋەت قىلاتتى. بۇ ھال ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بىلىش ئىقتىدارى، ئەقىل ـ پاراسەت ۋە بىلىم، ئىنسانىنىڭ ھەقىقەتنىڭ ئاساسى ۋە ئۆلچىمى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئىلغار راتسىئونالىزملىق كۆزقاراشنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدىكى ئالاھىدە تارىخىي تۆھپىسى ۋە پەلسەپىۋى قىممىتىنى شەكىللەندۇرگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا تىلغا ئېلىنغان بىلىش نەزەرىيىسىگە ئائىت ئىلغار راتسىئونالىزملىق كۆز قاراشنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيىتىمۇ ئىككى تەرەپلىمە بولغان. ئۇنىڭ بىرى مۇتەپەككۇرنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتىكى پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ گەۋدىلەندۇرۇلۇشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىنچىسى،

---

① ئىرراتسىئونالىزم — ئەقىل ۋە ئەقلىي بىلىشكە، راتسىئونالىزمغا قارشى پەلسەپىۋى ئېقىم.

مۇئەللىپنىڭ ئەقىل، بىلىم، ئادالەتلىك قانۇن ۋە ئەخلاقنى ئۇل قىلغان پازىل — سۇبىلىزاتسىيىلىك جەمئىيەت قاراشلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى قاراشلىرى يالغۇز ئىسلامىيەت شەرقىدە ئەركىن تەپەككۇرغا ئىلھام بولغان مۇتەزىلىزملىق پىكىر ئېقىمى بىلەن فارابىنىڭ، جۇملىدىن ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنانىڭ ساددا ماتېرىيالىستىك بىلىش قاراشلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلىپ قالماي، يەنە ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى بىلىش نەزەرىيىسى قاراشلىرىدىكى ئەقىلگە مۇۋاپىق جەۋھەرلەردىن بىۋاستە ئوزۇقلانغانىدى.

مەلۇمكى، ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا ئەقىل، بىلىم، دانالىق، ئەخلاق ۋە بەخت ـ سائادەت چۈشەنچىلىرى كاتېگورىيىلىك چۈشەنچە شەكلىنى ئالغان بولۇپ، بىلىملىكلەر ماختىلىپ، بىلىمسىزلىك ئەيىبلەنگەنىدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى دەستۇرلىرىدا «كۆز قاراش» (كۆرۈم)، «سەزگۈ» (تېگىنمەك)، «تۇيغۇ» (تۇيماق)، «سەزگۈ ئەزالار» (قاچىغ ئورۇنلار)، «ھېس» (بۆرۈتمەك)، «گۇمان» (ئىكىرچگۈ)، «بىلىش» (بۆگۈلەنمەك)، «ھەقىقەت» (كېرتۆ، چىن)، «ساختا» (يالغان)، «خاتالىق» (ياڭلۇغ)، «ھېسسىي بىلىش» (تۇيماق بىلىگ)، «ئەقلىي بىلىش» (بىلگە بىلىگ)، «ئىسپات» (تانۇغلۇق)، «ئەقىل» (ئۇقۇش) قاتارلىق بىلىش كاتېگورىيىلىرى بولغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئەنئەنىۋى قاراشلاردىكى «ئۇگ تەڭرى»، «بىلىگ تەڭرى» قاتارلىق خۇراپىي قاراشلارنى شاللىۋېتىپ، ئەقىلنىڭ تۇغمىلىقى (مەسىلەن، «ئالتۇن يارۇغ» دىكى: «ئۇگ — قارىنتا — ئومايدا» دېگەندەك)، سەزگۈنىڭ سەزگۈ ئەزالار ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدىغانلىقى (مەسىلەن،

«ئۇيغۇرچە بۇددا تېكىستلىرى» دىكى: «ئالتى قاچىغ ئورۇنلار بولماسار بۆرۈتمەك بولماز» — ئالتە سەزگۈ ئەزالىرى بولمىسا سېزىش بولمايدۇ)، ياخشى ئىشنىڭ ئۆلمەسلىكى (مەسىلەن، «تۇرپان تېكىستلىرى» دىكى: «ئۆلگىسۈز بۇيان ئىدگۈ قىلىنچ») قاتارلىق ئەبەدىيلىك ئىلمىي ھەقىقەتلەرنى قوبۇل قىلدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەپەككۇر بوشلۇقى ۋە بىلىش سىستېمىسى مەسىلىلىرىدە فارابىدىن كېيىن ئالاھىدە ئورنىغاللىقى بولغان يەنە بىر ئېنگىزلىك پەيدا قىلدى. ئۇنىڭچە، پەقەت ئىنسان ئۆز قەدرىنى بىلگەندىلا، ئۆزىنىڭ ئەقىل ۋە بىلىش ئىقتىدارىنى جارى قىلغاندىلا بىلىم مەلەكىسىنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. بىلىم مەلەكىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئادالەتلىك، پەزىلەتلىك ۋە سائادەتلىك جەمئىيەت يارىتىشنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچىدىن ئىبارەت ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ دىنىي قۇللاشتۇرۇش جاھالەتچىلىكىگە قارشى، ئىنسان روھىيىتىنىڭ ئازادلىقى ۋە ئىنسان ئۆز بەختى ـ سائادىتى ئۈچۈن ئۆزى ئاڭلىق كۈرەش قىلىش تەشەببۇسى بىلەن مەيدانغا چىققان ئەزىمەت بولدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىنىڭ قاتمۇ قات قارا تۇتەكلىرى ئىچىدە ئىنسانىنىڭ نوپۇزىنى ئۇلۇغلىدى؛ ئىنساندا ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن بىلىمنىڭ نوپۇزىنى ئۇلۇغلىدى؛ ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن بىلىمدە بىلىمنىڭ نوپۇزىنى ئۇلۇغلىدى. شۇ ئارقىلىق بارغانسېرى كۈچەيگەن ئىلاھىيەتچىلىك ۋە سوپىزم تەرغىباتىغا زىت ھالدا، تەقەپ قىلىنىۋاتقان راتسىئونالىزملىق بىلىش نەزەرىيىسىنىڭ نوپۇزىنى تىكلىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كۆرسەتمىچە، ئىنسان ئەقىل ۋە بىلىم تۈپەيلى قۇدرەتلىك. ئەقىلسىز ۋە بىلىمسىز كىشى مېۋىسىز دەرەخ، جان كىرگۈزۈلمىگەن لاي قورچاقتىن ئىبارەت. بىلىمسىزلىك ئىجتىمائىي كېسەللىك بولۇپ، بارلىق يامانلىق ۋە

خارابلىشىشىنىڭ مەنبەسى. مۇتەپەككۇر پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ نادانلىقتىن ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋەتلىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بىلىم ئېلىشقا چاقىردى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىلىش توغرىسىدىكى بۇ ھېكمەت كىتابىنىڭ 297 ـ، 1843 ـ، 2455 ـ، 157 ـ، 158 ـ بېيىتلىرىدا مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

ئۇقۇشقا تۇرۇر بۇ ئاغىرلىق ئەتىڭ
ئۇقۇشسۇز كىشى بىر ئاۋۇچچا تەتىڭ
[ئەقىلدىن بۆلەككە ھۆرمەت بولمىغاي،
ئەقىلسىز ئادەم ئۇ بىر ئوچۇملا لاي.]
بىلىكىن سەچىلدى كىشى يىلقىدىن
بىلىكدە بەدۇكرەك نەگۇ بار ئادىن
[بىلىمله پەرقلىنۇر كىشى يىلقىدىن،
نېمە بار بۇيۇكرەك بۆلەك بىلىمدىن.]
ئۇقۇشسۇز كىشى ئول يەمىشسىز يىغاچ
[ئەقىلسىز كىشىدۇر يېمىشسىز ياغاچ.]
بىلىكسىز كىشى بارچا ئىگلىگ بولۇر
ئىگىگ ئەملەمەسە كىشى تەرك ئۆلۇر
[بىلىمسىز كىشى بارچە ئاغرىق بولۇر،
داۋالانمىسا ئۇ تىرىكلا ئۆلۇر.]
يورى ئاي بىلىكسىز ئىگىگنى ئوتا
بىلىكسىز ئوتىن سەن ئاي بىلگە قۇتا
[كېسىلنى داۋالات، بار، ئەي بىلىمگەن،
گەي ئالىم نادانغا داۋا ئەيله سەن.]

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بىلىش نەزەرىيىسى مەسىلىلىرى بىرىنچىدىن مول، ئىككىنچىدىن ئەملىي. ئۇ ئىنسانىنىڭ بىلىش ئىقتىدارى — ئەقلىي ئىقتىدار، سەزگۈ ئەزالىرى ۋە مېڭە، تىل ۋە تەپەككۇر، بىلىش جەريانلىرى، بىلىش ۋە بىلىم، ھەقىقەت ۋە خاتالىق، ئەملىي پائالىيەت قاتارلىق كۆپ جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

2. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىنسانىنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە پائالىيەتچانلىقى ھەققىدە

ئىنسان — يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇچۇن دۇنيادا ئەڭ قىممەتلىك ۋە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىنى تۇزەشتە ئەڭ پائالىيەتچى نەرسە ھېسابلىناتتى. ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا «يەتتە يۇلتۇز ۋە 12 بۇرج بايانىدا» ئاملىق بەشىنچى بابنى تاماملاۋېتىپ، بىردىنلا:

باسا ئايدىم ئەمدى مۇنۇ يالكۇقۇغ
ئاغىرلىقى بولدى بىلىك ئۆگ ئۇقۇغ
[بۇ ئىنسان بايانىن قىلاي ئەمدى مەن،
قەدىر تاپتى ئەقلى، بىلىم ـ ئاڭ بىلەن[1].]

دەپ، ئىنسان تېمىسىغا بۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭچە، ئاسمان سەتھىدە يۇلتۇز بىلەن ئاي، قۇياش، زېمىن كۆكسىدە ئىنسان ئاساسىي تېما ھېسابلىناتتى.

بىرىنچى، ئىنسان — تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىنسان توغرىسىدا توختالغاندا، ئىنسانىنىڭ دۇنيادىكى بىلىش ئىقتىدارى ئەۋزەللىكلىرى ۋە ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەت ئۇچۇن كۇرەش تەشەببۇسكارلىقىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغانىدى. ئۇ بۇ مەسىلىنى ئالدى بىلەن ئىنساندىكى تەبىئەتلىك ئالامەتلىرىدىن ئىزاھلاشقا كىرىشتى.

مەلۇمكى، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيادىكى ئورنى مەسىلىسى پەلسەپە مۇھاكىمىسى تارىخىنىڭ مەركىزىي

① «قۇتادغۇ بىلىك»، 147 ـ بېيىت.

تېمىلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەنىدى.

ئادەم ۋە ئۇنىڭ دۇنيادىكى ئورنى مەسىلىسى ئەينى زامانىدىكى دىنىي ئىدىيالىستىك تەلىماتلاردا، جۈملىدىن كالام تەلىماتلىرىنىڭ تەقدىرچىلىك تەشۋىقاتلىرىدا پۈتۈنلەي سەلبىي، پاسسىپ، قۇللۇق نۇقتىسىدىن ئىزاھلىنىپ، بارلىق ئىنسانىي ئەقىل - پاراسەت، ئەركىن پىكىر ۋە ئىرادە ئىختىيارلىقى جىنايى ئەيىب ئاستىدا تەقىپ قىلىنغانىدى. ئىنسان ئەقىل - پاراسىتى ۋە تەقدىر ئەركىنلىكى توغرىسىدىكى مۇتەززىلىزملىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك كۆز قاراشلارنىڭ نامايەندىلىرى خۇددى باغدادلىق مۇتەپەككۇر مەنسۇر ھەللاجى[13] دەك روھانىيلار تەرىپىدىن دارغا ئېسىلغان ياكى شىرازلىق شائىر ئەبۇ تەيىب ئەل مۇتەنەببى[14] دەك يوشۇرۇن سۇيىقەستچىلەر تەرىپىدىن تىغ بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنىدى. بىراق، زۇلمەت دەھشىتى ھەقىقەت يولىدىكى ئىزدىنىشنى توسۇپ قالالمىغان ئەمەس.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەڭ ئالدى بىلەن، ئىنسان ھاياتىنىڭ ئۆلۈمگە يۈزلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت تەبىئىي مۇقەررەرلىك ئۇستىدە توختىلىپ، بۇنىڭ كىشى ئىرادىسىگە ۋە شاھ ياكى گادايلىققا قاراشلىق ئەمەسلىكىنى تىلغا ئېلىش ئارقىلىق، ئىنسانىنىڭ تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. بۇ ھال مۇتەپەككۇرنىڭ ئىنسان ۋە ئۇنىڭ سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقى توغرىسىدىكى باشقا پىكىرلىرىنى بايان قىلىشىغا ئاساس سالغان. ئۇ ئىنسانىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تۇغۇلۇش، كېسەل بولۇش، قېرىش ۋە ئۆلۈشى توغرىسىدا ھەرخىل ئوبرازلىق تەسۋىرلەر بايان قىلغان. ئۇ داستاننىڭ 1465 - ۋە 1540 - بەيىتلىرىدا بۇ ھەقتە روشەن جۈملىلەر بىلەن مۇنداق يازىدۇ:

كەچىگلى تۇرۇر دۇنيا كەچتى ساقىن

كەلىگلى ئۆلۈم ئۇترۇ كەلدى ساقىن
[جاھان ئۆتكۈچىدۇر، ئۇنى ئۆتتى بىل،
ئۆلۈم كەلگۈچىدۇر، ئۇنى كەلدى بىل.]
ئەسىز ئەدگۈ قالماز نەچە تۇز ئۆلۈر
ئۇلۇغ يا كىچىگ تۇت قارا يەر بولۇر
[يامان - ياخشى قالماس تامامەن ئۆلۈر،
ئۇلۇغمۇ، كىچىكمۇ قارا يەر بولۇر.]

داستاندا ئۆلۈمنىڭ مۇتلەق ۋە مۇقەررەرلىكىنى ئالدىدا تېبابەتچىلىك ياكى دانا ئەقىل - پاراسىتىنىڭ لال بولىدىغانلىقى (1198 - ، 1778 - بېيىتلاردا) ، ئۆلۈم ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى (3617 - ، 4724 - بېيىتلاردا) ، ھەتتا ھارۇن، كەيخىسراۋ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين، قەيسەر، مۇسا پەيغەمبەر، سۇلايمان پەيغەمبەر، مۇھەممەد پەيغەمبەر قاتارلىق مەشھۇر كىشىلەرنىڭمۇ ئۆلۈمدىن ئامان قالمىغانلىقىنى تىلغا ئېلىش ئارقىلىق، ئىنسانىي ئاڭ - تۇيغۇنى ئويغىتىپ، قىسقا ئۆمۈر جەريانىدا ياخشى ئىش قىلىش، ياخشى نىشان تىكلەشنى دەۋەت قىلىدۇ. داستاننىڭ 1522 - ، 180 - بېيىتلىرىدا مۇنداق دالالەت قىلىدۇ:

بولۇپ توغما دۇق تەگ يىتىپ باردى جان
ئاڭۇندا ئاتى قالدى بەلگۈ نىشان
[بولۇپ تۇغمىغاندەك يۇتۇپ كەتتى جان،
جاھاندا ئېتى قالدى بەلگە - نىشان.]
توغۇغلى ئۆلۈر كۆر قالىر بەلگۈسۈز
سۆزۈڭ ئەدگۈ سۆزلە ئۆزۈڭ ئۆلگۈ سۆز
[تۇغۇلغان ئۆلەر، كۆر، قالۇر بەلگىسىز،
سۆزۈڭ ياخشى بولسا، ئۆزۈڭ ئۆلگۈسىز.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «تۇغۇلماق» ۋە «ئۆلمەك» تىن

ئىبارەت ئىلىم ۋە دىنىي قاراشلار ئۇچۇن ئىختىلاپسىز مۇقەررەر ھادىسىنى تىلغا ئېلىش بىلەن ئۆز تېمىسىنى بىردىنلا ئەينى زامان ئىدىئولوگىيىسى نەزەردە غايەت زور ۋە كەسكىن تېما بولغان ئۆمۇرنى قانداق ئۆتكۈزۈش — ئىستىقامىتىنى ئاساس قىلىشمۇ ياكى خەلق پاراۋانلىقى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۇچۇن تۆھپە قالدۇرۇش لازىممۇ؟ دېگەن مەسىلىگە يۆتكەيدۇ.

ئىككىنچى، ئىنسان ئىنسان ئۇچۇن ياشىشى لازىم

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئىنسان ۋە ئۇنىڭ دۇنيادىكى پائالىيەتچان ئورنى توغرىسىدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى كۆز قاراشلىرىنى ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەت ئۇچۇن ئۇنۇملۇك كۈرەش قىلىشى مەسىلىسىگە يۆتكەپ، ئۆزىنىڭ كۈچلۈك رېئالىستىك ۋە ئۇمىدۋارلىق تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ئەينى زامان ھۆكۈمران ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ تېخىمۇ روھانىيەتچىل گۈرۇھى بولغان سوپىزم — زاھىتلىق كۆز قاراشلىرى بىلەن توقۇنۇشۇشقا توغرا كەلدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ۋەزىر ئۆگدۈلمىش بىلەن (بەزىدە خاقان كۈنتۇغدى بىلەن) زاھىت ئودغۇرمىش (ئۆزىبىكچىدە ئوزغۇرمىش دەپ ئېلىنغان) ئارىسىدىكى رېئال دۇنيا ۋە ئاتالمىش كەلگۈسى دۇنيا، ئۇمىدۋارلىق ۋە تەركىدۇنياچىلىق، خەلقچە ياخشىلىق قىلىش ۋە نوقۇل تىلاۋەت بىلەن شۇغۇللىنىش قاتارلىق بىر ـ بىرىگە زىت تېمىلارنى چۆرىدىگەن بىرقانچە قېتىملىق مۇنازىرىلەر بۇنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى. بىز «قۇتادغۇ بىلىك»تە بۇ ھەقتە داۋام قىلغان مۇنازىرىلەرگە نەزەر سالىدىغان بولساق، مۇنازىرىنىڭ بىر تەرەپتىن كەسكىنلىكىنى، يەنە بىر تەرەپتىن ئەينى زاماندا مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن يۇقىرى قاتلام دىنىي ـ تەقۋادارلار تەبىقىسىگە ئۆز شارائىتىغا يارىشا سىپايە ۋە تەكەللۇپ بىلەن ئىش تۇتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي،

مۇئەللىپ رېئال ھايات ۋە ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەت، خەلقە ياخشىلىق قىلىش، ئىلىم ـ پەن ۋە ئادالەت بىلەن شۇغۇللىنىش مەسىلىسىدە چىڭ تۇرۇپ، ئۇمىدسىزلىك، تەركىيدۇنياچىلىق، مەنىۋى قاششاقلىق كۆز قاراشلىرىنى تەكرار ـ تەكرار رەت قىلىدۇ.

داستاننىڭ 3441 ـ بەيىتىدا ۋەزىر ئۆگدۈلمىش ئاغزىدىن:

قايۇ نەڭ بۇلۇپ قودتۇڭ ئەمدى ئانى
قايۇ تەلۈە زاھىد ئاتادى سەنى
[نېمە يىغدىڭ ئەمدى قويۇرسەن ئۇنى،
قايسى تەلۈە ئاتار زاھىت دەپ سېنى؟]

دېسە، 3851 ـ بەيىتىدا، ۋەزىر ئۆگدۈلمىشنىڭ بىر قىسىم سۆزلىرىگە زاھىت ئودغۇرمىشنىڭ سۆز قايتۇرغانلىقىنى، بىر قىسىم سۆزلىرىگە جاۋاب قايتۇرالماي كۆزىنى يۇمۇۋالغانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ:

مەنىڭ سۆزچە بارچا يانۇت قىلدى سۆز
تاقى تۇتتۇم ئەرسە قاتىغ يۇمدى كۆز
[پۈتۈن سۆزلىرىمگە جاۋاب قىلدى سۆز،
دېيىشسەم تولاراق، قاتتىق يۇمدى كۆز.]

داستاندا كۆرسىتىلىشىچە، زاھىت ئودغۇرمىشنىڭ «خەلقە ئىشىك ياپماي خۇداغا ئىبادەت قىلغىلى بولمايدۇ» (3341 ـ 3793 ـ بەيىت)، «ھايات ۋە مۇھەببەت دىنىمىڭ چوڭ دۇشمىنى» (3344 ـ بەيىت)، «ياسانغان كىملىنچەك كۆڭۈلنى ئازدۇرغۇچى» (3540 ـ بەيىت)، رېئال دۇنيادىكى «بەخت خۇدادىن يىراقلاشتۇرغۇچى ئېزىتقۇ» (3525 ـ بەيىت)، «كۆڭۈل بىر نەپىز شىشە» (3394 ـ بەيىت)، «پەرزەنت كۆروش

بالايىئاپەت» (3380 ـ بېيىت) ، «ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇش خەتەرلىك كېمىگە چۈشمەكلىك» (3386 ـ بېيىت) ، «ئادەم بىرىنچى گۇناھنى يۈيۈش ئۈچۈن يورۇق دۇنيادىن ئىبارەت زىندانغا تاشلانغان»① (3521 ـ ، 3522 ـ بېيىت) ، «بۇ دۇنيا جاپا دەرگاھىدىن ئىبارەت» (3586 ـ ، 4839 ـ بېيىت) ، «بۇ ۋاپاسىز ، جاپاكەش دۇنيانى تاشلاپ ، ئۇ دۇنيانى ماكان قىل» (4739 ـ ، 5189 ـ بېيىت) قاتارلىق بۇددىزم سۇنياتا دەرۋىشچىلىكى [15]، ئاۋگۇستىنچە خرىستىئان تەقۋاگەرچىلىكى [16] ۋە ئىسلام سوپىزمى كۆز قاراشلىرى ۋەزىر ئۆگدۈلمىشنىڭ بىرمۇبىر رەت قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەينى زاماندا ئىراندىن ئوتتۇرا ئاسىيا قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىگە ئېقىپ كېلىۋاتقان تەسەۋۋۇپ پىكىر ئېقىمىغا بىلدۇرگەن ئېتىرازىنى ئىپادىلىگەنىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەينى زامان روھىيەت سەھنىسىدىكى بۇ جىددىي مەسىلىلەرگە خاقان كۈنتۇغدى، ۋەزىر ئۆگدۈلمىش تىلىدىن جاۋاب بەرگەندە ئۆزىنىڭ رېئاللىستىك ، راتسىئونالىزملىق ۋە گۇمانىزملىق كۆز قاراشلىرىنى چوڭقۇر ھاياجان ئىچىدە، كەسكىنلىك ۋە روشەنلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ پۈتكۈل روھانىيەتچىل سوپىزم ۋە زاھىت ئەھلىگە خىتاب قىلىپ: «كەڭ دۇنيانى تار قىلىۋالماسلىق لازىم» (3649 ـ بېيىت) ، «بۇ دۇنيانىڭ بەخت ـ ساائادىتىنى يامانلاپ ئەيىبلىگىلى بولمايدۇ» (3975 ـ بېيىت) ، «بۇ دۇنيادىكى مال ـ مۈلۈك ھالال تېپىلىپ، توغرا خىراجەت قىلىنسا

① «تەۋرات» ، «زەبۇر» ۋە «قۇرئان» دا ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانا تەڭرى (يەھۋى) ئۇلارغا بېغىشلىغان ئىبرەم جەننىتىدە ئەپسانىيەتچىلىك قىلىپ ئالما («قۇرئان» دا بۇغداي) يېگەن بىرىنچى گۇناھى ئۈچۈن يورۇق دۇنياغا جازا ھېسابىدا چۈشۈرۈلگەن دەپ سۆزلەنگەن.

ياخشىلىققا يول ئاچىدۇ، كىشىلىگە ئەمچىدەك مەنپەئەت بېغىشلايدۇ» (3977 ـ، 3979 ـ بېيىتلار)، «بەدەنگە كىيىم ـ كېچەك، قورساققا يېمەك ـ ئىچمەك، ھاياتلىققا دوست ـ قېرىنداش كېرەك» (3664 ـ، 3665 ـ بېيىتلار)، «ھالالدىن مال ـ مۇلۇك تېپىش، يوقسۇللارغا بېرىش لازىم» (3666 ـ بېيىت)، «ئۆي ـ ئوچاقلىق ۋە پەرزەنتلىك بولۇش يوللۇق» (3371 ـ بېيىت)، «شەھەر ـ كەنتلەر ياخشى، ئەل ئارىسىدا ياخشىلىق قىلىشتىن ئارتۇق ساۋاب يوق، يالغۇزلۇق ياۋايىلىق، خەلققە نەپ بەرمىگەنلىك» (3499 ـ، 3407 ـ، 3425 ـ، 3974 ـ بېيىتلار)، «ئادەملەر ئارىسىدىكى ھەرخىل ئەھۋاللار ئىچىدە ئۆز نەپسىنى پاك تۇتالىغان كىشى ھەقىقىي كىشى» (3450 ـ بېيىت)، «خۇدادىن تەمە قىلىپ ئىبادەت قىلساڭ نەتىجەڭ بولمايدۇ، خۇدا ئىبادەتكە موھتاج ئەمەس، خۇدانى خۇش قىلىشتىن ئاۋۋال خەلقىنى خۇش قىل» (3250 ـ، 3251 ـ، 3985 ـ، 3986 ـ بېيىتلار)، «ھەقىقىي كىشى ئۆز پايدىسىنى تاشلاپ باشقىلار ئۈچۈن جاپا چېكىدۇ، خەلققە شۇ خىل كىشىلەر كېرەك» (3245 ـ، 3248 ـ بېيىتلار)، «گۈناھنى كۆرۈپ دۇنيادىن ئۈمىد ئۈزمە، تائەتكە ئىشىنىپ ھەددىڭدىن ئاشما» (3674 ـ بېيىت)، «بىلىشنى ئەقىدە ۋە ئىبادەتنىڭ ئالدىغا قوي» (3221 ـ بېيىت) دەپ جاكارلايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئاساسلىق ماددىي شەرتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەرنى بىرىنچى دەرىجىلىك ھاياتىي زۆرۈرىيەت سۈپىتىدە تەكىتلەپ، ئۇنىڭ قانۇنلۇق ئورنىغا ھامىيلىق قىلىدۇ. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە خالىسانىلىق بىلەن باشقىلار ئۈچۈن پىداكارلىق قىلىشنى، خەلققە، ئالدى بىلەن نامرات خەلققە خەيرىخاھلىق ۋە ياخشىلىق قىلىشنى ئىبادەتتىن ئۈستۈن ھېسابلايدۇ. ئۇ خەلقپەرۋەرلىك ۋە تەرەققىيەتۇنياچىلىق، بىلىمگە بېرىلىش ۋە

ئىبادەتكە كىرىشىش ئۈستىدە توختىلىپ، داستانىنىڭ 3243 ـ، 3225 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

نەماز رۇزە بارچا ئۆز ئاسغىڭ تۇرۇر
ئۆز ئاسغىن تىلەگلى باغرىسىز بولۇر
[بۇ روزى ـ نامازلار ئۆز پايداڭ ئېرۇر،
ئۆز نەپئىن دېگەنلەر رەھىمسىز بولۇر.]
بىلىكسىز تاپۇغ قىلمىشىندا كۆرۈ
بىلىكلىگ ئۈدىمىش مۇيانى ئۆرۈ
[بىلىمسىز قىلىنغان تائەتنىن كۆرە،
گەر ئۇخلار بىلىملىك ساۋابى ئۆرە.]

روشەنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ شەيخ سەئدى (1202 — 1291)، ھافىز شىرازى (1320 — 1389)، بولۇپمۇ خوجا باھائىددىن نەقشىبەندى (1314 — 1388) ئوتتۇرىغا قويغان ئىنسانپەرۋەر — ئۇمىدۋار قاراشلاردىن خېلى ئىلگىرىلا ئۆزىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ رېئال ھاياتى ۋە ئۇنى ئاقىلانە ئۇيۇشتۇرۇشى ئارقىلىق ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەت يارىتىش مەسىلىسىنى تىلغا ئالغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ زاھىتلارنىڭ دەل ماھىيىتىنى پاش قىلغان ھالدا، ئۇلارنى 3443 ـ بەيىتتا رېئال ھاياتتا مەقسىتىگە يېتەلمىگەن، يېڭىلگەن، ئۇمىدسىزلىككە چۈشكەن، بارلىق تەدبىر، ھەتتا ھىيلىلىرى كارغا كەلمىگەندىن كېيىن سوپىلىق يولىغا قەدەم قويغان تەلۇلەر دەپ ئاتاپ، مۇنداق دەيدۇ:

تىلەپ بۇلماسا بارچا زاھىد بولۇر
سەبىردا ئادىن ھىلە بۇلماز تۇرۇر
[تىلەككە يەتمىگەنلەر زاھىت بولۇر،
بۇلەك ھىيلىسى يوق، ئۇ سەۋر قىلۇر.]

بۇ، مۇتەپەككۇرنىڭ ئىنسانىنىڭ دۇنيادىكى پائالىيەتچان ئورنىنى ھمايە قىلىش ئۈچۈن تېپچەكلەۋاتقان ئوتلۇق قەلبىنىڭ ھەقىقىي يالقۇنى ئىدى.

شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى تۆتىنچى پېرسوناژ — ئودغۇرمىش مۇرەككەپ ۋە كۆپ قىرلىق كاتېگورىيىلەر ۋاكالەتچىسى بولۇپ، سوپى - زاھىتلىق، خۇددى بۇددىست راھىبلىرىدەك تەركىدۇنيالىق — تەرىقەتچىلىك ئۇنىڭ بىرلا ئالامىتى ئىدى. ئودغۇرمىش يەنە قانائەت — ئىنسان ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تىزگىنلەش سۈپىلىزاتسىيىسىگە ھەم ئالەمگە نىسپىيلىك نۇقتىسىدىن قاراش ئېڭىغىمۇ ۋەكىللىك قىلاتتى. بۇ جەھەتلەر ئۇستىدە مۇناسىۋەتلىك ماۋزۇلاردا مۇھاكىمە ئېلىپ بارىمىز.

ئۇچىنچى، ئىنسان — ئۆز تەقدىرىنىڭ خوجىسى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىنسانىنىڭ ئىنسانىيەتكە ياخشىلىق قىلىشى، ئىنسانىيەتنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىنى ئەڭ چوڭ ياخشىلىق دەپ ئىزاھلىغاندىن كېيىن، مۇنداق قىلىشقا ئىنسان قابىلمۇ؟ ئىنسان ئىرادە ئەركىنلىكى ۋە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشكە قادىرمۇ؟ دېگەن مەسىلىگە، باشقىچە ئېيتقاندا ئىنسانىنىڭ پائالىيەتچانلىق مۇمكىنلىكلىرى مەسىلىسىگە توختىلىدۇ.

روشەنكى، ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا «قايتا تىرىلمەسلىك» كۆز قاراشلىرى «باقىي ئالەم» ئەپسانىلىرىنىڭ دەبدەبىسىنى شۇبھە ئاستىغا قويغىنىدەك، «ئەركىن ئىرادە» كۆز قاراشلىرىمۇ «لەۋھۇل مەھفۇز»، «تەقدىرۇل ئىلاھىيە» قاتارلىق تەقدىرچىلىق (پاتالىزم) ئەقىدىلىرىگە قارشى قويۇلغان يەنە بىر شاھمات پېشكىسى ئىدى.

كارل ماركس: «ھاكىممۇتلەق تۈزۈمنىڭ

بىردىنبىر پرىنسىپى ئىنسانىيەتنى كەمستىشتۇر»[1] دېسە، ف. ئېنگېلس: «ئىلاھىيەتچىلىكنىڭ ئەقلىي پائالىيەتنىڭ بارلىق دائىرىلىرىدىكى مۇناق ئالىي ھوقۇقى ئەينى زامان دىنىي مۇئەسسەسىلىرى ئىگىلىگەن مەۋقەرەر نەتىجىسىدۇر»[2] دەپ كۆرسەتكەنىدى. دىنىنىڭ مېغىزى دەل تەقدىرچىلىكتىن ئىبارەت بولغاچقا، ئىسلامىيەت شەرقىدە تەقدىرچىلىك ئەقىدىلىرى ئىلاھىيەتچىلىك ۋە فېئودال ھاكىممۇتلەقلىقنىڭ مەركىزىي تەشۋىقاتى سۈپىتىدە ئىنسان بالىسى تۇغۇلۇشتىن باشلاپلا كۆچەپ تەرغىب قىلىنىدىغان تېمىغا ئايلانغانىدى. كالام ئۇلىمالىرىنىڭ (مۇتەكەللىمۇن) ۋەز - نەسىھەتلىرىدە، ئىنسانىنىڭ ھايات - تەقدىرى، ياخشى - يامان پەزىلىتى ۋە ئىش - ھەرىكىتى، ئۆلگەندىن كېيىنكى قىسمىتى پۈتۈنلەي «تەقدىر ئىلاھىيە» بويىچە «لەۋھۇل مەھفۇز» (تەقدىر تاختىسى) دا پۈتۈلگەن بولۇپ، ئىنساندا ھېچقانداق شەخسىي ئىرادە ئەركىنلىكى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، دېيىلگەن. «تەقدىر ئىلاھىيە» تەكۈرىنىڭ ئىنسانغا زىت قاراتقان ئەڭ ئالىي مۇتلەق ھوقۇقى بولۇپ، ئۇنىڭغا گۇمانلىنىش، قارشىلىق قىلىش قاتتىق تەقىپ قىلىنغان.

ئەمما، بۇخىل مۇتلەق ھوقۇقنىڭ نوپۇزىغا گۇمانلانغۇچى، ئۇنى باشقىچە ئىزاھلىغۇچى، ھەتتا ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۇرگۈچى پىكىر ئېقىملىرىمۇ يۇز بەردى. ھەممىدىن ئىلگىرى گرېك پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان مۇتەززىلىزمچىلار بىلەن X ئەسىر ئېنسكلوپېدىستلىرى — «پاك قېرىنداشلار» ئىلمىي

---

① كارل. ماركس: «نېمىس - فرانسۇز يىللىق مەجمۇئەسى ھەققىدىكى خەت - چەكلەر»، «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، I توم، 411 - بەت.

② ف. ئېنگېلس: «گېرمانىيىدە دېھقانلار ئۇرۇشى»، رۇسچە نەشرى، 33 - بەت.

گۈرۈھىدىكىلەر ئادەمنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى ئۇنىڭ ياخشى - يامان ئىش بىلەن شۇغۇللىنىشىغا باغلىق بولۇپ. «تەقدىر ئىلاھىيە» دە پۈتۈلمىگەن، دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇلار: ئەگەر بەخت - سائادەت، ئازاب - ئوقۇبەت، ساۋاب - گۇناھ كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىرادىسى ۋە ئىش - ھەرىكىتىگە باغلىق بولمىغان، بەلكى «تەقدىر ئىلاھىيە» دە بېكىتىلگەن بولسا، تەقدىردە پۈتۈلگەن گۇناھ ئۈچۈن ئىنسانىنىڭ جازالىنىشى ئادالەتسىزلىك بولمىدۇغۇ؟ تەڭرىنىڭ جازادا ئادىل بولۇشى ئۈچۈن ئىرادە ئەركىنلىكى كىشىلەردە بولغان بولۇشى زۆرۈر، دېيىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئىلمۇل ئادىل» تەرەپدارلىرى دەپ ئاتاشتى ۋە كىشىلەرنىڭ ئەقىل - پاراسەتكە تايىنىپ ئىجتىمائىي ياخشىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ مۇمكىنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

ئۇلار مۇشۇنداق مەنتىقىلىق مۇھاكىمە ۋاستىسى بىلەن تەڭرىنى تەقدىر ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىپ، بۇ ھوقۇقنى ئىنسانىنىڭ ئۆزىگە قايتۇرۇپ كېلىشنى تەشەببۇس قىلىشتى. خەلىپە مەئمۇن ۋاقتىدا ئۇستۇنلۇك ئالغان «ئىلمۇل ئادىل» كۆز قاراشلىرى ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىدە، بولۇپمۇ خەلىپە مۇقتەدى دەۋرىدە قاتتىق باستۇرۇلغانىدى. ئەبۇ نەسىر فارابى ئىنسانىنىڭ يول تاللىشى ۋە ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىسىنى ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي تەلىماتىنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى قىلىپ، بۇنداق ئەركىن تاللاشنى كىشىنىڭ تەقدىر ئىلاھىيە ياكى تۇغما ئىقتىدارىغا باغلىق بولمىغان «ئېرىشىلگەن» مەنىۋى نەتىجە، دەپ يېكىۋاشتىن ئىزاھلىدى. ئۇ «بەختكە ئېرىشىش يوللىرى توغرىسىدىكى رىسالە» نامىلىق ماقالىسىدە: «ياخشى ئەخلاق بىلەن تەپەككۇر كۈچى ھەر ئىككىسى بىرلىكتە كىشى پىكرى قىممىتىنى شۇنداق ئاشۇرىدۇكى، ئۇنىڭ ئۆزىدىكى ياكى ئۇنىڭ پائالىيىتىدىكى ھەربىر پەزىلەت يۈكسەكلىك ۋە كامالەتتىن

تەشكىل تاپقان بولىدۇ»[1] دەپ يازدى. فارابى ياخشى ـ يامان پائالىيەتلەرنى ئەقىل ـ تەپەككۇر ئاساسىدىكى ئەركىن تاللاش ئاساسىغا قويغان: فارابى پەقەت ئەقلىي بىلىشكە تايىنىدىغان ئىنسانلا تاللاش ۋە ئىرادە ئەركىنلىكىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ دەپ قارىغان. ئۇنىڭچە «ئەقىللىق ئادەملا شۇنىڭ بىلەن بىللە پەزىلەتلىك ئادەم ھېسابلىناتتى»[2].

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىنسانىنىڭ ئۆز ھايات ـ پائالىيىتىنى، ئەخلاقىي ياخشى ـ يامانلىقى جەھەتتىكى ئۆز تەقدىرىنى («ئۆلەك») ئىنسان ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە بىلىم سەۋىيىسىگە تايىنىپ ئەركىن ـ ئىختىيارىي تاللىيالايدۇ، دېگەن فارابى كۆز قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتى ۋە دۆلەتنىڭ قانۇن ھەم ئىلىم ئاساسىدىكى ئادالەت ۋە خەلقپەرۋەرلىكى مەسىلىسىگە تەتبىق قىلىپ، ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي سىياسىي كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتىنى، ئىنسانىنىڭ ئۆز ئىشلىرىنى ئىنسانىنىڭ ئۆزى بەلگىلىشى، ئۆزىنىڭ تەقدىر ـ ئىستىقبالىنى ئۆزى بەلگىلىشى، ھەمدە ئىشتا تەقدىر ئىلاھىيەتكە قاراپ قالماسلىقى توغرىسىدىكى پائالىيەتچان ئىدىيىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەنىدى. بۇ ھەقتە ئۇ داستانىنىڭ 238 ـ، 239 ـ، 244 ـ، 1485 ـ، 1486 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

ئىكى تۇرلىگ ئات ئول بۇ تىلده يورىر

---

① فارابى: «بەختكە ئېرىشىش يوللىرى توغرىسىدا رىسالە» (ئەلفارابى: «ئىجتىمائىي ئەخلاقىي رىسالىلەر»، رۇسچە 1976 ـ يىل نەشرى، 11 ـ بەت).

② فارابى: «ئەقىل مەنىسى ھەققىدە» (فارابى: «ئەقىل ۋە ئىلىم ھەققىدە»، رۇسچە 1975 ـ يىل نەشرى، 6 ـ بەت).

بىر ئەدگۇ بىر ئەسىز ئازۇندا قالىر
[كىشىدە ئىككى ئات، بۇ تىلدا يۇرۇر،
بىر ياخشى، بىر ئەسكى جاھاندا قالۇر.]
ئەسىزكە سۆكۈش ئەدگۇ ئۆگدى بۇلۇر
ئۆزۈڭكە باقا كۆر قايۇسىن قولۇر
[يامانى سۆكۈلۇر، ياخشى ماختىلۇر،
قاراپ كۆر ئۆزۈڭگە قايسىسى ياقۇر.]
قايۇسىن تىلەسە ئۇ دۇرگىل بىرىن
ئەسىز ئەدگۇ بولسا ئۆكۈنمە يارىن
[قايۇسىن تىلەسەڭ، بىرىن تاللىغىن،
يامان ـ ياخشىلىققا ئۆكۈنمە كېيىن.]
قامۇغ نەڭكە تەڭرى قىلۇر ئول سەبەب
قامۇغ ئەدگۇ ئەسىز ئاڭار ئۆز ئۈلەپ
[ھەر ئىشقا قىلۇر بىر سەۋەبنى خۇدا،
يامان يا ياخشىلىق ئۆزۈڭ قولۇڭدا.]
ئوغۇل قىز سەبەبى ئاتا ئول ئانا
قىلىنچ ئارتا سا يا ئەتىلسە يانا
[ئوغۇل ـ قىز سەۋەبى ئاتا ھەم ئانا،
قىلىقىن ئۆز بۇزار ئۆز تۇزەر يانا.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىنسانىنى تەڭرى يارانقان، بىراق ئىنسانىنىڭ ياخشى ـ يامانلىققا نىسبەتەن ئىرادە ھەم شىجائەت قىلىش ـ قىلماسلىقى ھەر كىمنىڭ ئۆزىگە باغلىق، ئۇ خۇددى ئاتا ـ ئانىنىڭ پەرزەنتىنىڭ تۆرىلىشىگە سەۋەب بولۇپ، پەزىلەت پەرزەنتىنىڭ ئۆزىگە باغلىق بولغىنىغا ئوخشاش، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭچە، ئەقىل ـ پاراسەت ۋە بىلىم تۇپەيلى ئادەم ئۆز تىلىكىگە يېتىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 159 ـ بەيىتىدا ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ ئۆز تەقدىرى ۋە ھايات يولىنى يۆگەنلەشتىكى غايەت مۇھىم رولىنى مۇنداق ئىخچاملايدۇ:

ئۇقۇش ئول بۇرۇندۇق ئانى يەتسە ئەر
تىلەككە تەگسە ئول تۇمەن ئارزۇ يەر
[ئەقىل بىر يۈگەندۇر، ئاڭا يەتسە ئەر،
تۇمەن مىڭ تىلىكى ھەم بولسا يېتەر.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ نادىر كىتابى ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بەخت ـ سائادىتى ۋە ھەقىقىي كامالىتى تەتقىق قىلىنغان كلاسسىك دەستۇر سۈپىتىدە باشتىن ـ ئاياغ ئىنسانىنى مەركەز قىلىپ بايان قىلىنغان بولغاچقا، بۇ جەھەتتىكى تېپىك بېيىتلار ھەممە سەھىپىلەردە دېگۈدەك ئۇچرايدۇ.

3. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئەقىل، بىلىم ۋە بەخت كاتېگورىيىلىرى

«قۇتادغۇ بىلىك»تە ئەقىل، بىلىم، بەخت كاتېگورىيىلىرى ئىنسانىنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئىقتىدارى، ئەڭ ئاساسىي ۋاستىسى ۋە ئەڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي مەقسەتدارلىقىنىڭ ئوچ ھالقىلىق سىستېمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇئەپپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ھەم بىر ئائىلىدىكى ئىككى پەرسوناژ، ھەم بىرسى بىقارار، بىرسى بەر قارارلىق خاسىيەت بىلەن تەسۋىرلەنگەن — ئايتولدى بىلەن ئوگدۇلمىش مۇئەللىپنىڭ راتسىئونالىزمنى گۈمانىزمغا خىزمەت قىلدۇرۇش روھىنى، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەتكە ئەقىل ۋە بىلىمنى ۋاستە قىلىش ئىدىيىسىنى گەۋدىلەندۇرگەن.

پەلسەپە تارىخىدا ئەقىل ھەققىدە توختالمىغان پەيلاسوپ بولمىسا كېرەك. دېموكرىتمۇ، پلاتونمۇ ئەقىل ھەققىدە توختالغان. پلاتون خاس «ئالەم ئەقلى»، «غايىۋى ئەقىل» ئارقىلىق ئالەمنىڭ مەنبەسى، ماھىيىتى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى «دۇم كۆمتۇرۇپ» ئىزاھلىماقچى بولغان. فارابىمۇ «مۇمكىنلىك

ئەقىل» ، «ئېرىشىلمە ئەقىل» ، «پائال ئەقىل» ، «ئەمەلىي ئەقىل» دىن ئىبارەت تۆت خىل ئەقىل ئۇستىدە توختالغان. دەرھەقىقەت، بەخت ـ سائادەت كاتېگورىيىسى ئۇستىدىمۇ قەدىمكى زاماندىلا مەيلى شەرق ياكى غەرب، مەيلى دىنىي ياكى پەلسەپىۋى جەھەتتىن بولسۇن كۆپ ئىزدىنىشلەر بولغان. بۇنداق ئىزدىنىشنىڭ قەدىمكى ۋەكىلى پلاتون («غايىۋى دۆلەت» ئەسىرى ئارقىلىق) بولسا، ئۇنىڭ يېقىنقى ۋەكىلى فېيېرباخ («بەختنامە» ئەسىرى ئارقىلىق) ئىدى. ۋەھالەنكى، خېلى كۆپلىگەن مۇتەپەككۇرلار ئەقىل مەسىلىسىنى ئوبيېكتىپ ئىدېئالىستىك كۆز قاراشلارنىڭ ئەرش كۆرسىغا ئېسىپ قويۇپ، ئۇنى رېئال دۇنيا ۋە جانلىق ئىنسان تۇرمۇشلىرى بىلەن ئالاقىسىز قىلىپ قويسا، يەنە بەزىلىرى خىيالىي ۋە شېرىن ئىستەكلەر دەرياسىنىڭ قۇلۇلە قېپىغا سېلىپ قويۇپ، ئۇنى يەنىلا رېئال دۇنيا ۋە جانلىق كىشىلىكتىن ئاجرىتىۋەتكەنىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپقىچە ئىسلام مۇتەززىلىزمچىلىرى «تەقدىر» جاھالىتىنى «ئەقىل» مىزانى بىلەن زەخمىلەندۇرۇشتى، ئەمما يېڭى غايىۋى جەمئىيەت ئۇلگىلىرىنى بولسا كۆرسىتەلمىدى. ئۇلار يەنىلا يەتتە ئىقلىمدىكى يەتتە جەننەت تەسەۋۋۇرلىرىغا سۆيۈنۈشەتتى. فارابى گەرچە بەختكە ئېرىشىش يوللىرى ھەققىدە ھەر تەرەپلىمە مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ شىمالىي سۇرىيە ۋە مىسىر ئارىلىقىدا مۇساپىرانە ئىستىقامەتتە تۇرغان بولغاچقا، ئۆز نەسەبىدىكى قاراخانىيلار سەلتەنىتىدىن ۋە خەلقىدىن يىراقتا تۇراتتى. ئەپەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپلا بۇ جەھەتتىكى ئۇزۇكلۇكنى تۇتاشتۇردى ۋە بۇغراخانلار خاقانىيىسىدە ئادالەتلىك قانۇن ۋە ئەقىل ـ بىلىم ئاساسىدا ئىجتىمائىي بەختنىڭ ئۆز زامانىسىغا مۇناسىپ رېئال پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىنسان سۇبيېكتىدىكى تۇغما ۋە ئېرىشىلگەن ئىقتىدار بولغان ئەقىل بىلەن بىلىمنى ئىنساننىڭ تاشقى ئالەمنى بىلىپ چۈشىنىشىدىكى ئىككى مۇھىم ئامىل سۈپىتىدە بىر - بىرىگە زىچ باغلاشتۇرۇپ ۋە بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ چۈشەنگەن ھەم ئىزاھلىغان. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشچە، ئەقىل - پاراسەت («ئۆگ»، «ئۇقۇش») ئىنسان سۇبيېكتىنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا ھادىسىلىرى بىلەن ئۇنىڭ ماھىيەتلىرىنى بىلىش، چۈشىنىش ئىقتىدارى بولۇپ، ئۇ ئىنساننىڭ سۇبيېكتىپ ئىقتىدارىغا قارىتىلغان دۇنيانى بىلىش مۇمكىنلىكىنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىتتى. بىلىم («بىلىك») (جۈملىدىن ھۈنەر - سەنئەت) بولسا، ئىنساننىڭ بىلىش ئىقتىدارى ۋە بىلىش پائالىيىتى تەرىپىدىن بىلىۋېلىنغان مانا شۇنداق ماھىيەتلەرنىڭ خەزىنىسى ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەگەر بىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان ئىنسان بولمىغاندا بىلىش ۋە ئۇنىڭ جەۋھىرى بولغان بىلىمنىڭ بولمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەقىل - پاراسەتنى ئالدىنقى ئورۇنغا، بىلىمنى ئۇنىڭ كەينىگە قويۇپ ئىزاھلىدى. ئۇ داستانىنىڭ كۆپلىگەن بېيىتلىرىدا، بولۇپمۇ 155 -، 310 -، 2790 - بېيىتلاردا مۇنداق يازىدۇ:

ئۇقۇشلۇغ ئۇقار ئول بىلىكلىگ بىلىر
بىلىكلى ئۇقۇغلى تىلەككە تەگىر
[ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر.]
بىلىك كىمىيا تەگ ئول نەڭ ئىركلۇ تۇرۇر
ئۇقۇش ئوردۇسى ئول نەڭ ئۇگلۇ تۇرۇر

[بىلىم — كىمىيادەك① يىغار نەرسىنى،
ئەقىلنىڭ ئوردىسى يىغار ھەممىنى.]
ئۇقۇش ئۇلىماسا ئەر ئۆزىن تۇتنۇماز
بىلىك بولماسا ئەر ئىشىن ئەتنۇمەز
[تۇتالماس ئۆزىنى ئەر ئەقىل بولمىسا،
قىلالماس ئەر ئىشنى بىلىم بولمىسا.]

دېمەك، مۇتەپەككۇر ئەقىلنى بىلىش (چۈشىنىش) ئىقتىدارى، مۇمكىنلىكى دەپ قاراپ، ئۇنى بىلىم سارىيىغا ئوخشىتىدۇ، بىلىمنى بولسا بۇ ئىقتىدارىدىن، بۇ مۇمكىنلىكتىن توپلانغان نەتىجە دەپ قاراپ، ئۇنى ئەقىلگە توپلانغان ئېسىل نەرسىلەرگە ئوخشىتىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى ساھەسىدىكى قىممەتلىك نەتىجىلىرىدىن بىرى شۇكى، داستاندا ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن بىلىم ئىنسانىنىڭ جانلىق ـ ھاياتىي، جىسمانىي ھالىتىگە ۋە بىلىش پائالىيىتىگە باغلانغانلىقىدىن ئىبارەت ئۆز زامانىسى ئۈچۈن تەرەققىيپەرۋەر ھېسابلىنىدىغان ئىدىيە ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن بىلىم ئادەمنىڭ جىسمانىي ئەھۋالىغا بېقىنامدۇ ـ يوق؟ ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن مۇنداق پائالىيەتلەر ئاخىرلىشامدۇ ـ يوق؟ دېگەن مەسىلە بىلەن كىشى تۇغما بىلىملىك، تۇغما دانىشمەن بولامدۇ ياكى بىلىش پائالىيىتى ئارقىلىق، تەلىم ۋە تەربىيە پائالىيىتى ئارقىلىق، تۇرمۇش ۋە

① كىمىيا — ھازىرقى خىمىيە ئىلمىنىڭ ئالخىمىيە زامانىدىكى ئاتىلىشى. ئۇ چاغدا مىسىر ۋە ئەرەب ئالخىمىكلىرى سېھىرۋازلىق بىلەن ماددىلارنى بىر ـ بىرىگە ئارىلاشتۇرۇپ باشقا خىلدىكى نەرسە ياساش مۇمكىن، ھەتتا مىستىن ئالتۇن ئېلىش مۇمكىن دەيتتى. خىمىيە تەجرىبىخانىلىرى ھەرخىل نەرسىلەر ئەۋرىشكىلىرى بىلەن تولغان بولاتتى.

تەجرىبە ئارقىلىق ئاندىن بىلىشكە ئىگە بولامدۇ، دېگەن مەسىلە قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ دىن ۋە تەبىئەت پەلسەپىسى مۇھاكىمە قىلىپ كەلگەن ئۆتكۇر مەسىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى. بۇ ماھىيەتتە ماددا ۋە ئاڭنىڭ قايسىسىنىڭ ئۇل - ئاساس ئىكەنلىكى مەسىلىسىنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلاتتى. بۇددىزم، خرىستىئان ۋە ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىرى بىردەك روھىي ھادىسىلەر جىسمانىي ئەھۋالغا بېقىنمايدۇ، كىشى تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە ئۆلگەندىن كېيىن روھ ئۆزىنىڭ «مەڭگۈلۈكى» بويىچە «مۇتلەق» مەۋجۇت بولىدۇ، دەپ ئىزاھلاشتى. بۇ خىل كۆز قاراش ئۆلگەندىن كېيىن قايتا تىرىلمەك ئىدىيىسىگە ئاساس سالغانىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ فارابىنىڭ ئىنسان روھى ئۇنىڭ جىسمانىي ھايات پائالىيىتىگە باغلاقلىق ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ناتۇرال پانتېئىزملىق كۆز قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، روھىي پائالىيەتنىڭ ئەڭ ئالىي شەكلى بولغان بىلىشنىڭ ھايات پائالىيىتىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ «بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ پەزىلەت ۋە پايدىلىرى بايانىدا» دېگەن بابىدىكى 293 ـ، 294 ـ بېيىتلاردا بۇ ھەقتە مۇنداق يازغان:

كىچىگ ئوغلانىغ كۆر ئۇقۇشقا ئۇلام
ياشى يەتمەگىنچە يورىماز قىلام
[گۆدەككە قارا، ئۇ تاپۇر ئەقىل ھەم،
يېشى تولمىغۇچە يۇرۇتمەس قەلەم.]
ئۇقۇشلۇغ كىشى كۆر قارىسا مۇنار
ئۇقۇش كەتتى تەپ ھەم قەلەم مەتىنار
[ئەقىللىق كىشى ھەم قېرىسا ئازار،
ئەقىل كەتتى دەپ ھەم قەلەممۇ تىنار.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەقىل بىلەن بىلىمنىڭ پەرقى ئۇستىدە توختالغاندا، ئەقىلنى بىلىشتىكى تۇغما ئىقتىدار، تەبىئىي

ئىقتىدار دەپ قاراپ، ئۇنى كېيىن ئېرىشىلىدىغان بىلىمدىن پەرقلەندۇرىدۇ، ئۇ 1827 ـ، 1828 ـ يىيىتلاردا كىشىلەر ئۆگىنىپ بىلىم ئاشۇرالايدۇ، ئەمما ئەقىل، بىلىش ئىقتىدارى ئۆگىنىشكە باغلىق ئەمەس، بۇ يارىتىلىشتىن، تەبىئەتتىكى تۆت زاتنىڭ تەسىرىدىن دېگەن كۆز قاراشنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ:

كىشى ئۆگرە نۇر بىلكى ئارتار ئۆكۈش
نەچە ئۆگرەنسە ئۇقسا بولماز ئۇقۇش
[كىشى ئۆگىنىپ كۆپ تاپار ئىلىم، بىل،
ئۆگەنسە ھەر قانچە، تاپالماس ئەقىل.]
بايات‌تىن ئەرۋۇر بۇ ئۇقۇش بولغۇسى
تادۇ بىرلە كىرسە بولۇر بەلگۈسى
[ئەقىللىق بولۇش بۇ، تەكرىدىن بولۇر،
تادۇ بىرلە كىرسە بەلگە كۆرۈلۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىدىكى ھەممە شاراپەتلىك خاسىيەتلەر ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىقى يەنىلا بىلىش ئىقتىدارى (چۈشىنىش ئىقتىدارى) ئاساسىدا ئېرىشىلگەن ھەقىقىي بىلىمدىن ئىبارەت. ئىنسان تۇغما ھالدا بىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن ھايۋاندىن پەرق قىلسىمۇ، ئەمما پەقەت بىلىم جەھەتتىكى پەرقلىرى تۈپەيلى يەنە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مۇتەپەككۇر بىلىم مەسىلىسىدە ئىنسانلارنى شاھ ياكى پۇقرا، بەگ ياكى ئاۋام دەپ ئايرىمىغان. بۇ ھەقتە داستانىنىڭ 201 ـ بېيىتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن:

كىشىدە كىشى ئادرۇقى بار تەلىم
بۇ ئادرۇق بىلىكدىن ئايۇر بۇ تىلىم
[كىشىدىن كىشىنىڭ تولا پەرقى بار،
بىلىمدۇر بۇ پەرق، سۆز شۇ ھەقتە بارار.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى كۆز قاراشلىرىدا بىلىم ۋە دانىشمەنلىك تۇغما بولماستىن، كىشىنىڭ تۇغۇلۇپ زورىيىشى، تونۇپ بىلىشى ۋە تەربىيىلىنىشى ئاساسىدا تەدرىجىي ھاسىل بولىدىغان، ئىرىشىلىدىغان نەتىجە سۈپىتىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاساسلىق بابلىرىدىن بىرى بولغان «ئۆگدۈلمىشنىڭ كۇنتۇغدى ئىلىگ خىزمىتىگە كىرگەنلىكى بايانىدا» ناملىق بابنىڭ 1678 ـ، 1680 ـ، 1681 ـ، 1816 ـ، 1825 ـ بەيىتلىرىدا بىلىم ۋە دانالىقنىڭ تۇغما ئەمەسلىكى كۇنتۇغدىنىڭ سوئالى ۋە ئۇنىڭغا ئۆگدۈلمىشنىڭ جاۋابى شەكلىدە مۇنداق بايان قىلىنغان:

ئانادىنمۇ بىلگە توغار بۇ كىشى
ئازۇ ئۆگرەنۈرمۇ يەتىلسە ياشى
[بىلىملىك تۇغۇلۇرمۇ ئانىدىن كىشى،
ۋە يا ئۆگىنەمدۇ يېتىلسە يېشى؟]
بىلىكسىز توغار ئول تۇرۇ ئۆگرەنۈر
بىلىك بىلسە ئۆتىرۇ قامۇغ ئىش ئۆنۈر
[بىلىمسىز تۇغۇلار، يۇرۇپ ئۆگىنۈر،
بىلىم بىلسە ئىشلار ئۇتۇقلۇق بولۇر.]
ئانادىن توغۇغلى بىلىكسىز توغار
بىلىك ئەگرەنۈر ئۆتىرۇ تۆركە ئاغار
[ئانادىن تۇغۇلغان بىلىمسىز تۇغار،
بىلىمنى ئۆگىنىپ ئۇ تۆرگە چىقار.]
كىشى ئۆگرەنىپمۇ بولۇر ئول بۆگۈ
ئازۇ تادۇ بىرلە توغارمۇ تەگۈ
[كىشىلەر بولۇرمۇ ھېكىم ئۆگىنىپ،
بولۇرمۇ تەبىئىي ياكى تۇغۇلۇپ؟]
بىلىك تۇت يا ئەردەم كىشى ئۆگرەنۈر
مەگەر بۇ ئۇقۇش ئول تادۇدىن ئۆنۈر

[بىلىم يا پەزىلى كىشى ئۆگىنۈر،
مەگەركىم، ئەقىل ئۇ، تەبئىي بولۇر.]

ئالىمنىڭ ماتېرىيالىستىك بىلىش نەزەريىسىنى ھاسىل قىلغان قاراشلىرىغا داستاننىڭ 4021 ـ، 4022 ـ بەيىتلىرى تېپىك دەلىلدۇر. ئۇ مۇنداق يازغان:

توغا بىلگە توغماز كىشى ئۆگرەنۈر
توغا سۆزلەمەز تىل تۈرۈ سۆزلەنۈر
[بىلىملىك تۇغۇلماس كىشى، ئۆگىنۈر،
تۇغۇپ سۆز قىلماس تىل، تۇرۇپ سۆز قىلۇر.]
كىشى ئۆگرەنىپ ئۆتۈرۇ بىلگە بولۇر
بىلىك بىلسە ئۆتۈرۇ قامۇغ ئىش ئۆنۈر
[كىشى ئۆگىنىش بىلەن ئالىم بولۇر،
بىلىم بىلسە بارچە ئىشلار ئوڭلىنۈر.]

روشەنكى، بۇ جەھەتتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۈڭ زى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى مېڭ زى رايىشلىق پەلسەپىسىنىڭ «دانىشمەنلەر تۇغۇلۇپلا بىلىملىك بولىدۇ»، «ياۋ، شۇنگە ئوخشاش دانىشمەنلەر ئۆگەنمەيلا ئىستېداتلىق بولغان» دېگەن تۇغما تالانت كۆز قارىشى بىلەن قەدىمكى گرېك پەيلاسوپى پلاتوننىڭ ئەزەلى «ئىدېئال چۈشەنچىلەر» كۆز قاراشلىرىدىن ئۆزىنىڭ كۆپ دەرىجىدە ئىلغارلىقى بىلەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاساسلىق بابلىرى ۋە تېماتىك پىكىر يۆنىلىشى ئىنسانىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە بىلىم ئىقتىدارىنى ھەر تەرەپلىمە ئىزاھلاش، مەدھىيىلەش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇشقا قارىتىلغان. بىز «ئوچۇق ئىشىك» نى تاقىلداتماسلىق ئۈچۈن بۇ بەيىتلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ نومۇرلىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەن قانائەتلىنىمىز. ئۇلار: 152 ـ، 154 ـ، 186 ـ، 1840 ـ،

1841 ـ، 2454 ـ، 2645 ـ بېيىتلاردىن ئىبارەت.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەقىل ۋە بىلىمنى ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەتنىڭ ئاساسىي يولى، دەپ قارىغان. «بىلىم ـ سائادەت بېغىشلايدۇ» دېگەن مۇھاكىمە «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ سەرلەۋھىسى بولۇشىدىكى سىر ئەنە شۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ XIV ، XV ، XVI ئەسىرلىرىدا مەخسۇس ئايتولدى ئاغزىدىن بەخت ـ سائادەت ھەققىدە كاتېگورىيىلىك چۈشەنچە بېرىلگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە بەخت ـ سائادەت مەسىلىسى شەخسنىڭ نام ـ ئاتاق، ئەمەل ـ مەنسەپ، مال ـ مۈلۈك، كەيپ ـ ساپا ئىچىدە دەۋر سۈرۈشى مەنسىدە ياكى ئۆلگەندىن كېيىنكى باقي دۇنيا ھۇزۇر ـ ھالاۋىتى نۇقتىسىدىن ئەمەس، دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، خەلقنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتى نۇقتىسىدىن، ئاتاپ ئېيتقاندا، مۇتەپەككۇر ـ بىلىملىك خاقان، ئادالەتلىك قانۇن بويىچە باشقۇرۇش، ئاساسىشلىق ھايات، ئىجتىمائىي ياخشىلىقنى گەۋدىلەندۈرگۈچى ئەخلاق ـ پەزىلەتتىن ئىبارەت تۆت ئاساسىي نۇقتىدىن مۇھاكىمە قىلىنغان. ئۇنىڭچە، دۆلەتتە ئادالەتلىك قانۇن ـ تۈزۈم، شەخسلەردە گۈزەل ئەخلاق بولماي تۇرۇپ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىجتىمائىي ھايات تەرەققىياتىنى تېخى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ زىددىيىتى نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى بارلىق پانتېئىزملىق مەرپەتچى مۇتەپەككۇرلارغا ئوخشاش ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن نادانلىق ۋە جاھالەت ئارىسىدىكى كۈرەش ئاساسىدا چۈشىنەتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇ شەخسنىڭ جەمئىيەتكە بېقىنمىدىغانلىقىنى، بەخت ـ سائادەتنىڭ ئىجتىمائىيلىقىنى چۈشەنگەن، مۇشۇ ئاساستا زاھىت ئودغۇرمىشنىڭ جەمئىيەتتىن ئايرىلىپ ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنى، نوقۇل باقي ئالەم

بەخت ـ ساۋادىتى كۆز قارىشىنى قاتتىق سۆككەن.

شۇ نەرسە دىققەتكە سازاۋەرگى، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا بەخت ئىككى مەنىدە، يەنى بىرىنچىدىن، ئۆزىنىڭ نىسپىيلىكى، بىقارارلىقى، قۇشتەك، كېيىكتەك، پومزەكتەك تۇتۇق بەرمەسلىكى، بەخت ـ ئامەت ئىچىدە كەمتەر بولماغاندا، ئېھتىياتچان ۋە ھوشيار بولماغاندا ئۇنىڭ قولدىن كېتىدىغانلىقى مەنىسىدە؛ ئىككىنچىدىن، ئۆزىنىڭ ئەقىل، بىلىم ۋە ئادالەتلىك قانۇن، توغرا باشقۇرۇلغان خەزىنە ۋە خەلق ئىگىلىكى راۋاجىدىن ئىبارەت ئەمەلىي شەرتلەر ئاساسىدا، مۇنداق ئىجابىي تىرىشچانلىقنىڭ ئاخىرقى ئۇنۇمى سۈپىتىدە، رېئال تۇرمۇشتا بەرقارار تېپىشى، خەلقنىڭ بەيىپ، دۆلەتنىڭ روناق تېپىشى مەنىسىدە مۇھاكىمە قىلىنغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ۋەزىر ئايتولدىنى بەخت ـ ساۋادەتنىڭ ئوبرازلىق سىمۋولى قىلىشى، ئۇنىڭ بارلىق ئۇمىدىنى ئەقىل ۋە بىلىم سىمۋولى بولغان ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە ئاتىشى، خاقان كۈنتۇغدىنى بەخت ـ ساۋادەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھامىيسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىشى بۇ نۇقتىنى روشەن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. داستاننىڭ بەخت سىمۋولى ۋەزىر ئايتولدى بىلەن خاقان كۈنتۇغدى ۋە ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىش ئارىسىدىكى سۆھبەتكە ئاتالغان كەڭ سەھىپىلىرىدە، زىددىيەت ۋە ئۇنىڭ مۇئەييەن شەرت ئاستىدىكى بىرلىكى نۇقتىسىدىن بىقارار، تۇراقسىز خاراكتېرىدىكى بەخت ـ ساۋادەتنى بەرقارار، مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ مۇمكىنلىكى ۋە شەرتلىرى سۆزلەنگەن. داستاننىڭ 713 ـ، 725 ـ بەيىتلىرىدا تۇراقسىز بەختنى مەھكەم تۇتۇشنى بىلسە، ئۇ قاچماي بەرقارار تۇرىدىغانلىقى ئىزھار قىلىنسا، 727 ـ، 1289 ـ، 2647 ـ بەيىتلىرىدا: «ئەقىل ۋە بىلىم، پەزىلەت ۋە ئادالەت ئېگىز تاغنىڭ باش ئەگدۈرىدۇ»،

«خۇشاللىق توغرىلىقتا بولۇپ، توغرىلىقتا چىڭ تۇرغاندىلا خۇشاللىق يوقالمايدۇ» دېگەن ئەقلىيلەر ئارقىلىق ئۆزىنى بىلىش، ئۆزىنى تۇتۇش، پاك ۋە توغرا بولۇشنىڭ بەختنى تۇتۇپ تۇرىدىغان تۇنجۇچ — باغ ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. ئۇ 727 ـ بەيىتىدا مۇنداق يازىدۇ:

ئارىغ بولسا ئۆزى يورىسا كۆنى
مۇنىڭ باغى مۇنداغ بىلىنگۇ مۇنى
[ئۆزى پاكىز، توغرا بولسا ئىشى،
بەختنىڭ باغى شۇدۇر، بىلسە كىشى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بەخت ـ سائادەت كۆز قارىشىدا، بەخت ـ سائادەتنىڭ قانۇنىيەتلىرى، خۇسۇسىيەتلىرى ئوبيېكتىپ خاراكتېر ئالغان. ئۇ، بەختنىڭ بىقارارلىقىنى، ئۇنى خاھىش بىلەن ئەمەس، ئەمەلىي تەدبىرلەر بىلەن يۇگەنلەش لازىملىقىنى تىلغا ئالغاندا، ئالەمنىڭ ئۆزلۇكسىز ھەرىكىتى، كونىنىڭ ئورنىنى يېڭىنىڭ ئىگىلەيدىغانلىقىنى، بەخت ئىچىگە ئاپەت («توقا») نىڭ يوشۇرۇنغانلىقىنى (2938 ـ، 3548 ـ، 3549 ـ، 3550 ـ، 4918 ـ، 4926 ـ بەيىتلاردا)، بىر ئۆرلەشتە بىر چۈشۈشنىڭ، بىر چۈشۈشتە بىر ئۆرلەشنىڭ بولىدىغانلىقىنى، بەختنىڭ دوستى بولغان «ئۇمىد» بىلەن قانائەتلىنىپ قالماسلىقى، بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈن بەختكە ئېرىشىش قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلماسلىق لازىملىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. مۇتەپەككۇرنىڭ پىكرىچە، بەختنىن مەھرۇم قىلىپ ئاپەتكە دۇچار قىلىدىغان ئاساسىي خەۋپ ھەر ئىشنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كېتىشى ئىدى. ئۇ سۆز ـ ھەرىكەتتىمۇ لايىقىدا،

مۇتەددىل بولۇشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن كەمتەر ۋ ھوشيار، ئادالەتلىك ۋە پەزىلەتلىك بولۇش، ئۆزىنى تىزگىنلەشنى بىلىشنى تەۋسىيە قىلغان.

4. «قۇتادغۇ بىلىك»تە بىلىش ئەزالىرى ۋە بىلىش شەكىللىرى

ف. ئېنگېلس: تەبىئەت ئىنسان ئارقىلىق ئۆزىنى بىلىشكە مۇيەسسەر بولالىدى، دېگەن بىر جۈملە سۆزنىگە ئوبيېكتىپ دۇنيا ۋە بىلىش ھادىسىسىنى مۇجەسسەملەشتۇرگەنىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىش پائالىيىتىنى ئەنئەنىۋى ۋە ئەينى زامان قاراشلىرى بويىچە بىلىش ئەزالىرى — سەزگۇ ئەزالار ۋە مېڭە، بىلىش جەريانلىرى ئارقىلىق بولىدىغان ھادىسە دەپ قارىغان.

مەلۇمكى، «تۇرپان تېكىستلىرى» بىلەن دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە يازما مەنبەلەردىن قارىغاندا، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر خەلقى سەزگۇ («تېگىنمەك»)، سەزگۇ ئەزالىرى («ئالتى قاچىغ ئورۇنلار»)، ھېسسىي بىلىش («تۇيماق بىلىگ»)، ئەقلىي بىلىش («بىلگە بىلىگ»)، ھەقىقىي ئەقلىي بىلىش («كۆنى بىلگە بىلىگ») قاتارلىق بىلىش ئىبارىلىرىنى ئىشلىتىپ، بىلىش ئەزالىرى ۋە بىلىش شەكىللىرى مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقان. سىڭقۇ سەلى ئىشلىگەن «ئالتۇن يارۇغ»دا تېرە سەزگۈسى («ئېتۈز قاچىغ»)، تىل سەزگۈسى («تىل قاچىغ»)، كۆز سەزگۈسى («كۆز قاچىغ»)، بۇرۇن سەزگۈسى («بۇرۇن قاچىغ»)، قۇلاق سەزگۈسى («قۇلاق قاچىغ») قاتارلىق سەزگۇ ۋە سەزگۇ ئەزالىرى مۇناسىپ ئىبارىلەر بىلەن تىلغا ئېلىنغان. «تۇرپان تېكىستلىرى»دە كۆز، قۇلاق ھەققىدىكى ئاددىي ئىلىملار نامى «كۆز بىلىگ»، «قۇلاق بىلىگ» نامىدا تىلغا ئېلىنغان.

گابائىن خانىم ئېلان قىلغان 133 ۋە 129 بەتلىك ئىككى پارچە ئۇيغۇرچە «تۇرپان تېكىستلىرى» دە: «تۇيماق بىلىگ تۇتۇنچىسۇز يارۇق يولاتىگ» (ھېسسىي بىلىش خۇددى يالقۇنجاق يورۇق مەشئەلدەك) دەپ، بىۋاستە ھېسسىي بىلىشنىڭ ھەقىقەتلىك قىممىتى قەيت قىلىنغان. «قوچۇ ئۇيغۇرچە مانى تېكىستلىرى» دە: «بىر ئۇلۇغ تۇيماق بىلىگ يىلتىزى» (بىلىمنىڭ بىرىنچى يىلتىزى سېزىپ تۇيماقتۇر) دېيىلسە، «قوچۇ ئۇيغۇرچە بۇددا تېكىستلىرى» دە: «ئالتى قاچىغ ئورۇنلار بولماسار بۆرۈتمەك بولماز» (ئالتە سەزگۈ ئەزالىرى بولمىسا سېزىلىش بولمايدۇ) دېيىلگەن. «ئالتۇن يارۇغ» دا: «ئالتى ئورۇنلى بۆرۈتمەكلى تېگىنمەك يېمەئىيىن تۇغار» (ئالتە سەزگۈ ئەزالىرىدىن سەزگۈ ـ ھېس تۇغۇلار) دېيىلسە، «ئۇيغۇرچە بۇددا تېكىستلىرى» دە: «قاچىغ ئاتانغۇ تۆرۈ بىلىگ كۆڭۈل بىرلە قاۋۇشىپ بۆرۈتمەك تېتىر» (سەزگۈ ئەزالىرى ھەقىقىي (ئوبيېكتىپ) بىلىش ئېڭى (كۆڭۈل) بىلەن قوشۇلۇپ ئىدراك ھاسىل قىلۇر) دېيىلگەن. «ئۇيغۇرچە بۇددا تېكىستلىرى» دە: «تېگىنمەگ ئۇچۇن ئامراق تۇغار» (سەزگۈدىن خاھىش تۇغۇلار) دېيىلگەن.

ئەقلىي بىلىش («بىلگە بىلىگ») ئاتالمىسى يەنە «بىلىملىك دانا»، «مۇتەپەككۇر» مەنىسىدىمۇ كەلگەن. «قوچۇ ئۇيغۇرچە مانى تېكىستلىرى» دە: «يۇمشاق ساۋى سۆزى بىلگە بىلىگ ئادىرتلىغ ئۇقماقى» (ئۇ — سۆزى يۇمشاق ـ سىلىق، مۇتەپەككۇر، ئەقىللىق ئىدى) دېيىلسە، «ئالتۇن يارۇغ» دا: «ئالتە تۇرلۇگ بۆگۈلەنمەك ئىدرەمگە تىدىنغسىز ئېرىنگلىگ بولتىلار» (شاھىمىز ئالتە خىل بىلىم ئارقىلىق ھەر خىل پەزىلەتكە بىمالال ئىگە بولدى) دېيىلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ سەزگۈ ۋە بىلىش مەسىلىلىرىنى دىنىي

ياكى ئەنئەنىۋى قاتلامدىن كلاسسىك ئېگىزلىككە كۆتۈردى. ئۇ ئۆز داستانىدا كۆز، قۇلاق قاتارلىق سەزگۈ ئەزالىرىنىڭ ئىقتىدارى، ھېسسىي بىلىشتە ئاڭ («كۆڭۈل») نىڭ تۇنقان ئورنى، بىلىش شەكىللىرى ھەققىدە توختالدى.

ئۇ داستانىنىڭ 2467 ـ، 1899 ـ بەيىتلىرىدا كۆزنىڭ بىلىش، ھەتتا ئېستېتىك بىلىشتىكى رولىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئەدى ئەدگۈ نەڭ بۇ كىشى كۆركى يۈز
بۇ يۈز كۆركىگە سۇۋ ئىچەر ئىكى كۆز
[كىشىچۈن نە ياخشى نەرسە — گۈزەل يۈز،
ئىچەر سۇ بۇ يۈز كۆركىدىن ئىككى كۆز.]
سەۋۈگلەر يۈزىندە بولۇر بەلگۈ نەڭ
كۆزىن كۆزكە تىكسە ئانى بىلگۈ تەڭ
[سۆيۈملۈك يۈزىدە بولۇر بىر نىشان،
كۆزى كۆزگە چۈشسە بىلىنۈر شۇئان.]

داستانىنىڭ 1893 ـ، 1898 ـ، 1897 ـ، 1991 ـ، 2794 ـ، 2795 ـ بەيىتلىرىدا كۆز بىلەن كۆڭۈلنىڭ، كۆز سەزگۈسى بىلەن تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە مۇنداق پىكىر يۈرگۈزۈلگەن:

سەۋىتىمىش يۈزىن كۆرسە كۆزكە تاتىغ
كۆڭۈل ئارزۇسىن بۇلسا ئۆزكە تاتىغ
[كۆرۈش سويگىنىنى — بۇ كۆز زەۋقىدۇر،
تېپىش دىل ئۇمىدىن — بۇ ئۆز زەۋقىدۇر.]
سەۋەر سەۋەزىن ئۆز بىلەيىن تەسە
كۆڭۈلكە باقا كۆرگۈ بىلگەي باسا
[بىلەي دېسە سۆيگەن ۋە سۆيمەگىنىن،

كۆڭۈلگە قاراسۇن، بىلۇر ئۇ كېيىن.]
قامۇغ نەڭكە ئۆرتۈگ بولۇر باقسا كۆز
كۆڭۈلكە يوق ئۆرتۈگ مۇنى بىلگۈ ئۆز
[كۆزۈڭ نەگە باقسا بولۇر بىر توساق،
بۇنى بىل، كۆڭۈلگە توساق يوق بىراق.]
كۆڭۈل بولماسا ئەر كۆزى ئاسىغى يوق
ئۆگى بولماسا ئەر كۆڭۈل ئوسىغى يوق
[ئېرۇر پايدىسىز كۆز، كۆڭۈل بولمىسا،
كۆڭۈل پايدىسىزدۇر ئەقىل بولمىسا.]
كۆزۈن كۆرسە ئۆترۈ كۆڭۈل ئارزۇلار
كۆڭۈل ئارزۇ قولسا ئانى كىم يىغار
[كۆزۈڭ كۆرسە كۆڭلۈڭ ئۇنى ئارزۇلار،
كۆڭۈل ئەتسە ئارزۇ ئۇنى كىم توسار؟]
كۆڭۈل بەگ تۇرۇر يەتى ئەندام ئۆزە
بەگى باشلاسا بودنى يۈگرۈر تۈزە
[كۆڭۈل يەتتە ئەزا ئۆزە ھۆكۈمران،
يۈگرەر ئەل چوقۇم، باشلاپ ماڭسا خان.]

داستاننىڭ 1015 ـ، 1016 ـ يىلىتلىرىدا يېزىلىشچە، قۇلاقنىڭ بىلىشتىكى ئەھمىيىتى تاۋۇشلۇق تىلدىن ئۇستۈن ئورۇنغا قويۇلغان:

ئۆكۈش سۆزلەيۇ بىلگە بولماز كىشى
ئۆكۈش ئەشتۇ بىلگە بۇلۇر تۆر باشى
[تولا سۆز بىلەن بولماس ئالىم كىشى،
كۆپ ئاڭلاپ بولۇر ئۇ ئالىم تۆر بېشى.]
ئاغىر بولسا يالكۈق بىلىر ھەم بىلىك
تۆڭۈ بولسا تەگمەز بىلىككە ئەلىگ
[گاچا بولسا ئىنسان بىلەر ھەم بىلىم،
پەقەت ساڭرو كىشى تاپالماس ئىلىم.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سەزگۈنى بىلىش ئامىلى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىشى ئوتتۇرا ئەسىر ئىلاھىيەتچىلىرىنىڭ «سەزگۈ — ئاداشماقنىڭ ئىشىكى»، «پىكىر — گۈمانىنىڭ بوسۇغىسى» دەيدىغان نادانلىق ئەقىدىلىرىگە زىت قويۇلغان. ئۇنىڭ «بىلىم ۋە ئەقىل ھەققىدىكى ماتېرىيالىستىك قارىشى يەنە شۇ نەرسىدە روشەن ئەكس ئېتىدۇكى، ئۇ سەزگۈ بىلىم ۋە ئەقىل ۋاسىتىغا يەتكەن، تەپەككۇرى شەكىللەنگەن كىشىنىڭ باش مېڭە پائالىيىتى ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق بىلىم ۋە ئەقىل ساھەسىدىكى دىنىي ـ خۇراپىي تەلىماتقا قارشى زەربە بېرىدۇ، بۇ قاراشنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى دەلمۇ دەل پاش قىلىدۇ»[1]. ئۇ، داستاننىڭ 1836 ـ بەيىتىدا مۇنداق جاكارلايدۇ:

ئۇقۇش ئورنى ئۇستۇن مەڭدە تۇرۇر
ئاغىر نەڭ ئۇچۇن ئورنى باشتا ئەرۇر
[ئەقىل ئورنى ئۇستۇن مېڭىدە تۇرۇر،
قىممەتلىكىدىن ئورنى باشتا بولۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەيىتلىرىدىن باشقا يەنە 3478 ـ، 3479 ـ، 3480 ـ، 3481 ـ بەيىتلىرىدا كۆڭۈل (ئاڭ) ھەققىدە توختالغان.

5. «قۇتادغۇ بىلىك»تە تىل ۋە تەپەككۇر مەسىلىلىرى

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىش نەزەرىيىسىنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن بىر ئالاھىدە پەلسەپىۋى قىممىتى شۇكى، ئۇ تەپەككۇر بىلەن تىلنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە توختالغان، تىلنى قەلبنىڭ،

① قەيۇم كەرىموف: «ئىلىك بەدىئىي داستان»، 99 ـ بەت.

ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ ئىپادىسى، شاھىتى ۋە تەرجىمانى سۈپىتىدە مۇھىم ئورۇنغا قويغان. ئۇنىڭ تىل توغرىسىدىكى بايانلىرى پەلسەپىلىك، ئېستېتىكىلىق، لوگىكىلىق ۋە ئىستىلىستىكىلىق قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ تىل ۋە تەپەككۇر، شۇنىڭدەك بىلىم، تىل ۋ گۈزەل پەزىلەت مەسىلىلىرى ئۈستىدە كەڭ توختالغان. بۇ يەردە پەقەت تىلنىڭ ئىنسان مەنىۋى دۇنياسىنى، پىكىر ـ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەشتىكى رولى ئۈستىدىلا توختىلىمىز. داستاننىڭ 162 ـ، 214 ـ، 312 ـ، 1023 ـ بېيىتلىرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

ئۇقۇشقا بىلىككە بۇ تىلماچى تىل
يارۇتتاچى ئەرنى يورىق تىلنى بىل
[ئەقىل ھەم بىلىم تەرجىمانى بۇ تىل،
روشەن تىل كىشىنى يورۇتقۇچى، بىل!]
بىلىكلىگ چىقارماسا بىلكىن تىلىن
يارۇتماز ئانىڭ بىلكى ياتسا يىلىن
[گەر ئالىم ئىلمىنى چىقارمىسا تىل،
يورۇتماس ئۇنىڭ ئىلمى ياتسىمۇ يىل.]
يىپار كىزلەسە سەن يىدى بەلگۈرەر
بىلىك كىزلەسە سەن تىلىگ ئۇلگۈلەر
[ئىپارنى يوشۇرساڭ بۇيى بىلدۇرەر،
بىلىمنى يوشۇرساڭ، تىلىڭ كۆرسىتەر.]
ئەت ئۆزلۈگ كىشىكە كەرەكى بۇ ئول
بىرىسى تىلىن سۆز بىرىسى كۆڭۈل
[تېنى بار كىشىگە كېرەكلىكى شول:
بىرى تىل ۋە سۆزدۇر، بىرىدۇر كۆڭۈل.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەقلىي ئىقتىدار تۈغما ھاسىل نەرسە دەپ كۆرسەتكەندەك، تىل ئىقتىدارىنىمۇ تۈغما ھاسىل نەرسە دەپ

كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، پەقەت ئەقىلدە نېمىنى تەپەككۇر قىلىش، ئەقىل سارىيىغا قانداق «كىمىيالىق نەرسىلەر» نى قاچىلاش تۈغما بولماستىن بۇ ئېرىشىلگەن بىلىم بولغىنىغا ئوخشاش، تىلدا نېمىنى ئىپادىلەش، نېمىنى يەتكۈزۈشمۇ ئېرىشىلگەن بولىدۇ. ئۇنىڭ گۈزەل ۋە خۇنۇك، ياخشى ۋە يامان سۆز ھەققىدىكى بايانلىرىدا نەزەردە تۇتقىنى تۈغما ئىقتىدار بولغان تىل ئىقتىدارى بولماستىن، بەلكى شۇ ئىقتىدارنى نېمىگە، قانداق ئىشلىتىش مەسىلىسى ۋە ئەدەبلىك، بىلىملىك سۆزلەش مەسىلىسىدىن ئىبارەت بولغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ تىل ئىقتىدارىنىڭ ئەقىل ئىقتىدارىدەك تۈغما خاسىيەتىنى پانتېئىزملىق تەرىزدە بەزىدە تەبىئىي ھاسىل، بەزىدە تەڭرى بەخش ئەتكەن دېگەن تەڭداش ئىبارىلەر بىلەن ئىپادىلىگەن. ئۇ داستانىنىڭ 210 ـ بەيىتىدا:

ياشىل كۆكتىن ئىندى ياغىز يەركە سۆز
سۆزى بىرلە يالكۇق ئاغىر قىلدى ئۆز
[يېشىل كۆكتىن ئىندى[1] قوڭۇر يەرگە سۆز،
كىشى تاپتى قىممەت سۆزى بىرلە ئۆز.]

دېسە، 1024 ـ، 1025 ـ، 176 ـ بەيىتلىرىدا تەپەككۇر ۋە تىلنىڭ توغرا بولۇشىنى، ھەقىقىي ئەكس ئېتىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇشىنى تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

كۆڭۈل تىل تۆرۈتتى كۆنى سۆز ئۇچۇن
سۆزى ئەگرى بولسا كۆيەر ئول كۇچۇن
[كۆڭۈل، تىل يارالدى دۇرۇس سۆز ئۇچۇن،

① ئىندى — چۈشتى. «قۇتادغۇ بىلىك» [55] ئىزاھات.

سۆزى ئەگرى بولسا كۆيەر ئۇ كۇچۇن.]
كۆنى سۆزلەسە سۆز كۆر ئاسغى ئۆكۇش
قالى سۆزلەسە ئەگرى بارچا سۆكۇش
[دۇرۇس سۆزلەنسە سۆز كۆپتۇر پايدىسى،
سۆكۇلەر ھەمىشە سۆزنىڭ ئەگرىسى.]
تىلىڭ كەد كۇدەزگىل كۇدەزىلدى باش
سۆزۇڭنى قىسۇرغىل ئۇزاتىلدى ياش
[تىلىڭنى كۆزەت بەك، كۆزىتىلەر باش،
سۆزۇڭنى قىسقا قىل، ئۇزۇن بولار ياش.]

6. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ھەقىقەت ۋە خاتالىق ھەققىدە

ھەقىقەت ۋە ساختىلىق — بىلىش نەزەرىيىسىنى كاتېگورىيىلىرى بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل بىلىش پەلسەپىسىدىكى تۈپلۇك مەسىلىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىپ كەلگەن.

ھەممە مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاشلا ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تەشكىل قىلغان قەدىمكى خەلقلەر رېئال تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ۋە بىلىش تارىخى جەريانىدا «چىنلىق» ۋە «ساختىلىق» توغرىسىدا ئىپتىدائىي پەرقلەندۇرۇشكە ئىگە بولغانىدى. «ياخشىلىق» («ئېزگۈ»)، «يامانلىق» («ئەسىزلىك»، «ئانىغ»)، «گۈزەللىك» («كۆركلۈگ»)، «خۇنۇكلۇك» («كۆرۈكسۈزلۈگ») ئىبارىلىرى بىلەن بىللە يېراق ئۆتمۈشتىلا «چىنلىق» («كېرتۈ»، «كۆنى»)، «ساختىلىق» («يالغان») ئىبارىلىرى شەكىللەنگەن. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت تېكىستلاردىكى «ئىكىرچگو كۆڭۈللۈك يالڭۇقلار» (دىلىغۇلدا كۆڭۈللۈك كىشىلەر)، «كۆنى بىلگە كۆنى بىلىگ» (ھەقىقىي دانا، ھەقىقىي ئالىم) ۋە

«ئىسپات» («تاناغلۇق») دېگەن ئىسبارىلەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدىلا «گۇمان» ۋە «ھەقىقەت»نى ئىسپات ئارقىلىق ھەل قىلىش قوللىنىلغان.

ئۇيغۇر ـ قارلۇق مۇتەپەككۇرى فارابى ئەنئەنىۋى مەنتىقىي قاراشلار ئاساسىدا ئارستوتېل «ئورگانون» سىستېمىسىدىكى «كاتېگورىيە»، «ئالدىنقى ئانالىتىكا»، «كېيىنكى ئانالىتىكا»، «رېتورىكا»، «تەپسىرنامە»، «ئىسپاتنامە»، «سوفىستىكا»، «پوئېتىكا» قاتارلىق سەككىز ئەسەرگە ئىزاھات بېرىش بىلەن، لوگىكا ئىلمىنى «ھەقىقەت» بىلەن «ساختىلىق»نى پەرقلەندۇرىدىغان ئىسپات ئىلمىي سۇپىتىدە ئارستوتېل «مېتافىزىكا» سىستېمىسىدىن ئايرىم مۇستەقىل ئىلىم قىلىپ قايتا قۇرۇشقا ئۆچمەس تۆھپە قوشتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ھەقىقەت نۇرى جۇلالىنىپ تۇرىدىغان كىتابى «قۇتادغۇ بىلىك»تە، ھەقىقەت، ساختىلىق، خاتالىشىش، سىناپ كۆرۈش، تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ۋە مەنتىقىي خۇلاسە چىقىرىش توغرىسىدا قىممەتلىك مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بارغان. ئۇ داستانىنىڭ 2687 ـ، 2688 ـ، 972 ـ بەيىتلىرىدا:

كۆيەر ئوت تەگ ئول بۇ كەرەكسىز سۆزۈڭ
ئاغىزدىن چىقارماغۇ كۆيگەي ئۆزۈڭ
[كۆيەر ئونقا ئوخشاش كېرەكسىز سۆزۈڭ،
ئېغىزدىن چىقارما، كۆيەرسەن ئۆزۈڭ.]
ئاقار سۇۋ تەگ ئول بۇ تىلىن ئەدگۈ سۆز
قايۇقا بۇ ئاقسا چەچەك ئۆندى تۇز
[ئاقار سۇدەك ئېرۇر چىقسا ياخشى سۆز،
ئۇ ئاقسا قايانغا چېچەك ئۇنەر يۇز.]
بىلىكلىگ سۆزى يەركە سۇۋ تەگ تۇرۇر

ئاقىتسا سۇۋۇغ يەردە نىمەت ئۆنۈر
[بىلىملىك سۆزى يەرگە سۈدەك بولۇر،
ئېقىتسا سۇنى يەردە نېمەت ئۇنۇر.]

دېسە، 1002 ـ، 1003 ـ بېيىتلىرىدا سۆزنىڭ ھەقىقەتلىكى ياكى ساختىلىقى مەملىكەتنىڭ ئاۋات ياكى خارابلىقىغا بېرىپ تاقىلىدىغانلىقى توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن:

سۆز ئاسغى بىلە كۆر ياغىز يەردەكى
ياشىل كۆككە يوقلار بولۇر تۆردەكى
[بۇ سۆز نەپئى بىرلە قوڭۇر يەردىكى —
يېشىل كۆككە ئۆرلەپ، بولۇر تۆردىكى.]
قالى سۆزلەيۇ بىلمەسە تىل سۆزۈگ
ياشىل كۆكتە ئەرسە كۆر ئىندرۇر ئۆزۈگ
[نېچۈك سۆز قىلىشنى گەر تىل بىلمىسە،
ئۆزىنى پەسلىتەر، ئاسماندا ئېسە.]

داستاننىڭ 991 ـ بېيىتىدا يۇقىرىقى پىكىرنى كۇچەيتىپ ئادەم بەدىنىنىڭ ماددىي ھاياتلىق تەقدىرى ئېغىز (گال) ئارقىلىق، يېمەك ـ ئىچمەك ئارقىلىق ھەل بولسا، ئادەم ھاياتىنىڭ مەنىۋى ـ ئىجتىمائىي تەقدىرى سۆزلەش ياكى سۆز ئاڭلاش ئارقىلىق ھەل بولىدىغانلىقى مۇنداق ئىخچاملانغان:

ئەت ئۆز ئۇلگى بارچا بوغۇزدىن كىرۇر
بۇ جان ئۇلگى چىن سۆز قۇلاقتىن كىرۇر
[بەدەننىڭ ئۇلۇشى ئېغىزدىن كىرۇر،
بۇ جان ئۇلۇشى چىن سۆز، قۇلاقتىن كىرۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاساسىز، ساختا ۋە قۇرۇق

سۆزلەشنى قاتتىق سۆككەن، مۇنداق سۆزنى قاباھەت قاتارىغا قويۇپ، كىشىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى تۆككۈچى، كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى بۇزغۇچى، ئاخىرىدا ئۆزىنى ھالاك قىلغۇچى، ھەتتا ئالەمنى مالىمان قىلغۇچى ئىغىر ئاپەت سۈپىتىدە ئوبرازلىق ۋە سىمۋوللۇق ۋاستىلەر بىلەن سۈرەتلىگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ تولا سۆزلەشنى تېتىقسىزلىققا ئېلىپ بارىدۇ، دەپ چەكلەشنى تەشەببۇس قىلىپ قالماستىن، مۇھىمى خاتالىق ۋە ساختىلىققا ئېلىپ بارىدۇ دەپ كۆرسەتكەن. ئۇنىڭچە، سۆز ھەقىقەت ۋە پىكىرنى روشەنلەشتۈرۈش، ياخشىلىق ۋە ئەخلاقىي گۈزەللىكنى گەۋدىلەندۈرۈشكە قارىتىلىشى لازىم. بۇ ھەقتە داستاندا ناھايىتى نۇرغۇن تەنبىھلىك بېيىتلار بار. بىز بۇ يەردە بۇنىڭغا پەقەت 848 ـ، 2037 ـ، 2039 ـ، 5074 ـ، 5878 ـ بېيىتلارنى مىسال كەلتۈرىمىز:

ئۆزۈم تاپلاماز نەڭ بىرى يالغان ئول
مۇنىڭدا باساسى بۇ كۈچ قىلغان ئول
[ئۆزۈم خالىماسىنىڭ بىرى يالغان ئول،
ئۇنىڭدىن كېيىنكى زۇلۈم قىلغان ئول.]
قامۇغدا ياراغسىز ئاي ئەلىگ قۇتى
بۇ بەگلەر ئۆزە قويسا يالغان ئاتى
[ياماندىن ياماندۇر ئەي ساھىبقىران،
ئەگەر ئاتىنىپ قالسا يالغانچى خان.]
بۇ يالغان كىشىلەر ۋەفاسىز بولۇر
ۋەفاسىز كىشى خەلققا تەڭسىز قىلۇر
[يالغانچى كىشىلەر ۋاپاسىز بولۇر،
ۋاپاسىزلار خەلققە ئوساللىق قىلۇر.]
ئازۇنقا ئەلىگ بولماسۇن ئول كىشى
تىلى يالغان ئەرسە قىلىنچى پۇشى
[جاھانغا ئېلىگ بولمىسۇن ئول كىشى،

سۆزى بولسا يالغان، غەزەپلىك ئىشى.]
بۇ يالغان كىشى بىرلە ئارتار ئاۋۇن
كۆنى چىن كىشى توت ئاي ئەلگى ئۇزۇن
[بۇ يالغانچى بىرلە بۇزۇلۇر ئاجۇن،
راستچىل، چىن كىشى توت، ئى قولى ئۇزۇن.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىشىنىڭ بىلىش ۋە ئەمەلىي پائالىيىتىدە خاتالىشىشى مۇمكىنلىكى ھەققىدىمۇ ئۆز كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ داستانىنىڭ «كىتاب ئىگىسىنىڭ ئۆز ئۆزىرىسىنى ئېيتقانلىقى بايانىدا» ناملىق بابىدا، قەدىمكى ئۇيغۇرچە «ياڭلۇق» (ئىنسان) دېگەن ئىبارە بىلەن «ياڭلۇق» (خاتالىق) ئىبارىسىنى بىرلەشتۇرۇپ، سۆز ئويۇنى شەكلىدە بۇ مۇھىم مەسىلىنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ ھەقتە «ئۇيغۇرچە بۇددا تېكىستلىرى» دە: «ياڭلۇق ساقىنچ» (خاتا ئىدىيە)، «ئىدىقۇتلۇغ تىنلىغلارقا تېرىس ياڭلۇق ساقىنچ ساقىنتىم» (ئەگەر مەن قۇتى زور جانلىقلارغا ئەكسىچە خاتا ئىدىيىدە مۇئامىلە قىلسام) دېگەن سۆزلەر يېزىلغان.
داستانىنىڭ 197 ـ، 198 ـ، 205 ـ بېيىتلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

بۇ يالغۇق ئاتى بولدى ياڭلۇق ئۇچۇن
بۇ ياڭلۇق ئورۇلدى بۇ يالغۇق ئۇچۇن
[كىشى ئاتى يالغۇق، يېڭىلغاق ئۇچۇن،
دېيىلدى ئۇ يالغۇق، يېڭىلغان ئۇچۇن.]
ياڭىلماز كىشى كىم ئايۇ بەر ماڭا
ياڭىلمىش تۇمەن مىڭ ئايايىن ساڭا
[يېڭىلمەس كىشى كىم، دېگىن سەن ماڭا،
تۇمەنمىڭ يېڭىلغاننى دەيمەن ساڭا.]
سۆزۈڭ سۆزلەدەچى ئازار ھەم يازار

ئۇقۇشلۇغ ئەشتىسە ئوڭارۇر تۇزەر
[سۆزلىگەن كىشىلەر ئازار، ئالدىرار،
ئەقىللىق ئىشتىسە، تۇزىتىپ بارار.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ خاتالىشىشنى ھەتتا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ خاتا يولغا كىرىپ قېلىشى شەكلىدە يېتەرلىك يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈپ، ئۇنى يەنىلا ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىم بىلەن «داۋالاش» لازىملىقىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 1969 - ، 1970 - يىيىتلىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

ياڭىلسا بۇ بەگلەر، ئاي ئەلگ قۇتى
ئانىڭ بەگلىكى ئىگلەر ئەتگۈ ئوتى
[گەر ئىشتا يېڭىلسا بەگلەر، ئەي خاقان،
بۇ بەگلىك كېسەلدۇر، داۋالا شۇئان.]
بۇ بەگلىك ئىگىڭە ئوتى ئۆگ[1] بىلىك،
ئۇقۇش بىرلە ئەملە ئاي قىلقى سىلىگ
[داۋاسى بۇ دەردنىڭ تەپەككۇر بىلىم،
داۋالا ئەقىللە، خۇلقى مۇلايىم.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «مەغرۇرلۇق» (كۆۋەزلىك)، «ئالدىراقسانلىق» (ئېۋەكلىك)، «تەرسا - جاھىللىق» (ئارقۇق)، «ئاچكۆزلۈك» (كۆزى سوق)، «دەرغەزەپلىك» (ئوۋۇكە) قاتارلىق پوزىتسىيە ۋە ئۇسۇل ئىللەتلىرىنىڭ خاتالىققا سەۋەب بولىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا سىناپ - تەجرىبە قىلىش ۋە تەكشۈرۈپ پىكىر قىلىش پرىنسىپىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. ئۇ تەجرىبىلىك كىشىلەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلاشنى، ياكى تەجرىبە

[1] ئۆگ — تەپەككۇر.

ئارقىلىق چۈشىنىپ بىلىشنى كۆپ قېتىم تەۋسىيە قىلغان. ئۇ داستانىنىڭ 1962 - بەيىتىدا ئۆتۈكەن تېغى ئەتراپىدا ياشىغان دەۋردىكى تەجرىبىلىك كىشىلەر سۆزلىرىدىن مىسال كەلتۈرسە، يەنە بىر بەيىتىدا قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەقلىيە سۆزلەردىن مىسال كەلتۈرگەن:

نەگۈ تەر ئەشتگىل ئۆتۈكەن بەگى
سىناپ سۆزلەمىش سۆزنى يەترۈپ ئۆگى
[ئىشتكىن، ئۆتۈكەن بېگى نېمە دەر،
سۆزىنى سىناپ ھەم ئويلاپ قىلغان ئەر.]
نەگۈ تەر ئەشتگىل بۇ ئەل كەندىبەگى
ئۇقۇشقا بىلىگكە يېتۈرمىش ئۆگى
[نېمە دەر ئەل كەنتى بېگى ئىشىت كەل،
ئەقىلغا، بىلىككە تەپەككۈرى تەل.]

داستانىنىڭ 4287 - بەيىتىدا كىشىنى ئۇنىڭ ئىدىيىسى، سۆزى ۋە ھەرىكىتىنى بىرلەشتۈرۈپ كۆزىتىش ھەققىدە مۇنداق مۇھىم پىكىر بايان قىلغان:

كىشى ئەسلى بىلمەك تىلەسە ئاچۇق
كۆڭۈل تىل قىلىنچى بۇ ئىشكە تانۇق
[كىشى ئەسلى بىلمەك تىلىسەڭ ئوچۇق،
بۇ ئىشقا گۇۋاھدۇر كۆڭۈل، تىل، قىلىق.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ راست - يالغاننى ئايرىش، تەكشۈرۈپ ئېنىقلىماي ھۆكۈم قىلماسلىق ۋە يالغان سۆزلەپ، تۆھمەت قىلغۇچىلارنى جازالاش مەسىلىسىنى بىلىش نەزەرىيىسىنىڭ ئەمەلىي مېتودولوگىيىلىك پرىنسىپىغا كۆتۈرۈپ، داستانىنىڭ 5873 -، 5877 -، 5887 - بەيىتلىرىدا مۇنداق يازغان:

ساڭا كىم يوڭاسا ئەشتىگىل سۆزىن
چىنىن يالغانىن كەد ئايت تۇپ تۆزىن
[ساڭا كىمكى چاقسا ئىشتىكىن سۆزىن،
سۇرۇشتۇر ئاساسىن، چىن ۋە يالغانىن.]
ئەشتىكىل سۆزۈگ ئىرتە يالغان چىنىغ
چىنىغ ئۆزكە ئالغىل قىنا يالغانىغ
[ئىشىت سۆزىنى، تەكشۈر راستۇ - يالغانىن،
يالغانىنى جازالا، قوبۇل قىل چىنىن.]
قالى ئارزۇ يەر ئول تۆرۇ بەرگۈچى
كۆنى يالغانىغ ئادرا تۇتماز تۆچى
[ئىچۈك تاپقاي ئارزۇ، قانۇنچى ھاكىم،
ئايرالماس بولسا راست - يالغانىنى دائىم.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 267 - ، 3218 - بەيىتلىرىدا جەزملەشتۈرۈش ياكى رەت قىلىش، ئۇچىنچى خىل مۇھاكىمىگە ئورۇن قويماسلىقتىن ئىبارەت مۇھىم لوگىكىلىق قانۇنىيەتنى تىلغا ئېلىپ مۇنداق دەيدۇ:

سەن ئەمدى قايۇ سەن ماڭا ئاي ئاچا
ئىكىدە بىرى بول ئۇچۇچىنچتە قاچا
[ئۆزۈڭ قايسىسى سەن ماڭا تىلىڭ ئاچ،
ئىككىدىن بىرى بول، ئۇچىنچىدىن قاچ!]
ئىكىدە نارۇ بارچا يىلقى سانى
تىلەسە مۇنى تۇت تىلەسە ئانى
[ئىككىدىن بۆلەكنى سەن يىلقى سانا،
يا ئۇ بول، يا بۇ بول، تاللاپ ئال مانا.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىش ساھەسىدىكى ھەقىقەت ۋە

خاتالىق، راستچىللىق ۋە سەپسەتە ھەققىدىكى قاراشلىرى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە تارىخىنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى ۋە مەنتىقە ئىلمى جەھەتتە كلاسسىك باسقۇچقا كىرگەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم تەستىقلىدى.

7. «قۇتادغۇ بىلىك»تە بىلىش بىلەن قىلىشنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىش بىلەن قىلىشنىڭ، بىلىم بىلەن ئۇنىڭدىن خەلق ۋە جەمئىيەت مەنپەئىتىنى ئۈچۈن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى بىلىش نەزەرىيىسىنى يۇكسەكلىكىدە ئىزاھلىدى.

مەلۇمكى، ئەبۇ نەسىر فارابى: «مەقسىتى پەقەت گۈزەللىككە ئېرىشىشتىن ئىبارەت بولغان سەئادەت پەلسەپە دەپ ئاتىلىدۇ. گۈزەللىك ئىككى تۈرلۈك بولغانلىقتىن، يەنى ئۇ بىلىم بىلەن ھەرىكەتتىن ئىبارەت بولغانلىقتىن، پەلسەپە سەئادىتىمۇ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ»[1] دېگەنىدى. فارابى بىرىنچىسىگە نەزەرىيىۋى پەلسەپىنى، فىزىكىنى ۋە ماتېماتىكىنى، ئىككىنچىسىگە ئەمەلىي ۋە ئىجتىمائىي سىياسىي پەنلەرنى كىرگۈزگەن. فارابى بۇ يەردە بىلىم ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى ئۇستىدە توختالغان.

فارابى ئىلغار ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى سۈپىتىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىم ۋە ئۇنى خەلق مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت پارلاق ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ

① فارابى: «ئىجتىمائىي ـ ئەخلاقىي رىسالىلەر»، رۇسچە نەشرى، 34 ـ بەت.

قۇرۇق سەپسەتە ۋە ئەمەلىيەتتىن ئايرىلىش خاھىشى بىلەن تولغان ئوتتۇرا ئەسىر روھانىيەتچىلىكى مۇھىتىدا غايەت زور جاسارەتلىك ۋە ئالاھىدە پەلسەپىۋى قىممەتكە ئىگە بولغان ئىلغار تەشەببۇس ھېسابلىناتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بارلىق ھەقىقىي بىلىملەرنى ئۇچ ئاساسلىق ئامىلدىن تەشكىل تاپقان بىلىش سەمەرىلىرى دەپ چۈشىنىدۇ: بۇنىڭ بىرىنچىسى، ئەقلىي جەھەتتىن بىلىمەك؛ ئىككىنچىسى، بۇ ئەقلىي بىلىمنى تىل بىلەن ئىپادىلىمەك؛ ئۈچىنچىسى، بىلگەن بىلىملىرىنى ئەمەلىيەتتە گەۋدىلەندۈرۈپ خەلققە ياخشىلىق قىلماقتىن ئىبارەت. بىلىمدىكى بۇ ئۇچ ئامىلنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق:

1) «قۇتادغۇ بىلىك»تە بىلىم ئىنسانىنىڭ قەدىر - قىممىتىنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمى، تىرىك ئۈمۈرنىڭ كۆز نۇرى، جەمئىيەت پاراۋانلىقىنى بەرپا قىلىشنىڭ مەشئىلى، بارلىق ئىجابىي نەتىجىلەرنىڭ ئاساسى سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان. داستاننىڭ 262 ـ، 263 ـ، 264 ـ، 4346 ـ، 4347 ـ، 208 ـ، 5253 ـ بەيىتلىرىدا بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەن:

بىلىكسىزكە تۆرده ئورۇن بولسا كۆر
بۇ تۆر ئەلكە ساندى ئەلىگ بولدى تۆر
[بىلىمسىزگە تۆرده ئورۇن بولسا، كۆر،
بۇ تۆر بولدى پەگا، پەگا بولدى تۆر.]
قالى بىلگەكە تەگسە ئەلده ئورۇن
ئول ئەل بولدى تۆرده تاقى كەد بۇرۇن
[بولۇپ قالسا پەگا ئالىمغا ئورۇن،
بۇ پەگا بولۇر تۆر تېخى ئەك بۇرۇن.]
بىلىككە تۇرۇر بۇ ئاغىرلىق قامۇغ
ئاڑۇنقا كەرەك تۆر كەرەك ئەل قاپۇغ

[بۇ ھۆرمەت پۇتۇنلەي بىلىمگە ئېرىۋر،
ئۇ مەيلى ئىشىكتە يا تۆردە تۇرۇر.]
يوق ئەرسە ئاڭۇندا بۇ ئالىم بۆگۈ
تىكىپ ئۆنمەگەي ئەردى يەردە يەگۈ
[يوق ئەرسە دۇنيادە ھېكىم، ئىلىملىك،
تېرىپ، ئۇنمەس ئەردى يەردە يېگۈلۈك.]
ئۇلار ئىلمى بولدى بودۇنقا يۇلا،
يارۇسا يۇلا تۇنلە ئازماز يولا
[ئۇلار ئىلمى بولدى خەلققە مەشئەل،
يول ئازماس كېچىدە يول يۇرگەندە ئەل.]
قامۇغ ئەدگۈلۈكلەر بىلىك ئاسغى ئول
بىلىك بىرلە بۇلدى مەسەل كۆككە يول
[پۇتۇن ياخشىلىقلار ئىلىم نەپئى ئول،
بىلىم بىرلە تاپتى مىسال كۆككە يول.]
بىلىك بىرلە ئىشلە قامۇغ تۇرلۇگ ئىش
بىلىكدىن كەلىر ئول قامۇغ كۆركلۈگ ئىش
[بىلىم بىرلە ئىشلە پۇتۇن تۇرلۇك ئىش،
پۇتۇنلەي ئىلىمدىن كېلۇر كۆركلۈك ئىش.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىمنىڭ مەنپەئىتىنى نۇقتىلىق ھالدا دۆلەت باشقۇرۇش خادىملىرىنى تاللاش، جاھالەتنى يېڭىش، خەلقنى پاراۋانلىققا ئىگە قىلىش جەھەتلىرىگە قارىتقان. داستاننىڭ 217 ـ، 219 ـ، 265 ـ، 268 ـ بەيىتلىرىدا بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەن:

ئاڭۇن تۇتغۇقا ئەر ئۇقۇشلۇغ كەرەك
بودۇن باسغۇقا ئۆگ كەرەك ھەم يۈرەك
[جاھان تۇنقىلى ئەر ئەقىللىق كېرەك،
كېرەك يۈرت سوراشقا پىكىر ھەم يۈرەك.]
ئاڭۇنقا ئاپا ئىنمىشىندە بەرۇ

ئۇقۇشلۇغ ئۇرۇ كەلدى ئەدگۇ تۆرۇ
[قاچانكىم جاھانغا چۈشۈپتۇ ئادەم،
ئاقىللار تۈزەپ كەلدى ياخشى نىزام.]
ئىكى تۈرلۈگ ئول كۆر بۇ ئەسلى كىشى
بىرى بەگ بىرى بىلگە يالغۇق باشى
[ئىككى خىل ئېرۇر، كۆر، بۇ ئېسىل كىشى،
بىرى بەگ، بىرى ئالىم — ئىنسانىنىڭ بېشى.]
قىلىچ ئالدى بىرى بودۇنۇغ تۈزەر
قەلەم ئالدى بىرى يورىق يول سۈزەر
[ئېلىپ قولغا قىلىچ، بىرى ئەل تۈزەر،
قەلەم بىرلە بىرسى، ھەق يول كۆرسىتەر.]

2) «قۇتادغۇ بىلىك»تە يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلگەن بىلىمنى تىل بىلەن ئىپادىلىمەك، سۆزنىڭ ئەقىلغا، گۈزەللىككە ۋە ئەدەبكە ئۇيغۇن بولۇشى توغرىسىدا كۆپ توختالغان. داستاننىڭ 214 ـ، 181 ـ، 164 ـ، 966 ـ بېيىتلىرىدا مۇنداق تەۋسىيە قىلىنىدۇ:

بىلىكلىگ چىقارماسا بىلكىن تىلىن
يارۇتماز ئانىڭ بىلكى ياتسا يىلىن
[گەر ئالىم ئىلمىنى چىقارمىسا تىل،
يورۇتماس ئۇنىڭ ئىلمى ياتسىمۇ يىل.]
ئىكى نەڭ بىلە ئەر قارىماز ئۆزى
بىر ئەدگۇ قىلىنچى بىر ئەدگۇ سۆزى
[ئەر ئىككى نېمەدىن قېرىماس ئۆزى،
بىرى ياخشى ئىش، بىرى ياخشى سۆزى.]
تىل ئارسلان تۈرۈر كۆر ئىشكىتە ياتۇر
ئايا ئەۋلىگ ئەرساق باشىڭنى يەيۈر
[ئىشكىتە تۇرار ئارسلاندۇر بۇ تىل،
ئەي مەككار ھەزەر قىل، بېشىڭ يەيدۇ، بىل.]

قارا باش ياغىسى قىزىل تىل تۇرۇر
نەچە باش يەدى بۇ تاقى ما يەيۇر
[قارا باش دۇشمىنى قىزىل تىل ئېرۇر،
يېدى قانچە باشنى، يەنە ھەم يېيۇر.]

داستاندا سۆزلىمىگەن سۆز — تەپەككۇردىكى سۆز ئالتۇنغا، سۆزلەنگەن سۆز — ئىغىزدىكى سۆز مىسقا ئوخشىتىلغان. مۇتەپەككۇر يەنە كېرەكلىك، مەنپەئەتلىك، گۈزەل سۆزنى سۆزلەش، سۆزلىگەندىمۇ ئىخچام ۋە روشەن سۆزلەشنى تەلەپ قىلغان.

3) «قۇتادغۇ بىلىك» تە ھەقىقىي بىلىم پەقەت بىلىپ قويۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئەمەلىيەتكە مەشئەل قىلىپ جەمئىيەت ۋە خەلقىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈن قوللىنىش لازىملىقى تەكىتلەنگەن. بۇ بىلىش بىلەن قىلىش، بىلىم بىلەن ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى مۇھىم بىر بىلىش نەزەرىيىسى پرىنسىپى مەسىلىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا، رېئالىزملىق، ماتېرىيالىزملىق خاھىش گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىمنى چەكسىز چوڭ دېگىز سۈپىتىدە تەرىپلەپ، ئۇنىڭغا قانائەت قىلماي كەمتەرلىك بىلەن بېرىلىشنى (6608 ـ، 6609 ـ بېيىتلاردا)، شۇنىڭدەك بىلىم ھەقىقەتلىرىنى ئەمەلىي ھاياتقا تەتبىق قىلىپ نەتىجە قازىنىشنى دەۋەت قىلىدۇ. ئۇ 211 ـ، 212 ـ، 213 ـ، 2605 ـ، 3220 ـ بېيىتلاردا مۇنداق تەۋسىيە قىلغان:

كىشى كۆڭلى تۇپسۇز تەڭىز تەگ تۇرۇر
بىلىك يىنچۇ سانى تۇپىندە ياتۇر
[كىشى كۆڭلى تۇپسىز دېڭىزدەك ئېرۇر،
بىلىم ئۇنچە ئوخشاش تۇۋندە ياتۇر.]

تەڭىزدىن چىقارماسا يىنچۇ كىشى
كىبرەك يىنچۇ بولسۇن كەرەك ساي تاشى
[دېڭىزدىن چىقارمىسا ئۇنچە كىشى،
قالۇر پەرقسىز بولۇپ ئۇنچە ساي تېشى.]
ياغىز يەر قاتتىنداقى ئالتۇن تاش ئول
قالى چىقسا بەگلەر باشىندا تۇش ئول
[قوڭۇر يەر تېگىدە ئالتۇن ئىدى تاش،
گەر چىقسا بەگلەرگە بولۇر باشقا تاج.]
قايۇ ئىشكە بىلگە يەتۇردى بىلىك
ئانى يەتتى تۇتتى تەگۈردى ئەلىگ
[ئىشلەتسە ھەر ئىشتا بىلىمنى ئالىم،
ئېرىشكەي ئۇ ئىشقا ئۇتۇقلە دائىم.]
بىلىك بىلدىك ئەرسە تۇكەل ئۆگرەنىپ
ئانى ئىشلەت ئەمدى كۆر ئەمگەك ئىدىپ
[بىلىم بىلگەن ئولساك تولۇق ئۆگىنىپ،
ئۇنى ئىشلەت ئەمدى ئەمگەك سىڭدۇرۇپ.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپچە، پەقەت يۇقىرىدىكى ئۇچ ئامىلنى ئىزچىل بىرلەشتۇرگەندىلا ھەقىقىي بىلىم ھېسابلىناتتى. بۇ ئەينى زامانىدىكى ھەر خىل ساختا ئىلىملەر ئۇچۇن قاتتىق زەربە ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىلىم ـ پەننىك تەرغىباتچىسىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىك پىداكار ھامىيسى، ئۆز دەۋرىنىك مەشھۇر مەرىپەتچىسى سۈپىتىدە، ئىلىم ـ پەننىك بارچە ئۇتۇقلىرىنى خەلق مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلدۇرۇپ، جەمئىيەتنى جاھالەت ۋە نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدىكى گىگانت مەشئەلچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. ئۇ ئىلىم ـ پەننى، بولۇپمۇ تەبىئەت پەنلىرى بىلەن ئەخلاق ئىلمىنى دىنىي ئىستىقامەتتىن ئۇستۇن ئورۇنغا قويۇپ، «بىلىمسىز ئىبادەت بىلەن ساۋاب كۆتمە» (3224 ـ

بېيىت) ، «بىلىملىكىنىڭ ئوخلىغان ۋاقتىمۇ بىلىمسىزنىڭ ئىبادىتىدىن ئەۋزەل» (5225 ـ بېيىت) ، «زاھىت بولۇپ تائەتكە بېرىلىش بالاغا يولۇققانلىق» (3229 ـ بېيىت) ، «دوزاخ ئىشىكىنى پېچەتلەيدىغان نەرسە پەقەت بىلىم» (3223 ـ بېيىت) دېگەندەك ئۆتكۇر ۋە جەڭگىۋار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىدى. ئۇ خەلق توغرىسىدا سۆزلىگەندە 4257 ـ بېيىتتا:

سەۋىنچ بولسا كىمكە ئۆزۈڭ سەۋنۇ بەر
ساقىنچ قادىغۇ تەگسە يەمە ساقنۇ بەر
[كىشىلەر سۆيۈنسە، سۆيۈنگىن سەن ھەم،
غەم ـ قايغۇ يەتسە گەر، يېگىل سەنمۇ غەم.]

دەپ خىتاب قىلدى. ئۇ ئوتتەك قىزغىنلىقى بىلەن پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ھەممە كىشىنى مۇستەسناسىز ھالدا ئىلىم بىلەن شۇغۇللىنىشقا چاقىردى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىمنىڭ ھەقىقەت ياكى ساختىلىقىنى تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈش توغرىسىدىكى ئىلغار قاراشتىنمۇ ھالقىغان ھالدا، بىلىمنى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتىگە بېغىشلاش توغرىسىدىكى قارىشى ۋە تەشەببۇسنىڭ پەلسەپە تارىخىدىكى قىممىتىنىڭ نەقەدەر ئۇستۇنلۇكىنى چۈشىنىش قىيىن بولمىسا كېرەك.

8. قىسقىچە يەكۈن

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويغان بىلىش نەزەرىيىسى مەسىلىلىرى ئۇيغۇر ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەر پەلسەپىۋى پىكىرلەر مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى يەكۈنلەش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ئۇنىڭ پەلسەپىۋى تەپەككۇر تەرەققىياتى تارىخىدىكى تەسىرى ۋە قىممىتى ئۆز دەۋرىدىكى شەرق ئىلغار مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تۆھپىسى بىلەن بىللە ئىنسانىيەتنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلغار پىكىرلەر تارىخىدىن كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىنسانىنىڭ بىلىش ئىقتىدارى ۋە ئىنسان قەدىر ـ قىممىتىنىڭ ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن بىلىم تۇپەيلىدىن بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار، تەجرىبە، بايقاش، ھېس ـ تۇيغۇ ۋە بولۇپمۇ مېڭە، تىل ۋە تەپەككۇرنىڭ بىلىشتىكى رولى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار، چىنلىق بىلەن ساختىلىق ۋە خاتالىق ھەم ئۇنىڭ سەۋەبلىرى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار، بىلىش بىلەن قىلىشنىڭ، بىلىم بىلەن بەخت ـ سائادەت ۋە ياخشىلىق قىلىشنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار ئوتتۇرا ئەسىر جاھالەت مۇھىتىدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان فېئودالىلىق ۋە دىنىي ئىدېئالىستىك بىلىش كۆز قاراشلىرىغا كۆپ تەرەپلىمە قارىمۇ قارشى ھالدا غايەت زور مەرىپەتپەرۋەرلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى كۆز قاراشلىرى «دۇنيانى بىلىش مۇمكىن ئەمەس»، «دانىشمەنلىك تۇغما بولىدۇ»، بىلىش ئوبيېكتى پەقەت «مۇتلەق ئىلاھ» ۋە ئۇنىڭ «كارامەتلىرى» دىن ئىبارەت، «بىلىملىكلەر ئەمەلىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانماسلىقى كېرەك، پەقەت تەركىدۇنياچىلىق بىلەن ئىستىقامەت قىلىشلا ياخشىلىق قىلىشتۇر»، ئىلىم ئەھلى، بولۇپمۇ تەبىئەت ئىلمى ۋە سەنئەت ئىلىملىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار تەڭرىنىڭ بىرەكلىكىگە شۇبھە قىلغۇچى ۋە خەلقنى ئاداشتۇرغۇچىلار، ئۇلار تەقەپ قىلىنىشى كېرەك دەيدىغان كۆزقاراشلاردىن ئۆزىنىڭ ساددا ماتېرىيالىستىك بىلىش نەزەرىيىسى ئاساسىي

سالماقنى ئىگىلىگەنلىكى تۇپەيلى روشەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىر ناتۇرال پانتېئىزمىنىڭ ئاساسچىسى فارابى ئۆزىنىڭ «بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۇرگۈچى يول» ناملىق رىسالىسىدە: «ياخشى ئەخلاق بىلەن ئەقلىي ئىقتىدار ھەر ئىككىسى بىرلىكتە شۇ مەنىدە ئىنسانىنىڭ قەدىر ـ قىممىتى ھېسابلىنىدۇكى، ھەربىر نەرسىنىڭ پەزىلىتى ئۇنىڭ ئۆزىدىكى ئەۋزەللىكى بىلەن ئۇنىڭ كامالەتكە ئېرىشكەنلىكىدە، جۇملىدىن ئۇنىڭ پائالىيىتىدە گەۋدىلىنىدۇ»[1] دېگەنىدى. ئۇ ئىنسانىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى بىلىش ۋە ئەملىيەتتە، ئەقىل ۋە پاراسەتتە دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ ئەملىيەت پرىنسىپىنى تەكىتلەپ: «ئەگەر كىشىلەر نەزەرىيىۋى بىلىملەر بىلەن چەكلىنىپ، ئومۇم ئېتىراپ قىلغان گۈزەللىك چۈشەنچىسىنى ئۆز پائالىيىتىگە تەتبىق قىلمىسا، ئۇنىڭ ئۇ ئادىتى ئۇنىڭ ئومۇم ئېتىراپ قىلغان گۈزەللىك چۈشەنچىسى بىلەن پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ»[2] دەپ كۆرسەتكەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەل مانا مۇشۇ ئىنسانغا خاس بولغان بىلىش ۋە ئەملىيەت نۇقتىئىنەزەرىنى ئىزچىللاشتۇردى، ئۇنى ئەينى زامان سىياسىي ـ ئىجتىمائىي ھاياتىغا كۆپ تەرەپلىمە تەتبىق قىلدى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، «قۇتادغۇ بىلىك» تە مۇھاكىمە قىلىنغان بىلىش نەزەرىيىسى كۆزقاراشلىرىدا راتسىئونالىزم بىلەن روھانىيەتچىلىك مۇرەسسەلەشتۇرۇلگەن، پىكىر زىددىيەتلىرى ۋە ئىزچىلسىزلىقلار، ھەتتا ئىدېئالىستىك ئىللەتلەر ساقلانغان. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى ئەينى زامان

---

① فارابى: «ئىجتىمائىي ـ ئەخلاقىي رىسالىلەر»، رۇسچە نەشرى، 317 ـ بەت.

② فارابى: «ئىجتىمائىي ـ ئەخلاقىي رىسالىلەر»، رۇسچە نەشرى، 270 ـ بەت.

دىنىي تەلەپپۇز ئادىتى بويىچە سۆزنىڭ ئۇلۇغلاش نىيىتىدە بولسىمۇ، «ياشىل كۆكتىن ئىندى ياغىز يەركە سۆز» (سۆز ئاسماندىن قارا يەرگە چۈشتى) دېگەندەك ئوبيېكتىپ ئىدىئالىستىك ئىبارىلەرنى خېلى كەڭ ئىشلەتكەن.

بۇنىڭدىن باشقا، «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بىلىش نەزەرىيىسى كۆز قاراشلىرى نوقۇل راتسىئونالىزم پىكىر ئېقىمى ئاساسىدا يېزىلغاچقا، تەپەككۇر ۋە ئەقلىي بىلىشنىڭ رولىغا نىسبەتەن ھېس - تۇيغۇ ۋە ھېسسىي بىلىشنىڭ رولى يېتەرلىك تەكىتلەنمىگەن. بۇ ھال ئەينى زامان ئىلغار پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر نامايەندىلىرى، جۈملىدىن فارابى، ئىبىن سىنا قاتارلىقلاردىمۇ سادىر بولغان ئۇمۇمىي يېتەرسىزلىك ئىدى. ئۇ چاغدىكى ئىلغار تەبىئەت پەلسەپىسى نامايەندىلىرى پەقەت ئىنسانىنىڭ، پەقەت ئەقىل - پاراسەتنىڭ، پەقەت مەنتىقىلىق مۇھاكىمىنىڭ ھەقىقەتنى كەشپ قىلىش ۋە ئىسپاتلاش ئەھمىيىتىنى كۆچەپ تەكىتلىگەن بولۇپ، ھېس - تۇيغۇنىڭ بىلىش جەريانىدىكى رولىغا سەل قارىغانىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا گەرچە تەجرىبە ۋە ئەمەلىيەت پرىنسىپى بەلگىلىك نوپۇزلۇق ئامىل سۈپىتىدە تەكىتلەنگەن بولسىمۇ، بىراق بۇ يەنىلا شەخسىنىڭ ئىش - ھەرىكىتى دائىر بىسىدە چەكلەنگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ تارىخىي چەكلىمە تۈپەيلى، تېخى بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ بىلىشنىڭ ئاساسى، ھەقىقەتنىڭ بىردىنبىر ۋە ھەل قىلغۇچ ئۆلچىمى، بىلىشنىڭ راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتمىگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ XI ئەسىردىلا «بىلىم — ئىنسان قەدرى ۋە پەزىلىتىنىڭ ئالتۇن شوتىسى» دېگەن نۇرانە كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى

ساھەسىدىكى يېتەرسىزلىكلىرى ئەينى زامان تارىخىنىڭ ئومۇمىي چەكلىمىسى ئاستىدا يۈز بەرگەنىدى.

بارلىق ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلامىيەت شەرقىدە ئەبۇ نەسىر فارابىدىن باشلانغان ۋە كېيىنچە غەربىي ياۋروپا مەرپەتچىلىكىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن راتسىئونالىزملىق بىلىش نەزەرىيىسى تارىخىدا «قۇتادغۇ بىلىك» تە بايان قىلىنغان كلاسسىك تەپسىلاتنىڭ سالماقلىق ئورۇن تۇتىدىغانلىقى شۇبھىسىز.

ئىزاھلار:

[1] «شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى» ياكى «شەرق رېنىسسانسى»: غەربىي ياۋروپادا، دەسلەپ ئىتالىيىدە باشلانغان مەدەنىيەت گۈللىنىشىنى قەدىمكى گرېك ـ رىم مەدەنىيىتى گۈللىنىشىگە نىسبەتەن «قايتا گۈللىنىش»، «قايتا ئويغىنىش» دەپ ئاتاشقانلىقى ھەممىگە مەلۇم. رۇس ئاكادېمىكى ن. پ. كونراد 1966 ـ يىلى بېسىلغان «غەرب ۋە شەرق» ناملىق كىتابىدا، رېنىسسانس ھادىسىسى ئىلگىرى پارلاق مەدەنىيەت يارىتىپ كېيىن خارابلىشىش ئىچىدىن قايتا گۈللىنىشكە قەدەم قويغان شىمالىي ئافرىقا ۋە ئاسىيا قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىغىمۇ مۇناسىپ دۇنياۋى مەدەنىيەت ھادىسىسى دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. گەرچە ئەرەب مىللىتى ئەرەب خەلىپىلىكى دەۋرىدە، بولۇپمۇ خەلىپە مەئمۇندىن كېيىنكى دەۋردە تۇنجى مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە مۇيەسسەر بولغان بولسىمۇ، مىسىر، سۇرىيە، ئىران، مەركىزي ئاسىيادا قايتا ئويغىنىش ھادىسىسى يۈز بەرگەنىدى. ئاكادېمىك مۇھەممەدىنوف «ئويغىنىش دەۋرى ۋە شەرق مۇتەپەككۇرى» ناملىق كىتابىدا، جۇملىدىن تاجىكىستان، ئەزەربەيجان ئالىملىرى ئۆز ئىمارىلىرىدە «شەرق

مەدەنىيەت ئويغىنىشى» ئىبارىسىنى قوللاندى. ئۇلار XII — IX ئەسىرلەردىكى تۈركىي - ئىسلام مەدەنىيىتىنى، سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنى شۇ ئىبارە بىلەن ئىپادە قىلدى. مەن «شەرق» سۆزىنىڭ بەكمۇ چەكسىزلىكى، ئۇ ھەتتا قۇلدارلىق دەۋرىدىكى دەسلەپكى مەدەنىيەت ئۆركىشى بولمىغان رايونلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالمىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، شەرتلىك يوسۇندا بۇ ئىبارىنى قوللاندىم ۋە مۇھىمى ئۇنى قەدىمكى كوشان - كۈسەن مەدەنىيىتى رايونى بولغان شەرقىي ئىران، شىمالىي ھىندىستان، ماۋەرائۇننەھر ۋە تارىم ۋادىلىرىغا قارىتىپ ئىشلەتتىم. مەن پەقەت ئۇنى مۇشۇ دائىرىدە ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈش پىكرىنى ئۆز قاراشلىرىم شەكلىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇم. بۇ ھەقتە بۇ كىتابنىڭ IX باب 1 - ماۋزۇسىغا قاراشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

[2] «چارۋاقا» مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IV — III ئەسىرلەردە ھىندىستاندا شەكىللەنگەن ساددا ماتېرىيالىستىك تەلىمات. چارۋاقا تەلىماتىدا ئالەم ئوت، شامال، سۇ، توپىدىن تەشكىل تاپقان دەپ قارىلىدۇ. «چارۋاقا» — «تۆت ئىبارە» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. ئەمما ئۇنىڭدا شامال ئەڭ ئاخىرقى مەنبە ھېسابلىنىپ، باشقا ئېلېمېنتلار شامالغا ئايلىنىدۇ.

[3] ئېمپېدوكل قەدىمكى گرېك ماتېرىيالىستى ۋە دوختۇرى. ئۇنىڭچە ئالەم ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراقتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇ «مۇھەببەت»، «نەپرەت» تىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنىدۇ.

[4] ھېراكلىت (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 540 — 480) قەدىمكى گرېك ماتېرىيالىستى. ئۇ دۇنيانى قانۇنىيەت بىلەن يېنىپ - ئۆچىدىغان تىرىك ۋە مەڭگۇ ئوتتىن ئىبارەت، دەپ

ئىزاھلىغان.

[5] تېلېس (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 624 — 547) قەدىمكى گرېك ماتېرىيالىستى. ئۇ بارلىق شەيئىلەر سۇدىن پەيدا بولغان ۋە سوغا ئايلىنىدۇ، دەپ ئىزاھلىغان.

[6] ئاناكسىمون (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 585 — 525) قەدىمكى گرېك مۇتەپەككۇرى، ئۇ ھەممە نەرسە ھاۋادىن پەيدا بولغان ۋە ھاۋاغا ئايلىنىدۇ، دەپ قارىغان.

[7] پىفاگور (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 580 — 500) قەدىمكى گرېك مۇتەپەككۇرى، ئۇ مىقدارنى ئالەمنىڭ ئاساسى، دەپ ئىزاھلىغان.

[8] دېموكرىت (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 460 — 370) قەدىمكى دەۋردىكى ئەڭ زور گرېك ماتېرىيالىستى، ئۇ ئالەم ئۇششاق، پارچىلانماس «ئاتوم» زەررىچىلىرىدىن تەشكىل تاپقان، دەپ قارىغان.

[9] ئەسلىدە ئاتەشپەرەسلىك دىنىدا، كېيىنچە مانى دىنىدا ئالەم يورۇقلۇق تەڭرىسى ئاخرۇ مازدا بىلەن قاراڭغۇلۇق دۇنياسى ئەخرەمەنىڭ زىددىيىتە ۋە كۈرىشىدىن تەشكىل تاپقان. بۇ كۈرەش جەريانىدا يورۇقلۇق تەڭرىسى قاراڭغۇلۇق دۇنياسىدىن ھامان غەلىبە قىلىدۇ، دەپ قارالغان.

[10] ئانتروپومورفىزم — دىنىي ئەقىدىلەردە ئىلاھىيەت ئوبرازىنى ئادەم قىياپىتىدە تەسۋىرلەيدىغان كۆز قاراش.

[11] مەقسەتدارلىق نەزەرىيىسى (تېلېئولوگىيە) — ئەسلىدە تەڭرى ئالەمنى ئىنسانىنى يارىتىش ئۈچۈن ئالدىنقى شەرت شەكلىدە ئىجاد قىلغان، ھەممە يارالمىشلار بىرى بىرى ئۈچۈن قۇربان بولىدۇ ۋە شەرت ھازىرلايدىغان مەقسەت سەۋەبىياتلىقىنىڭ زەنجىر ھالقىلىرىدىن ئىبارەت، دېگەن ئىدىئالىزملىق گۇمانىزملىق قاراش. ئەگەر بۇ قاراش ئىدىئالىزملىق شاكالدىن ئېرىغىدىتىلىدىكەن، ئۇ ماتېرىيالىزملىق گۇمانىزمنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىشى مۇمكىن.

[12] ئوتتۇرا ھالەت نەزەرىيىسى ئارستوتېل تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇ ھەر ئىشتا بىر قۇتۇپقا ئۆتۈپ كەتمەسلىكنى، كەسكىنلىكلەر ئۆزئارا مۇرەسسە قىلىشنى تەلەپ قىلغانىدى. بۇ خىل كۆز قاراش جۇڭگونىڭ رايىشچىلىق (كۇڭ زىچىلىق) تەشەببۇسلىرىدىمۇ كۆرۈنگەن.

[13] مەنسۇر ھەللاجى خەلىپە مۇقتەدى (908 — 932) ۋاقتىدا، 922 - يىلى باغدادنىڭ مەركىزىي مەيدانىدا دارغا ئېسىلغان تەرەققىيپەرۋەر مۇتەپەككۇر، ئۇ ئاللامۇ ھەقىقەت، ئىنسانمۇ ھەقىقەت، «مېنىڭ جۇۋامنىڭ ئىچىدىمۇ بىر ئاللا بار» دېگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

[14] مۇتەنەببى (915 — 965) سۇرىيەدىكى ھەمەدانى خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سەيپۇل دەۋلە (915 — 967) سارىيەدىكى ئەڭ ئىستېداتلىق شائىر، فارابىنىڭ دوستى ئىدى. ئەركىن پىكىرلىك شائىر مۇتەنەببى دىنىي جاھالەت كۈچلىرى تەرىپىدىن يوشۇرۇن قەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

[15] سۇنياتا — بۇددىزم ماھايانا مەزھىپىدىكى ئالەم ماھىيەتتە تۇرلۇك كۆرۈنىدىغان «تۇس» شەكلىگە كىرگەن يوقلۇق، قۇرۇقلۇقتىن ئىبارەت، دەيدىغان بىر خىل مەزھەپ. بەزى مۇئەللىپلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن ئۇدغۇرمىشنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنى بۇددىزملىق قاراشلارنىڭ بىر نامايەندىسى دەپ مۇھاكىمە قىلىشتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەمەس، بەلكى ئۇدغۇرمىش قاتارلىق تەسەۋۋۇپ ۋەكىللىرىدە بۇددىزم ۋە ئىسلام تەركىدۇنياچىلىق قاراشلىرىنىڭ بولغانلىقى شۇبھىسىز.

[16] ئاۋگۇستىن (354 — 430) قەدىمكى زامان خرىستىئان دىنىنىڭ ئەڭ زور ئىلاھىيەتشۇناسى،

ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئەقىلچىلىككە قارشى شەخس، خرىستىئان ئاق تېررورلۇقىنىڭ مەنىۋى پېشۋاسى، ھوقۇقنىي چېركاۋغا مەركەزلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلغۇچى.

V باب «قۇتادغۇ بىلىك»تە دۆلەت ۋە جەمئىيەت غايىلىرى

«مەملىكەت ئىزدىسەڭ ئادىل يولنى تۇت،
بولمىسا سەن ئۇنداق ھەۋەسنى ئۈزگىن.»
— ئابدۇراخمان جامى

1. «قۇتادغۇ بىلىك»تە دۆلەت ۋە جەمئىيەت غايىلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى بىلەن بىلىش نەزەرىيىسى قاراشلىرى ئۈلىدا ئۆز داستانىنىڭ ئاساسلىق قاراتمىلىق تېمىاتىكىسىغا كەڭ سەھىپىلەر ئاجراتتى. داستاننىڭ 12 — 38 ـ، 47 — 66 ـ، 71 — 72 ـ، 75 ـ بابلىرىدىن ئىبارەت 48 بابلىق سەھىپىسى مۇتەپەككۇرنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان «شەرق ئىدىئال جەمئىيىتى» تەلىماتلىرىنى ئوبرازلىق ۋاستىلەر بىلەن ئىزھار قىلىشقا قارىتىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ غايىۋى دۆلەت كۆز قاراشلىرىنى ۋە مۇشۇ كۆز قاراش ئاساسىدا ئەينى زامان

فېئودال خانلىق دۆلەت ماشىنىسىنى تەنقىدىي ئىسلاھ قىلىش سىياسىي پروگراممىسىنى گەۋدىلەندۈردى. مۇتەپەككۇر ئۆز داستانىنىڭ كۆپلىگەن بېيىتلىرىدا بىر تەرەپتىن زاھىت ئودغۇرمىش ۋەكىللىكىدىكى تەركىدۇنياچىلىق - سوپىزم تەرەپدارلىرىنىڭ رېئال دۇنيادىن ۋە خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەشتىن ۋاز كېچىش تەشەببۇسلىرىنى كەسكىن تەنقىدلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەينى زامان سىياسىي، ئىجتىمائىي هاياتىدىكى چىرىكلىكنى، ئەمەلدارلار ۋە هۆكۈمەت خادىملىرىدىكى ئەمەل - مەنسەپ هەسەتچىلىكى، ئاچكۆزلۈك، پۇلنىڭ قۇلى، مەئىشەتنىڭ مەستانىسى، زۇلمەتنىڭ تەرغىباتچىسى بولۇشتەك چىرىك هالەتلەرنى پاش قىلىپ، ئەدەپ - نومۇسنىڭ، مېھىر - شەپقەتنىڭ، دىيانەت - ئىشەنچنىڭ، دوستلۇق - خەيرىخاهلىقنىڭ كېمىيىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن قاتتىق ئۆكۈندى.

يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۆز داستانىنى ئوتوپىك مۇهاكىمىلەرگە بېغىشلىمىغان، بەلكى ئەينى زامان رېئاللىقىدىكى ئەنە شۇ خىل بۇزۇلۇشقا قارشى هالدا ئۆز دەۋرىنىڭ بىرقاتار ماهىيەتلىك ئۆتكۈر مەسىلىلىرىگە جاۋاب بېرىش مەقسىتىدە يازغان. ئۇ ئۆز داستانىنىڭ 147 - بېيىتىدا ئەمدى گەپنى ئىنسانىيەت تۇرمۇش پەلسەپىسى مەسىلىلىرىگە يۆتكىمەكچى بولغانلىقىنى مۇنداق ئىزهارلايدۇ:

باسا ئايدىم ئەمدى مۇنۇ يالكۇقۇغ
ئاغرىلىقى بولدى بىلىك ئۆگ ئۇقۇغ
[بۇ ئىنسان بايانىن قىلاي ئەمدى مەن،
قەدىر تاپتى ئەقلى، بىلىم - ئاك بىلەن.]

ئۇ داستانىنىڭ 192 -، 287 - بېيىتلىرىدا بۇ هەقتە مۇنداق قەيت قىلغان:

تىلەكىم سۆز ئەردى ئاي بىلگە بۆگۈ
كەدىن كەلدەچىكە ئۆزۈم سۆزلەگۈ
[تىلىكىم ئىدى، ئەي دانا، سۆزلىمەك،
كېيىنكىلەرگە بىر يادىكار قالغۇدەك.]
تىلەكىم سۆز ئەردى ئاي بىلگە بۆگۈ
ئۆقۇشۇغ بىلىكىگ ئۆزۈم سۆزلەگۈ
[تىلىكىم ئىدى سۆز ئەي ئالىم ھېكىم،
ئەقىل ۋە بىلىمدىن سۆزلەش مەقسىتىم.]

ئۇ داستانىنىڭ 6496 ـ، 6497 ـ، 6499 ـ بەيىتلىرىدا ئۆز ئەسىرىگە خاتىمە بېرىپ مۇنداق دەپ يازغان:

ئۆگۈم يەتمىشى سۆز بېتىدىم تۈكەل
ئوقمغلى ئۇقۇغلى ئۆزۈك ئۇلگى ئال
[يېتىشچە ئەقلىم سۆزلىدىم تۈگەل،
ئوقۇغان، چۈشەنگەن ئۆزۈك ئۇلگە ئال.]
قايۇ تۈرلۈگ ئەرسە يورىقلىك يولۇك
ئايۇ بەردىم ئازراق بەكۈتكىل ئۇلۇك
[نېچۈك بولماق كېرەك ئىش ـ ھەربىكەت يولۇك،
ئېيتىپ بەردىم ئازراق، چىكىتتىقىن ئۇلۇك.]
قالى دۇنيا قولسا يولى ئۇش ئۇنۇ
ئاپاك ئۇقبى قولسا ئىزى ئۇش مۇنۇ
[تىلىسەك بۇ دۇنيا، يولىدۇر مۇشۇ،
دېسەك ئاخىرەتنى ھەم يولى مۇشۇ.]

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىدا گەرچە ئەينى زامان ئىسلام قانۇنشۇناسلىقى تەسىرى كۈزگە تاشلىنىپ تۇرسىمۇ، ئەمما مۇئەللىپ قەدىمكى ئۇيغۇر دۆلەت سەلتەنىتى قاراشلىرى بىلەن مۇنتەزىل ھاكىمىيەت چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا،

جۇملىدىن فارابىچە غايىۋى جەمئىيەت قاراشلىرىنىڭ راتسىئونال ئىلھاملىرى تۈرتكىسىدە ئۆز تەشەببۇسلىرىنىڭ مودېلىنى سخېملاشتۇردى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە دەسلەپكى گەۋدىسىنى تۈزگەن سىياسىي سەلتەنەت دەرىجىلىرى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئولتۇراقلىشىش ۋە شەھەر مەدەنىيىتىنى چۆرىدىگەن ھالدا يېڭى تەرەققىياتقا ئېرىشكەنىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي - پەلسەپىۋى قىممىتى جەھەتتىن بىر پارچە «ھوقۇق پەلسەپىسى»① سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى. ئۇ نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ چوققىسى ھېسابلانغان گېگېلغا ئوخشاش ئادەم ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن قەدىر - قىممىتىنى تەپەككۇرغا — ئەقىل - پاراسەت، پىكىر ۋە بىلىمگە باغلاپ ئىزاھلىدى؛ ئۇ ئادەمنىڭ ئىرادە ئىختىيارلىقىنى ۋە ئادەمنىڭ ئۆز بەخت - سائادىتى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇردى؛ ئۇ مۇشۇ ئاساستا ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ۋە غايىۋى خاندانلىق بەرپا قىلىشنى ئەڭ ئالىي ۋە ئەڭ ئەمەلىي ياخشىلىق دەپ جاكارلىدى. نەتىجىدە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ساماۋى خاندانلىق ئەپسانىلىرىگە زىت رېئال ئىجتىمائىي خاندانلىق غايىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويالىدى. ئۇنىڭ گېگېلدىن پەرقى، ھەتتا، مەلۇم مەنىدە ئۇنىڭدىن ئىلگارلىقى شۇ ئىدىكى، گېگېل فرانسۇز بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىنكى سىياسىي تارىخ سەھنىسىدە نېمىس ئاقسۆڭەك فېئودال جەمئىيىتىنى ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمى بىلەن يوپۇقداش ئارقىلىق ئۇنى بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ بورانلىرىدىن ساقلاپ قالماقچى بولغانىدى. ۋەھالەنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەل كونىلىقنى ھىمايە قىلغۇچى گېگېلدىن پەرقلىق ھالدا، ئوتتۇرا ئەسىر سىياسىي سەھنىسىدە فېئودال

① گېگېلنىڭ شۇ ناملىق مەشھۇر كىتابى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

ھاكىممۇتلەق خانلىق تۈزۈمىنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن تىزگىنلىمەكچى بولدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئىبارەت، جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە قانۇنشۇناسلىق دەستۇرى دۆلەتنىڭ ئاساسىي ئۇلى خەلق ئاممىسى، دۆلەت مۇئەسسەسلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتىنى بەرپا قىلىش ۋە قوغداشتىن ئىبارەت. دېگەن تۈپ كۆز قاراشنى چىقىش نۇقتا قىلغانىدى. مۇشۇ ئاساستا ئۇ خۇددى فارابى ئوتتۇرىغا قويغاندەك دانىشمەن ھېكىم (پەيلاسوپ) پادىشاھنىڭ — كۇنتۇغدى ئېلىكنىڭ بولۇشىنى، ئۇنىڭ ھەر جەھەتتىكى خادىملار بىلەن دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇپ، بەخت ـ سائادەتنى گەۋدىلەندۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار»، «دۆلەت سىياسىتى» ناملىق ئەسەرلىرىدە گەرچە پەزىلەتلىك دۆلەتنىڭ پەيلاسوپ باشلىقى ۋە ئۇنىڭ مەنىۋى پەزىلەتلىرى توغرىسىدىكى ئىنسانپەرۋەر ۋە ئىلغار ئىدىيىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما دۆلەتنى ئىنسانپەرۋەر، ئادىل ۋە كەسكىن قانۇن ئاساسىدا باشقۇرۇش توغرىسىدىكى بۇ يېپىيېڭى ئىلغار ئىدىيە پۈتۈنلەي يۇسۇپ خاس ھاجىپقا خاستۇر. «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆزىنىڭ ھوقۇق پەلسەپىسى جەھەتتىكى كلاسسىك قىممىتى بىلەن يالغۇز ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ نامايەندە بولۇپ قالماستىن، پۈتكۈل سىياسىي تەلىماتلار تارىخىدىمۇ مۇنداق كۆز قاراشنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەستۇرى سۈپىتىدە تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇشى لازىم. روشەنكى، ھەممە كىشىنىڭ، خان ئەۋلادى، ئەمەلدار ياكى قۇل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى (818 ـ يىلى) ، قانۇننىڭ ئادىل (819 ـ 821 ـ يىللار) ،

دەخلىسىز (833 ـ، 834 ـ بېيىتلار)، بىردەك (824 ـ، 825 ـ بېيىتلار)، نۇرانە (827 ـ بېيىت)، ئىللىق (829 ـ بېيىت) ۋە كەسكىن (811 ـ ۋە باشقا بېيىتلار) بولۇشى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار غەربىي ياۋروپادا پەقەت بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ھارپىسىدا سىياسىي تەلىماتلار تارىخىغا كىرىپ كەلگەنىدى. مەلۇمكى، بۇرژۇئازىيە مەرىپەتچىلىرى، جۈملىدىن شارل لۇئى مونتېسكيۇ (1689 — 1755) [1] بىلەن ۋولتېر (1694 — 1778) [2] قاتارلىقلار تەبىئەت ئىلاھچىلىقى، ئەقىل ۋە نادانلىققا قارشى مەرىپەت نۇقتىئىنەزەرى ئاساسىدا ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇق پەلسەپىسى تەلىماتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەت غايىلىرى چوڭ تېما. بىز بۇنى: دۆلەتنىڭ ئۇلى ۋە ئاساسىي ۋەزىپىسى توغرىسىدىكى بايانلار؛ دۆلەت باشلىقى ۋە دۆلەت خادىملىرىنىڭ شەرتلىرى توغرىسىدىكى بايانلار؛ ئىقتىساد ۋە ئىجتىمائىي كەسىپ توغرىسىدىكى بايانلار؛ تاشقى مۇناسىۋەت ۋە ھەربىي ئىشلار توغرىسىدىكى بايانلار بويىچە مۇھاكىمە قىلىمىز.

2. «قۇتادغۇ بىلىك»تە دۆلەتنىڭ ئۇلى ۋە ئاساسىي خىزمىتى ھەققىدە

«قۇتادغۇ بىلىك»تە دۆلەت جەمئىيەت ۋە خەلقنىڭ ھاكىمىيەت شەكلىي تەرىزىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە بايان قىلىنغان.

مەلۇمكى، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەردە دۆلەت چۈشەنچىسى قەبىلە، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، خەلقنى تەشكىللەپ، باشقۇرىدىغان ھەم كۆچمەن، ھەم ئولتۇراق ئاھالىنىڭ ھاكىمىيەت ئىگىلىكى مەنسىدە ئىشلىتىلگەنىدى. تومسىن ۋە ستەينىلەر ئېلان قىلغان «ئورخۇن ـ يەنسەي تېكىستلىرى» دىن

«كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دە «دۆلەت» ئىبارىسى «ئېل»، «ئېل تۆرۈ» دەپ، «تۈرپان تېكىستلىرى» ۋە «ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر» دە «ئېل ئۇلۇس»، «ئېل بودۇن» دەپ ئېلىنغان. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا: «ئېچىم قاغان ئېلىن تۆرۈسىن ئانچا قازغانتى» (ئۇ بوۋام قاغان دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشكە كۈچ چىقارغان)، «ئۆتۈكەن يىش ئولۇسار بېڭگو ئېل تۇتا ئولۇر تاچى سېن» (ئەگەر ئۆتۈكەن دالاسىدا ماكانلاشساڭ، ئۇ يەردە مەڭگۈلۈك ھاكىمىيەت تۇتسەن) دېيىلگەن بولسا، «تۈرپان تېكىستلىرى» دا: «قامۇغ ئېل ئولۇسلار تاپىغى يۆگەرۈ كېلتى» (پۈتۈن ئەل ساڭا ئىشلەشكە يېپىلىپ كەلدى) دېيىلگەن.

بۇ خىل دۆلەت چۈشەنچىسى ئىزچىل تۇردە «خەلق»، «ئاھالە» نى تەشكىللەش، تەرتىپكە سېلىش ۋە ئۇلارغا خوجىلىق قىلىش مەنىسىدە، باشقىچە ئېيتقاندا ئەڭ قەدىمكى ئۇرۇقداشلىق قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە قەبىلە قەھرىمانلىرى خىزمىتىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان مەنبەلەردە «خەلق» ئىبارىسى «ئېل بودۇن» (پۇقرا)، «ئېل ئۇلۇس» (قەبىلە خەلقى)، «ئېل كۈن بودۇن» (ئاۋام خەلق)، «بودۇن قارا» (خەلق ئاممىسى) قاتارلىق ۋاريانتلاردا تەكرارلانغان. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا: «توقۇز ئوغۇز بودۇنى كېنتو بودۇنۇم ئېردى» (توققۇز ئوغۇز خەلقى مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى) دېيىلسە، «تۈرپان تېكىستلىرى» دە: «مېنىڭ بالقىمدا بودۇنۇغ بوقۇنۇغ نېگۈلۈگ ئۇلۇرۇرسىزلەر» (مېنىڭ شەھىرىمدىكى ئاھالىنى نېمىشقا ئۆلتۈرىسىزلەر) دېيىلگەن. «ئورخۇن ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى» دا «ئالتى باغ بودۇنغا بېگ ئېرتىم» (ئالتە قەبىلىدىن بىرلەشكەن خەلققە بەگ ئىدىم) دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ. مانا بۇلار ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ياكى كۆكتۈرك خانلىقلىرىدىن ئىلگىرىكى مەلۇم ياكى نامەلۇم، چوڭ ـ

كىچىك قەبىلە، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى دەۋرىدىن باشلاپ داۋام قىلىپ كەلگەن ھاكىمىيەت چۈشەنچىلىرىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىشقا ياردەم قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەت قاراشلىرى ئوتتۇرا ئەسىردە گۈللەنگەن ۋە باغداد خەلىپىلىكىگە ئوچۇق تەھدىت شەكىللەندۈرگەن فېئودالىلىق ھاكىمىيەت — قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ بىۋاسىتە مەھسۇلى ۋە غايىۋى ئىسلاھ قىلىنىش شەكلى بولۇشىغا قارىماي، ئۇ يەنىلا ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ـ مەركىزي ئاسىيا قەدىمكى دۆلەت ـ ھاكىمىيەت قاراشلىرى ئۈلۈغا قۇرۇلغانىدى. سىنىپلار ۋە سىنىپىي زىددىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، ھەربىي كۈچلەر بىلەن دىندارلار ھۆكۈمرانلىق تەبىقىسىنىڭ تىپىك تۈسكە كىرمىگەنلىكى، قۇرۇلتاي ۋە بەگلىك، ھەتتا ئىلىك بەگلىك تۈزۈمىنىڭ روشەنلىكى مەركىزي ئاسىيا يايلاق ـ بوستانلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان خەلقلەر ھاكىمىيىتىنىڭ تىپىك قول ئىگىلىكىدىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەتنىڭ ئۇلى — خەلق ئاممىسى («بودۇن») بولۇپ، دۆلەتنىڭ — دۆلەت باشلىقى ۋە ھاكىمىيەت مۇئەسسەسىلىرىنىڭ ئەڭ تۈپكى ۋەزىپىسى — خەلقنىڭ خاتىرجەم ۋە بەختلىك تۇرمۇش تەرتىپىنى بەرپا قىلىش، دېگەن تۈپ ئىدىيىنى پۈتۈن داستاندا ئىزچىللاشتۇرغان. بۇ خۇددى ژان. ژاك روسسو (1712 — 1778) نىڭ «جەمئىيەت پۈتۈمى»[3] ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغاندەك شۇنداق بىر تەبىئىي، گارمۇنىك پۈتۈم ئىدىكى، بۇنداق مۇقەددەس («قۇتلۇق») پۈتۈم دۆلەت بېگى تەرىپىدىن بۇزۇلمىدىكەن، دەپسەندە قىلىنمىدىكەن، خەلق تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بولغان مۇقەددەس قۇتقا تايىنىپ، ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئورنىغا باشقا مۇناسىپ پۈتۈم (دۆلەت)

تىكلىشى يوللۇق ئىدى. ئۇ داستانىنىڭ 3460 ـ، 3464 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يازغان:

نەگۇ تەر ئەشتىگىل بۇ ئەل كەند بەگى
ئازۇن باشلاپ ئەلكە يەتىلمىش ئۆگى
[نېمە دەر، ئىشتىكىن، بۇ ئەل ـ كەنت بېگى،
جاھاننى تۆتۈپ كەلگەن يېتىلمىش ئۆگى:]
تۆرۈلۈگ بۇ بەگلەر يوق ئەرسە تىرىگ
بايات بۇزغاي ئەردى يەتى قات يەرنىگ
[يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا،
يەتتە قات زېمىننى بۇزاتتى خۇدا.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھىندىستان، ئىران ۋە گىرېتسىيە ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدىكى پادىشاھنىڭ مۇتلەق نوپۇزى ۋە قۇدرىتى چۈشەنچىلىرىنىڭ ئەكسىچە، شىمالىي ئاسىيا يايلاق جەمئىيىتى ئەنئەنىۋى قاراشلىرى ئاساسىدا «ھەقىقىي قۇدرەت قانۇندا»، «تەڭرى ئىرادىسى بىلەن خاقان بولىدۇ»، «قۇتلۇق خاقانلىقنىڭ ئىشى خەلقنى تويغۇزماق، كىيگۈزمەك، كۆپەيتمەك»، «دۆلەت قۇتى توپقا ئوخشايدۇ»، «قەبرىسىڭ بېشىڭ قاتىدۇ» دېگەن تەرىزدىكى بىرقاتار قاراشلىرى بىلەن قانۇننىڭ مۇقەددەس ۋە ئۇنىڭ ئالەم قانۇنىيەتلىرىدەك دەخلىسىز، مۇقەررەرلىكىنى تەكىتلىگەن.

ئۇ ۋەزىر ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە نەسىھىتى بايانىدا، خەلقنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ۋە ئۇلۇغ خەلقە بەخت يارىتىش ئۈچۈن ئىشلەشنىڭ يۈكسەكلىكىنى تىلغا ئېلىپ، 1293 ـ بەيىتتا مۇنداق يازىدۇ:

بەدۈكلۈك تىلەسە بودۇنقا ئۇلۇغ
ئۆزۈڭكە ئاچۇق تۇت كۆنىلىك يولۇغ

[تىلىسەك ئۇلۇغلۇق، بىل خەلق ئۇلۇغ،
ئۆزۈڭگە توغرىلىق يولىن تۇت ئوچۇق.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇچۇن خەلق ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتى مەسىلىسى ئۇنىڭ سىياسىي ئىجتىمائىي تەلىماتلىرىنى بايان قىلىشتىكى بىرىنچى ھالقا. ئاساسىي چىقىش نۇقتا ھېسابلانغان. ئۇ دۆلەت باشلىقىنىڭ ۋە پۇتۇن خادىملارنىڭ بارلىق ئىش ـ ھەرىكىتى خەلق مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىش لازىملىقىنى، قانۇن تۈزۈشتىمۇ، ئىقتىسادىي ۋە سودا ئالاقىدىمۇ، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە تاشقى خىزمەتلەردىمۇ، ھەتتا دىنىي ئىستىقامەتچىلىكتىمۇ خەلق مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىشنى ئىزچىل تەكىتلەيدۇ. ئۇ ئىنسانىنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئىنسانىي خاراكتېرىدە ئىكەنلىكىنى، بۇنداق ئىنسانىي خاراكتېر خەلقنى سۆيۈشتە گەۋدىلىنىدىغانلىقىنى، خان ۋە بەگلەر خەلقنى سائادەتكە يېتەكلەيدىغان سەركە، خەلق دەردىنى داۋالايدىغان ماھارەتلىك ھېكىم بولۇشى لازىملىقىنى تولۇپ تاشقان قاينىق ھېسسىيات ئىچىدە تەۋسىيە قىلىدۇ. بۇ ھەقتە داستاننىڭ 1412 ـ، 5241 ـ، 5242 ـ، 5243 ـ، 5244 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يېزىلغان:

بودۇن قوي سانى ئول بەگى قويچىسى
باغىرساق كەرەك قويقا قوي كۈتچىسى
[خەلق قوي كەبىدۇر، بېگىدۇر چوپان،
چوپان بولماق كېرەك قويغا مېھرىبان.]
ئاي ئەلىگ ئوتاچى سانى سەن بۇ كۇن
بودۇن بارچا ئىگلىگ ساڭا مۇڭلۇغۇن
[ئېلىگ سەن تېۋىپقا ئوخشارسەن بۇ كۇن،
ساڭا موھتاج ئېرۇر ئاغرىق خەلق پۇتۇن.]
قايۇسى كۆتۈرمىش بولۇر كۈچ ئەرىنچ
قايۇسى چىغايلىق بىلە يەر ساقىنچ

[بىرى چەكمەچ زۇلۇم، بەختى قارادۇر،
بىرى يوقلۇق غېمىدە بىناۋادۇر.]
قايۇ ئاچ قايۇسى يالىنمىش بولۇر
قايۇ قادغۇ بىرلە ئۇلىنمىش بولۇر
[بىرى ئاچ، ئۇ بىرى يالىڭاچ يۇرۇر،
بىرى قايغۇ - غەمدە پىغانلار چېكۇر.]
سەنىڭدە تۇرۇر كۆز بۇلارنىڭ ئەمى
ئوتاغىل دارۇ بىرلە بولغىل قامى
[سېنىڭدە تۇرۇر، كۆز، بۇنىڭ دورىسى،
داۋالا بولۇپ سەن ھېچكىم - ئۇستىسى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھېئۇداللىق ھاكىممۇتلەقلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى قانۇن بىلەن چەكلەش، تىزگىنلەشنى مەقسەت قىلغان ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تەرىزىدىكى تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ بۇ خىل پادىشاھنىڭ خەلق ئالدىدىكى قانۇنىي مەجبۇرىيەتلىرى ۋە مۇشۇ مەجبۇرىيەت ئاساسىدىكى ھوقۇقى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە خەلقنىڭ قانۇنىي مەجبۇرىيەتلىرىدىن ئىبارەت ئالەمشۇمۇل تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولغان ئاساسىي قانۇنلۇق كلاسسىك تەشەببۇسنى تارىختا بىرىنچى قاتاردا بولۇپ ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ھەقتە داستانىنىڭ 5574 — 5583 - بەيىتلىرىدا مۇنداق بايانلار بېرىلگەن:

رەئىيىەت ھەقى بار سەنىڭدە كۆر ئۇچ
بۇ ھەقنى ئۆتەگسىل ئۆزۈن قىلما كۇچ
[سېنىڭدە پۇقرانىڭ ھەققى ئىبرۇر ئۇچ،
بۇ ھەقنى ئۆتەسەن، ھېچ ئىشلەتمە كۇچ:]
بىرىسى ئەلىڭدە ئارىغ تۇت كۇموش
ئىيارىن كۇدەزگىل ئاي بىلكى ئۆكۇش
[بىرى ئۆز ئېلىڭدە كۇموشنى پاك ئەت،

ئەي ئىلمى كۆپ ئەرسەن، ئايارىن① كۆزەت.]
ئاقى بىر بودۇنقا تۆرۇ بەركۆنى
كۆنتۇر بىر ئىكىدىن كۇچىن كۆر ئانى
[بىرى، توغرا قانۇننى خەلقىگە بەر،
بىرىن - بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.]
ئۇچۇنچى ئەمىن تۇت قامۇغ يوللارىغ
قاراقچىغ سەكەرچىگ ئارىتغىل ئارىغ
[ئۇچىنچى، ئەمىن قىل پۇتۇن يوللارنى،
يوقاتقىن قاراقچى ۋە ئوغرىلارنى.]
رەئىييەت ئۆزە ئول سەنىگ ئاچ ھەقلىگ
تىلەگۇ ئولاردىن سەن ئاچ قۇلغاقلىگ
[پۇقرالار ئۆزرە بار سېنىگ ئۇچ ھەققىگ،
ئۇلاردىن سورا، ئاچ ئەمدى قۇلاقلىگ:]
بىرى يارلىغىكنى ئاغىر تۇتسالار
نەگۇ ئەرسە تەركىن ئانى قىلسالار
[بىرى، يارلىقىكنى ئەزىز تۇتسالەر،
نېمە بولسا تېزدىن ئۇنى قىلسالەر.]
ئىكىنچ تىدماسالار خەزىنە ھەقى
ئۆدىندە تەگۈرسە ئاي ئەلگى ئاقى
[ئىككىنچى، خەزىنە ھەققىن توسمىسا،
ئەي مەردان، ھەقنى دەل چاغدا تاپشۇرسا.]
ئۇچۇنچى ياغىقا ياغى بولسالار،
سەۋەرلىگ كىم ئەرسە ئانى سەۋسەلەر
[ئۇچىنچى، يېغىغا يېغى بولسالەر،
سېنى سۆيگۈچىنى ئۇ ھەم سۆيسەلەر.]
ئۆتەمىش بولۇر سەن ئۆزۈگ ھەقلارىن
ئۇلار ما ئۆتەمىش بولۇر ئۆز ھەقىن
[ئۆتۈگەن بولۇر سەن ئۆزۈگ ھەقلىرىن،
ئۇلارمۇ ئۆتۈگەن بولۇر ئۆز ھەققىن.]

① مېتال پۇللار ساپلىقىنى كۆزىتىشنى نەزەردە تۇتىدۇ.

رۇشەنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى ۋە خەلقنىڭ مەجبۇرىيىتىنى ھاكىممۇتلەق ئورۇنغا قويمىغان. ئۇ ئاۋۋال مەجبۇرىيەت، ئاندىن ھوقۇق پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، مەسئۇلىيەت، مەجبۇرىيەت بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ئىزاھلىغان. قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇ ئىقتىسادىي مەسىلىنى، بولۇپمۇ خەلقنىڭ كۇندىلىك ھاياتىغا ئالاقىدار بولغان پۇل مۇئامىلىسى ۋە ئۇنىڭ ئىناۋەتلىك تەڭشەش رولى مەسىلىسىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان. بۇ ئەينى زاماندا ئەمەلىي ئىجتىمائىي مەسىلە بولۇپ، كۇموش پۇللارنىڭ ساپلىقى بىرقانچە قېتىم بۇزۇلغان ۋە نەتىجىدە يۇسۇپ قادىرخان، ئىبراھىم بىننى ناسىر ئارسلانخان دەۋرىدە كۇموش پۇل ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغانىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» خەلقتىن ئىبارەت مۇقەددەس ۋەئەڭ ئالىي رېئاللىقنى دۆلەت تۈتۇشنىڭ ئۇلى، مەقسىتى، تىرىكى ۋە قۇدرەت مەنبەسى قىلغانلىقىدا، مۇشۇ ئوق ئەتراپىدا ئۆزىنىڭ سىياسىي - قانۇنىي ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرى چەمبىرىكىنى تەپسىلىي بايان قىلغان.

3. «قۇتادغۇ بىلىك»تە بىلىملىك ۋە ئادىل خاقان ھەققىدە

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ خەلقنىڭ ئىجتىمائىي بەخت - سائادىتى سەرلەۋھە قىلىنغان جەمئىيەتشۇناسلىق كۆزقاراشلىرىدا دانىشمەن ۋە ئادىل خاقان توغرىسىدىكى بايانلار مۇھىم بىر تەركىب ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، پەيلاسوپ پادىشاھتىن ئىبارەت بۇ سىياسىي كاتېگورىيىنى ھازىر يۇرۇشۇپ تۇرغان قاراش بويىچە ئەڭ دەسلەپ گرېك ئوبيېكتىپ ئىدېئالىست پەيلاسوپى پلاتون (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 427 — 347 - يىللار) ئۆزىنىڭ «غايىۋى دۆلەت»

ناملىق ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويغانىدى. پلاتون شەخسەن ئۆزىنى مانا شۇنداق غايىۋى پەيلاسوپ ھېسابلايتتى.

فارابى ئۆزىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە، دۆلەتنىڭ پەيلاسوپ رەئىسى بولۇشى، ئۇ دۆلەتنىڭ ئۇستازى ۋە رەھبىرى سۈپىتىدە خەلقنى بەخت ۋە پەزىلەتتىن ئىبارەت ئىككىنچى جەھەتتە يۆكسەلدۈرۈشى لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

ئورخۇن - يەنسەي ۋە تۇرپاندا مەڭگۈ تاشلار ھەم قەغەز كىتابلارغا يېزىلغان مەنبەلەردە بولسا، دانىشمەن ۋە ئادىل خاقان توغرىسىدىكى قاراشلارنىڭ ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرى سىياسىي ئىدىيىلەر تارىخىنىڭ تولىمۇ روشەن بىر ئالامىتى ئىكەنلىكىنى ئۇچرىتىمىز.

ئادەتتە دۆلەت باشلىقى ھېسابلىنىدىغان «پادىشاھ» چۈشەنچىسىنى ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭغا قېرىنداش خەلقلەر «ئېلىگ»، «ئېلىگ بېگ»، «ئېلىگ خان تۆرۈ»، «ئېلىگ قۇتى»، «خان»، «قاغان»، «ئىدىقۇت» قاتارلىق ئىبارىلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ۋە پەرقلەندۈرۈپ چۈشەنگەن. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دىن «تۇرپان تېكىستلىرى» غىچە ئوخشاش ئىشلىتىلگەن بۇ ئىبارىلەر «قۇتادغۇ بىلىك» تىمۇ ئىزچىل ئىپادىلەنگەن. «ئالتۇن يارۇغ» دا ئەڭ چوڭ ئىمپېراتور «ئاز ۇنچى» (جاھان تۇتقۇچى، جاھان كۆشاي) دەپ ئىشلىتىلگەن.

بىلىملىك، ئادىل پادىشاھ توغرىسىدىكى ئەقەللىي ئالڭ يۇقىرىقى مەنبەلەردە تەنتەنىلىك تىلغا ئېلىنغان. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دىكى: «بىلىكسىز قاغان ئولۇرمىش ئېرىنج» (ئۇ بىلىمسىز قاغان ئىدى)، «ئايىغ بىلىك ئانتا ئۆيۈر ئېرمىش» (ئۇ يەردە ئۇ ئىلىم ئۆگەندى)، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دىكى: «قاغانى ئالب ئېرمىش، ئايغۇچىسى بىلىك ئېرمىش» (خاقانى قەھرىمان، مەسلىھەتچىلىرى ئالىملار ئىدى)، «تۇرپان

تېكىستلىرى» دېكى: «ئەي مېنىڭ قىزىم، بىلگە بىلىگىن مىنتادا ئۇتتۇڭ يېگەدتىڭ» (ئەي مېنىڭ قىزىم، ئەقىل ۋە بىلىمدە سەن ئەمدى غەلىبە قازاندىڭ)، «ئالتۇن يارۇغ» دېكى: «بىلىگلىگ ئەرتەملىگ قۇتلۇر» (بىلىملىك، ئەخلاقلىق قۇتلۇق بولۇر)، خەلق تەمسىللىرىدىكى «ئولا بولسا يول ئازماس، بىلىگ بولسا سۆز يازماس» (مەشئەل بولسا يول ئازمايمىز، بىلىم بولسا سۆزدە يېڭىلمەيمىز) دېگەن سۆزلەر ئەنە شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭغا قېرىنداش خەلقلەردە «ئۇگە» (مەسىلەن، قۇتلۇق باغا تارقان ئۇگە، ئىنال ئۇگە، ئۇگە بىلگە بېگ)، «بىلگە» (مەسىلەن، بىلگە بېگ، بىلگە قاغان، ئىنانچۇ بىلگە، ئىنانچۇ كۆل بىلگە قاغان، ئوغۇز بىلگە، تۆلەس بىلگە) ئىبارىلىرىمۇ ئەقىللىق، بىلىملىك، دانا پېتەكچىگە قارىتا كەڭ قوللىنىلغان.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، بىلىملىك ۋە دانىشمەن خاقان توغرىسىدىكى قاراش، مەزمۇنەن قانداق مۇئەييەنلىككە ئىگە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر نوقۇل ۋە يېگانە ھالدا گېرىك ھادىسىسى ئەمەس ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ فارابى ئىدىيىلىرىنى قوبۇل قىلغان ھالدا ئەنئەنىۋى بىلىملىك خاقان قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، بارلىق خاقان ـ پادىشاھلارنى ئىككى كاتېگورىيىگە — نادان ۋە جاھىل، دانىشمەن (بىلىملىك) ۋە ئادىل دېگەن ئىككى تىپقا ئاجرىتىپ، ئۆز ئۇمىدىنى بىلىملىك، ئادىل خاقانلارغا بېغىشلىدى. ئۇ داستانىنىڭ 249 ـ، 653 ـ بېيىتلىرىدا يامان خاقانىنى ئوتقا، ھەتتا 784 ـ بېيىتىدا ئۇنى يىرتقۇچ يولۋاسقا ئوخشىتىپ مۇنداق يازىدۇ:

ئەسىزلىك ئوت ئول ئوت كۆيۈرگەن بولۇر
يولىندا كەچمك يوق ئۆتۈلگەن بولۇر
[يامانلىق ئېرۇر ئوت، بۇ ئوت كۆيدۈرۇر،
ئۆتۈشكە يولىدا كېچمك يوق ئېرۇر.]
بۇ بەگلەر ئوت ئول ئوتقا بارما ياغۇق
قالى باردىك ئەرسە كۆيۈرمەك ئانۇق
[بۇ بەگلەر ئېرۇر ئوت، يېقىن بارما ئەر،
كۆيۈشۈك ئېنىقتۇر، بارارسەن ئەگەر.]
كۆر ئارسلانقا ئوخشار بۇ بەگلەر ئۆزى
پۇشۇرسا كەسەر باش ئاي بىلكى ياروق
[بۇ بەگلەر خۇددى بىر ئارسلان ئۆزى،
ئەي ئالىم، غەزەپلەنسە باشنى كېسەر.]

داستاننىك 1780 ـ، 1781 ـ بېيىتلىرىدىن تۇزۇلگەن بىر رۇبائىيسىدا يەنە:

بىلىكسىزكە دەۋلەت كەلۇر ئەرسە قۇت
بودۇن بارچا بۇزلۇر بولۇر، ئەلكە يۇت
ئوقۇشلۇغقا تەگسە ئادىن بەگلىكى
ئەلىن ئىنچكە تەگرۇر بۇ بىر سۆزكە پۇت
[بىلىمسىزگە كەلسە دۆلەت بىلەن قۇت،
پۇتۇن خەلق بۇزۇلۇر، بولۇر ئەلگە جۇت.
ئەقىللىققا تەگسە بىر ئەل بەگلىكى،
بېرەر ئەلگە ھۇزۇر، مۇشۇ سۆزگە پۇت.]

دەپ كۆرسىتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ پادىشاھ ـ خاقانىنىڭ يۇقىرى نەسەبتىن كېلىپ چىقىشىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ، ئۇ داستاننىك 1938 ـ، 1949 ـ، 1950 ـ، 1959 ـ، 2437 ـ بېيىتلىرىدا فېئودالىلىق قانداشلىق كۆز قاراشلىرى ئاساسىتىنى بۇسۇپ ئۆتۈشتە فارابىنىڭ

ھەممە كىشىدە دۆلەت رەئىسىي بولۇشنىڭ ئومۇمىي ئىمكانىيەتلىرى بارلىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىدىن كەينىگە داجىيدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي يەنىلا ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىمنى دۆلەت باشلىقى بولۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ شەرتى ئورنىدا مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 301 - بەيىتىدا:

كىمنىڭدە ئۇقۇش بولسا ئەسلى بولۇر
قايۇدا بىلىك بولسا بەگلىك بولۇر
[ئەقىل كىمدە بولسا، بولۇر ئۇ ئېسىل،
بىلىم كىمدە بولسا، بولۇر خان ئۇ، بىل.]

دېسە، داستانىنىڭ 217 -، 218 -، 4013 - بەيىتلىرىدا ئوخشاش مەزمۇندا مۇنداق يازىدۇ:

ئازۇن تۇتغۇقا ئەر ئۇقۇشلۇغ كەرەك
بودۇن باسغۇقا ئۆگ كەرەك ھەم يۇرەك
[جاھان تۇتقىلى ئەر ئۇقۇشلۇق كېرەك،
كېرەك يۇرت سوراشقا ئەقىل ۋە يۇرەك.]

ئۇ داستانىنىڭ 1906 - بەيىتىدا:

بىلىك ئوردۇسى ئول بۇ بەگلەر ئۆزى
[بىلىم ئوردىسىدۇر بۇ خانلار ئۆزى.]

دەپ، خانلىق تەختىنى بىلىم تەختىگە، خانلىق ئوردىسىنى بىلىم ئوردىسىغا، خاننى بىلىك (بىلىملىك دانىشمەن) كە تەققاس قىلسا، 1968 - بەيىتىدا بىلىمسىزنىڭ ئۆز ئىشىغا تەپەككۇرى ۋە پاراسىتى يەتمەسلىكىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

بودۇنۇغ بىلمك بىرلە باستى بەگى
بىلمك بولماسا ئىشكە ياقماز ئۆگى
[بىلىم بىرلە تۇتار ئېلىنى بېگى،
بىلىم بولمىسا، ئىشقا يەتمەس ئۆگى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت باشلىقىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم سىياسىي كاتېگورىينى خەلق مەنپەئىتىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم جەمئىيەتشۇناسلىق كاتېگورىيىسى ئاساسىدا كۆزەتكەن. ئۇ داستانىمك 457 ـ، 890 ـ، 895 ـ، 3266 ـ، 5084 ـ بېيىتلىرىدا مۇشۇ ئىدىيىنى مۇنداق گەۋدىلەندۈرگەن:

نە ئەدگۈ بولۇر بەگ ئول ئەدگۈ كىشى
كىشىلىك بىلە ئەتسەئەل كۇن ئىشى
[نە ياخشى بولۇر بەگ ئۇ ياخشى كىشى —
كىشىلىك بىرلە قىلسا ئەلنىڭ ئىشى.]
ئەسىز باش كۆتۈسە كۆر ئەدگۈ يىتەر
بۇ ئەدگۈ ئەلىگ بولسا ئەسىز كەتەر
[يامان باش كۆتۈرسە، ياخشىلار تۇگەر،
گەر ياخشى بەگ ئولسا، يامانلار بىتەر.]
ئاپاڭ ئەدگۈ بولسا بۇ بەگلەر ئۆزۈن
بايۇر بودنى بارچا كۆر ئەتلۇر ئازۇن
[ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەگلەر ئەگەر،
بېيىپ ھەممە خەلقى، جاھان تۇزۇلەر.]
بەگى بولسا ئەدگۈ بودۇنقا پۇتۇن
ئانىڭ ئاسغى بارچا بودۇن يەر قۇتۇن
[بېگي بولسا خەلقە ياخشى ۋە ئادىل،
ئۇنىڭ نەپئىدىن ئەل تاپۇر بەخت، بىل.]
بىلىكلىگ بىلمك بەردى مۇنداغ ئايۇر
بەگ ئەدگۈ كۆنى بولسا بودنى بايۇر
[بېرىپ تەلىم بىر ئالىم شۇنداق ئېيتۇر:
بېگى ياخشى، ئادىل بولسا، خەلق بېيۇر.]

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، داستاننىڭ 5166 ـ، 5200 ـ، 5201 ـ، 5203 ـ، 6106 ـ بەيىتلىرىدا خەلق ئاممىسى پرىنسىپى خانلىق سەلتەنىتىنىڭ ئۇستىگە مۇندالىق ئېنىق ۋە ھاياجان مىسرالار بىلەن قويۇلغان:

يۇلا تەگ كۆيەر سەن بۇ كۈن ئاي ئەلىگ
يارۇقلۇق ئادىنقا تۇرۇر ئاي سىلىگ
[چىراغدەك يانۇرسەن ئەي ئېلىگ بۇكۈن،
ئەي پاك قەلب، يورتقى بۆلەكلەر ئۈچۈن.]
بۇ كۈن ئەدگۈ بولسۇن تەسە سەن قامۇغ
ئۆزۈڭ ئەدگۈ بولغىل ئاي ئەلدە ئۇلۇغ
[بۇ كۈن ياخشى بولسۇن دېسەڭ بارچىسى،
ئۆزۈڭ ياخشى بولغىن، ئى ئەل كاتتىسى.]
قامۇغ بۇلغا نۇقنى سۈزەيىن تەسە
ئۆزۈگ سۈزگۈ بودنۇڭ سۈزۈلگەي باسا
[دېسەڭ بۇلغىنىشلارنى بولسۇن سۈزۈڭ،
سۈزۈل سەن، كېيىن خەلقمۇ بولغاي تۈزۈك.]
بودۇن ئارتاسا ئانى بەگلەر تۈزەر
قالى ئارتاسا بەگ ئانى كىم سۈزەر
[بۇزۇلسا خەلق، ئۇنى بۇ بەگلەر تۈزەر،
ئۇنى كىم تۈزەر بەگ بۇزۇلسا ئەگەر.]
ئاقىلىق ئول ئەرمەز ئۇلەسە كۆموش
ئاقى جانى خەلققا قىلۇر ئول يۇلۇش
[سېخىيلىق ئەمەستۇر تاراتماق كۆموش،
سېخىيلىق — خەلققە جانپىدا بولۇش.]

ئاپتور بىلىملىك خاقانىنى خەلققە يورۇق بېرىدىغان، ئۆز ھاياتىنى مۇشۇ جانپىدالىققا ئاخىرلاشتۇرىدىغان پاك شام سۈپىتىدە بولۇشقائۇندەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ سىياسىي ئۇممىدلىرىنى فارابىدەك

كىتاب يۈزىدە ئىزھار قىلىش بىلەن چەكلەنمەي، بەلكى قاراخانىيلارنىڭ تەرەققىيپەرۋەر خاقانى ئەبۇئەل ھەسەن ئىبنى سۇلايمان بۇغرا قاراخان (ئارسلانخان) غا بېغىشلىغان. شۇ نەرسە دىققەتكە سازاۋەركى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ سىياسىي تەشەببۇسلىرىنى توغرۇل قاراخان مەھمۇد بىننى يۇسۇپ ياكى ئۇنىڭ ئوغلى توغرۇل تېكىن ئۆمەر ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغاندا ئۇلارغا ئەمەس، بەلكى ئەسلىدە ئۇلارنىڭ ئورۇنباسارى بولۇپ تۇرغاندىمۇ ئۆز پەزىلەتلىرىنى نامايان قىلغان ئەبۇئەل ھەسەن ئىبنى سۇلايمان بۇغراخان خانلىق سەلتەنىتىگە يېڭى كۆتۈرۈلگەندە شۇنىڭغا ئاتىغانىدى. بىز مۇئەللىپنىڭ تارىختا ئۆتكەن قەدىمكى تۈران شاھى ئالپ ئەرتوڭا (ئەفراسىياپ) نى ئەقىل ۋە بىلىم، قانۇن ۋە قىلىچ سىمۋولى، شۇنىڭدەك پاراۋانلىق ۋە پەزىلەت ھامىيسى سۈپىتىدە تىلغا ئالغانلىقىدىنمۇ، جۇملىدىن داستاننىڭ «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى بايانىدا» ناملىق خاس بابى بىلەن كۇنتۇغدى مەجازى تەسۋىرىگە ئائىت كۆپلىگەن بابلارىدىنمۇ بۇ نۇقتىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستاننىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئاغرىنىپ شىكايەت قىلغان ئىجتىمائىي زىددىيەت ۋە ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈكلەرنى تۇزەشكە ئىجازەت كۇتۇپ تۇرغاندا، ئۆزىنىڭ ئۇممىدىدىكىدەك ئىشىنىڭ يۇز بەرگەنلىكىنى — ئەبۇئەل ھەسەن ئىبنى سۇلايماننىڭ تابغاچ خانلار خانى — ئارسلانخانلىق تەختىگە چىققانلىقىنى بىر پۈتۇن ھايات باھارىغا ئوخشىتىپ تەسۋىرلىدى. پۈتۇن قىزغىنلىقى ۋە لىرىك ئۇمىدۋارلىقى بىلەن ئۆز داستانىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ بۇغراخان ئوبرازىغا مەركەزلەشتۈرۈلگەن باھارىيات نەزمىسىنى يېزىپ چىققىنى. باھارىيات نەزمىسىدە بۇغراخان پۈتۈن كائىناتنىڭ مەركىزى، ئۇممىدى، نىجاتچىسى سۈپىتىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ۋە تەڭرى نوپۇزى شۇنىڭغا تاناسىپ ھالدا تۆۋەنلەشتۈرۈلگەنىدى. بۇ نەزمىدە

مۇنداق بىر ئەزىمەت دۇنياغا كەلمىگۈچە پۈتۈن ئالەمنىڭ تۇمەن يىل «تۆل ئايال» دەك يۆلەنچىسىز قالغانلىقى، ئەمدى تۇللۇق كىيىمىنى يېشىپ تاشلاپ، سۆسەر كىيىم كىيىپ ياسانغانلىقى، «تۆركىي خەلقلەر» نىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ بەخت-ئۇچۇن كەڭ تەبرىئەت هاياجانلىنىپ، بۇلبۇللار «سۇلايمان قەسىدىسى» (ئەبرى سۆرىسى) ئوقۇغانلىقى، مىڭلىغان كىشىلەر قاتاردا ئۆزىنىڭمۇ بۇ «دۇنيا جامالى، ئۇلۇغلۇق گۈزەللىكى، دۆلەت نۇرى، ۋاپاسىز بەختنى يۈگەنلەپ تۇتقۇچى» خەلق تاجىغا «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى سوۋغا قىلغانلىقى يۇقىرى ماهارەت بىلەن سۇرەتلىنىدۇ. داستاننىڭ 84 ـ، 85 ـ بېيىتلىرىدا ئالەم تىلىدىن مۇنداق خىتابەت بېرىلگەن:

تۇمەن يىلدا بەرۇ تۆل ئەردىم تۇلاس
بۇ تۆل تونى سۇچلۇپ ئۆرۈڭ كەدتىم ئاس
[تۇمەن يىل تۆل ئەردىم، سۇلغۇن يۇز سىنىم،
سىلىپ تۆل كىيىم، كىيدىم ئاق ئاس① كىيىم.]
بەزەندىم بەگىم بولدى خاقان ئۇلۇغ
ئۆتۈندۈم مۇنۇ قولسا جانىم يۇلۇغ
[ئۇلۇغ خان بېگىمدۇر، ياساندىم شۇڭا،
قوبۇل قىلسا، جانىم پىدادۇر ئاڭا.]

يۇسۇپ خاس هاجىپ بۇغراخاننى دانىشمەن پادىشاھ كۇنتۇغدى ئېلىگ ئۇلگىسىدە ئالغا پېتەكلەشكە، ئۇنى ئۆزىنىڭ سىياسىي ـ ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرىنىڭ ئىجراچىسى ۋە گەۋدىلەندۇرگۈچىسى قىلىشقا ئىنتىلگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» تە مۇنداق غايىۋى دۆلەت باشلىقلىقىغا ئەڭ ئاساسلىق ئىككى سۇپەت شەرتى قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى، يۇقىرىدا ئىزهار

① ئاس — سۆسەر.

قىلىنغاندەك يۈكسەك ئەقىل - پاراسەت ۋە يۈكسەك بىلىم - پەزىلەت ئىگىسى بولۇش بولسا، ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ئۇنىڭ ئادالەتلىك قانۇن بىلەن دۆلەت باشقۇرىدىغان، خانلىقنى توغرا سىياسەت بىلەن بېزەندۇرىدىغان، شۇ ئارقىلىق تەپەككۇر پەلسەپىسىنى ئەمەلىيەت پەلسەپىسىگە، سىياسەت پەلسەپىسىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياخشى خاقان مىسالىغا يالغۇز ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۈران شاھى ئەفراسىياپنى كۆرسىتىپ قالماي، يەنە ئىرانلىقلارنىڭ نۇشىرۋان ئادىلىنى ئەنە شۇنداق ياخشى خاقان سۈپىتىدە قىلدى. شۇ ئارقىلىق بىرىنچىدىن ياخشى - يامانلىق مىزانى ئىسلامىيەت بىلەن چەكلەنمەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى مۇتەپەككۇرانە ئىدىيىسىنى، ئىككىنچىدىن مۇنداق مىزان يەنە تۈران - ئىران دېگەندەك مىللەت بىلەن چەكلەنمەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى مۇئەللىپ قاراشلىرىنى ئىپادىلىدى. بۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىسلام فىقھىچىلىرىدىن ھەم «شاھنامە» دە مىللىي ھېسسىياتنى مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكەن ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىدىن كۆرۈنەرلىك ھالقىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ زاھىك سۈپەتىدە زالىم، ئۇرۇشخۇمار، دەرغەزەپ، ئۆز بېشىمچى، چىرىگەن، مەغرۇر پادىشاھلارنى قاتتىق سۆكىدۇ، تارىختىكى، ھەتتا رىۋايەتتىكى ئىجابىي - سەلبىي پادىشاھلار ئارقىلىق رېئال ۋە كەلگۈسىدىكى دۆلەت باشلىقلىرىنى ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئادالەت يولىغا دەۋەت قىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەزەلدىنلا تارىخنى قەھرىمان يارىتىدۇ، دەپ قارىمىغان. ئەمما ئۇ مۇنداق قەھرىمانلىقنى ئاقىلانە، خەلقپەرۋەر يول بىلەنلا تىللاردا داستان بولىدىغانلىقىنى، ئەكس ھالدا نەپرەت ئۇلگىسى بولۇپ

قالمىغانلىقىنى ئىزچىل تەكىتلىگەن. بۇ ئىدىيە تۇرپاندا تېپىلغان تېكىستلاردا مۇنداق قەيت قىلىنغانىدى: «ئول يېمە ئېلىگ بېگ يارلىقانچۇنچى كۆڭۈللۈگ توقۇلۇغ ئېرىنب» (ئۇ ئېلىگ بېگ ئاق كۆڭۈل، ئادىل، ھەققانىي ئىدى)، «سىز تۆرۈ سۈزۈن ئۇدىسۈزكە كېنىتۇ توزۇگۈز يازىنسارسىز ئۇترۇ قامۇغ ئېلىگىز بولغانقاي» (ئەگەر سىز قارشىلىشىپ قانۇننى دەپسەندە قىلسىڭىز، پۇتۇن ئېلىگىزنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋالمىسىز).

4. «قۇتادغۇ بىلىك»تە دۆلەت خادىملىرى ھەققىدە

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى بايانلىرىدا، ئەينى زامان قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خادىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئەقىل، بىلىم، ئەخلاق ۋە كەسپىي سالاھىيەتلىرى كەڭ ئىزاھلانغان. بىز بۇ بايانلاردىن قاراخانىيلار دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ مەركىزىي ۋە يەرلىك ھاكىمىيەت سىستېمىلىرى، خان جەمەتى نەسەب، دەرىجە سىستېمىسى، ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىق سىستېمىسى، ئوردا مۇلازىمەت خادىملىرى سىستېمىسى، قانۇن ۋە ئىقتىسادىي تۈرمۇشنى باشقۇرغۇچى ھەر دەرىجىلىك خىزمەتچىلەر ھەققىدە مەلۇم ئۇچۇرغا ئىگە بولالايمىز. ئورخۇن - يەنسەي تاشپۇتۇكلىرى، تۇرپان تېكىستلىرى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلغاندا، بۇ جەھەتتە بىرقەدەر روشەن تونۇشقا ئىگە بولالايمىز.

داستاندا خان («ئېلىگ») ۋە خان جەمەتى نەسەب تۈركۈمىدىكى تېگىن بەگ، قونچۇ (خانزادە)، چاغرى بەگ (چاغرى تېكىن)، قاتۇن (خانقىز)، ئىنال (شاھ نەسەبىدىكى ئايال تەرەپ بالىلىرى) قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغاندىن تاشقىرى، ئاپتور خەلقتىن چىقىپ ئەمەلدار بولغان «تابۇغچى»

(خىزمەتچى) لار تەبىقىسى ئىچىدە ۋەزىر («بۇيروق»، «يۇغرۇش») ، سەركەردە ـ ساقچۇن («سۇ باشى») ، باش ۋالىي («يانجۇ») ، باش تەپتىش، خاس ھاجىپ («ئۇلۇغ خاس ھاجىپ» ، «خاس ھاجىپ») ، ۋاكالەتچى بەگ («ئىنانچ بەگ») ، «توكسىن» (خاندىن كېيىنكى 4 ـ دەرىجە مەمۇرىي ئەمەلدار) ، خىزمەت كۆرسەتكەن بەگ («چاۋلى بەگ») ، ئەقىلچى بەگ («ئۆگە») ، باش كاتىپ ۋە كاتىپ («ئىلىمغا» ، «بىتىكچى») ، مالىيە ۋەزىرى («ئاغچى بەگ») ، ئەلچى («يالاۋاچ») ، ئوردا مۇھاپىزەت بېگى («ئىشىكئاغا») ، باش مېھمان كۆتكۈچى بەگ («باش ساقى») قاتارلىق ئەمەلدارلارنىڭ نام ـ ئاتىلىشى، خىزمەت ۋەزىپىسى، جۇملىدىن ئوردا مەمۇرىيىتىگە ئالاقىدار قائىدە ـ يوسۇنلار ھەققىدە مەخسۇس توختالغان.

شۇنى ئېيتىش ھاجەتكى، يۇقىرىقى نەسەب ۋە مەنسەپ ناملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەنئەنىۋى بولۇپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن بىرەدەكلىككە ئىگە. مۇللىرنىڭ 1910 ـ يىلى ئېلان قىلغان «تۇرپان بۇددا تېكىستلىرى» دا مۇنداق يېزىلغان: «ئېلىگلەر بېگلەر بۇيروقلار بۇتروكلار قۇنچۇي قاتۇنلار تېگىنلار ئىناللار ئۇلۇغ باي بايانۇتلار كېنتوكېنتو ئېركلەرنى تۇركلەرنى ئىدالاپ تويىن دىندار بولۇپ ئارخانت قۇتىن بولتىلار» (خانلار، بەگلەر، ۋەزىرلەر، مەمۇرلار، خانزادىلەر، خانىشلار، تېگىنلەر، ئىناللار، ئۇلۇغ باي دۆلەتمەنلەر ئۆز ـ ئۆزىدىن ئەمەل ـ مەنسەپلىرىنى تاشلاپ، بۇددا راھىبى بولۇپ ئارخاتلىق قۇتىغا مۇيەسسەر بولۇشتى) . بۇنىڭدىن باشقا «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ، «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» ، «مويۇنچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» دا «يانجۇ» ، «توتۇقۇغ يانجۇ» ، «قۇتلۇغ باغا تۇرقان بۇيرۇغى» ، «ئىنال قاغان» دېگەن سۆزلەر، «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا: «تۇركەش قاغاندا ماقاراچ تامغاچى ئوغۇز بىلگە تامغاچى كېلتى» (تۇركەش

خانلىقىدىن ماقاراچ تامغاچى بىلەن ئوغۇز بىلگە تامغاچىسى كېلىشتى) دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» مۇئەللىپى ئەنئەنىۋى قاراشلار ئاساسىدا فارابىنىڭ مۇتەپەككۇر دۆلەت رەئىسىدە بولۇشى لازىم بولغان شەرتلەر بىلەن دۆلەت ئەمەلدارلىرىدا بولۇشى لازىم بولغان شەرتلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت خادىملىرى دۆلەت باشلىقىنىڭ تاللاپ بېكىتىشى ئاساسىدا مەيدانغا كېلىشى لازىم، دەپ قارىغان. ئۇ دۆلەت باشلىقىدا بولۇشقا تېگىشلىك پەزىلەتلەر ئوستىدە توختالغاندا، ئادەم تاللاش ۋە دۆلەت خادىملىرىنى ئىشقا سېلىش ماھارىتىنى قوشۇپ تىلغا ئالغان. ئۇ دۆلەت باشلىقى يېنىدا ئونىڭغا ھەمكارلىشىدىغان ياراملىق كىشىلەر بولىسا، ئىش يۈرۈشمەيدۇ، ھەتتا كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەتراپىنى چىلبۇرىلەر قاپلاپ كېتىدۇ، ياخشى بەگ ـ ئەمەلدارلار ئىشقا قويۇلمىسا، قارا نىمەت، سۆيمەستچى يامان كىشىلەر ھوقۇق تۇتسا دۆلەت خارابلىشىدۇ، خەلق جاپا چېكىدۇ، دەپ كۆپ قېتىم ئاگاھلاندۇرغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ 2968 ـ بەيىتىدا:

تاپۇغچى بىلە بەگلەر ئەلگى ئۆزار
تاپۇغچى بىلە ئەركلىگ ئەل كەند تۇزەر
[خادىملار بىلەن بەگ قولى ئۇزىرار،
خادىملار بىلەن بەگ ئەل ـ يۇرتنى تۇزەر.]

دەپ، ھەر خىل ئوردا ـ خانلىق ئەمەلدارلىرىنىڭ مۇھىملىقىنى تىلغا ئالسا، داستانىنىڭ 5305 ـ بەيىتىدا چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ:

كىشى سۆڭىگا بەرمە ئەلدە ئەلىگ
سەزىك تۇتما بۇزغاي ئەتىلمىش ئەلىگ

[كۆزى ئاچقا بەرمە ئورۇن، ئىقتىدار،
ئۇ شەكسىز، تۈزەلگەن ئېلىكنى بۇزار.]

دەپ، قارا نىيەت، مەنسەپ ھېرىسلىرىنى ھاكىمىيەت ئورنىغا يېقىن يولاتماسلىقنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەمەلدار - بەگلەرنىڭ ئەقىل - پاراسەتلىك، بىلىملىك، پەزىلەتلىك، سېخىي - مەردان، ياخشى مىجەزلىك، ئادىل، ئۆزىنى تۇتقان، نەپسىنى يېغقان، خەلق سۆيەر، ئىشچان ۋە ھوشيار بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەقىلسىز، نادان، قوپال، ئاچكۆز، زوراۋان ۋە غەپلەتپەرەس كىشىلەرنى ھاكىمىيەت ئىشىكىگە يولاتماسلىقنى تەكىتلىگەندە، بولۇپمۇ ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىم شەرتلىرىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇنىڭچە، بۇ شەرتلەر بولمىغان ناداندا ساختا خۇشامەتتىن باشقا گۈزەل سۆيەت ۋە گۈزەل پەزىلەتنىڭ بولۇشىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ داستانىنىڭ 1951 -، 1952 -، 1953 - بەيىتلىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

ئۇقۇشلۇغ كەرەك ھەم بىلىكلىگ كەرەك
ئاقىلىق كەرەك ھەم سىلىگلىك كەرەك
[ئەقىللىق كېرەك ھەم بىلىملىك كېرەك،
سېخىيلىق كېرەك ھەم سىلىقلىق كېرەك.]
بىلىك بىرلە بەگلەر بودۇن باشلادى
ئۇقۇش بىرلە ئەل - كۇن ئىشىن ئىشلەدى
[بىلىم بىرلە بەگلەر ئېلىن باشلىدى،
ئەقىل بىرلە خەلقنىڭ ئىشىن ئىشلىدى.]
بەگ ئاتى بىلىك بىرلە باغلىغ تۇرۇر
بىلىك لامى كەتسە بەگ ئاتى قالۇر

[بەگ ئاتى بىلىك بىرلە باغلىق تۈرۈر،
بىلىك «لامى» كەتسە، بەگ ئاتى قالۇر①.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئەمەلدار ـ بەگلەرنىڭ نېمىنى قىلىشى، نېمىنى قىلماسلىقى ھەققىدە تەپسىلىي توختالغان. ئۇ ھاراق ـ شارابقا بېرىلىش، غەزىپىنى باسالماسلىق، يالغان پىتنە ـ بوھتانغا ئىشىنىش، پاراخورلۇق، سۈيىقەستلىك بىلەن شۇغۇللىنىش قاتارلىق ئىللەتلەرنى بىر ـ بىرلەپ سۆكىدۇ. بۇ ئەينى زامان مەمۇرىي ئاپپاراتىدا ساقلانغان ئىللەتلەرنىڭ نېمىلىكىنى ۋە ئۇنىڭ دۆلەت ۋە خەلققە بولغان مۆلچەرلىگۈسىز تارىخىي زىيانلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ دۆلەت باشلىقى ۋە بەگ ـ ئەمەلدارلارنىڭ ئىنسابلىق بولۇشىنى، نومۇس ۋە قانائەت كۆز قارىشىنى تىكلىشى لازىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئۇ بۇنى خەلق نەزەرىدىن ئايرىلىپ، خەلق غەزىپىنىڭ ئۆركەشلىك دولقۇنى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشى ئېھتىمالى بىلەن تىلغا ئېلىپ قالماستىن، يەنە ئىجتىمائىي ئەخلاقىي ئۆلچەم نۇقتىسىدىن، كىشىلەرنىڭ ھازىرقى ياكى ئۆلگەندىن كېيىنكى ئىجتىمائىي باھاسى نۇقتىسىدىن تىلغا ئالغان. ئۇ ئالەمنىڭ ئۆزلۇكسىز ھەرىكىتى، بەخت ۋە بەختسىزلىك، مۇشەققەتىنىكمۇ، ھالاۋەتىنىكمۇ بىقارارلىقى، بەختكە ۋە دۆلەتكە ئېرىشكەندە پەقەت ياخشى ئىش قىلىشى، زادى يامانلىقنى يولىماسلىقى، بەخت ۋە دۆلەتتىن ئىبارەت خەلققە ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشنىڭ ئەۋزەل شارائىتىنى قولدىن بېرىپ قويماي، ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى يۈكسەلدۈرۈش لازىملىقى مەسىلىسىنى خان ۋە ئەمەلدار ـ بەگلەرگە قارىتىلغان ئاساسلىق تەربىيە سۈپىتىدە كۆرۈنەرلىك ئورۇنغا قويىدۇ.

ئۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى يېزىش، خاس

① سۆز «بىلىك» ۋە «بگ» ئىبارىلىرىنى پەرقلەندۈرگۈچى «ل» ھەرپى ئۈستىدە بارىدۇ.

ھاجىپلىق مەرتىۋىسىنى قوبۇل قىلىپ قىزغىن پائالىيەت كۆرسەتكەنلىكى مەقسەتسىزمۇ دەل مانا مۇشۇ كىشىلىك تۇرمۇش كۆز قارىشى، سىياسىي ـ ئىجتىمائىي كۆز قارىشىنى تەشۋىق قىلىش، جارى قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئۇ داستانىنىڭ 2000 ـ، 2002 ـ بېيىتلىرىدا زۇلۇم، پارىخورلۇق ۋە خىيانەتكە سەۋەب بولغان ئاچكۆزلۈكنىڭ دۇنيادىكى ھەممە تۈرىنى ـ ھۆكۈمالار داۋالىيالمايدىغان، ئۇنى پەقەت لەھەت توپىسىلا داۋالىيالايدىغان قورقۇنچلۇق كېسەل ئىكەنلىكىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

كۆزى توق كەرەك ھەم ئۇۋۇتلۇغ تۇزۇن
ئاچۇق ھەم يارۇق بولسا قىلقىن سۆزۈن
[مۇلايىم، ئۇياتلىق، كۆزى توق كېرەك،
قىلىق، سۆزدە يورۇق ـ ئوچۇقلۇق كېرەك.]
بۇ سۇقلۇق ئىگ ئول بىر ئوتى يوق ئەمى
ئانى ئەملەيۈمەز بۇ دۇنيا قامى
[بۇ ئاچكۆزلۈك ئاغرىق، داۋا يوق ئاڭا،
جاھاندا ھېكىم چارە تاپالماس بۇڭا.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت خادىملىرى پەزىلەتلىرى ۋە شەرتلىرى توغرىسىدىكى بۇ تەرەققىيپەرۋەر قاراشلىرى گەرچە خەلقنىڭ سايلام يولى بىلەن تاللىشى مەسىلىسى ئورنىغا (بۇ خىل قاراشنى ئۇ چاغدا تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى) پادىشاھنىڭ شەرتلىك تاللىشى ئارقىلىق ھەل قىلىنغان بولسىمۇ، يەنە بۇ خىل شەرتلەر تەكىتلەنگەن. تارىخىي تەجرىبىلەر داۋاملىق ئىسپاتلىدىكى، دۆلەت خادىملىرىنىڭ پەزىلەت ۋە شەرتلىرى، ئۇلارنى تاللاش ۋە ئىشقا قويۇش دۆلەت سۇپىتىي ۋە خەلق تۇرمۇشىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك غايەت زور ئەمەلىي مەسىلە سۇپىتىدە ھېلىمۇ تەربىيۇى قىممەتكە ئىگە.

5. «قۇتادغۇ بىلىك»تە خەلقلەر دوستلۇقى ۋە خارجى ئىشلار ھەققىدە

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا خەلقلەر دوستلۇقى ۋە خارجى ئىشلار (دىپلوماتىيە) ئۈستىدە بەزى مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بارغان.

ئۇ ئۆز داستانىدا كۈنتۇغدى ئېلىگ ئاغزىدىن «خۇشاللىق — دۇرۇسلۇقتا» (1288 ـ يېيىمت)، «بالا ـ قازا كۆپەيگەندە ياخشىلىق قىل» (1367 ـ يېيىمت)، «بۇ دۇنيا ئۇچۇن ئۆزۈڭنى ئوتقا ئاتما» (1375 ـ يېيىمت)، «نە ئىشقا كىرەرسەن چىقىشنى ئويلان، چىقىشنى ئويلىماسلىق كەلتۇرەر زىيان» (1316 ـ يېيىمت)، «گويا بىر تۇزلۇق سۇ دۇنيا مېلى، كىشى قانماس ئىچىپ نەم بولماس تىلى» (1408 ـ يېيىمت)، «ھارامغا قوشۇلما ۋە كۆرسەتمە كۇچ، خۇسۇمەت قىلىپ تۆكمە قان، ئالما ئۆچ» (1433 ـ يېيىمت)، «كۇچ ئىشلەتمە»، «غاپىل بولما» (1451 ـ، 1452 ـ يېيىتلار)، «كىشىنى مالىنى ئالما ھەم تۆكمە قان، بۇ ئىككى گۇناھتىن ئىڭراپ چىقار جان» (1395 ـ يېيىمت) قاتارلىق نۇرغۇن مۇھاكىمىلىك پىكىرلەرنى بايان قىلىدۇ.

ئىچكى نىزا، تاشقى ئاداۋەت، ساختا شۆھرەت ۋە مىللىي ـ دىنىي قىساسكار ئۇرۇش ـ ماجىرالىرى بىلەن تالان ـ تاراج مەقسەت قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇش تۇتەكلىرى ئۇزۇلمىگەن ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلقلەر دوستلۇقى ۋە باراۋەرلىكى ئىدىيىلىرىگە ۋەكىللىك قىلدى.

ئۇ ئۆز داستانىدا يىپەك يولى بويلاپ داۋام قىلىپ كەلگەن خەلقئارا سودا، قاتناش ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا بىرلەشتۇرۇپ ھەرقايسى ئەللەرگە ئەۋەتىلىدىغان ئەلچى («يالاۋاچ») ۋە ئۇنىڭ لاياقەتلىك شەرتلىرى توغرىسىدا

نۇقتىلىق توختالدى.

روشەنكى، «يالاۋاچ» ئىبارىسى ئەڭ دەسلەپ «ئالتۇن كۆل مەڭگۈ تېشى» دا: «تۇپۇت قانغا يالاباچ باردىم» (تىبەت خانلىقىغا ئەلچى بولۇپ باردىم) دېگەن تەرىزدە، كېيىن يارغولدىن تېپىلغان 225 بەتلىك پال كىتابىدا: «تەڭرى يالاۋاچى» (تەڭرى ئەلچىسى) دېگەن تەرىزدە ئۇچرىغانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۇنجى بولۇپ، دۆلەت ئەلچىسى مەسىلىسىنى دۆلەت تەلىماتى يۇكسەكلىكىدە تىلغا ئېلىپ بايان قىلدى.

ئۇنىڭچە، ئەلچى مۇھىم ئەمەلدار بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھىملىقى ئەڭ كەم دېگەندىمۇ ئىككى جەھەتتىن تىلغا ئېلىنغان:

بىرىنچىدىن، ئەلچى دۆلەت تەسىرى ۋە دۆلەت بىگىى ئابرويىنىڭ گەۋدىلەندۈرگۈچىسى.

يالاۋاچ تەتىك بولسا بىلگە ئودۇغ
بەگ ئاسغى بولۇر ئاندا تۇتنۇر بودۇغ
[چېچەن بولسا ئەلچى ئالىم ۋە ھوشيار،
بولۇر بەگكە نەپ، ئۇندا قارشى ئېلىنار.]
يالاۋاچ ياۋۇز بولسا قىۋچاق قوۋى
سەزىكسىز تۇكەر ئاندا بەگلەر سۆۋى
[گەر ئەلچى بولسا بوش، تۇراقسىز، يامان،
تۆكەر بەگ ئابرويىن ئاندا بىگۈمان①.]

ئىككىنچىدىن، ئەلچى خەلقلەر دوستلۇقى، ئالاقىسىنىڭ تۈزگۈچىسى.

يالاۋاچتىن ئەتلۇر تەلىم تۇرلۇگ ئىش
يالاۋاچتىن ئۆتروكەلۇر كۆركلۈگ② ئىش

① «قۇتادغۇ بىلىك»، 2638 ـ، 2639 ـ بېيىتلار.
② كۆركلۈگ ـ گۈزەللىك، كۆركەملىكنى كۆرسىتىدۇ. 2599 ـ بېيىت.

[بۇ ئەلچى بىلەن كۆپ ئىشلار قىلىنۇر،
كۆپ گۇزەل ئىشلار ھەم ئەلچىدىن كېلۇر.]
ئەلىگ① سۇنسا ئەردەم بىلە ئەر تەگسىپ
ئۇلۇغ تاغ باشىن يەركە ئىلدۇر ئەگسىپ
[ئەگەر خان پەزىلەت بىلەن قول سۇنار،
ئۇلۇغ تاغ ئېگىپ باشىن يەرگە قويار.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ خاقان تەرىپىدىن تاللىنىدىغان ئەلچىدە بولۇشقا تېگىشلىك ئەقىل ـ پاراسەت، غەيرەت ـ جاسارەت، تىل ۋە ناتىقلىق ماھارىتى، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى تۇتۇشى، نەپسى ۋە خاھىشىنى چەكلىيەلىشى، تۇرلۇك بىلىملەر، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، جۇملىدىن شېئىرىيەت، ھەتتا شاھمات ئويناش ۋە ئوقيا ئېتىش، چەۋگەن توپ ئويناش جەھەتتە ئۇستۇن بولۇشى، قەددى ـ قامىتى كۆرۈمسىز بولماسلىقى قاتارلىق شەرتلەر توغرىسىدا كەڭ توختىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاچكۆز، نەپسانىيەتچى، تەمەخور، ھاراقخۇمار ئادەملەر بۇ پەۋقۇلئاددە خىزمەتكە زادى يارىمايدۇ، ئۇلار سىرلارنى ئاشكارىلاپ، سانقۇنلۇق ۋە پەسكەشلىك قىلىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىملىك ۋە سۆز تاكتىكىسىغا ماھىر بولۇش توغرىسىدا ئالاھىدە توختالغان. ئۇ داستانىنىڭ 2600 ـ، 2601 ـ، 2629 ـ، 2631 ـ، 2636 ـ، 2642 ـ، 2648 ـ، 2660 ـ، 2661 ـ، 2662 ـ، 2665 ـ، 2666 ـ بەيىتلىرىدا ئەلچىلىك مەنىلىك، سىلىق، شېرىن سۆز بىلەن بولىدىغان ھەم دوستانە، ھەم جەڭگىۋار پائالىيەت ئىكەنلىكىنى، شۇ سەۋەبلىك ئەلچى سۆزىنى ئاڭلاش، چۈشىنىش، ئەستە ساقلاش، سىر قىلىپ ساقلاشتىن، سۆزلەش، ھازىر جاۋاب بولۇش، ھەرخىل تىلدا سۆزلەش، ئوقۇش، يېزىش، ئاڭلاش جەھەتتە ماھىر ھەم چاققان بولۇشنى تەلەپ

① ئەلىگ ـ خانىنى كۆرسىتىدۇ. 2647 ـ بەيىت.

قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 2666 ـ بەيىتىدا مۇنداق يازىدۇ:

يالاۋاچ ئىشى كۆر نەچە سۆز بولۇر
سۆزى ياخشى بولسا تىلەكىن بولۇر
[بۇ ئەلچى ئىشىنىڭ كۆپى سۆز بولۇر،
سۆزى ياخشى بولسا تىلەكىن تاپۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەلچىلىككە خانلىق نەسەبىگە يىراقلىقى ياكى خان جەمەتىدىنلىكىگە قاراپ ئەمەس، بەلكى لاياقەتلىك ياكى ئەمەسلىكىگە قاراپ بەلگىلەش لازىم، دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ داستانىنىڭ 2667 ـ بەيىتىدا مۇنداق يازىدۇ:

بۇ ياڭلىغ كىشى بۇلسا ئەلگ قۇتى
ئاڭار بەرسە بولغاي يالاۋاچ ئاتى
[مۇشۇنداق كىشىلەر ئېلىگنىڭ بەختى،
ئاڭا بەرسە بولۇر ئەلچى خىزمىتى.]

«قۇتادغۇ بىلىك»تە دوستلۇق ۋە تاشقى سىياسىي مۇناسىۋەتلەر جەھەتتە ساختىپەزلىك، ھىيلىگەرلىك ۋە يوشۇرۇن پىتنە ـ ئىغۋا، سۇيىقەست ئىشلىتىش يوللىرى سۆزلەنمىگەن، ئەكسىچە، ھەقىقىي خەلقئارالىق ئىناقلىق ۋە زىددىيەتلەرنى ئاقىلانە، ئوچۇق ـ يورۇق مۇرەسسە بىلەن ھەل قىلىش يۆنىلىشى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. مانا بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىغا شۆھرەت ۋە نۇر بېغىشلىغان.

6. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ھەربىي ئىشلار ھەققىدە

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئەينى زامان شارائىتىغا ياراشا بىرقەدەر كەڭ سەھىپە بىلەن ھەربىي قۇرۇلۇش ۋە ئۇرۇش

تاكتىكىسى مەسىلىلىرى سۆزلەنگەن. بۇ مۇھىمى ھەربىي خىزمەتنىڭ مۇھىملىقى، ھەربىي سەركەردىنىڭ لاياقەتلىك شەرتلىرى، قوشۇندىكى سىياسىي خىزمەت، ئەسكىرىي جاسارەت، قوشۇننى خىل ۋە ئىخچام قىلىش، ھەربىي ھازىرلىق، بارگاھ تاللاش، رازۋېتكا، ھەربىي ھىيلە، بۆكتۇرمە، سەپ تۈزۈش، ھۇجۇم، قانلىق جەڭ، ئۆلۈم ئالدىدىكى پىداكارلىق، تېز جەڭ، قوغلاپ زەربە بېرىش، چېكىنىش، سۇلھى، ئۆلگەن ۋە زەخىملەنگەن ئەسكەرلەر مەسىلىسى، ھەربىي تەمىنات ۋە مۇكاپات قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ مەسىلىلەر مۇئەللىپ تەرىپىدىن ھەربىي ئالىم سۈپىتىدە ئىزاھلانغان ۋە شائىرانە جانلىق ئوخشىتىشلار بىلەن تەسۋىرلەنگەن.

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ نوقۇل ھەربىيچىلىك، كۇچ كۆرسىتىش قاراشلىرىغا زىت ھالدا، ئىزچىل تۇرده مەملىكەتنى ئادىل سىياسەت بىلەن باشقۇرۇشنى، «قەلەم» نى «ئەلەم» نىڭ ئالدىغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ داستانىنىڭ 2015 ـ، 2426 ـ، 2427 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

ئىكى نەڭ تۇرۇر ئەلكە باغى بەكى
بىرى ساقلىق ئول بىر تۆرۇ ئەل كۆكى
[ئىككى نەرسە ئەلگە باغ، ئاچقۇچ ئۆزى:
ھوشيارلىق ۋە قانۇن — ئەلنىڭ يىلتىزى.]
قىلىچ بىرلە ئالسا بولۇر تەرك ئەلىگ
قەلەم بولماغىنچا باسۇماز ئەلىگ
[بولۇر تېز قىلىچ بىرلە يۇرت ئالغىلى،
قەلەمسىز مۇمكىن ئولماس ئەل تۇنقىلى.]
قىلىچ بىرلە ئالسا قايۇ ئەل كۇچۇن
ئانى سۇرسە بولماز ئۆكۈش يىل ئۇچۇن

[يۇرت ئالماق مۇمكىندۇر قىلىچ - كۆچ بىلەن،
سوراپ بولماس ئۇنى كۆپ يىل ئۆچ بىلەن.]

يەنە شۇنىمۇ ئىزاھلاش ھاجەتكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىزچىل تۇرده ھەربىي خىزمەتنى خەلق ئىگىلىكىگە، يەنى دۆلەتنىڭ كۆچىيىپ، خەلقنىڭ پاراۋان بولۇشى ئاساسىغا قۇرۇپ ئىزاھلىغان. ئۇ داستانىنىڭ 2057 -، 2058 - بەيىتلىرىدا مۇنداق تەۋسىيە قىلغان:

بۇ ئەل تۇنغۇقا كۆپ ئەر ئات سۇ كەرەك
ئەر ئات تۇنغۇقا نەڭ تاۋار تۇ كەرەك
[تۇنۇشقا ئەل لەشكەر، ئات ھەم ئەر كېرەك،
ئەر، ئات تۇنقىلى تولا ماللار كېرەك.]
بۇ نەڭ ئالغۇ قا بىر كەرەك باي بودۇن
بودۇن بايلىقىڭا تۆرۇ تۇز قودۇن
[بۇ مال يىغقىلى بىر باي خەلق كېرەك،
بەيسۇن ئەل دېسەڭ تۇز قانۇن كېرەك.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھەربىي ئىلىم توغرىسىدىكى تەلىماتى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا - مەركىزي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك كۆچمەن جەڭگىۋار ھاياتى، ھەربىي سەپەرۋەرلىك تەجرىبىلىرى، بالىال ۋە مەڭگۇ تاشلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن جەڭ قەھرىمانلىرىنىڭ ئۇرۇش يەكۈنلىرى، ئەينى زامانىدىكى قاراخانىيلار ۋە باشقا ئەللەرنىڭ قوراللىنىش ۋە جەڭ ئۇيۇشتۇرۇشىدا يۇرۇشۇپ تۇرغان تاكتىكىلىق نەتىجىلىرى ھەم بۇغراخانلارنىڭ ئۇرۇش ئەمەلىيىتى ئاساسىدا ئىخچاملانغان.

گەرچە «قۇتادغۇ بىلىك» سەھىپىلىرىدە ئەينى زامان

خاقانىيە قوراللىق كۈچلىرى، جەڭ ئەسلىھەلىرى، ھەربىي دەرىجە سىستېمىسى، ھەربىي مەمۇرىي ۋە ھەربىي مالىيە ئاپپاراتلار توغرىسىدا بەزىبىر ئۇچۇرلار بېرىلگەن بولسىمۇ، مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىنى بۇ نۇقتىغا ئەمەس، بەلكى ھەممە خەلقىلەرگە ئورتاق بولغان ھەربىي ئىلىم — ھەربىي ئىشلار پەلسەپىسىگە، باشقىچە ئېيتقاندا «ھەربىي دىئالېكتىكا»غا قارىتىلغاندى. گەرچە ھازىرقى ھەربىي خىزمەت ۋە جەڭ تاكتىكىلىرى غايەت زور ئۆزگىرىشكە يولۇققان بولسىمۇ، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھەربىي ئىشلار توغرىسىدىكى تۈپلۇك، ماھىيەتلىك، قانۇنىيەتلىك قاراشلىرى ئۆز قىممىتىنى ھېلىمۇ يوقاتقىنى يوق.

ئۇ داستانىنىڭ 3039 ـ، 3045 ـ، 3043 ـ، 3005 ـ، 3006 ـ بېيىتلىرىدا ھەربىي خىزمەتنىڭ مۇھىملىقىنى مۇنداق شەرھىلەيدۇ:

ئادىن ئىكى نەڭ ئول بۇ ئەل تۈتروقى
بىرىسى ساۋ ئالتۇن قىلىچ بىر تاقى
[ئىككى نەرسە دۆلەت تۇتۇش يولىدۇر،
بىرىدۇر ساپ ئالتۇن، بىرى تىغ ئېرۇر.]
قىلىچ قايدا ئەرسە كۈموش ئاندا ئول
كۈموش قايدا ئەرسە قىلىچ تۇتتى يول
[قىلىچ نەدە بولسا كۈموش شۇندا ئول،
كۈموش نەدە بولسا قىلىچ تۇتتى يول.]
بۇ ئىكى بىلە ئەتكۈ ئۇشبۇ ئەلىگ
بۇ ئىكى بىلە ئەر بەدۇر ئاي ئەلىگ
[بۇ ئىككى بىلەن ئەل تۇزىلۇر هامان،
بۇ ئىككى بىلەن ئەر چوڭىيۇر، ئەي خان.]
ئەرئات بولدى بەگلەر قاناتى يۈگى
قاناتسىز قۇش ئۇچماز ئاي بەگلەر بەگى.

[قوشۇندۇر بۇ بەگلەر قانات ـ قۇيرۇقى،
قاناتسىز قۇش ئۇچماس، ئەي بەگلەر بېگى.]
ئەرئات بىرلە بەگلەر كۆچىن بەلگۈرەر
ئەرئات بىرلە بەگلەر تۇگۈنلەر يۆرەر
[قوشۇن بىرلە بەگلەر كۆچى بىلىنەر،
قوشۇن بىرلە بەگلەر تۇگۈنلەر يېشەر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوشۇننىڭ مۇھىملىقىنى دۆلەتنىڭ نېگىزلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە روشەنلەشتۈرگەندىن كېيىن، ھەربىي سەركەردىلەر («سۇ باشى») دىن ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن غەيرەت ـ جاسارەتنى بىرلەشتۈرۈشنى، ئالدى بىلەن ئەقىل ـ پاراسەتلىك بولۇپ سىياسەت بىلەن ھەربىي ئىشلارنى بىلىشنى، ئاندىن غەيرەت ـ جاسارەتلىك بولۇپ چوقۇم غەلىبە قازىنىدىغان سۈپەتلەرگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلغان.

ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەرگى، مۇئەللىپ ھەربىي قوماندانلىقنى جەڭگىۋار ئوبرازىنى سىمۋوللۇق ۋاستىلەر بىلەن ھەر خىل ھايۋانلاردىكى خاس ئەۋزەللىكلەرگە ئوخشىتىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يايلاق تۇرمۇشى دەۋرىدىكى فولكلور تەسۋىرى تېمساللىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇ ھەربىي سەركەردە سېغىزخانەك سەگەك، ھۇقۇشتەك ئۆيغاق، قۇزغۇنەك يىراقنى كۆرەر، قىزىل تۇلكىدەك ھىيلىگەر، بۆرىدەك كۆچلۈك، ئېيىقتەك دەھشەتلىك، بۇغرا تۆگىدەك قىساسكار، قوتازدەك ئۆچ ئالغۇچى، توڭگۇزدەك تەرسا، قاپلاندەك بىلىكى كۆچلۈك ئارسلاندەك غەيرەتلىك بولۇشى لازىم، دەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوشۇندىكى سىياسىي خىزمەت توغرىسىدا داستانىنىڭ 2300 ـ، 2301 ـ بېيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

سىياسەت يورىتغۇ كەرەك سۇ باشي
سىياسەتقا ئاشلىغ بولۇر سۇ ئىشى
[سىياسەت يورۇتسۇن قوشۇننىڭ بېشى،
سىياسەتكە باغلىق قوشۇننىڭ ئىشى.]
سىياسەت يورىتسا سۇ باشلىغ بولۇر
سۇسى باشلىغ ئەرسە ئەر ئاشلىغ بولۇر
[سىياسەتلە قالماس قوشۇن باشچىسىز،
باش ئولسا، ئۈيۇشقاي قوشۇن شۇبھىسىز.]

داستاننىڭ 2332 ـ، 2339 ـ، 2340 ـ بەيىتلىرىدا قوشۇننى خىل ۋە ئىخچام قىلىش يولىنى مۇنداق كۆرسىتىدۇ:

ئۆكۈش ئەر كەرەكسىز ئەر ئۆدرۇم كەرەك
ئەر ئۆدرۇم بولۇنسا تولۇم تۇم كەرەك
[كۆپ ئەسكەر كېرەكسىز، ئەسكەر خىل كېرەك،
ئەسكەرگە خىللانغان خىل قورال كېرەك.]
ئۆكۈش سۇتىلەمە ئەر ئۆدرۇم تىلە
ئەر ئۆدرۇم تىلە ھەم تولۇم تۇم بىلە
[قوشۇننى كۆپەيتمەي، قىل ئەرلەرنى خىل،
يىگىتلەر بىلەن تەڭ قورال سەرە قىل.]
ئەتىكلىگ ئاز ئەدگۈ ئۆكۈشتە كۆرۈ
تەلىم تۇشتى ئارتاق ئۆكۈش سۇ بىلە
[كۆپىدىن ئېزى خوپ، بولسا مۇنتىزىم،
يېڭىلگەن سانى كۆپ قوشۇن كۆپ قېتىم.]

داستاننىڭ 2345 ـ، 2347 ـ، 2349 ـ بەيىتلىرى يەر تاللاش، قارارگاھ («ئوتاغ») بېكىتىش ۋە ئۇنى ھوشيارلىق بىلەن مۇھاپىزەت قىلىشقا قارىتىلغان بولسا، داستاننىڭ 2327 ـ، 2355 ـ، 2356 ـ، 2357 ـ بەيىتلىرىدا ھەربىي ھىيلە ۋە

پىلاننىڭ زۆرۈرلۈكى، ئۆزىنىڭ ئورۇنلاشتۇرغان ھېيلىسى بىلەن دۇشمەننى يېڭىش سۆزلەنگەن. داستاننىڭ 2342 ـ، 2343 ـ، 2350 ـ، 2351 ـ بېيىتلىرىدا چارلىغۇچى (رازۋېتكا — «يەزەك ـ تۇتغاق») قىسىملار خىزمىتى، ئۇلارنىڭ دۇشمەندىن ئەسىر ئېلىش («تۇتغۇن»، «تىل ئالماق»، «ئەر تۇتماق») ئارقىلىق دۇشمەن سىرىنى ئىگىلىشى، ئۆزى «تىل» بەرمەسلىككە ھوشيار بولۇشى سۆزلەنسە، داستاننىڭ 2370 ـ بېيىتىدا بىر قىسىم قوشۇننى بۆكتۇرمە («پۇسۇغ») قىلىپ، بىر قىسىم پىيادە ئاتقۇچىلار («ياداغ ئوقچى») نى دۇشمەن ئالدىغا ئەۋەتىش توغرىسىدا سۆزلىنىدۇ.

داستاندا ھۇجۇمغا ھازىرلىنىش، قوشۇننى تېز قوزغىتىش، سەپ تۈزۈش، ھۇجۇمنى يېراقتىن ئوق ياغدۇرۇشتىن باشلاپ، يېقىنلاشقاندا قىلىچ، نەيزە ۋە پالتا بىلەن جەڭ قىلىش، تېز ئۇرۇشۇپ ـ تېز ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ھەققىدە ھەربىي دېئالېكتىكىغا ئويغۇن بىر قاتار كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. قىممەتلىكى شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۇشمەننى ھەرقاچان ئاجىز سانىماسلىق، ئۇ تاياق تۇتسا، ئۇنىڭدىن تۆمۈر قالقان بىلەن مۇداپىئە كۆرۈشكە ھازىرلىنىشنى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك نۇقتىئىنەزەر سۇپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ داستاننىڭ 4263 ـ بېيىتىدا مۇنداق يازغان:

سىناما ياغىڭ سەن بەدۇك بىل ئۇلۇغ
تاياقلىق ياغىقا تەمۇر قالقان ئەت
[كەمستىمە دۇشمەننى، زور ۋە بۇيۇك بىل،
تاياق تۇتسا، تۆمۇر بىرلە قالقان قىل.]

ئۇ داستاندا ئەسكىرىي جاسارەت، قانلىق جەڭدىكى ئۆلۈمدىن قورقماس پىداكارلىقنى تولىمۇ مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ

تەكىتلىگەن. داستانىمىڭ 2378 ـ، 2391 ـ بەيىتلىرىدا:

تىرەن ئارقا بەرمە ياغىقا بولۇپ
ياغىغ سانىچ يوق ئەرسە ئۇرۇش يات ئۆلۈپ
[چىدا، ياۋغا ئارقاڭنى بەرمە تۇتۇپ،
يوقات ياۋ، ياكى يات ئۇرۇشۇپ ئۆلۈپ.]
مۇڭۇقسا ياغى يۇز ئۆلۈمكە ئۇرۇر
ئۆلۈمكە يۇز ئۇرسا كىم ئۇترۇ تۇرۇر
[ياۋ ئولسا ئۆمىدسىز ئۆلۈمگە يۇرۇر،
ئۆلۈمدىن قورقمىغانغا كىم تەڭ كېلۇر.]

دېسە، 2380 ـ بەيىتىدا قەھرىمان ئۇچۇن جەڭ بەئەينى بىر توي مەرىكىسى ھېسابلىنىشى كېرەك، دەپ مۇنداق يازىدۇ:

كەلىن قىز سەۋىنچى كۇدەن تۇنلەرى
كۇر ئالىپ ئەر كۇۋەنچى چەرىك كۇنلەرى
[كېلىن ـ قىز سۆيۇنچى نىكاھ ـ توي تۇنى،
باتۇرنىڭ سۆيۇنچى جەڭ قىلغان كۇنى.]

داستانىمىڭ 2388 ـ، 2389 ـ، 2390 ـ، 2395 ـ بەيىتلىرىدا چېكىنگەن دۇشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىش، يېتەرلىك ئەسىر ئېلىش، قوغلاپ زەربە بېرىشتە ئۆزىنىڭ كۇچلۇك ئىستىھكامى ۋە يارەمچى («يارى باسۇت») كۇچلىرىدىن تولىمۇ يىراقلاپ دۇشمەننىڭ توزىقىغا چۇشۇپ قالماسلىق، دۇشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىشتە قوشۇننى چېچىۋەتمەسلىك ھەققىدە توختالغان. داستانىمىڭ 2359 ـ، 2360 ـ، 2361 ـ بەيىتلىرىدا كۇچلۇك دۇشمەنگە دۇچ كەلگەندە ياكى سۇلھى («ياراشقۇ») قىلىش، ياكى دەرھال جەڭگە كىرمەي چېكىنىش ۋە ياكى ھىيلە ئىشلىتىپ كېچىدە ھۇجۇم قىلىش ھەققىدە

سۆزلىگەن. ئۇ 2361 - بەيىتتىدا مۇنداق دەيدۇ:

قاتىغلان ئۇساندۇر ئۇسا باس كەچە
كەچە ئاز ئۆكۈشۈگ نە بىلگەي ئاچا
[تىرىش، غەپلەتتە قوي، كېچە قىل ھۇجۇم،
كېچىدە كۆپ - ئازلىق بىلىنمەس چوقۇم.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا جەڭدە ئۆلگەن، مېيىپ ۋە يارىدار بولغان ئەسكەرلەر مەسىلىسى بىلەن ھەربىي تەمىنات ۋە مۇكاپات مەسىلىسى ئۇستىدە كۆرۈنەرلىك توختالغان. ئۇ يارىدار - مېيىپلارنى داۋالىتىش، ئەسىرگە چۈشۈپ قالغانلارنى قۇتقۇزۇش، ئۆلگەنلەرنىڭ شۆھرىتىنى كۆتۈرۈپ، ئائىلە تەۋەلىرىگە ھەققىنى بېرىش، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە دەل ۋاقتىدا مۇكاپات («تاڭۇق») بېرىشنى قوشۇن تۈتۈش، ئەسكەردە پىداكارانە روھ تىكلەشنىڭ مۇھىم شەرتى ۋە ئاساسىي كاپالىتى سۈپىتىدە تەۋسىيە قىلىدۇ. ئۇنىڭچە، «شېرىن سۆز، كۈلەر يۈز، مال - مۇكاپات بېرىش»تىن ئىبارەت بۇ ئۇچ نەرسە جەڭچىلەرنىڭ رازىمەنلىكىنى ۋە خەلقنىڭ قوشۇنغا ئىختىيارلىقىنى قوزغايدىغان ئۇچ مۇھىم خىزمەت ئامىلى ھېسابلىنىشى كېرەك ئىدى.

«قۇتادغۇبىلىك»تە «ئىسىم» (پارول)، «ياتاق» (قاراۋۇل)، «يورتۇغ» («يۇرچۇق» يول باشلاپ ماڭغۇچى مۇھاپىزەت ئەترىتى)، «ياداق» (پىيادە قىسىم)، «ھايىل» (ئاتلىق قىسىم)، «ئاي بېتىگى» (ئايلىق يوقلىما)، «تۇغچى» (بايراقچى ۋە ناغرا - سۇنايچى ئەترەت)، «كىشچى» (مەرگەن)، «ئوقچى» (ئوقياچى قوشۇن)، «ياىرىق» (ساۋۇت) قاتارلىق ئەينى زامان ھەربىي خىزمىتىگە ئائىت كۆپلىگەن ئاتالمىلار تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ بەزىلىرى ئىدىقۇت

دەۋرىگە ئائىت تېكىستلەردىمۇ ئوخشاش مەنىدە تىلغا ئېلىنغان.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىش زۆرۈركى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ زوراۋانلىق مەقسىتىدىكى ئۇرۇشقا قارشى تىنچلىق ۋە دوستانە ئىتتىپاقلىق تەشەببۇسلىرىنىڭ تەرغىباتچىسى بولغان.

7. قىسقىچە يەكۈن

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەت قاراشلىرى ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي ـ سىياسىي قاراشلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىدىكى ئىلغار ئەنئەنىۋى قاراشلار، ئەينى زامان ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ۋە جەمئىيەت قاراشلىرىنىڭ تۈپ چىقىش نۇقتىسى — خەلق ئاممىسى دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ئاساسى، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشى ياكى خارابلىشىشىنى بەلگىلەيدىغان پىشاڭ ھەم دۆلەت باشلىقىنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرىگە باھا بېرىدىغان مىزان دېگەن راتسىئونالىزم ۋە گۇمانىزملىق قاراشتۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەلقنى بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى ئاقىل، ئادىل پادىشاھ باشقۇرغان دۆلەت مېخانىزمى دەپ قارىدى. ئۇنىڭچە، ھەممە ئادەم، بولۇپمۇ خان ۋە ئەمەلدارلار ئۆزى تۈتۈپ تۇرغان دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت قورالىنىڭ تەڭرىسىدىن خەلقتە بەخت يارىتىپ بېرىشى ئۈچۈن بېرىلگەن «قۇت»، «سەلتەنەت» ئىكەنلىكىنى بىلىشى ۋە بۇ قانۇنىيەتكە خىلاپلىق قىلىپ ئۆزىنى بۇلغىۋالماسلىققا ئاگاھ بولۇشى لازىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەتنى خەلق مەنپەئىتى، خەلق قۇتى

ئاساسىغا قۇرۇشتىن باشقا چىقىش يول يوق، دەپ قارىدى. شۇڭا ئىشەنچلىك تەلەپپۇزدا ئىزچىل يوسۇندا بۇ «قۇت» قانۇنىيەتلىرى ئارقىلىق دۆلەت باشلىقىنىڭ مەربىەتلەندۇرۇپ كەلدى. ئۇ ماختىغاندا ياكى سۆككەندە مۇشۇ تۈپكى ھالقىنى چىڭ تۇتتى، ئۇنى گەۋدىلەندۇردى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دىپلوماتىيە، خەلقلەر دوستلۇقى ۋە «قەلەم»، «ئەلەم» مەسىللىرىگىمۇ ئالەم تەرتىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ۋە ئاقىلانىلىقتا ئىپادىلەنگەن چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك پرىنسىپلىرىنى، ئادىللىق ۋە خەلقلەر ھەمجەھەتلىكى پرىنسىپلىرىنى يېتەكچى قىلدى. ئۇنىڭچە «قەلەم»، «تىل» ئارقىلىقلا ئاقىلانىلىقنى گەۋدىلەندۇرۇش مۇمكىن ئىدى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، خان ۋە ئوردا مەمۇرلىرىنى كېلىپ چىقىش جەھەتتىن يەنىلا «يۇقىرى نەسەبتىن چىققان» بولۇشى لازىم، دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ مۇنداق يۇقىرى تەبىقىدىن چىققان كىشىلەرنى «ئېسىل زات»، مۇنداق بولمىغانلىرىنى قوپال ۋە تۆۋەن «قارا بودۇن» دەپ ئاتىغان. ئۇ دىنىي ۋە يېڭى پلاتونىزملىق ئىدىيىلەرنىڭ تەسىرىدە، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ سىنىپىي بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قاراشلىرىنىڭ تەسىرىدە قانداقتۇر «تەڭرى ئادەم بالىلىرىنى ياراتقاندا، ئۇلۇغ كىشىلەرنىمۇ، ئاددىي خەلقنىمۇ ياراتقان»، «ئۇنىڭ بايلىرى ۋە كەمبەغەللىرى بار، ئەقىللىق ۋە دۆتلىرىمۇ بار»، «ئۇلارنى باشقۇرغۇچى پادىشاھ تۇغۇلۇشىدىنلا ئۇلاردىن پەرقلىق» دەيدىغان فېئودال قانداشلىق كۆز قارىشىغا يول قويۇپ، سىنىپىي پەرقلەرنى مەڭگۈلۈك ھادىسە سۈپىتىدە مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئۇنىڭ راتسىئونالىزملىق ۋە گۇمانىزملىق كۆز قاراشلىرى مۇھىمى فېئوداللىق شەھەر سودا ـ تىجارەتچىلەر تەبىقىسىنىڭ سىياسىي كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ

سىياسىي جەھەتتە كونا كۆچمەنچى قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن كونا زېمىندار ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنىڭ ھاكىمۇتلەقلىق كۆزقاراشلىرىغا قارشى شەھەر سودا ـ تىجارەتچىلەر تەبىقىسىنىڭ دېموكراتىك تەلەپلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەتنى ئىسلاھ قىلىش ئۇمىدلىرىنى ئىپادىلىگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، گەرچە خانلىق سەلتەنىتىدىن باشقا مەمۇرلارغا قابىلىيەتلىكلەرنى قويۇش ۋە خانلىق نەسەبىدىكى مەمۇرلارمۇ ئەقىللىق ـ بىلىملىك، ئادالەتلىك، ئەخلاقلىق ۋە قابىل بولۇشى لازىملىقىنى تەكىتلىسىمۇ، ئۇ تېخى جەمئىيەتنىڭ سىنىپىي تۈزۈلمىسىنى، دۆلەتنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى، سىنىپىي جەمئىيەتتە ئادالەت، ئەخلاق كاتېگورىيىلىرىنىڭ سىنىپىي خاراكتېر ئالغانلىقىنى، دىپلوماتىيە ۋە ھەربىي ئىشلارنىڭ سىنىپىي تۈسىنى چۈشەنمەيتتى. بۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپقا خاس يېتەرسىزلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە.

VI باب «قۇتادغۇ بىلىك»تە قانۇنشۇناسلىق مەسىللىرى

«ئەسلىدىن ئادىلدۇر گۈمبەزى ساما،
ھەرنە قىلغىنىڭنى قايتۇرار ساڭا.»
— خۇسراۋ دېھلىۋى

1. «قۇتادغۇ بىلىك»تە قانۇنشۇناسلىق مەسىللىرىنىڭ تۇتقان ئورنى

بىباھا تەپەككۇر خەزىنىسى — «قۇتادغۇ بىلىك» جاۋاھىراتلىرى ئىچىدە مۇتەپەككۇر مۇئەللىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق قاراشلىرى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان يەنە بىر يايلىق ھېسابلىنىدۇ.

كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ قانۇنشۇناسلىق مەسىللىرىنىڭ ئەسەردىكى تېمىاتىك ئورنىنىڭ كاتتىلىقى، ھەجمىنىڭ زورلىقى، پىكىر كۆچىنىڭ ئورنىغاللىقىغا قاراپ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ قانۇن پەلسەپىسى دەستۇرى، سىياسىي سەلتەنەت قوللانمىسى دېگەنلىرى ئاساسسىز ئەمەس.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يالغۇز ئۆزىنىڭ «خاس ھاجىپ»، «ئۇلۇغ خاس ھاجىپ»لىق ۋەزىپىسى تۇپەيلى دەۋا ـ دەستۇر ئىشلىرىغا ئارىلىشىدىغان خانىنىڭ بىۋاستە تەپتىش ۋەكىلى خىزمىتى نۇقتىسىدىن①

① داستاننىڭ ئۇلۇغ خاس ھاجىپ لاياقىتى توغرىسىدىكى 31 ـ بابىغا قارالسۇن.

ئەمەس، بەلكى خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن، دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇش توغرىسىدىكى سىستېمىلىق جەمئىيەت پەلسەپىسى قاراشلىرى نۇقتىسىدىنمۇ قانۇنشۇناسلىق مەسىلىلىرى ئۇستىدە نۇقتىلىق توختالغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر قانۇن ئىدىيىلىرى تارىخىدىكى ئالەمشۇمۇل كاتتا دەستۇرلارنىڭ بىرى بولۇشقا مۇناسىپ. ئۇ دۆلەت بىلەن خەلق مۇناسىۋىتىنى ھەل قىلىشتا، خەلق ئىچىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ھەل قىلىشتا، ئەقىل - بىلىم بىلەن ئىجتىمائىي بەختنىڭ مۇناسىۋىتىنى ھەل قىلىشتا قانۇننى ئاساسلىق تۇتاشتۇرغۇچى، تەڭشىگۈچى ۋاستە قىلىپ كۆرسەتتى. ئادالەتلىك قانۇن بولمىغاندا دۆلەتنىڭ كۈچىيىپ، خەلقنىڭ پاراۋانلىققا ئىگە بولۇشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى قەيت قىلدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئادالەتلىك قانۇننى جەمئىيەت زىددىيەتلىرىنى گارمۇنىيىلەشتۇرىدىغان ئەمەلىي ئەقىل، ئەمەلىي بىلىم، ئەمەلىي خىزمەت دەپ قارىدى. ئۇ ئەينى زامان ھاكىمۇتلەقلىقى ئادەتلىرىگە كەسكىن قارشى چىقىپ، ئادالەتلىك قانۇننى پادىشاھ ئىرادىسىدىن ئايرىپ، خەلق مەنپەئىتى ئاساسىغا قويدى. ئۇ ئەينى زامان دىنىي ئەسەبىيلىكى ئادەتلىرىگە كەسكىن قارشى چىقىپ، ئادالەتلىك قانۇننى سەئىدلەر ۋە دىندارلار ئىرادىسىدىن ئايرىپ، خەلق مەنپەئىتى ئاساسىغا قويدى. ئۇ قانۇن نوپۇزىنى خان نوپۇزىنىڭ ئۈستىگە، قانۇن مەنپەئىتىنى ئىستىقامەت ساۋابى («تاپۇغ») مەنپەئىتى ئۈستىگە قويدى. بىر قاتار ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتلىك قانۇنشۇناسلىق تەلىمات ئۇنچىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىلىرى راتسىئونالىزم ۋە گۇمانىزملىق «قانۇنشۇناسلىق پەلسەپىسى» خاراكتېرىدە بولۇپ، ھالقىلىق، پروگراممىلىق قىممەتكە ئىگە

ئىدى. ئۇ بىرقاتار دۆلەت قانۇنى، جىنايى ئىشلار قانۇنى، خەلق ئىشلىرى قانۇنى، مالىيە ـ ئىقتىساد قانۇنى، ئائىلە ـ نىكاھ قانۇنى، ھەرخىل كەسىپ ـ ساھەلەرگە خاس سىياسەت ۋە قانۇن تەلەپلىرىگە ئائىت نۇرغۇن مۇھاكىمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىلىرىدە، ئەينى زامان ئىسلام قانۇنچىلىقى (ئىلمۇل فىقھ) ياكى ھىندىستان، ئىران، گرېك قانۇنشۇناسلىق قاراشلىرىغا قارىغاندا ئۆزگىچىلىكلىرى روشەن بولغان ئەنئەنىۋى يايلاق دېموكراتىيىسى ۋە «كۆنى» (ئادالەت)، «تۆرۈ» (قانۇن)، «ئەركسىنمەك» (ھۆرلۈك)، «تۈزۈن» (ياخشىلىق) ئالامەتلىرى گەۋدىلىك كۆزگە چېلىقىدۇ.

مەلۇمكى، ئادالەتلىك قانۇن تەڭرىنىڭ قانۇنىيىتى، ئىرادىسى سۈپىتىدە «تۆرۈ قۇتى» شەكلىدە ئاسمانىنى زېمىنغا، زېمىننى ئاسمانغا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان تۈۋرۈك، دېگەن قاراش ئەنئەنىۋى تۈس ئالغانىدى. «قۇت تەڭرىدىن» كېلىدۇ، «ئىدىقۇت تەڭرىگە» جاۋابكار دېگەن قاراشلار دىنىي راھىبلار، ھەربىي سەركەردىلەر، سىياسىي ھاكىملارغا چەكسىز ھوقۇق بەرمەيتتى. ئۇيغۇرلار مۇشۇ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىنىڭ فېئودالىلىق مەدەنىيىتى مەركەزلىرىدىكى ھاكىممۇتلەقلىقتىن ئەۋزەللىكىنى سېزىپ قالدى ۋە ئۇنى ئىزچىللاشتۇردى.

«كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا: «بېگلارى يىمە بودۇنى يىمە تۇز ئېرمىش» (بەگلىرى بىلەن خەلقى سادىق ئىدى) دېيىلسە، «تۇرپان تېكىستلىرى» دە: «ئېل باشلاغۇ تۆرۈسىن ئۆتۈنۈرسىزلار ئەيتۇ» (ئەل باشقۇرۇشقا قانۇن ـ نىزام تۈزمەك لازىم)، «ئېسىز قىلماغۇ ھەم تۆرۈ ئۇرماغۇ» (يامانلىق قىلما ھەم قانۇننى بۇزما)، «ئول يىمە ئېلىگ بېگ يارلىقانچۇچى كۆڭۈللۈگ توقۇلۇغ ئېرىپ» (ئۇ ئېلىگ بەك ئاق كۆڭۈل ۋە ئادالەتچى ئىدى) دېيىلگەن. «ئالتۇن يارۇغ» دا سەككۇ سەلى

تۇتۇق مۇنداق يازغانىدى: «بودۇن قارا باي مېڭلىگ كۆنى تۆرۈچە ئېۋرىلىتەچى بولغاي» (كەڭ خەلق باي ۋە بەختلىكتۇر، چۈنكى ئۇنىڭغا ئادالەتلىك قانۇن يەتكۈزدى).

روشەنكى، قانۇنشۇناسلىق تەلىماتلار تارىخى ھىندىستانىنىڭ «مانۇ قانۇنى» [4]، ئىرانىنىڭ «خامۇراپى قانۇنى» [5]، گرېكلارنىڭ «سولۇن قانۇنى» [6] دىن باشقا، جۇڭگو ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى يايلاق - بوستانلىق جەمئىيىتىنىڭ قانۇنشۇناسلىق ئالىم تارىخىنىمۇ تەتقىق قىلىشى لازىم. «قۇتادغۇ بىلىك» بۇ جەھەتتىكى مۇھىم بىر مەنبە، ئەلۋەتتە.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئەنئەنىۋى ئادالەتلىك قانۇن قاراشلىرىنى «ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىكى» قاتارلىق بىرقاتار ئاجايىپ نۇرانە ۋە ئۆز زامانىسىدىن ھالقىغان مۇنەۋۋەر قاراشلار بىلەن يورۇتۇپ بەردى.

2. «قۇتادغۇ بىلىك»تە دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇش ھەققىدە

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇش① ، خانلىق سەلتەنىتىنى قانۇن رىياسەتچىلىكى ئاساسىدا گەۋدىلەندۈرۈش ئىدىيىسى سىياسىي تەلىماتلار تارىخىدا كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا «تۆرۈ» (قانۇن) ئىبارىسىنى 140 نەچچە قېتىم تىلغا ئالغان، قانۇن بولغاندا ھەممە ئىشنىڭ يولى ئېچىلىدۇ، «تۆرۈ بولسا قۇت بولار» دېگەندەك ئەنئەنىۋى قاراشلارنى يېڭى ئېگىزلىككە كۆتۈرگەن. قانۇن

① «ئالتۇن يارۇغ»دا: قانۇن بىلەن باشقۇرۇش «تۆرۈن تۇتمىش» ، باشقۇرۇشتا ئاساسلىنىدىغان قانۇن «تۇتقۇلۇق تۆرۈسۈن» دېيىلگەن.

كاتېگورىيىسىنى «ئادالەت» (كۆنى) ۋە «ياخشىلىق» (ئېزگۈ، تۆزۈن)، قۇت كاتېگورىيىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرگەن. بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنا رايىشچىلارنىڭ «مېھرىبانلىق» ئىدىيىسى بىلەن قانۇنچىلارنىڭ «قانۇندا باشقۇرۇش» ئىدىيىسىنىڭ زىددىيەتتە ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈنلۈكتە تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز.

مۇتەپەككۇر ئۆزىنىڭ بۇ بۇيۇك داستاندا ئادالەتلىك قانۇن كاتېگورىيىسىنى ئوتتۇرا ئەسىر ئىدېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ غولى ھېسابلانغان تەڭرى كاتېگورىيىسى بىلەن بىرەڭ، ھەتتا ئەسلى قىممەتتە ئۇنىڭدىنمۇ نوپۇزلۇق ئورۇنغا قويۇپ، ئادالەتلىك قانۇننىڭ ئەھمىيىتىنى كۆككە كۆتۈرىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 3463 ـ بەيتىدا مۇنداق يازىدۇ:

بۇ كۆك تىرگۈكى ئول كۆنىلىك تۆرۈ
تۆرۈ ئارتاسا كۆك تۇرۇماز ئۆرۈ
[ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇڭرۇك ئېرۇر،
بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىقىلۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 3465 ـ، 3466 ـ بەيتلىرىدا ئادالەتلىك قانۇننىڭ گەۋدىلەندۇرگۈچى دۆلەت باشلىقىنى تەڭرى نوپۇزىغا يېقىنلاشتۇرۇپ بېشارەتلىك ئىبارىلەر بىلەن مۇنداق يازىدۇ:

كۆنى بەگ يۈزى كۆرسە قۇتلۇغ بولۇر
مۇيانقا تەگسە ھەم يازۇقى يۇلۇر
[ئادىل بەگ يۈزىن كۆرسە، قۇتلۇق بولۇر،
ساۋابىن تاپۇر ھەم گۇناھ يوقىلۇر.]
بىلىرسەن بۇ كۇن مەن كىشى بولدۇقۇم
سەبەب ئىلىگ ئەردى يۆلەكىم توقۇم

[ئادەم بولغىنىمغا، بىلسەك، بۇ زامان—
سەۋەبچى، يۆلەكچى ماكا بولدى خان.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇنىنىڭ مىسلىسىز ئەھمىيىتىنى ئۇلۇغلىغاندىن كېيىن، پەقەت دانىشمەن ھۆكۈمرانلارلا ئادالەتلىك قانۇن تۈزۈپ، جەمئىيەتنى يۈكسەلدۈرەلەيدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 252 ـ، 1456 ـ، 1461 ـ، 2171 ـ بەيىتلىرىدا پەقەت ئەقىل ۋە بىلىمگە ئىگە بولغان يۇقىرى سەۋىيىلىك دۆلەت باشلىقىلا ئادالەتلىك ۋە خەلقچە مەنپەئەتلىك قانۇن تۈزەلەيدىغانلىقىنى مۇنداق بەدىئىي مىسرالار بىلەن بايان قىلىدۇ:

بىلىك كىمدە ئەرسە ئازۇن بەگلەرى
تۆرۈ ئەدگۈ ئۇرمىش كىشى يەگلەرى
[جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم ئىكەن،
ئۇلار ياخشى قانۇن تۈزۈپ، ئۆرلىگەن.]
ئەسىز ئۆتكىنى ئۇرما تۆرۈ ئەدگۈ ئۇر
كۇنۇك① ئەدگۈ بولغاي قۇتۇك باغاقۇر
[يامان تۈزمە قانۇننى، بەك ياخشى تۈز،
ئادىل، ياخشى بولسا، بەختىكمۇ ئۇز.]
كىم ئەرسە ئۇرۇپ قودسا ئەدگۈ تۆرۈ
ئانىن تېكتى ئاتىن ئاداقىن ئۆرۈ
[كىم ئۇ ياخشى قانۇننى بەرپا قىلار،
ئۇنىڭ شۆھرىتى تا ئەبەتكە ياشار.]
قامۇغ ئەردەمى بولسا ئەردە ئۆرۈ
بودۇنقا بەرۇر بولسا ئەدگۈ تۆرۈ
[پۈتۈن پەزىلەت بولسا ئەردە ئۇستۇن،
بىرەلىسۇن ئەلگە ئۇ ياخشى قانۇن.]

① كۇنۇ — ئادىل، چىن مەنىسىدە.

داستاننىڭ 2130 ـ ، 2131 ـ بېيىتلىرىدىن تۇزۇلگەن رۇبائىيدا ئادالەتنىڭ قانۇن ئاساسىدىكى سىياسەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك باھا بېرىلىدۇ:

بۇ بەگلەر قاپۇغىن سىياسەت بەزەر
سىياسەت بىلە بەگ ئەلنى تۇزەر
ئەسىزكە سىياسەت يوقىتىغۇ كەرەك
بودۇن بۇلغانۇقىن سىياسەت سۇزەر
[بۇ بەگلەر ئىشىكىن سىياسەت بېزەر،
سىياسەت بىرلە بەگ ئېلىنى تۇزەر.
يامانغا سىياسەت يۇرۇتمەك كېرەك،
بۇلغانسا خەلق گەر، سىياسەت سۇزەر.]

روشەنكى، مۇتەپەككۇر سىياسەتنى بىر خىل جەڭگىۋار ۋاستە سۈپىتىدە تەرىپلىگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنى دۆلەتنىڭ گۈللىنىشى ياكى مۇنقەرز بولۇشىدىكى ئاساسلىق مەسىلە سۈپىتىدە تەكىتلەپ، ئۇنى ئېغىز ياكى شەكىلدە كۆرسىتىدىغان «ئويۇن» غا ئايلاندۇرۇپ قويۇشقا قەتئىي قارشى ئىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 2132 ـ ، 2133 ـ ، 2135 ـ بەيىتلىرىدا قانۇن بىلەن مالىيە ـ ئىقتىسادنى دۆلەتنىڭ ئىككى مۇھىم نېگىزى سۈپىتىدە مۇنداق تەرىپلەيدۇ:

بۇ ئەل تۇتروقى ھەم تۇپى بەكلىكى
ئىكى نەڭ تۇرۇر ئەسلى يىلدىز كۆكى
[بۇ دۆلەت تىرىكى — ئۇلى، بەكلىكى،
بۇ ئىككى نەرسىدۇر يىلتىزى — كۆكى:]
بىرىسى بودۇنقا تۆرۇ ئول ئۇلۇش
بىرىسى ئەر ئانقا ئۇلەسە كۈموش

[بىرى، خەلققە بەرمەك قانۇندىن ئۇلۇش،
بىرى، خىزمەت ئەتكەنگە بەرمەك كۈموش.]
بۇ ئىكى قۇتۇ بۇلسا بەگدىن سەۋىنچ
ئەلى قاپىغى ئەتلۇر بۇلۇر بەگ ئاۋىنچ
[شۇ ئىككىسى بەگدىن خۇش ئولغان زامان،
ئەل رەتكە چۈشۈپ، بەگ ئاۋۇنۇر شۇئان.]

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قانۇن بىلەن باشقۇرۇش نوقتۇل ھەربىي ھاكىممۇتلەقلىققە زىت ھالدا، «قەلەم» ۋە «ئەلەم» دىن ئىبارەت دۆلەت باشقۇرۇشىنىڭ ئىككى ئاساسىي ھالقىسىنىڭ بىرى، ھەتتا ئاساسلىقى سۈپىتىدە كۈچەيتىلىپ ئىزاھلانغان. داستانىنىڭ 2711 ـ، 2426 ـ، 2715 ـ، 2716 ـ، 2419 ـ بەيىتلىرىدا بۇ ھەقتە مۇنداق يېزىلغان:

قىلىچ بىرلە تۇتلۇر قالى تۇتسا ئەل
قەلەم بىرلە باسلۇر قالى باسسا ئەل
[ئەل ـ يۇرتنى تۇتماقلىق قىلىچلە بولۇر،
ئۇ ئەلدە ھۆكۈملەر قەلەملە يۈرۈر.]
قىلىچ بىرلە ئالسا بولۇر تەرك ئەلىگ
قەلەم بولماغىنچا باسۇماز ئەلىگ
[بولۇر تېز قىلىچ بىرلە يۇرت ئالغىلى،
قەلەمسىز مۇمكىن ئولماس ئەل تۇتقىلى.]
قىلىچ قان تامۇزسا بەگى ئەل ئالىر
قەلەمدە قارا تامسا ئالتۇن كەلىر
[قىلىچ قان تېمىتسا، بېگى ئەل ئالار،
قەلەمدىن سىياھ تامسا، ئالتۇن يىغار.]
بۇ ئىكى تۇرۇر بۇ ئازۇن تۇتروقى
ئوزا كەچمىش ئىش ھەم كەلىر ئۇتروقى
[جاھان تۇۋرۇكىدۇر مۇشۇ ئىككىسى،
مەيلى ئۆتمۇشتە، مەيلى كەلگۈسى.]

بۇ ئەل باغى ئۆركى بۇ ئىكى تۇزەر
بۇ ئىكى بىرنكسە ئانى كىم ئۇزەر
[بۇ ئىككىسى ئەلنىڭ تەرتىپىن تۇزەر،
بىرنكسە بۇ ئىككى ئۇنى كىم ئۇزەر.]

شۇ نەرسىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەلق مەنپەئىتى ۋە ئەقىل - بىلىم شەرتى ئاستىدا ئادالەتلىك قانۇن بىلەن خانلىق تۇزۇمىنى بىرلەشتۇرگەن ھاكىمىيەت شەكلىنىڭ، باشقىچە ئېيتقاندا، ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۇزۇمىدىكى[7] ھاكىمىيەت شەكلىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى كۆرۈنەرلىك تەشەببۇسچىسى بولغانلىقى. بۇ ئەمەلىيەتتە مۇتەپەككۇردىكى ئادالەتلىك قانۇن ئارقىلىق خانلىق ھوقۇقىنى تىزگىنلەشتىن ئىبارەت دېموكراتىك خاھىشنىڭ يارقىن ئىپادىسى ئىدى. ئۇ داستانىنىڭ 821 - 2127 - 2128 - بېيىتلىرىدا مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

كۆنىلىك ئۆزە بولدى بەگلىك ئۈلى
بۇ بەگلىك كۆكى ئول كۆنىلىك يولى
[ئادالەت ئۈستىدە بۇ بەگلىك ئۈلى،
بۇ بەگلىك ئاساسى ئادالەت يولى.]
بۇ ھىممەت بىلە ھەم سىياسەت كەرەك
سىياسەتقا بەگلىك رىياسەت كەرەك
[بۇ ھىممەت بىلەن ھەم سىياسەت كېرەك،
سىياسەتكە بەگلىك رىياسەت كېرەك.]
سىياسەت بىلە بەگ تۇزەر ئەل تۆرۈ
قارا قىلقى ئەتلۇر سىياسەت كۆرۈ
[تۇزەر ئەل قانۇنىن سىياسەتلەر خان،
ئاۋام خۇلقىنى ھەم ئىلتەر شۇ تامان.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئەل ئىچىگە پەقەت ئادالەتلىك قانۇن

يۇرگۈزۈش، تاشقى دۇشمەنلەرگە قورال ئىشلىتىش، خەلق ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىقنى ئاۋۇال سىياسىي ۋاستىلەر بىلەن ھەل قىلىش، پەقەت بۇنىڭدىن ئۇنۇم ھاسىل بولۇش مۇمكىنلىكى قالمىغان شەرت ئاستىدىلا قورالغا تايىنىش، ئەمما شۇنداقتىمۇ قورالنى پەقەت يامانلارغىلا قارىتىش كېرەك، دەپ قارايدۇ، ئۇ سىرتقا بىغەملىك ۋە خەلق ئىشلىرىغا ۋەھىمىلىك، تەھلىكىلىك مۇئامىلىدە بولۇشنى دۆلەت مۇنقەرزلىكىنىڭ مۇھىم سەۋەبى سۈپىتىدە قاتتىق ئەيىبلەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ پەقەت خەلقنى نەزەردە تۇتقان قانۇنلا ئادالەتلىك قانۇن بولىدۇ؛ ئادالەتسىز، ساختا «قانۇن» دۆلەت گۇللىنىشىنىڭ كاپالىتى بولالمايدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن، قانۇن خەلقنى نەزەردە تۇتۇپ تۈزۈلۈشى لازىم، دەپ قارىغان. ئۇ قانۇننىڭ ئادالەتلىك ياكى ئەمەسلىكىنىڭ ئۆلچىمى سۈپىتىدە ئۇنىڭ خەلققە ئېزگۈ بىلەن مۇئامىلە قىلىشى ۋە خەلققە بەخت يارىتىشىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ. بۇ ھەقتە داستانىنىڭ 5197 ـ، 5302 ـ، 5765 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

باغرىساق بولۇن بارچا بودۇنۇڭ ئۆزە
تۆرۈ قىل ئۇلۇغقا كىچىككە تۈزە
[پۈتۈن خەلق ئۈچۈن سەن بولۇپ مېھرىبان،
كىچىك ـ چوڭغا ئادىل ھۆكۈم قىل ھەر ئان.]
چىغاي تۈل يەتمىگ باقاتۇر كۆرۈ
بۇلارنى كۆدەزسە بولۇر چىن تۆرۈ
[پېقىر، تۈل، يېتىمنى قورۇغدا ئامان،
شۇ چاغدا بولۇر چىن قانۇن نامايان.]
ئاڑۇن بولدى ئەرسە تۆرۈ ئۆڭدىسى
كىشىكە كىشىلىك بولۇر بەلگۈسى
[جاھاندا تۈزمەكلىك قانۇن ۋە نىزام،
كىشىگە كىشىلىك قىلىشتۇر تامام.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئادالەتلىك قانۇننىڭ خەلق مەنپەئىتىنى قوغدىشى ئۈنۈمگە زۇلۇمغا قارشى پائال كۈرەش قىلىشىنى تەقەززا قىلىدۇ، دەپ قارىغانىدى. ئۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى: «زۇلۇم ئىشىكتىن كىرسە قانۇن تۆشۈكتىن چىقىپ كېتىدۇ» دېگەن خەلق ماقالىغا ئوخشىتىپ تۇرۇپ، بۇ ئىككى كاتېگورىيىنى «ئوت» بىلەن «سۇ» دەك قارىمۇ قارشى دەپ قارىدى. ئۇ داستانىنىڭ 2032 ـ بەيىتىدا:

كۆيەر ئوت تۇرۇر كۈچ ياغۇسا كۆيەر
تۆرۈ سۇۋ تۇرۇر ئاقسا نىمەت ئۆنەر
[زۇلۇم — ئوت، يېقىنلاشسا، ئۇ كۆيدۈرەر،
قانۇن — سۇ، ئۇ ئاقسا، نېمەتلەر ئۈنەر.]

دېسە، 2030 ـ، 2031 ـ بەيىتلىرىدا زۇلۇم سالغانىنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقىنى مۇنداق مۇئەييەنلەشتۈردى:

بۇ كۈچكەي كىشى كەندۈ بەگلىك يەمەز
بۇ كۈچكەي كۈچىنى بودۇن كۆتۈرۈمەز
[سۇرەلمەس زالىم بەگ بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتۈرمەيدۇ خەلق ئۈنىڭ زۇلمىنى.]
نەگۇ تەر ئەشتىگىل بىلىكلىگ سۆزۈن
يەيۈمەدى كۈچكەي ئەلىن كەچ ئۈزۈن
[نېمە دەيدۇ ئاڭلا بىلىملىك سۆزۈن:
بولالمايدۇ زالىم ھۆكۈمران ئۇزۇن.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئادالەتلىك قانۇن يۈرگۈزۈشتە ھەممە ئادەم قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشى، ياخشىغا مۇكاپات، يامانغا جازا قانۇن بويىچە ئادىل ۋە كەسكىن بولۇشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى. ئۇ داستانىنىڭ 5288 ـ، 5289 ـ بەيىتلىرىدىن بىر رۇبائىي تۇزۇپ، دۆلەت باشلىقى ۋە دۆلەت خادىملىرى

ئۆتكۈزگەن خاتالىقىنى ئاشكارا تەنقىد قىلىشى، خەلقنىڭ رايىغا بېقىشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ فېئودالىق ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا كۈتۈلمىگەن دەرىجىدىكى غايەت زور ئىلغار ئىدىيە، شۇنىڭدەك جەسۇر تەشەببۇس ئىدى. ئۇ مۇنداق يازغان:

ئايا بەگ قاتىغلان بۇ تاقەت تەڭى
تۆرۈ قىل بودۇنقا تەگۈرگىل ئوڭى
قالى تۈشسا تەقسىر يانا ئۆزرى قول
تىلىن كۆندە تەۋبە قىلىنغىل ياڭى
[ئايا بەگ، تىرىشقىن كۆچۈڭ يەتكۈچە،
قانۇننى خەلقە يەتكۈز ئوڭىچە،
قۇسۇرۇڭ كۆرۈلسە، تەكشۈر، ئۆزرە ئېيت،
تىلىڭ بىلەن تەۋبە قىل كۈندۈز - كېچە.]

3. «قۇتادغۇبىلىك»تە ھەممە كىشىنىڭ قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى بايان

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىكى ئىدىيىسى تەنتەنىلىك جۈملىلەر ۋە ئوبرازلىق مىسرالار بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ھوقۇق پەلسەپىسى تارىخىدا قىممەتلىك تۆھپە ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ قىممەتلىك ئىدىيىسىنى خاقان كۈنتۇغدىنىڭ ئۆز سۈپەتلىرىنى ۋەزىر ئايتولدىغا تونۇشتۇرۇشى شەكلىدە بايان قىلىدۇ. داستاندا ئېيتىلىشىچە، بىر كۈنى ۋەزىر ئايتولدى پادىشاھ كۈنتۇغدىنىڭ ئالدىغا كىرگەندە، خاقاننىڭ قاپىقىنى تۇرۇپ جىددىي قىياپەتتە بىر - بىرى بىلەن چېتىلمىغان ئۇچ پۇتلۇق كۇرستا (ئورۇندۇقتا) ئولتۇرغانلىقىنى، خاقان قولىغا يالىڭاچ قىلىچ تۇتۇپ، ئۇنى ئوڭغا - سولغا يالتىرىتىپ تۇرغانلىقىنى، خاقاننىڭ بىر تەرىپىدە

ھەسەل، بىر تەرىپىدە زەھەر سېلىنغان قاچىلار قويۇلغانلىقىنى كۆرىدۇ. ۋەزىر ئايتولدى بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ بۇنىڭ مەنىسىنى كۈنتۇغدى ئېلىگدىن سورايدۇ. بۇنىڭغا جاۋاب بېرىش شەكلىدە مۇتەپەككۇر ئۆزىنىڭ قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ، ھەتتا خانزادىنىڭمۇ باراۋەرلىكىدىن ئىبارەت مۇھىم ھوقۇقشۇناسلىق ئىدىيىسى بىلەن، قانۇننىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى، ئۇنىڭ ئادىل ۋە كەسكىن بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى ئىزاھلايدۇ. داستاننىڭ 824 ـ بەيىتىدىن تاكى 835 ـ بەيىتىغىچە ۋەزىر ئايتولدىنىڭ خاقان نېمە ئۈچۈن ئۆزىگە كۈنتۇغدى دېگەن ئىسىم قويغانلىقى ھەققىدىكى سوئالىغا بەرگەن جاۋابى ئارقىلىق، كۈنتۇغدىنىڭ ئادالەتلىك قانۇننىڭ سىماسى سۈپىتىدە «بىرىنچىدىن، قۇياشنىڭ يورۇقى ھەمىشە بىر دەك بولغىنىدەك ئادالەتتە ئىززچىللىقى»، «ئىككىنچىدىن، قۇياشنىڭ ھەممە يەرگە تەڭ يورۇق چاچقىنىدەك خەلقە ئادالەت نۇرىنى ئوخشاش چاچىدىغانلىقى»، «ئۈچىنچىدىن، قۇياش ئىللىقىنى زېمىننى گۈللەندۈرگىنىدەك، ئادالەتتە ھەممىگە تەڭ مەنپەئەت بېرىدىغانلىقى»، «تۆتىنچىدىن، قوزغالماس يۇلتۇزلاردەك ئادالەتنىڭ ئىزچىل، باراۋەر ۋە ئىللىقلىقى جەھەتتە بەرقارارلىقى» نى تونۇشتۇرىدۇ. داستاننىڭ 816 ـ، 809 ـ، 817 ـ، 818 ـ، 828 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق روشەن پىكىر ئىلگىرى سۈرۈلگەن:

بۇ قاشىم تۆگۈكى بۇ كۆركسۈزلۈكۈم
كۈچەمچى كەلىركە بۇ يۈزسۈزلۈكۈم
[بۇ قاشىم تۇرۇكى، بۇ كۆركسىزلىكىم،
زۇلۈم قىلغۇچىغا بۇ يۈزسىزلىكىم.]
كۆنىلىك ئۆزىلە كەسىر مەن ئىشىگ
ئادىرماز مەن بەگسىگ يا قۇلسىغ كىشىگ

[قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ياقۇل دەپ ھېچ كىشىن.]
كەرەك ئوغلۇم ئەرسە ياقىن يا ياغۇق
كەرەك بارقىن ئەرسە كەچىكلى قونۇق
[كېرەك ئوغلۇم ئۆلسۇن، يېقىن تۇغقىنىم،
يولۇچى، ئۆتكۈنچى، بىرەر قونىقىم.]
تۆرۈدە ئىكىگۈ ماڭا بىر سانى
كەسىردە ئادىن بولماغاي ئول مەنى
[ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.]
مەنىڭ مە تۆرۈم بۇ يوقالماز ئۆزۈن
قامۇغ خەلققا بىر تەگ نە قىلقىم سۆزۈم
[مېنىڭمۇ ھۆكمىم شۇ، يوقالماس ئۆزۈم[1]،
پۈتۈن خەلققە بىردەك قىلقىم سۆزۈم.]

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن ھوقۇقشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىنىڭ يەنە بىرى، ئادالەتلىك قانۇنىنىڭ مۇستەقىللىقى، ئىنئام بىلەن جازانىڭ ئېنىقلىقى، قانۇنىي تەدبىرلەرنىڭ كەسكىنلىكىدىن ئىبارەت. بۇ قانۇن نوپۇزىنىڭ ئۇلى، ھاياتىي كۈچىنىڭ كۆچلۈكلۈكى، شۇنىڭدەك دۆلەتنىڭ خاتىرجەم گۈللىنىشىنىڭ ئاساسى ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قانۇن ھۆكۈمرانلىقتىن ئۈستۈن، ھۆكۈمرانلىق ھەرقانچە ئۇلۇغ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغى قانۇندۇر» دەپ كۆرسەتىدۇ. داستاننىڭ 800 ـ، 801 ـ، 802 ـ، 805 ـ، 806 ـ بەيىتلىرىدا ئادالەتلىك قانۇن ۋە ئۇنىڭ مۇستەقىل ئىززەت ـ نوپۇزى ھەققىدە مۇنداق يېزىلغان:

---

① ماھىيىتىم ئۆزگەرمەيدۇ، دېگەن مەنىدە.

مۇنۇ مەن مە كۆرگىل كۆنىلىك تۆرۈ
تۆرۈ قىلىقلارى بۇ باقا تۇر كۆرۈ
[ئادالەت ۋە قانۇن ئۆزۈم مەن، قارا،
قانۇننىڭ ۋەسپىنى بۇلاردىن سورا:]
بۇ كۆرسى ئۆزەلە ئۆز ئولدۇردۇقى
ئاداقى ئۇچ ئول كۆر ئاي كۆڭلۈم توقى
[مۇنۇ مەن ئولتۇرغان بۇ كورسقا باق،
ئەي كۆڭلۈم توقى، بار ئۇندا ئۇچ ئاياغ.]
قامۇغ ئۇچ ئاداقلىغ ئەمىتمەز بولۇر
ئۇچەگۈ تۇرۇر تۇز قامىتماز بولۇر
[پۇتۇن ئۇچ ئاياغلىق قىڭغايماس بولۇر،
تۇرۇر ئۇچ پۇتى تۇز ۋە قايماس بولۇر.]
قايۇ نەڭ تۇز ئەرسە قامۇغى ئۇز ئول
قامۇغ ئۇز كۆرۈ بارسا قىلقى تۇز ئول
[نېمىكى تۇز بولسا، پۇتۇن ئۇز بولۇر،
نېمىكى ئۇز بولسا، دېمەڭ تۇز بولۇر.]
قايۇ نەڭ ئەمىتسە كۆر ئەگرى بولۇر
قامۇغ ئەگىرىلەر ئەسىز ئۇرغى بولۇر
[نېمىكى ئېگىلسە، ئۇ ئەگرى بولۇر،
پۇتۇن ئەگرى - يامانلىق ئۇرۇقى بولۇر.]

داستاننىڭ 811 - بېيىتىدا:

پىچەڭ تەگ بىچار مەن كەسەر مەن ئىشىگ
ئۇزاتماز مەن دەۋى قىلىغلى كىشىگ
[پىچاقتەك كېسەرمەن، پىچىپ ئىشىنى،
ساقلاتماي دەۋاغا كەلگەن كىشىنى.]

دەپ، ئادالەتلىك قانۇننى يۈرگۈزۈشتىكى ئۇزۇل - كېسىللىكنى تىلغا ئالسا، داستاننىڭ 812 -، 813 -، 814 -، 815 - بېيىتلىرىدا، خاقان كۇنتۇغدىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ھەسەل بىلەن

زەھەر سېلىنغان قاچىلار تەمسىلىدە ياخشىلىققا مۇكاپات، يامانلىققا جازا قوللىنىشنى ئوچۇق تەۋسىيە قىلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ سىياسىي ـ ئىجتىمائىي پىكىرلەرگە بېغىشلانغان كەڭ سەھىپىسىدە، زۇلۇم ۋە زوراۋانلىق بىر خىل قاباھەت ۋە جىنايەت شەكلىدە ئەيىبلەنگەن. بىز داستاننىڭ 2032 ـ، 3107 ـ بېيىتلىرىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ زۇلۇمنى ئوتتەك بالايىئاپەت سۈپىتىدە، قانۇننى ئۇنىڭغا سۈدەك ھايات كۆكەرتكۈچى كۈچ سۈپىتىدە خاراكتېرلىگەنلىكىنى كۆرسەك، 2030 ـ، 2031 ـ، 2034 ـ بېيىتلاردىن مۇتەپەككۇرنىڭ زۇلۇم جاھانىنى ۋەيران قىلىدۇ، خەلق زۇلۇمنى كۆتۈرمەيدۇ، پەقەت قانۇن ئارقىلىقلا جاھان تۈزىلىدۇ، دېگەن ئاقىلانە كۆز قارىشىنى كۆرىمىز[1]. ئۇ داستاننىڭ 2034 ـ بېيىتىدا قانۇن بىلەن ئەلمۇ، جاھانمۇ ئۆز يولىغا چۈشۈپ تۈزىلىدۇ، زۇلۇم بىلەن ئەل بۇزۇلىدۇ، جاھانمۇ بۇزۇلىدۇ، دەپ خىتاب قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق يازغان:

ئەل ئارتار تۆرۈ بىرلە ئەتلۇر ئاڑۇن
ئەل ئەكسۇر بۇ كۈچ بىرلە بۇزلۇر ئاڑۇن
[ئەل ئارتار قانۇن بىرلە، تۈزىلۇر جاھان،
زۇلۇم بىرلە كىمىپ ئەل، بۇزۇلۇر جاھان.]

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، بومباچى قاتارلىق قىسمەن ئالىملار كۇنتۇغدىنىڭ قىلىچ تۈتۈپ ئۇچ پۈتلۈق كۇرستا ئولتۇرغانلىقىنى گرېك ئەپسانىلىرىدىكى دېكا بىلەن تەيمىس قاتارلىق ئىلاھىي ئوبرازلار تەسۋىرىگە ئوخشىتىش ئارقىلىق، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىدىيىلىرى گرېك تەسىرىنىڭ مەھسۇلى، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى[2]. دېكا بىلەن تەيمىس قانۇن

① ئالدىنقى ماۋزۇدىكى مىسال ئېلىنغان بېيىتلارغا قارالسۇن.
② «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 158 ـ بەت.

ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەرلىكى ئىدىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويمىغانلىقى، بۇ خىل شەكىلدىن مەزمۇن ئىزدەشنىڭ ئاساسسىزلىقىنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. قەدىمكى گرېكلاردا مەيلى ئادەت قانۇنى، مەيلى رەسمىي قانۇن، مەيلى قانۇن ھەققىدىكى غايىۋى تەشەببۇسلاردا بولسۇن، قانۇن پەقەت ئەركىن كىشىلەرگە ھەم پەقەت گرېك مىللىتى ۋەتەنداشلىرىغا قارىتىلغان بولۇپ، سىنىپىي ھەم مىللىي چەك روشەن ئىدى. گرېك ئەپسانىلىرىمۇ گرېك تۇپرىقىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، تولىمۇ ھاكىمۇتلەق، دەرىجىلىك، قىساسكار ئىلاھىي ئوبرازلار بىلەن تولغانىدى. بۇ مەدەنىيەت تارىخىغا تولىمۇ ئايدىڭ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەرلىكى ئىدىيەسى ئۇنىڭ ھوقۇقشۇناسلىق ئىلمى ساھەسىدىكى غايەت زور تۆھپىسىدۇر. ۋەھالەنكى، 1776 ـ يىلى تۇزۇلگەن ئامېرىكا «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى» [8] بىلەن 1789 ـ يىلىدىكى فرانسۇز بۇرژۇئا ئىنقىلابى دەۋرىدە تۈزۈلگەن «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» [9] دا غەربتە تۇنجى تۇرکۇمدە «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. XVIII ئەسىر غەرب قانۇن دەستۇرلىرىدا يەنىلا بىر دۆلەتتە شۇ دۆلەتتىكى پۇقرالار ياكى شۇ دۆلەتتىكى ئاساسىي مىللەتلا قوغدىنىش ۋە جازالىنىش بويىچە قانۇن ئالدىدا باراۋەر، بولۇپ، باشقا دۆلەت ۋە مىللەت كىشىلىرى بۇ ھوقۇقتىن مۇستەسنا ئىدى.

بۇ نېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؟

بۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ غەرب قانۇنشۇناسلىرىدىن يەتتە ئەسىر ئىلگىرى تۇنجى بولۇپ بۇ كلاسسىك قاراش ۋە تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ خان جەمەتى بىلەن قۇللارمۇ قانۇن ئالدىدا ھوقۇقتا باراۋەر، دېگەن كلاسسىك قاراش ۋە

تەشەببۇسنىڭ ئىگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مىللەت ۋە تېررىتورىيە بىلەن چېگرىلانماي، ئۆز يۇرت ياكى چەت ئەللىك مۇساپىر دەپ ئايرىماي قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكىنى تەشەببۇس قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇچ قاتلام چۈشەنچىنى نوقۇل يەتتە يۈز يىل بىلەن ئىپادە قىلغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسى ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال ھاكىممۇتلەقلىقى، شەپقەتسىز زۇلۇم ۋە ئىجتىمائىي پاجىئە ھەممە يەرنى قاپلاپ كەتكەن شارائىتتا كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەرەققىيپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك قىممەتكە ئىگە ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تېخى سىنىپىي زۇلۇم، ئىجتىمائىي زوراۋانلىقنى پۈتۈن سىنىپىي جەمئىيەتنى يوقىتىپ، سىنىپسىز ۋە مەرپىەتلىك (سۆزلىزاتسىيىلىك) جەمئىيەت بەرپا قىلىش بىلەن يوقاتقىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمەيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ تىلغا ئالغان زۇلۇم پەقەت چەكتىن ئاشقان زوراۋانلىق ۋە ئادالەتسىزلىك ھادىسىلىرىگە قارىتىلغان بولۇپ، پۈتۈن فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى تۈپ يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلاش دېگەن چۈشەنچىدىن تولىمۇ يىراق ئىدى.

4. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ھەممە كىشىنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى قارىشىنىڭ تارىخىي قىممىتى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەممە كىشىنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى ئىدىيىسىنى غەرب بۇرژۇئازىيە دېموكراتلىرىدىن يەتتە ئەسىر ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە بولۇپ قالدى.

شۇنى ئىزاھلاش كېرەككى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ بىر

پارلاق قانۇنشۇسلىق ئىدىيىسىنى مۇتلەق مەنىدە ئەمەس، بەلكى نىسپىي ۋە تارىخىي مەنىدە غەرب بۇرژۇئازىيە دېموكراتلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىدىيىسى ۋە دەسلەپكى تۈركۈمدىكى بۇرژۇئازىيە ئاساسىي قانۇنلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھەممە كىشىنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى ئىدىيىسى ئۆزىگە خاس تارىخىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنى مۇنداق ئىخچاملاش مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئىدىيىسىنى خۇددى غەرب مۇتەپەككۇرلىرىدەك فېئودالىزمنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك بوھرانى ۋە كاپىتالىزمغا ھامىلىدارلىقى مۇھىتىدا، مەيدانغا كېلىشى تارىخىي مۇقەررەرلىك بولۇپ قالغان كاپىتالىزمنىڭ ھوقۇقشۇناسلىق ئىدىئولوگىيىسى ياكى يېڭى بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيىتىنىڭ قانۇن ئۇستىقۇرۇلمىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا ئاتقىنى يوق، بەلكى ئۇ فېئودالىزمنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدە، «ئەرەب مەدەنىيەت ئويغىنىشى» نامىدىكى شەرق - غەرب مەدەنىيەتلىرى يېتەرلىك ئۇچراشقان زاماندا، فارابى باشچىلىقىدىكى گۇمانىستىك - راتسىئونالىستىك تەپەككۇر جاۋاھىراتلىرى مۇجەسسەملەشكەندىن كېيىنكى چاغدا، قاراخانىيلار ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىغا يۈزلەنگەن، فېئودالىق ھاكىمىيەت قانۇن بۇلغىنىشىدىن، ئەخلاق بۇزۇلۇشىدىن ھالاك بولۇش ياكى قانۇن - ئەخلاق ئىسلاھاتى ئارقىلىق يەنە داۋاملىشىشى مۇمكىن بولۇپ تۇرغان مۇھىتتا، ئۆزىنىڭ فېئودالىق تارىخىي ئورنىنى چەكلىمىسى ئىچىدىكى ئەڭ ئىلغار بولغان غايىۋى جەمئىيەت مودېلىنى سىستېمىلىق ئوتتۇرىغا قويدى.

ئۇ بىر تەرەپتىن رېئاللىققا يۈزلىنىپ تەركىنىدۇنياچىلىقنى ئەيىبلىدى، رېئال دۇنيانى تۈزەشكە ئىنتىلدى. ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى ئىنقىلاب ئارقىلىق

فېئودالىزمنى غۇلىتىپ تاشلاشنى ئەمەس، بەلكى ئېزگۈ، ئادالەت ۋە قانۇن بىلەن قاباھەت، زوراۋانلىق ۋە بۇلغىنىشلارنى تازىلاشنى تەكىتلىدى. دېموكراتىك ئۇسۇلدا سايلام ئېلىپ بېرىش ۋە قانۇن تۈزۈشنى ئەمەس، بەلكى پادىشاھنىڭ قەلبى، ئىرادىسىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىگە تايىنىشنى؛ يەغىن ـ پارلامېنتقا تايىنىپ ئەمەس، بەلكى بىلىم ـ ھېكمەتكە تايىنىپ دۇنيانى تۈزەشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئۇنىڭ بارلىق مۇتەپەككۇرلارىدەك بىلىم ۋە ئەقىلگە تايىنىپ كەلگۈسىگە ئۈمىدۋار نەزەر تاشلىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى «بىلگۇ ئېلىگ» (دانىشمەن خان)، «ئېلىگ تۆرۈ» (دانا قانۇن)، «كۆنى تۆرۈ» (ئادىل قانۇن) ئىدىيىلىرى بىلەن پلاتون — فارابىلارنىڭ «پەيلاسوپ پادىشاھ» تەلىماتلىرىغا، جۈملىدىن سۇلايمان، ئەفراسىياپ، نۇشىرۋانلارنىڭ ئوبرازىغا يېغىنچاقلاشقان غايىۋى خاقان تەپەككۇرىغا يۆلەندى، ئۇنى يۇقىرى نەزەرىيىۋى ئېگىزلىككە كۆتۈرۈپ، سىستېمىلىق ۋە كلاسسىك پىكىر شەكلىگە سالدى.

ئىككىنچىدىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئىدىيىنى يەنىلا مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالەم ۋە ئىنسانىيەت گارمۇنىيىسىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت تىپى[10] ئىزىدا ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇشۇ مەدەنىيەت تىپىغا خاس ھوقۇقشۇناسلىق نەمۇنىسىنى تىكلىدى.

مەلۇمكى، يىراق شەرقتە، جۈملىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئىنسان بىلەن پادىشاھنىڭ مۇناسىۋىتى، پۇقرانىڭ ئەمەلدارغا، ئەمەلدارنىڭ پادىشاھ، ئالەمنىڭ پادىشاھ (ئىمپېراتور) قا قاراشلىقى كىشىلىك پەلسەپىسى قىلمىغانىدى. سوغا ـ سالام، باج ـ سېلىق، ھاشار ـ سەيسە پۇقرادىن ئەمەلدارغا قاراپ يۇزلىنەتتى. بۇ قاراش سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ «ئاسمان تەكتى ئاۋامنىڭ» دېگەن يېڭى شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىغا ئىلھام

بولدى. جۇڭگو تارىخىدا كۆپ قېتىم قانۇن ئىسلاھاتى تەشەببۇسلىرى ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، قەدىمدىن داۋام قىلغان، مەدەنىيەت تىپى خاراكتېرى يارقىن بولغان ئەنئەنىۋى كىشىلىك ۋە ھوقۇق قارىشىغا زىت ھالدىكى بۇ «ئاسمان تەكتى ئاۋامنىڭ» دېگەن قاراشنى ھېچكىم ئوتتۇرىغا قويالمىغانىدى.

غەربىي ياۋروپا كىشىلىك قارىشىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت تىپى، ئىنسان بىلەن تەبىئەت مۇناسىۋىتىنى ئۆلچەم قىلاتتى. «تەبىئەتكە تەقلىد قىلىش» يالغۇز سەنئەتتىلا ئەمەس، ھەممە كىشىلىك قاراشلىرى ساھەسىگە تەئەللۇق بولغان. ياۋروپا بۇرژۇئازىيە مەرپىەتچىلىرى ۋە ماتېرىيالىستلىرى مۇشۇ مەدەنىيەت تىپى ئاساسىدا «ئىنسانىنىڭ تەبىئىي (تۇغما) ھوقۇقى» پرىنسىپىنى مەركەز قىلىپ، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى، جۇملىدىن غەربىي ئاسىيا خەلقى ئىنسان بىلەن مۇقەددەس كۇچىنىڭ — ئىلاھنىڭ مۇناسىۋىتىنى كىشىلىك قاراشلىرىنىڭ مەركىزى قىلغان ئۇچىنچى خىل مەدەنىيەت تىپىغا تەۋە ئىدى. بۇ زېمىننى ئاسمانغا، ئاسماننى زېمىنغا، ئىنساننى تەڭرىگە، تەڭرىنى ئىنسانغا تۇتاشتۇرىدىغان مۇقەددەس «قۇت»نى ئاساس قىلاتتى. ئۇيغۇرلار مەيلى كۆكتەڭرى، مېترا (مەرگەن تەڭرى)، شامان، ئاتەشپەرەس، بۇددا، مانى ۋە ئىسلام دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان چاغلاردا بولسۇن، «قۇت» ئىبارىسىنى ئەڭ ئالىي پرىنسىپ، ئالەم - ئىنسان مۇناسىۋىتىنىڭ مۇقەددەس نىزامى قىلىپ كەلدى. «جۇنامە. كۆكتۇرك تەزكىرىسى» دە قەيت قىلىنغان يېڭى خاقانىنى توققۇز كىشى كۆتۇرۇپ قۇياشنى توققۇز ئايلاندۇرۇپ، قۇياشقا توققۇز سالام قىلدۇرىدىغان، تەختكە چىقىپ ئولتۇرغاندا بوينىنى تانىدا باغلاپ، قۇت ھۆرمىتى خەلقە نېمە قىلىپ بېرىدىغانلىقىنى سۆزلىتىشى، «ئورخۇن مەڭگۇ

تاشلىرى» ، «تۇرپان تېكىستلىرى» ، «قۇتادغۇ بىلىك» تىن هازىرغىچە «قۇت» ئىبارىسىنى ئۇلۇغ بىلىشى، پادىشاھلارنىڭ خەير - ئېھسان بېرىشى، چوڭلارنىڭ كىچىكلەردىن دەسلەپ قىلىپ سالام بېرىشنى تەلەپ قىلىشى، مانا مۇشۇ مەدەنىيەت تىپىنىڭ مەھسۇلى هېسابلىنىدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ دۆلەت (جۇملىدىن بەخت) نىڭ بىقارارلىقى، قانۇننىڭ پادىشاھتىن ئۇستۇنلۇكى، ئادالەتنى نېگىز قىلىپ، قانۇن بىلەن سىياسەت يۈرگۈزۈش قاراشلىرىمۇ ئەنە شۇ «قۇت» مىزان قىلىنغان مەدەنىيەت تىپىنىڭ راۋاجى هېسابلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئالدىدا هەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى قارىشى ئۇنىڭ نوقۇل قانۇن («تۆرۈ» ، «تۆرۈ - توقا») بىلەن ئەل باشقۇرۇش ئىدىيىسىنىڭلا مەھسۇلى بولماي، بەلكى مۇقەددەس «قۇت» — تەڭرى — تەبىئەت — ئىنسانىيەت گارمۇنىيىسى پرىنسىپىنى گەۋدىلەندۈرگەنلىكىنىڭ نامايەندىسىدىن ئىبارەت.

ئۇچىنچىدىن، يۇسۇپ خاس هاجىپ ئەنئەنىۋى «قۇت» پرىنسىپىغا يېڭى تارىخىي قاتلام بېغىشلىدى. ئۇنىڭ ئەڭ روشەن ئىپادىسى «قۇت» ئۇقۇمىغا بىلەن «بىلىك» سۆزىنى بىرلەشتۈرگەنلىكىدۇر. مۇتەپەككۇر «ئادالەت» («كۆنى») كاتېگورىيىسىنى مانا مۇشۇنداق بىرلەشكەنلىكىنىڭ كونكرېت مەھسۇلى دەپ قارىدى.

دەرۋەقە، «بىلىم» («بىلىك») بىلەن «ئادالەت» ئىبارىسى ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرىدا قەدىمدىنلا مەۋجۇت ئىدى. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دىكى: «بىرىكى بودۇنۇغ ئوت سۇب قىلمادىم» (پۈتۈن خەلقىمنى ئوت بىلەن سۇدەك قىلىپ قويمىدىم) دېگەن سۆز بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى:

ئەندىك كىشى تەتىلسۇن،
ئەلگە تۆرۈ يەتىلسۇن،
توقلى بۆرى قاتىلسۇن،
قازغۇ يەمە ساۋلىسۇن.
[ھاماقەت سەگەك بولسۇن،
ئەلگە قانۇن ئورناتسۇن،
قوزا - بۆرە قوشۇلسۇن،
ھەممە غەمدىن قۇتۇلسۇن.]

دېگەن قەدىمكى تۈركىي قوشىقى ئۇنىڭ دەلىلى ئىدى. بىز مۇللىر ئېلان قىلغان ئۇيغۇرچە «ئالتۇن يارۇغ»، XII — XIV ئەسىرگە تەئەللۇق ئۇيغۇرچە قانۇن ۋەسىقىلەر، «ئاتاۋاكا دىۋە ھەققىدە رىۋايەت» قاتارلىق «تۈرپان تېكىستلىرى» ھۆججەتلىرىدە «كۆنى بىلگە بىلىك» (ھەقىقىي ئادىل دانالىق بىلىمى)، «ئېل ياخشىنچا تۇشى بىلە كۆنى بېرۈر مېن» (ئەلگە ئۆز ئۇلۇشىگە لايىق ئادالەت بېرىمەن)، «ئاردىقسىز، ياخلۇقسىز كۆنىسى كېرىتۈ يورۇقسىز ئول» (بىغۇبار، خاتاسىز ھەقىقىي ئادىل نۇرىخانىسى)، «تۈرقارۇ كۆنى كېرىتۈ يورغىن يورسا ئول تېمەن كىشكا سانۇر» (ئۇ ھەقىقىي ئادالەت نۇرىنى تۇمەن كىشىگە يايۇر) دېگەن ئىبارىلەرنى ئۇچرىتىمىز. «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» تا «كۆنى سۆز» (ھەق سۆز) دېگەن جۇملە ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن باشقا ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» دىكى «دۆلەتنى ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن تۇزەپ» (ئۇيغۇرچىسى ئۆچۈپ كەتكەن، خەنزۇچىسى《国治智明以》دەپ يېزىلغان) دېگەن سۆز بىلەن «ئالتۇن يارۇغ» دىكى: «بىلىكلىگ ئەرتەملىك قۇتلۇنۇر» (بىلىملىك ۋە ئەخلاقلىق قۇتلۇق بولۇر) دېگەن سۆزدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىم — ئادالەت — قانۇن — دۆلەتنى خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بويىچە بىرلەشتۇردى ۋە يېڭى تارىخىي فورماتسىيىگە ئىگە قىلدى. ئۇ ئىنسانىنىڭ مۇقەددەس

«قۇت» قا بولغان مۇناسىۋەتنىنى پانتېئىزملىق ئاساستا ئالەم، ئىلاھىيەت، ئىنسانىيەتنىڭ گارمۇنىك بىردەكلىكى ئاساسىدا چۈشەندى ۋە ئىنسانىنىڭ ئىنسانغا بولغان ئىنسانپەرۋەرلىك مۇناسىۋىتىنى «كىشىلىك دېمەك كىشىلىككە كىشىلىكچە مۇناسىۋەت قىلىش» دەپ ئىزاھلىدى. ئۇ ئۇلۇغۋار ئىنسانپەرۋەر سۆيىتىدە كىشىلىك ھوقۇقىنى ئىزچىل قوغدىدى ۋە كىشىلىككە مۇناسىپ مۇناسىۋەتلەر توربىدىكى غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ ھەتتا زوراۋانلىققا قارشى كۈرەشنى خەلقنىڭ قۇتلۇق پائالىيىتى ۋە قۇت تىكلەش ھوقۇقى، دەپ قارىدى. بۇ خەلقنىڭ «تۆرۈ قۇتى»، «كۆنى تۆرۈ» يولىدىكى «ئەركسىنمەك» (ئەركىنلىك ئىزدىمەك) ھەرىكىتى ھېسابلىناتتى.

بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھوقۇقشۇناسلىق ئىدىيىلىرىنىڭ يىلتىزى، مەدەنىيەت تېپى، خاس مەزمۇنى ۋە تارىخىي قىممىتىگە يانداشقىنىمىزدا، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان ھالقىلىق، ماھىيەتلىك نۇقتىلارنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز. ئالىمنىڭ قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى قارىشىنىڭ تارىخىي قىممىتى ئۇنىڭ ئادەت قانۇنى، يازما (ھۆججەتلىك) قانۇن ياكى بۇ پىكىرنى غەرب بۇرژۇئازىيە قانۇنشۇناسلىرىدىن قانچىلىك ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى بىلەنلا ئۆلچەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە.

5. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئەينى زامان ئىجتىمائىي تەبىقىلىرى تەپسىلاتى

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەينى زامان ئىجتىمائىي تەبىقىلىرى توغرىسىدىكى ئۆچۈر ۋە قاراشلىرى تەتقىقاتى قىزىقارلىق، مۇھىم بىر تېما.

بەزى مۇتەخەسسىسلەر، مەسىلەن، تۈركىيە ئالىمى كاپسوغلو: «‹قۇتادغۇ بىلىك› تە مېتافىزىكا ۋە سىنىپلارغا ئايرىشنى ئۇچراتمايمىز»، «يۇسۇپنىڭ بۇ ھەقتىكى سۆزلىرىنى ‹ئومۇمىي چۈشەنچە› دەپ قاراش تېخىمۇ توغرا»[1] دېسە، بەزى مۇتەخەسسىسلەر، مەسىلەن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇر ئالىمى، دوكتور، پروفېسسور ئەزىز نارىنبايوف: «يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي گۇرۇپپىلىرى بىلەن قاتلاملىرىنىڭ، ئۇلارنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى ئاساسىدا، ئۇلارنىڭ ئەمگىكىنىڭ كەسىپىي ئالاھىدىلىكلىرى ياتقانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، تەپسىلىي سىنىپلارغا بۆلۈپ تەبىقىلەشتۇرۇپ چىققان»[2] دەپ يازدى.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە تەتقىقاتچىلار يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ نەسەب جەھەتتىكى پەرقلەر مەڭگۈلۈك دېگەن قاراشلىرى بىلەن باي ـ كەمبەغەل پەرقىنى تۇڭىتىپ «قوي بىلەن بۆرە بىر ئېرىقتىن سۇ ئىچىدىغان»، «گۈزەل جاھان» قۇرۇش تەشەببۇسلىرىنى ئۆزئارا زىددىيەتلىك، دەپ چۈشەنمەكتە. مانا بۇلارمۇ ئالىمنىڭ ئىجتىمائىي تەبىقىلەر قاراشلىرى تەتقىقاتىغا زوق قوشىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئېيتىش مۇمكىنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ فېئودالىزىم سىنىپىي جەمئىيەتتە ياشىغان ۋە ئۆز قاراشلىرىدا ئەينى زامان سىنىپىي مۇناسىۋەتلىرىدىكى پاجىئەلەر ئۈستىدە مۇھاكىمىلىك ئۇچۇر ئىپادىلىگەن. بۇ ھېچقانداق «مېتافىزىكا» لىق ئەمەس، بەلكى ھەقىقىي رېئاللىق.

ئېيتىش مۇمكىنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ نەسەب پەرقلىرىنى ئۇزاق ساقلىنىدىغان، كېلىپ چىقىش ۋە داۋاملىشىش

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 151 ـ ۋە 133 ـ بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 214 ـ بەت.

سەۋەبىياتلىرىغا ئىگە پەرق، دەپ قارىغان. بۇ پەرقنى پۈتكۈل كىشىلىك تارىخىدا ئۆزگەرمەيدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ئۇ سىنىپىي پەرقلەرنى ئېتىراپ قىلمىغان بولسا، ئۆزىنىڭ قانۇن ۋە ئىگىلىكنى ئىسلاھ قىلىش پروگراممىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويمىغان بولاتتى. ئوخشاشلا ئۇ بۇ پەرقلەرنى تۈگىتىش مۇمكىن دەپ ئۇمىدلەنمىسە، ئۆزىنىڭ قانۇن ۋە ئىگىلىك ئىسلاھاتىنى تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويمىغان بولاتتى. مەسىلە شۇ يەردىكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ سىنىپلارنى بىز چۈشىنىۋاتقان دەرىجىدە چۈشەنمىدى، ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنىڭ تۈپ ماھىيىتى ۋە يىلتىزلىرىنى يېتەرلىك بىلمىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەينى زامان رەڭگارەڭ تۇرمۇش مەنزىرىسى، كۈلكە ۋە ناله سادالىرىنى كەسىپ (پائالىيەت) پەرقى ۋە قاتلام (مۇلكىي ئىگىلىك) پەرقى بويىچە تۇرگە ئايرىپ كۆرسەتتى. ئۇنىڭچە، كەسىپتە قاتلام مەۋجۇت ئىدى! كەسىپلەرنى گۈللەندۈرۈپ، قاتلاملارنى تەڭشەش، بېيىتىشتا تەڭلەشتۇرۇش مۇمكىن ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائىي ۋە كەسىپىي تەبىقىلەرنى ئۇلارنىڭ ماددىي بايلىققا بولغان ئىگىدارچىلىق دەرىجىسىگە قاراپ ئۈچ دەرىجىگە — بايلار تەبىقىسى، ئوتتۇرا ھاللىقلار تەبىقىسى ۋە كەمبەغەللەر («چىغايلار») تەبىقىسىگە ئاجراتقان. ئۇ ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ ھال - ئەھۋالى ئوخشىمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، سىياسەت ۋە باج - سېلىقتا پەرقلىق مۇئامىله قىلىش، كەمبەغەل ئاھالىنى چامىسى يەتمەيدىغان ئىشقا زورلىماسلىق لازىم، دەپ كۆرسەتتى. بۇ ئەينى زامانىدىكى، ھاللىقلارنى يۆلەپ نامراتلارنى باسىدىغان، پۈتۈن دۆلەت خىراجىتىنى نامرات ئاھالە بېشىغا چاچىدىغان ھەققانىيەتسىزلىككە قارشى خەلق مەنپەئىتىنىڭ ھەقىقىي

ھاممىلىقى ئىدى.

ئۇ داستانىنىڭ 5561 ـ، 5562 ـ، 5563 ـ، 5564 ـ، 5565 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق مۇھاكىمە بايان قىلىدۇ:

بۇلاردا بىرىسى بۇ بايلار تۇرۇر
بودۇن كۆچلۈكى بۇ ئاي قىلقى ئۇنۇر
[بۇ ئۇچىنىڭ بىرىكىم ئۇ بايلار ئېرۇر،
خەلقنىڭ كۆچلۈكى شۇلار، ئەي جەسۇر.]
بۇلاردا باساسى كۆر ئورتۇ كىشى
بۇ ئورتۇ قىلۇماز بۇ بايلار ئىشى
[كېلىدۇ ئۇلاردىن سوڭ ئورتا كىشى،
بۇلار قىلالمايدۇ ئۇ بايلار ئىشى.]
چىغايلار تۇرۇر كۆر بۇلاردا باسا
بۇلارنى كۆدەزگۈ قامۇغدىن ئوزا
[كېلۇر ئۇندىن كېيىن خەلق يوقسۇللىرى،
كۆزەتكىن ئۇلارنى سەن ئەڭ ئىلگىرى.]
يۇدۇرمەگۈ بايلار يۇكىن ئورتۇقا
بۇ ئورتۇ بۇزۇلغا تۇكەل ئارتاغا
[يۇدكۇزمە بۇ بايلار يۇكىن ئورتىغا،
چۈشەر بۇلار بۇزۇلۇپ خاراب ھالىغا.]
چىغايقا يۇدۇرمەگۈ ئورتۇ يۇكى
چىغاي ئۆلگە ئاچىن ئۇزۇلگە كۆكى
[يوقسۇلغا يۇدكۇزمە ئورتىلار يۇكىن،
ئۆلەر ئاچتىن، بۇ ھال قىرىپ يىلتىزىن.]

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئەينى زامانىدىكى ھەر خىل مەمۇرىي، مەنسۇى ۋە ئىقتىسادىي كەسىپىي گۇرۇھلار، تەبىقە ۋە تائىپىلەر، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى، رولى، ئۇلارنىڭ ھايات شارائىتلىرى ۋە تۇرمۇش شەكلى، ئۇلارنىڭ مەنسۇى

ئالاھىدىلىكلىرى، ھاكىمىيەتنىڭ ئۇلارغا قوللىنىشى لازىم بولغان سىياسىي مۇناسىۋىتى، بۇ خىل ھەر خىل گۇرۇھلار ئارىسىدا بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي ھەمجەھەتلىك، گارمۇنىيە ھاسىل قىلىشنىڭ دۆلەتنىڭ گۇللەندۈرۈش، خەلق ھاياتىنىڭ پاراۋانلاشتۇرۇشتىكى غايەت زور ئەھمىيىتى قاتارلىقلار ھەققىدە كەڭ توختىلىلغان ۋە تارىخىي مەلۇمات بېرىلگەن.

داستاندا بۇلار قاتاردا ھۆكۈمران تەبىقىلەر، مەنسەپ ئەھلى، ساراي خىزمەتچىلىرى («قاپۇغداقى ئەرەت»)، دىنىي ئاقسۆڭەكلەر («سەئىد»)، ئالىم، مۇتەپەككۇرلار («ئالىم»، «ئىلىگ»)، تېبابەتچىلەر («ئوتاچى»، «ئەمچى»)، مۇنەججىملەر («يىلدۇزچى»)، چۇش تەبىرچىلىرى («تۇش يۇرغۇچى»)، شائىرلار، دېھقانلار («تارغچى»)، سودىگەرلەر («ساتمغچى»)، چارۋىچىلار («ئىگدىشچى»)، تۆمۈرچى («تەمۇرچى»)، ياغاچچى («قىرمىچى»)، موزدۇز («ئەتۈكچى»)، ئوقچى قاتارلىق ھۈنەر ـ كاسىپلار («ئۇز»)، يوقسۇللار («چىغاي») تىلغا ئېلىنغان. ئۇلارنى ئاقىلانە چۈشىنىپ، ئۇلارغا توغرا سىياسەت قوللىنىپ، دۆلەتنى تىنچ گۈللىنىش يوللىرى تەۋسىيە قىلىنغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەينى زامان شارائىتىغا كۆرە، يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن سودا ـ تىجارەت ۋە ئىچكى ـ تاشقى قاتناش ئالاقىلىرىنى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئاشۇرۇشنىڭ ئاساسىي ساھەلىرى ھېسابلىدى.

ئۇ دېھقانلار توغرىسىدا توختالغاندا، ئۇلارنى «كىرەكلىك ۋە سۆيۈملۈك كىشىلەر»، «ئۇلارنىڭ قولى ئوچۇق، كۆڭلى كەڭ»، «ئۇلاردىن بارلىق تىرىكلىك مەنپەئەتدار»، «ھەممىگە ئۇلاردىن يېمەك ـ ئىچمەك لەززىتى تېگىدۇ»، «تىرىكلىكنى

خالىغان بارلىق ئوزۇقلانغۇچىلار ئۇلارغا موھتاج»، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئۇلارغا ياخشى سۆزلە، ئوچۇق چىراي بول» دەپ كۆرسىتىدۇ، شەھەر مەدەنىيىتى نۇقتىسىدىن دېھقانلارغا نەزەر ئاغدۇرىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئولتۇراقلىشىش، يەر ـ مۇلۈك سودىسى، سۇغىرىش مەسىلىلىرى، يېمەك ۋە كىيىنىش بىلەن تەلىم مەسىلىلىرىنىڭ شەھەر مەدەنىيىتىنى ئۇل قىلغانلىقى، قەدىمكى ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر ھاياتىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇ چارۋىچىلار توغرىسىدا توختالغاندا، ئۇلار «مەنپەئەتلىك كىشىلەر»، «ھالال كىشىلەر»، ئۇلار يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، مىنىدىغان ئات، جەڭ ئايغىرى، يۈك توشۇيدىغان ئات، قىمىز، سۈت، يۇڭ، ياغ، قېتىق («يوغرۇت»)، قۇرۇت، تۆشەك، كىگىز قاتارلىقلار بىلەن جەمئىيەتنى تەمىنلەيدۇ، ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلە قىل، ئۇلارغا تېخىمۇ كەڭ قوللۇق بولغىن، ئۇلاردىن قانۇن ياكى قائىدە تەلەپ قىلىپ ئولتۇرما، دەپ كۆرسىتىدۇ.

شۇنى ئېتىراپ قىلىش لازىمكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئاھالىنىڭ كۆچمەنى — چارۋىچى تەركىبىنى ئۇنىڭ ئولتۇراقلاشقان دېھقان تەركىبىدىن كۆرە مەدەنىيەت جەھەتتە ئارقىدا قالغان، دەپ قارىغان. بۇ ئۇنىڭ مىللىي مەسىلىگە ئائىت كۆز قارىشى بولماستىن، بەلكى ئەينى زامانىدىكى رېئال ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا بولغان تونۇشى ئىدى.

مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلق ئىگىلىكى ۋە پۈتكۈل تارىخىدا ئولتۇراقلاشقان دېھقانچى ئاھالە بىلەن كۆچمەن چارۋىچى ئاھالە ئاساسلىق تارىخىي پېرسونا ژلار سۈپىتىدە پائالىيەت ئېلىپ

باراتتى. ئۇلار ھەم پەرقلىق، ھەم ئورتاقلىققا ئىگە خەلق ئىگىلىكى تورىنى ھاسىل قىلغان. قەدىمكى ئاتەشپەرەسلىك دەستۇرى «ئاۋستا» دا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر قاراڭغۇ (جاھالەت) پادىشاھلىقى سۈپىتىدە، ئولتۇراقلاشقان دېھقانچى قەبىلىلەر يورۇقلۇق پادىشاھلىقى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىپ، ئولتۇراقلىشىپ ھەم دېھقانچىلىق، ھەم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش تەشەببۇس قىلىنغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن ئىبارەت فېئودالىزمنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىغا قەدەم قويغان خاندانلىقنىڭ يەنىلا ئولتۇراقلاشقان دېھقان ـ چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىشى لازىملىقىنى، شۇنىڭدەك كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرگە نىسبەتەن مۇۋاپىق سىياسەت قوللىنىشى لازىملىقىنى تەشەببۇس قىلغانىدى. كارل ماركس ئولتۇراقلاشقان ئاھالە بىلەن كۆچمەنچى ئاھالە مۇناسىۋىتىنى، ئۇلارنىڭ سۇغىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى ھەتتا بارلىق شەرق ئەللىرى قەبىلىلىرى ھاياتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ئاچقۇچ، دەپ كۆرسەتكەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ چىگىل قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ھەققىدە توختالغاندا، «ئۇلارغا ياخشى سۆز قىل، ئەمما دوست تۇتما، ئۇلار پەسكەش، قوپال ۋە پاراسەتسىزدۇر»[1] دەپ تىلغا ئالغانلىقى، ئەينى زامان رېئاللىقىنىڭ مەلۇم تەرەپلىرى بىلەن ئالاقىدار بولسا كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قول ھۈنەرۋەنلىكى ۋە سودا ـ تىجارەت ئۇستىدە توختالغاندا، سودا ـ تىجارەت

① « ئۇزبېكىستان س س ر تارىخى» ، 1956 ـ يىل ئۇزبېكچە نەشرى، I توم، 283 ـ بەت.

ھېرىسمەنلىكى (重商主义) [11] ئىدىيىسىنى ئىپادىلىدى. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى ماختاشلىرى ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىققا نىسبەتەن قىزغىن ئىدى.

ئۇ قول ھۈنەرۋەنلىكىنى ئالەمنى زىننەتلەش سەنئىتى سۈپىتىدە:

بۇ دۇنيا ئەتىگى بۇلاردىن تۇرۇر
ئاۋۇندا تاڭ ئىشلار بۇلاردىن تۆرۇر
[بۇ دۇنيا زىننىتى بۇلاردىن تۇرۇر،
جاھاندا تاڭ ئىشلار بۇلاردىن كېلۇر.]

دەپ تەرىپلىسە، سودا ـ تىجارەتنى:

ئۇلاردا بولۇر بۇ ئاۋۇن ئارزۇسى
بودۇن كۆركى، ئۆدرۇم تالۇ ئەدگۈسى
[ئۇلاردا بولۇر بۇ جاھان ئارزۇسى،
خەلق كۆركى، سەر خىل جىمى ياخشىسى.]

دەپ تەرىپلەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ سودىگەرلەرنىڭ ئۆز پايدىسىنى كۆزلەشتىن ئىبارەت ئاساسىي خاراكتېرىنى نەزەردىن ساقىت قىلمىغان ھالدا، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتتىكى ئوبيېكتىپ رولى جەھەتتىن ئۇلارنى دۇنيادىكى ئاجايىپ نەرسىلەرنى قەدىرلىگۈچى، كۆپ كۆرۈپ، كۆپ بىلگەن ۋە بىلىملىك كىشىلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان كەڭ نەزەر ۋە ئاقىلانىلىققا ئىگە كىشىلەر دەپ ئالاھىدە تونۇشتۇرىدۇ. ئۇ «قىتان كارۋانلىرى ئۇزۇلۈپ قالسا، مىڭ تۆمەن خىل تاۋار ـ دۇردۇن قەيەردىن كېلەتتى»، «سودىگەرلەر جاھان كېزىپ يۈرمىسە، كىممۇ ئۇنچە ـ مەرۋايىتلارنى تىزالايتتى»، «قىسقىسى، ئۇلارسىز قارا قىشتا

قانداق كىيىنگەن بولاتتۇق» ، «ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار نام توشۇغۇچىلار ، شۆھرەت يايغۇچىلار» ، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئۇلارغا ئىشىكىڭنى ئوچۇق تۇت، ھەققىنى بەر ، ئىززەت كۆرسەت» دەيدۇ. سودا يوللىرىنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە قاراقچىلارنى تازىلاشنى دۆلەت باشلىقىنىڭ مەجبۇرىيىتى سۈپىتىدە تەۋسىيە قىلىدۇ. دەر ھەقىقەت، 1097 ـ يىلى تاڭغۇتلار ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولىدىغان سودا يولىنى توسۇپ قويغاندا قاراخانىيلار قوشۇن ئەۋەتىپ، يولنى راۋانلاشتۇرغانىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ شەھەر ھاياتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ گەۋدىلەندۇرۇشى، ئۇنىڭ مەرپەتچىلىك ۋە سودا ـ تىجارەت ھېرىسمەنلىكى كۆز قاراشلىرىنى گەۋدىلەندۇرگەن بولۇپ، تولىمۇ ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەقىقىي مەنىسى بىلەن يايلاق مەدەنىيىتى شەھەر مەدەنىيىتىگە ئۆتكەندىن كېيىنكى تىپىك فېئوداللىق يېزا ئىگىلىك مۇھىتىنىڭ ئىدېئولوگىيىدىكى نامايەندىسى بولۇپ مەيدانغا كەلدى، بولۇپمۇ شەھەرلەرنى ھالقا قىلغان يىپەك يولىَ ئالاقىلەر زەنجىرى مەدەنىيەت مۇھىتىنىڭ تەپەككۇر كىرىستالى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى.

6. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىقتىسادىي تۈرمۇش مەسىلىلىرى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا خەلق ئىگىلىكىنىڭ دۆلەت ۋە خەلق ھاياتىدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك ئەھمىيىتىنى كۆپ قېتىم تىلغا ئالغان ۋە يېتەرلىك تەكىتلىگەن. ئۇ خەلق ئىگىلىكى ئىقتىسادىي ـ مالىيە مەسىلىسىنىڭ يالغۇز دۆلەتنى تۇتۇپ تۇرۇشتا، خەلقنى خاتىرجەم قىلىشتا، دۆلەتنى كۈچەيتىپ، خەلقنى بېيىتىشتا غايەت زور ئەھمىيىتى بارلىقىنى تەكىتلەپ قالماستىن، يەنە ھەربىي ئىشلاردىكى ئەھمىيىتىنى

تەكتىلىگەن. ئۇ ھەتتا تەركىدۇنيالىق تەرەپدارى زاھىت ئودغۇرمىشىنىمۇ ماددىي ئىقتىسادنىڭ مۇھىملىقىنى ئىنكار قىلغان ھالدا ياخشىلىق، خەير ـ ساخاۋەت بىلەن شۇغۇللانغىلى بولمايدۇ، دەپ ئاگاھلاندۇرغان. ماددىي بۇيۇملارنى بۇزۇپ ـ چېچىشنى ئاپەتلىك بېشارەت سۈپىتىدە قاتتىق ئەيىبلىگەن. ئۇ داستانىنىڭ 3039 ـ، 3042 ـ، 3044 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يازغان:

ئادىن ئىكى نەڭ ئول بۇ ئەل تۈتروقى
بىرسى ساۋ ئالتۇن قىلىچ بىر تاقى
[ئىككى نەرسە دۆلەت تۈتۈش يولىدۇر،
بىرىدۇر ساپ ئالتۇن، بىرى تىغ ئېرۇر.]
ساۋ ئالتۇن بىلە بەرتسە بەگلەر ئەلىگ
قىلىچسىز تىلى بىرلە ئەۋرەر ئەلىگ
[ساپ ئالتۇن بىلەن بەگ سۈنسا قولىنى،
قىلىچسىز، سۆزىلە سورار ئېلىنى.]
ساۋ ئالتۇن يازار ئول تۈگۈلمىش كىشىگ
ساۋ ئالتۇن ئەتەر ئول بۇزۇلمىش ئىشىگ
[تۇرۇلگەن قاپاقنى ساپ ئالتۇن ئاچار،
ئەگەر ئىش بۇزۇلسا ساپ ئالتۇن تۈزەر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ 2057 ـ، 2058 ـ، 3030 ـ، 3031 ـ بەيىتلىرىدا، توپلانغان مەبلەغنىڭ دۆلەت قوشۇنلىرىنى باشقۇرۇشتىكى ئەھمىيىتىنى تىلغا ئالغاندىن كېيىن، 3075 ـ، 3076 ـ بەيىتلاردىن تەشكىل تاپقان رۇبائىيسىنىڭ ئاخىرقى ئىككى مىسراسىدا مۇنداق مېتافورا ئىشلىتىدۇ:

ئاڭ ۇن فەيلەسۇفى نەڭى بولماسا
نەچە تىلدام ئەرسە كىشەدى تىلىگ
[جاھان پەيلاسوپى بولمىسا مېلى،
نېچە بولسا سۆزمەن، كېكەچتۇر تىلى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مالىيە مەسىلىلىرى ئۈستىدە توختالغاندا كىرىم ـ چىقىمنىڭ ھالال ۋە ئۆزئارا مۇناسىپ بولۇشىنى، دۆلەت مالىيەسى ئۈستىدە سېخىيلىق قىلماسلىق، ئىسراپچىلىق قىلماسلىقنىڭ لازىملىقىنى تەكىتلىدى. ئۇ داستانىنىڭ 4538 ـ بەيىتىدا مۇنداق يازغان:

كىرىشكە ياراشى چىقىش قىل ياقىن
چىقىش بولسا تەركىن كىرىشكە باقىن
[كىرىمگە يارىشا چىقىم ئەيلىگىل،
چىقىم بولسا، دەرھال كىرىم يولىن قىل.]

ئۇ داستانىنىڭ 2800 ـ بەيىتىدا مۇنداق ئاگاھلاندۇرغان:

ئاقىلىق ئەدى كەد ئانى قودماغۇ
كىشى نەڭى بىرلە ئاقى بولماغۇ
[سېخىيلىق بەك ياخشى، تاشلىماس كېرەك،
لېكىن خەلق مېلى بىرلە قىلماس كېرەك.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ 2801 — 2806 ـ بەيىتلىرىدا بازار مۇقىملىقى، سودا ھاللىقىنى تەكىتلىسە، 5573 ـ بەيىتىدا پۇلنىڭ ساپلىقى، پۇل مۇئامىلىسىدىكى ئىناۋەتنى تەكىتلىگەن. ئۇ داستانىنىڭ 2037 ـ، 2812 ـ بەيىتلىرىدا، دۆلەت بېگىنىڭ خەلق ئالدىدا ئىناۋەتسىز «يالغانچى خان» بولۇپ قېلىشىدىنمۇ ئېغىر بوھراننىڭ يوقلۇقىنى تەكىتلىگەن. ئۇ 5575 ـ بەيىتىتا مۇنداق يازغان:

بىرىسى ئەلىڭدە ئارىغ تۇت كۆموش
ئىيارىن كۆدەزگىل ئاي بىلكى ئۆكۈش
[بىرى ئۆز ئېلىڭدە كۆموشنى پاك ئەت،
ئەي بىلىمى كۆپ ئەر، ساپلىقىن كۆزەت.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ 2839 ـ، 2841 ـ، 2842 ـ، 2971 ـ بەيىتلىرىدا ئەمگەكنى ئۆمۈر گۈلى سىياقىدا ماختاپ، ئەگەر ئېچىنىش توغرا كەلسە ئۆتكەن ئۆمۈرگە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەمگەكسىز ئۆتكىنىگە ئېچىنىش لازىملىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ 3551 ـ بەيىتىدا ئەمگەك بىلەن بەختنى سەۋەب ـ نەتىجە ئورنىغا قويىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مۇتەپەككۇر «ئەمگىكىگە قاراپ ھەق بېرىش» پرىنسىپىنى شەرھىلەپ، داستانىنىڭ 2974 ـ، 2982 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق جاكارلايدۇ:

تۆسۈلار تەڭىنچە ئاچىنغۇ كەرەك
تاپىنمىش تەڭى ھەق تەگۈرگۈ كەرەك
[كىرىمگە باراۋەر قول ئاچماق كېرەك،
بېجىرگەن ئىشقا تەڭ ھەق بەرمەك كېرەك.]
تاپۇغقا كۆرۈ بەرگۈ ئەدگۈ ئاچىغ
يالىڭنى پۈتۈرگۈ تودۇرغۇ ئاچىغ
[شۇڭا، ئىشقا كۆرە ھەققىن بەرگۈلۈك،
يىلىڭغا كىيىم، ئاچنى تويغۇزغۇلۇق.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، بۇ نۇقتىنى گۇمانىزم ۋە راتسىئونالىزم روھىدا ھەل قىلغان. ئۇ داستانىنىڭ 2985 ـ، 2986 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

كىشى ئەمگەك ئىدسا كىشى يۇرنىڭا
يانۇتى كىشىلىك قىلۇر ئورنىڭا
[كىشىگە قىلسا گەر، ئەجرىنى كىسى،
جاۋابىن كىشىلىك قىلماقتۇر ئىشى.]
كىشى ئەمگەكى بىلمەگۈچى كىشى
كىشى تەپ ئاتاماغۇ يىلقى تۇشى
[كىشى ئەمگىكىن بىلمىگۈچى كىشى،
دېيىلمەس كىشى، ئۇ يىلقا ئوخشىشى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مالىيە ـ بوغالتېرىيە تۈزۈمىنى توغرىسىدا قىممەتلىك پىكىر قالدۇرغان. ئۇ داستانىنىڭ خەزىنىدار توغرىسىدىكى پۈتۈن 35 ـ بابىدا بۇ ھەقتە توختالغان. ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنى:

— خەزىنىچىنىڭ كۆڭلى توق، خىيانەتتىن يىراق بولۇشى؛

— ھاراق ـ شارابتىن ۋە بىخۇدلۇقتىن، ئۇنتۇغاقلىقتىن يىراق بولۇشى؛

— بېخىللىق بىلەن لايىقىدا يوللۇق چىقىم قىلمىشنى بىرلەشتۈرەلىشى؛

— ھېسابقا ماھىر ھەم ئىنچىكە بولۇشى؛

— ھېساب دەپتىرىگە يېزىش ۋە ئۇنى يەنە ھېسابات قىلىپ تۇرۇشى؛

— مالىيە ئەھۋالىنى بازار ۋە ئىگىلىك ئۇچۇرلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىش ئېلىپ بارالىشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇنىڭدىن توققۇز ئەسىر ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويغان خەلق ئىگىلىكى ۋە مالىيە ـ ئىقتىسادىي خىزمەت توغرىسىدىكى قاراشلىرى مەزمۇن جەھەتتىن ھېلىمۇ ئۆز دەۋرىمىز ئالاھىدىلىكلىرىگە بېقىندۇرغان ھالدا ئىجادىي ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە موھتاج. ئۇنىڭ «ئەمگەككە قاراپ ھەق بېرىش» توغرىسىدىكى تەۋسىيىلىرى مۇتەپەككۇرنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيىلەرتارىخىدىكى يەنە بىر ئۇلۇغۋار تەپەككۇر جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ.

7. «قۇتادغۇ بىلىك»تە دۆلەتنى كۈچەيتىپ، خەلقنى پاراۋان قىلىش تەشەببۇسلىرى

«قۇتادغۇ بىلىك»تىن ئىبارەت كۆپ قىرلىق گۆھەر تاش يەنە بىر قاراشتا دۆلەتنى كۈچەيتىپ، خەلقنى پاراۋان قىلىش توغرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىسلاھات پروگراممىسىغا ئوخشايدۇ.

ئۇ سىنىپ ـ تەبىقىلەرنى ئۆزگەرمەس، قاتمال نەرسە سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى نىسپىي مەنىدە، ئۆزگىرىدىغان، ئورۇن ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان نەرسە سۈپىتىدە ئىزاھلىغان. ئۇ ئالدى بىلەن زالىملارنى چەكلەش ۋە ئامراتلارنى يۆلەش تەشەببۇسىنى كۆچەپ تەرغىب قىلغان.

ئۇ داستانىنىڭ 5241 — 5244 ـ بەيىتلىرىدا پادىشاھنى تېۋىپقا ئوخشىتىپ، خەلق ھالىتىدىكى ئېزىلىش، يوقسۇزلۇق، ئاچ ـ يالىڭاچلىق ئىللەتلىرىنى پادىشاھنىڭ داۋالىشى لازىملىقىنى، بولمىسا، دۆلەتكە پالاكەت يېتىدىغانلىقىنى جەددىي تىلغا ئالغان. ئۇ مۇنداق يازغان:

ئاي ئەلىگ ئوتاچى سانى سەن بۇ كۈن
بودۇن بارچا ئىگلىگ ساڭا مۇڭلۇغۇن
[ئېلىگ سەن تېۋىپقا ئوخشايسەن بۇ كۈن
ساڭا موھتاج ئېرۇر ئاغرىق — خەلق پۈتۈن.]
قايۇسى كۆتۈرمىش بولۇر كۈچ ئەرىنچ
قايۇسى چىغايلىق بىلە يەر ساقىنچ
[بىرى چەككەچ زۇلۇم، بەختى قارادۇر،
بىرى يوقلۇق غېمىدە بىنەۋادۇر.]
قايۇ ئاچ قايۇسى يالىنمىش بولۇر
قايۇ قادغۇ بىرلە ئۇلىنمىش بولۇر
[بىرى ئاچ، ئۇ بىرسى يالىڭاچ يۈرۈر،
بىرى قايغۇ ـ غەمدە پىغانلار چېكۈر.]
سەنىڭدە تۈرۈر كۆر بۇلارنىڭ ئەمى
ئوتاغىل دارۇ بىرلە بولغىل قامى
[سېنىڭدە تۇرۇر، كۆر، بۇنىڭ دورىسى،
داۋالا بولۇپ سەن ھېكىم ـ ئۇستىسى.]

ئۇنىڭچە، كەمبەغەللەرنى ئاۋايلاش، ئۇلارنى تەدرىجىي ئوتتۇرا ھاللىققا يەتكۈزۈش، ئوتتۇرا ھاللارنى ئاۋايلاش، ئۇلارنى تەدرىجىي بايلاشتۇرۇپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، كەڭ پۇقرا («قارا

بودۇن») لارنى بايلىقتىن ئىبارەت قۇدرەت ۋە مەلىكىگە ئېرىشتۇرۇش قاتارلىقلار ھەرقايسى تەبىقىلەرگە قارىتىلغان سىياسەتنىڭ نىشانى قىلىنىشى لازىم ئىدى. ئۇ داستانىنىڭ 5566 ـ ، 5567 ـ بەيىتلىرىدا كەمبەغەللەرنى ئاساس قىلغان ھالدا، كەمبەغەللەرنى ۋە ئوتتۇرا ھال تەبىقىنى بەيىتىش تەشەببۇسىنى مۇنداق تىلغا ئالدى:

چىغايىغ كۆدەزىلسە ئورتۇ بولۇر
بۇ ئورتۇ بىرەر تىنسا بايلىق بۇلۇر
[كۆزەتسەڭ يوقسۇلنى ئۇ ئورتا بولۇر،
بىر ئاز تىنسا ئورتا، ئۇ بايلىق تاپۇر.]
چىغاي ئورتۇ بولسا بۇ ئورتۇ بايۇر
بايۇسا بۇ ئورتۇ ئەلىڭ باي بولۇر
[يوقسۇل ئورتا بولسا، بولۇر ئورتا باي،
ئورتىلار بەيسا بۇ ئەل بەيىغاي.]

سىنىپىي زۇلۇم، تەبىقىچىلىك تۈزۈمى، ئاقسۆڭەكلىك كىبىر، دىنىي ھىيلە ۋە ھەر خىل چىرىكلىك يەر ـ زېمىننى نالىگە سېلىۋاتقان فېئودالىلىق جەمئىيەتتە خەلقنى قاششاقلىق ـ گادايلىقتىن قۇتقۇزۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك بەيىش يولىغا باشلاش تەشەببۇسى مۇتەپەككۇرنىڭ يەنە بىر ئاجايىپ چاقناق تەپەككۇر دۇردانىسىدۇر. بۇنىڭ ئەينى زامان رېئاللىقىدا «چاققاق چىۋىن» ، «قاۋغاق ئىت» لار ھۇجۇمىدا ئەمەلگە ئاشماسلىقىنى نەزەردە تۇتقاندىمۇ، بۇ تەپەككۇر دۇردانىسى ئۆزىنىڭ ئىلغار ۋە ئىجادىيلىقى بىلەن بىزنى پەخىرلەندۇرىدۇ.

8. قىسقىچە يەكۈن

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت ۋە قانۇنشۇناسلىق، جەمئىيەت ۋە خەلق ئىگىلىكى توغرىسىدىكى سىياسىي ـ ئىجتىمائىي

پەلسەپىۋى تەشەببۇسلىرىدا ئەڭ كەم دېگەندىمۇ بەش نۇقتىلىق ئالىي هەممەت ۋە ئاجايىپ غەيرەتلىك يېڭى پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار:

— ئوتتۇرا ئەسىر زۇلمى، جاهالىتى، هاكىممۇتلەقلىقىنى پاش قىلىش، تەنقىدلەش، ئىنسانپەرۋەرلىك، راتسىئونالىزملىق پىكىر ئۇچقۇنىنى كەڭ يېيىپ، ئەقىل ۋە ئىنسابىنى ئويغىتىش؛

— خەلق بىلەن پادىشاھ ئالدىدا مەجبۇرىيەت ۋە ۋەزىپە دائىرىسىنى بەلگىلەپ، خەلق ۋە قانۇن نوپۇزىنى پادىشاھ ۋە دىن نوپۇزىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇپ، ئاساسىي قانۇنلۇق چەكلىمە بىلەن هاكىممۇتلەقلىقنى چەكلەيدىغان «كونستىتۇتسىيىلىك مونارخىيە» تۈزۈمىنى دەۋەت قىلىش؛

— هەممە كىشىنىڭ سىنىپ ۋە مىللەتتىن هالقىغان هالدىكى قانۇن ئالدىدا مۇتلەق باراۋەرلىكىنى تەشەببۇس قىلىش؛

— ئەمگەكنى قەدىرلەپ، ئەمگىكىگە قاراپ هەق بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويۇش؛

— كەمبەغەللەرنى يۆلەپ، دۆلەتنى كۈچەيتىپ، خەلقنى ئورتاق بەيىتىش يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

شۇنى ئالاهىدە تەكىتلەش كېرەككى، يۇسۇپ خاس هاجىپ قەشقەرنىڭ XI ئەسىردىكى مۇهىتىدا مەشھۇر «شەرق غايىۋى دۆلەت» ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئۇنىڭ قۇتتىن تارتىپ كونترول سىستېمىسىغىچە پۈتۈن مودېلىنى سىزدى. ئەگەر گرېك تەپەككۇرى تەسىرىدىكى فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەهەر» (مەدىنە تىل فازىلە) ئەندىزىسىنى هېسابلىمىغاندا، شەرقتە، هەتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مۇنداق پادىشاھ هوقۇقىنى خەلق ۋە قانۇن ئاستىغا قويىدىغان غايىۋى دۆلەت ۋە كامالەتلىك جەمئىيەت مودېلى مەيدانغا كەلمىگەنىدى. بۇ ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيەت تېپىدىكى سىياسىي ـ هوقۇقىي غايىلەرنى گەۋدىلەندۈردى. غەرب پلاتونىنىڭ قۇلدارلىققا ئاساسلانغان غايىۋى دۆلەت قارىشىدىن تاكى توماس مورغىچە

مىكلارچە يىللار بۇ خىل پىكىر شەكىلدىن خالىي بولۇپ كەلدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرى قىسمەنلىك جەھەتتىن مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەنىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇغرا قاراخان تەرىپىدىن مۇتەپەككۇر خاس ھاجىپلىق مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۇئەييەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي يۇكسىلىشلەر مەيدانغا كەلگەنىدى. بىراق، ئومۇمىيلىق جەھەتتىن بۇ كۆزقاراشلار تېخى رېئالىستىك ئەمەس، بەلكى خىيالىي (ئوتوپىك) كۆزقاراش ئىدى. بىز «قۇتادغۇ بىلىك» مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن ھەسەن ئىنبنى سۇلايمان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئەھمەد بىننىي ھەسەن ئارسلانخان (ھارۇن بۇغراخان Ⅲ)، ئىبراھىم بىننى ئەھمەد زامانىدا ھېچقانداق ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمىنىڭ مەيدانغا كەلمىگەنلىكىنى كۆرىمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىلىك فېئوداللىق شارائىتىنا ئوتتۇرىغا قويغان خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى، دۆلەت قانۇنىغا بويسۇنغۇچى ئادالەتلىك پادىشاھ ۋە پاك ئەمەلدارلار كۆز قارىشى ئۆزىنىڭ خىيالىي خاراكتېرى تۈپەيلى مۇتەپەككۇرغا ئېغىر ئۇمىدسىزلىك ھېسسىياتلىرىنى بېغىشلىدى. ئۇ ئۆز داستانىنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قوشۇمچە سۆپىتىدە يازغان «يۇسۇپنىڭ ياشلىققا ئېچىنىپ قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى بايانىدا»، «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ ۋاپاسىزلىقى بايانىدا» دېگەن ناملىرىدا، مانا مۇشۇ ئۇمىدسىزلىك قەسىدە شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مۇنداق ئۇمىدسىزلىككە مۇپتىلا بولۇشى ئەينى زامان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ۋە سىياسىي تۈزۈلمىسى تەرىپىدىن تارىخىي يوسۇندا بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ ئۇمىدسىزلىك ئۇنىڭ ئۇلۇغۋار، خىيالىي غايىلىرىنىڭ تارىخىي تراگېدىيىسى ئىدى. بۇ ھال ئاپتورنى بىزگە يېقىنلاشتۇرىدىغان يەنە بىر قىممەتلىك ئامىل.

بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرىنىڭ بۇ تارىخىي تراگېدىيىسىنى ئەسلىگىنىمىزدە، كۆز ئالدىمىزدا فارابىنىڭمۇ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭمۇ، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئەسىر خىيالىي - غايىۋى ئىنتىلىش ئەزىمەتلىرىنىڭمۇ شۇنداق تارىخىي تراگېدىيىسى نامايان بولىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بىۋاستە داۋامى ھېسابلانغان ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» داستانىدا شائىر خۇددى يۇسۇپ خاس ھاجىپتەك زامانىنىڭ بۇزۇلغانلىقى، ئادالەت، ئىنساب ۋە ساداقەتنىڭ قالمىغانلىقىنى شىكايەت قىلىدۇ. بۇ ھال يۇسۇپ خاس ھاجىپ سىياسىي - ئىجتىمائىي كۆزقاراشلىرىنىڭ ئابستراكت، خىيالىي خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر جاھالەت مۇھىتىدىكى تارىخىي پاجىئەسىنى تەستىقلايدۇ.

ئىزاھلار:

[1] مونتېسكيۇ — فرانسۇز مەرىپەتچىسى، بۇرژۇئازىيە جەمئىيەتشۇناسى. ئۇ تەبىئەت قانۇنلىرىدەك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ قانۇنى بولىدۇ. مۇشۇ قانۇنلار بويىچە جەمئىيەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش كېرەك. باراۋەرلىك — ئىنسانىنىڭ تەبىئىي ھوقۇقى، جەمئىيەتنى تۈزەشتىكى ئاساسىي كاتېگورىيە، دەپ قارىغانىدى. ئۇ ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمىنى غايىۋى ھاكىمىيەت شەكلى، دەپ ھېسابلىغان.

[2] ۋولتېر — فرانسۇز مەرىپەتچىسى، تەبىئەت ئىلاھچىلىقى تەرەپدارى، فرانسۇز بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ ئىدىيىۋى پېشۋالىرىدىن بىرى، ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمى، ھەتتا جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنىڭ تەرەپدارى.

[3] ژان. ژاك روسسو فرانسۇز مەرىپەتچى پەيلاسوپى — پېداگوگى. شۆبەت سانائەتچىسى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ھېسسىي بىلىشنى ئەقلىي بىلىشتىن، ئېتىقادنى ئەقىلدىن ئۈستۈن بىلگەن. خەلق ھوقۇقىنى قوغداپ، خەلقنىڭ كىشىلىك

ھوقۇقى دەپسەندە قىلىنغاندا ھاكىممۇتلەقلىققا قارشى كۆرەش ھوقۇقىنى قوغداپ چىققان. خانلىق بىلەن خەلق ئارىسىدا «ئەھدە» بولۇش لازىملىقىنى تەلەپ قىلغان.

[4] «مانۇ قانۇنى» — مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردە مانۇنى كىشىلەر ئارىسىدىكى باراۋەرسىز تەبىقىلەرنى قانۇنلاشتۇرۇپ تۇزگەن قەدىمكى ھىندىستان قانۇنى.

[5] «خامۇراپى قانۇنى» — مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1792 ـ يىلىدىن 1750 ـ يىلىغىچە ياشىغان بابىل پادىشاھى خامۇراپىنىڭ قۇلدارلارنىڭ مەركەزلەشكەن ھەربىي ھاكىممۇتلەق ھوقۇقىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە ئېلان قىلغان قانۇنى.

[6] «سولۇن قانۇنى» — مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 638 — 559 ـ يىللىرى ياشىغان ئافىنا شاھى سولۇننىڭ 594 ـ يىلى تۇزگەن دېھقانلارنىڭ زىممىسىدىكى قەرزلەرنى بىكار قىلغان، كىرىمگە قاراپ سېلىق بەلگىلىگەن، ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىكى ئاقساقاللارنىڭ ھوقۇقىنى چەكلىگەن، ئافىنانىڭ تاشقى سودىسىغا ئىلھام بەرگەن قانۇنى. سولۇن سىياسىي ئىسلاھاتچى ۋە شائىر بولغان.

[7] «ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۇزۇم» (كونستىتۇتسىيىلىك مونارخىيە) — فېئودالىزمنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى بىلەن كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا (بەزى دۆلەتلەردە شەكلەن كېيىنكى باسقۇچلاردا) ساقلانغان دۆلەت شەكلى. ئۇ پادىشاھلىق بىلەن ئاساسىي قانۇنلۇقنى بىرلەشتۇرگەن بولۇپ، رىسپوبلىكا (جۇمھۇرىيەت) بولمىغان پادىشاھلىق شەرتى ئاستىدىكى ئاساسىي قانۇنچىلىقنى كۆرسىتىدۇ.

[8] «ئامېرىكا مۇستەقىللىق خىتابنامىسى» — 1775 — 1783 ـ يىللىرى شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئەنگلىيىنىڭ 13 مۇستەملىكىسى تۇزۇمىگە قارشى ئېلىپ بارغان جەڭلەر ئاساسىدا مۇستەقىللىققا ئېرىشىپ بۇ خىتابنامىنى ئېلان قىلغان.

[9] «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» — موندېرسون، روسسۇ ئىدىيىسى تەسىرىدە 1789 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى

غەلىبە قىلغان فرانسۇز بۇيۇك ئىنقىلابى «كىشىلىك ھوقۇقى ۋە گراژدانلىق ھوقۇقى خىتابنامىسى» نى ئېلان قىلدى. 17 ماددىلىق بۇ تارىخىي ھۆججەت زۇلۇمغا قارشى، ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئىي باراۋەرلىك ھوقۇقىنى ياقلاپ چىقتى.

[10] «مەدەنىيەت تېپى» ئىبارىسى بۇ كىتابتا «مەدەنىيەت چەمبىرى» (مەلۇم ئالاھىدىلىككە ئىگە مىللىي مەدەنىيەت چەمبىرى، بۇ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ئوخشىشىپ كېتىشى ياكى ئورتاقلىقىغا ئاساسلانغان رايون خاراكتېرلىك ياكى دىنىي خاراكتېرلىك مەدەنىيەت چەمبىرى) مەنسۇپ باشقا يەرلىك ياكى دۇنياغا يۇزلەنگەن مەدەنىيەت تېپى مەنسۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا ئالەم ۋە ئىنسانىيەت قاراشلىرى بويىچە تەشكىللەنگەن بىر سىستېمىلىق ئېتنولوگىيىلىك مەدەنىيەت تېپى مەنسۇپ ئىشلىتىلگەن. ھەرقانداق مەدەنىيەت تېپى تۇپكى ئالەم ۋە كىشىلىك قارىشىنى ئوق قىلىپ، ئائىلە ـ نىكاھ، سەنئەت، تۇرمۇش مەدەنىيىتى ۋە سىياسىي ـ ھوقۇقىي قاراشلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇ ئەنئەنىۋىلىككە، ئىزچىللىققا، قوغدىنىشقا ۋە رىقابەتلىشىشكە قادىر بولىدۇ. ھەر خىل مەدەنىيەتلەر ئۇچراشقاندا توقۇنۇشىدۇ ۋە مەدەنىيەت تېپى ئۆزىكى (يادروسى) لايىق تاپقان تەسىرنى ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىدۇ. ئارىلاشما ھالەت ئۇزۇن سوزۇلماي ياكى قېقىپ چىقىرىش، ياكى ئۆزلەشتۈرۈش (ئاسسىمىلياتسىيە) بىلەن ئەنئەنىۋى ئىزچىللىقنى بېيىتىدۇ، راۋاجلاندۇرىدۇ.

[11] «سودا ـ تىجارەت ھېرىسمەنلىكى» — سىياسىي ئىقتىساد ئىلمىدە سودا ـ تىجارەتنى دېھقانچىلىقتىن مۇھىم ئورۇنغا قويىدىغان، سودا ـ تىجارەت ئارقىلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ھۈنەرۋەنلىكنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ، دەيدىغان قاراش.

VII باب «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئەخلاقشۇناسلىق مەسىلىلىرى

«بەش كۈنلۈك گۈل گويا ئۆمۈر چاغىمىز،
كۆڭۈل ۋە ئەدەپتۇر كۆركەم باغىمىز.»
— ھافىز شىرازى

1. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئەخلاقشۇناسلىق مەسىلىلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى

كارل ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئەخلاقنىڭ ئاساسلىنىدىغىنى ئىنسانىيەت روھىنىڭ ئۆز قانۇنىيىتى بولۇپ، دىنىنىڭ ئاساسلىنىدىغىنى ئىنسانىيەت روھىنىڭ غەيرىي قانۇنىدۇر.[1]»

«قۇتادغۇ بىلىك»نى دېداكتىك ئەسەر دېگۈچىلەر گەرچە «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە بويىچە كەڭ تېماتىك مەزمۇنىنى توغرا ئىپادىلىيەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەخلاقشۇناسلىق جەھەتتىكى مۇھىم تېماتىك مەزمۇنىنى نەزەردىن ساقىت قىلمىغان. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىنسانىدىكى ئەخلاقىي ئاڭ قۇرۇلمىسى

① «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 1956 ـ يىل نەشرى، I توم، 15 ـ بەت.

مەسىلىلىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتقان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپىنىڭ ئەخلاقشۇناسلىق كۆز قاراشلىرى ئۇنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى جەھەتتىكى پائتېئىزملىق نۇقتىئىنەزەرى، نادانلىققا قارشى راتسىئونالىزملىق بىلىش نەزەرىيىسى ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە قاراتقان ئىنسانپەرۋەر كىشىلىك قارىشى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي بەخت قاراشلىرى ۋە غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرىغا خىزمەت قىلاتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپىنىڭ ئەخلاقشۇناسلىق قاراشلىرى ئەينى زاماندا كۆچەپ تەشۋىق قىلىنغان دىنىي ئەخلاق ۋە ئەخلاقىي خاراكتېرنىڭ تۇغمىلىقى توغرىسىدىكى ئۆگۈت - نەسىھەتلەردىن كەسكىن پەرقلىنىش بىلەن بىللە، يەنە ئەينى زاماندا ئىلغار ئەخلاقىي پىكىر ئېقىمىنى شەكىللەندۇرگەن ئېتىكىلىق تەلىماتلاردىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنەتتى. ئېيتىش مۇمكىنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يېپەك يولى ئوتتۇرا بەلۋىغىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ۋە ھەر خىل دىنىي ئەخلاقلىرىنىڭ ئەڭ سەرخىل نەمۇنىلىرى بىلەن، ئەينى زامان شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىدا سىنكىرېتىك شەكىل ھاسىل قىلغان ئەخلاقىي قاراشلارنىڭ مۇنەۋۋەر ئۇلگىلىرىنى مۇجەسسەملەشتۇرۇپ، ئۆزىگە خاس ئەخلاقىي قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئەخلاق قەدىمكى ئاسىيا يايلاق ۋە شەھەر - قەلئە بوستان جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم تۇرمۇش مىزانى ئىدى. كىشىلەر ياخشى - يامان دېگەن جامائەت پىكرىنى ئاللىقاچان شەكىللەندۇرگەن. ھايۋانلار، ئۆسۈملۈكلەر ئۆزلىرىنىڭ كىشىلەرگە مەنپەئەتلىك ياكى زىيانلىقلىقىغا قاراپ ياخشى - يامان دەپىلەتتى. ھەر خىل ئەرۋاھلار، مۇئەككەللەرمۇ كىشىلەرگە غەمخور ياكى بالايى - قازا كەلتۈرگۈچى ياخشى - يامان كاتېگورىيىلەرگە ئايرىلغان. شامان

باخشىلىرىنىڭ ئاساسىي پائالىيىتى ياخشى - يامان دېيىلىدىغان مۇشۇ چۈشەنچىنى دەۋر قىلىپ ئېلىپ بېرىلاتتى. ياخشىلىق ياكى يامانلىق بىر خىل ئاڭغا، كىشىلەرنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش ئېڭىغا، ئۆز - ئۆزىنى تەرىقىلەش ئېڭىغا ئايلانغانىدى.

«كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» دا: «ياغۇق ئېرسەر ئېدگۈ ئاغى بېرۈر» (ياخشىلىق يېقىن تۇرغۇچىنى ئەزىز قىلار) دېيىلسە، گاباتىن خانىم ئېلان قىلغان «تۇرپان تېكىستلىرى» دە: «ئېدگۈلۈگ يول» (ياخشىلىق يولى)، «ئېدگۈ ئۆگلى ساقىنچ» (ھەم ياخشى، ھەم دانا پىكىرلەر)، «ئوقشاتغۇلۇقسىز ئېدگۈلۈگ ئومۇغلار» (تەڭداشسىز خەيرىيەتلىك ئۇمىدلەر) دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. «تۇزۇك» ئىبارىسى «ئالتۇن يارۇغ» دا ياخشى مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن. گاباتىن خانىم يارغولدىن تاپقان تېكىستلەردە: «ئېدرەملىگ كىشىلەرنىگ ئاياغىل» (پەزىلەتلىك كىشىلەرگە ھامىيلىق قىلغىن) دېيىلگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئەخلاقشۇناسلىق مەسىلىلىرىنى جەمئىيەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ھالقىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ تەلقىن قىلدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ خۇددى فارابىدەك ئەخلاق يېڭى ئەۋلادنى، يېڭى مۇناسىۋەتنى، يېڭى جەمئىيەتنى بەرپا قىلىشنىڭ مەنىۋى شەرتى ھېسابلىنىدۇ، دەپ بىلەتتى. شۇنىڭدەك، ئەخلاق ئىنسانىي مەلەكە — ئەقىل، بىلىمنىڭ ئەمەلىي گەۋدىلىنىش شەكىللىرىنىڭ بىرى، دەپ قارايتتى.

[يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئەخلاق مەسىلىلىرىنى پۈتۈن جەمئىيەتكە قارىتىپ تىلغا ئالدى، ئۇنى ئەخلاقشۇناسلىق پەلسەپىسى نۇقتىسىدىن ئىزاھلىدى. بۇ ئۇنىڭ پادىشاھقا، شاھزادىگە ياكى ئۆز ۋارىسلىرىغا ئەخلاق ھەققىدە دېداكتىك نەسىھەت قىلىشنى مەقسەت قىلغان ئەسەرلەردىن ئاجرىتىپ تۇرىدىغان تۇپ ئالاھىدىلىك ئىدى.]

2. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ياخشىلىق ۋە يامانلىق كاتېگورىيىلىرى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەخلاق مەسىلىسىنى پەندى ـ نەسىھەت نۇقتىسىدىن ۋەزخانلىق قىلغۇچى ئاپتورلاردىن پەرقلىق ھالدا، ئەخلاق پەلسەپىسىنىڭ تۈپ كاتېگورىيىسى ياخشىلىق («ئەدگۈلۈگ»، «ئەزگۈلۈك») ۋە يامانلىق («ئەسىزلىك») نىڭ نېمىلىكى، ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ تۇغما ياكى ئېرىشىلگەنلىكى، كىشىنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىنىڭ بولۇش ـ بولماسلىقى، ياخشىلىقنى ئەمەلدە كۆرسىتىش — پائالىيەتتىكى ياخشىلىق قاتارلىق جەھەتلەردىن ئىزاھلىدى.

★

ياخشىلىق ياكى يامانلىق دېگەن نېمە، ياخشىلىق ياكى يامانلىقتىن ئىبارەت ئەخلاق ئىلمىنىڭ ئاساسىي كاتېگورىيىسىنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى قانداق ئىزاھلاش لازىم؟ بۇ مەسىلە بويىچە پەلسەپە تارىخىدا ھەر خىل كۆز قاراشلار مەيدانغا چىققانىدى.

مەلۇمكى، گرېك ئوبيېكتىپ ئىدېئالىستى پلاتون (كېيىنچە نېمىس پەيلاسوپى گېگېل) مۇتلەق «ئىدېئال چۈشەنچە»نى بەخت بەخىشلىغۇچى ياخشىلىق دەپ ئىزاھلىسا، ئارستوتېل پلاتونغا زىت ھالدا، ياخشىلىقنى پەقەت ئوتتۇرا قاتلام تەبىقىلەردە بولۇشى مۇمكىن بولغان گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەت دەپ ئىزاھلىدى. ئاۋگۈستىن، توماس ئاكۋىنا [1] قاتارلىق خرىستىئان ئىلاھىيەتچىلىرى، ئىسلام كالامىزمچىلىرى ۋە ھەرخىل تەركىدۇنياچىلىق مۇخلىسلىرى تەڭرىنى، تەڭرىگە سېغىنىشنى، رېئال دۇنيا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىدىن ۋاز كېچىپ، ئازابلىق

ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللىنىشنى «ياخشىلىق» دەپ، ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئىلىم ـ سەنئەت، جامائەت مەنپەئىتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات بىلەن شۇغۇللىنىشنى «يامانلىق» دەپ ئېلان قىلىشتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەخلاق ئىلمى تارىخىدا بىرىنچى قاتاردا تۇرۇپ، ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي ئەخلاق كاتېگورىيىلىرىنى باقىي ئالەم ئەپسانىلىرىدىن پانى — رېئال ئالەمگە يۆتكەپ كېلىپ، ئۇنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى جەمئىيەتكە مەنپەئەت بېرىش ياكى زىيان سېلىش، خەلققە مەنپەئەتلىك ئىش قىلىش ياكى زىيانلىق ئىش قىلىشتىن ئىبارەت يېڭى كۆز قاراش بىلەن خاراكتېرلىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىلىم ـ پەننى، تۆۋەن قاتلام ئاھالىگە خەيرخاھلىق قىلىشنى ئالاھىدە تەكىتلەش بىلەن بۇ كاتېگورىيىلەرنى قۇرۇقتىن ـ قۇرۇق سۆزلەشتەك بىمەنىلىكتىن ساقلاپ قالدى.

ئۇ داستانىنىڭ 3270 ـ، 3271 ـ بەيىتلىرىدا ياخشىلىققا تەبىر بېرىپ مۇنداق يازىدۇ:

تۆزۈ يالڭۇق ئوغلى سەۋەر ئەدگۈنى
بۇ ئەدگۈ قايۇ ئول ئۆگەيىن ئانى
[پۇتۇن ئادەم ئوغلى سۆيەر ياخشىنى،
بۇ ياخشى نېمە ئۇ، مەن ماختاي ئۇنى.]
بۇ ئەدگۈ ئول ئول قىلسا خەلقا ئاسىغ
بۇ ئاسىغى بىلە بۇلسا بودنى تاتىغ
[خەلقە بېرىش نەپئى ـ ياخشىلىق ئېرۇر،
بۇ نەپئى بىلە خەلقى تاپقاي ھۇزۇر.]

داستانىنىڭ 3933 ـ، 3935 ـ بەيىتلىرىدا بۇ پىكىر مۇنداق تەكرارلىنىدۇ:

باغرىساق ئول ئەرمەز ئۆزىن بەكلەسە
باغرىساق ئول ئول كۆر كىشىگ ئەدلەسە
[كۆيۈمچان ئەمەس ئۇ ئۆزىنى دېگەن،
كۆيۈمچان شۇكى، ئەل نەپئىن ئىزدىگەن.]
كىشى ئەدگۈ تەرلەر بۇ ئەدگۈ كىم ئول
بۇ ئەدگۈ كىشى مۇڭدا ئەركە ئەم ئول
[كىشى ياخشىسى دەر، كىمدۇر ئۇ ياخشى،
كىشى دەردىگە داۋا بولسا، شۇ ياخشى.]

داستاننىڭ 3245 ـ، 3248 ـ بەيىتلىرىدا مۇئەللىپ يەنە مۇنداق جاكارلايدۇ:

كىشى ئەدگۈسى بۇ ئۆز ئاسغىن قودۇپ
كىشى ئاسغى قولسا كۆر ئەمگەك يۈدۈپ
[كىشى ياخشىسى ئۇ ئۆز نەپئىن قويۇر،
بۆلەكلەر نەپئىچۈن مۇشەققەت يۈدۈر.]
كىشكە تۈسۈلۈر كىشى ئەدگۈسى
بۇ ئەدگۈ كىشى ئول بودۇن تودغۇسى
[كىشى ياخشىسى ئەلگە پايدا بېرۇر،
بۇ ياڭلىغ كىشىلەر خەلقە زۆرۈر.]

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ 1982 ـ، 4465 ـ، 4467 ـ بەيىتلىرىدا، ياخشىلىق كىشى ھاياتىدىكى كۇندىلىك ۋە ئۆمۈرلۈك زۆرۈرىيەت بولغان يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەكتەك مۇھىم ئورۇنغا، ھەتتا بۇ ھاياتنىڭ ئۆلچىمى سۈپىتىدە ئۆمۈر كۆرۈشتىنمۇ مۇھىم ئورۇنغا كۆتۈرۈلۈپ مۇنداق تەكىتلەنگەن:

نە ئەدگۈ تۈرۈر بۇ قىلىنچ ئەدگۈسى
قىلىنچ ئەدگۈ ئەركە يەگۈ كەدگۈسى

[بۇ ياخشى قىلىق ئۇ ئەجەب ياخشىدۇر،
كىشىگە يېمەك ھەم كىيىمدەك زۆرۈر.]
تىرىكلىك تىلەمە ئات ئەدگۇ تىلە
ئات ئەدگۇ كەرەك بۇ تىرىكلىك بىلە
[تىرىكلىك تىلەمە، ياخشى نام تىلە،
بولۇر ياخشى نام بۇ تىرىكلىك بىلە.]
كىمنىڭ ئاتى ئەسىز بولۇپ ئارتاسا
ئاڭار يەگرەكى ئول تىرىگ تۇرماسا
[يامانلىق بىلە كىم ئېتىن داغلىسا،
ئۇڭا ياخشىراقتۇر تىرىك تۇرمىسا.]

★

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ياخشىلىق بىلەن يامانلىق تۈغما ھاسىل نەرسىمۇ ياكى كىشىنىڭ ھايات يولىدا ئۆز ئىرادە مەيلىگە (ئەركىنلىكىگە) ئاساسەن ئېرىشىلىدىغان نەرسىمۇ، دېگەن مەسىلىنى ئىزاھلىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ مەسىلىدە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ۋە بىلىش نەزەريىسىنى ئىزچىللاشتۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بىردىنلا ئەخلاق ۋە مائارىپتىن ئىبارەت بىرقەدەر مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مەسىلىگە نىسبەتەن ئۆزىدىكى ئوبيېكتىپ ئىدىيالىستىك ئىجتىمائىيەتشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلىدى.

مەلۇمكى، ئادەم تۈغۇلۇشتىن ياخشى ياكى يامان ئەخلاقىي پەزىلەتكە باقىمەندە بولامدۇ ـ يوق، دېگەن مەسىلە مەيلى غەرب ياكى شەرقتە بولسۇن قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەر داۋامىدا ئەخلاق پەلسەپىسى بويىچە ئۆزلۇكسىز مۇھاكىمە قىلىنىپ كەلگەن بىر تېما ئىدى.

جۇڭگودا كۇڭ زى رايىشچىلار ئېقىمىدىكى مۇتەپەككۇرلار،

بولۇپمۇ مېنىڭ زى[2] ئادەمنىڭ ياخشى خاراكتېرلىك بولۇشى تۈغما بولۇپ، يامانلىق مەيلىگە بېرىلمىشتىن كېلىپ چىققان، دېمسە، شۇن زى[3] ۋە خەن فېي[4] باشچىلىقىدىكى مۇتەپەككۇرلار ئادەمنىڭ يامان خاراكتېرلىك بولۇشى تۈغما بولۇپ، ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى شەخسىيەتچىلىكتىن ئىبارەت، دەپ قارايتتى.

قەدىمكى گرېتسىيىدە پلاتون ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى — يېڭى پلاتونىزمچىلار[5] ئەخلاق مەسىلىسىنى تۈغما، ئىلاھىي نەرسە سۈپىتىدە ئىزاھلاشتى. گەرچە ئارستوتېل ئەخلاقنى بىر خىل مۇمكىنلىك، ئۇنى ئىنسانىنىڭ ئۆز پائالىيىتى رېئاللىققا ئايلاندۇرىدۇ، دېگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنە ئەخلاق سىنىپىي دەرىجىگە باغلىق، مۇنداق سىنىپىي دەرىجە مەڭگۈلۈك بولىدۇ، پەقەت ئوتتۇرا قاتلام ئاھالىدىلا ئەخلاق ئۆزىنىڭ ياخشىلىق ئىپادىلىرىگە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارىدى. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بولسا ئەخلاق دىنىي ـ ئىلاھىيەتلىك تەرىزدە ئىزاھلانغاچقا، تولىمۇ سىرلىقلىشىپ كەتتى.

ئەخلاقنىڭ تۈغما ئەمەسلىكى، جۈملىدىن ئۇنىڭ ياخشى ياكى يامان سۈپەتلىرىمۇ تۈغما ئەمەسلىكى ناتۇرال پانتېئىزملىق پەلسەپىۋى سىستېمىنىڭ ئاساسچىسى ئەبۇ نەسىر فارابى تەرىپىدىن روشەن ھەل قىلىنغانىدى. فارابى ئەخلاقنىڭ ئەمەلىي ـ ئىجتىمائىي خاراكتېرىنى ئېنىق مۇقىملاشتۇرۇپ، دىنىي ـ خۇراپىي ئەخلاقىي كۆز قاراشلار بىلەن ئىلمىي ئەخلاقىي كۆز قاراشلارنىڭ چېگرالىرىنى ئاجراتتى. شۇنىڭدەك، ئەخلاقنىڭ بىلىم ۋە ئەركىن تاللاش، ئادەتلىنىش، مەشىق قىلىش ئاساسىدا ياخشى ياكى يامان سۈپەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇردى. فارابىچە، كىشى ئۆز ھاياتىدا ئېرىشكەن ئەخلاقىي سۈپەتلىرىنى ئۆزگەرتىشكىمۇ قادىر ئىدى. فارابى مۇنداق دەپ يازغان: «بىزچە، خۇش تەرتىپ ۋە تەرتىپسىزلىككە ئوخشىغان بارلىق ئەخلاقىي سۈپەتلەر ئېرىشلىگەن بولىدۇ... كىشىنىڭ ئەخلاقىي

سۈپەتلەرگە ئېرىشىشى ياكى بىر خىل ئەخلاقتىن باشقا بىر خىل ئەخلاققا ئۆتۈشى. . . ئادەتلىنىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ھالدا، ئادەتلىنىش ۋە پىكىر قىلىش تەسىرىدە، ھەرقانداق بىر پائالىيەتنىڭ ئۇزۇنغىچە تەكرارلىنىشى بىلەن باغلىق ھالدا يۈز بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، گۈزەل ئەخلاقمۇ ئادەتلىنىش ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ»[1]، «ئادەمگە تەبىئەتتىن باشتىلا ئارتۇقلۇق ياكى كەملىك تەقسىم قىلىنمىغان. ئۇنىڭغا تۇغما مىرزىلىق ياكى باپكارلىق بېكىتىلمىگەن»[2]. فارابىنىڭ بۇخىل كۆز قارىشى ئۇنىڭ ۋارىسلىرى، ئالدى بىلەن ئىبن سىنا ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئىزچىللاشتۇرۇلدى. ئىبىلىن سىنا «ئالىم»، «سالىم (ساغلام)»، «سالىھ (پەزىلەتلىك)» چۈشەنچىلىرىنى «جاھىل (نادان)»، «خەستە (كېسەل)»، «بۇزۇق» چۈشەنچىلىرىگە زىت قويۇپ، تەلىم ئارقىلىق جاھىل ئالىمغا، داۋالاش ئارقىلىق خەستە ساغلامغا، تەربىيە شارائىتىدىن بۇزۇق سالىھگە ئايلىنىشى مۇمكىن، دەپ قارىغانىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەخلاق مەسىلىسىدە مېڭ زىنىڭ «ئىنسانىنىڭ تۇغما ئەزگۈلۈكى» كۆز قارىشىدىنمۇ، شۇن زىنىڭ «ئىنسانىنىڭ تۇغما ئەسىزلىكى» كۆز قارىشىدىنمۇ، پلاتوننىڭ ياخشى ـ يامان پەزىلەتلەر تۇغما بولىدۇ، دېگەن كۆز قارىشىدىنمۇ، فارابىنىڭ ياخشى ـ يامان پەزىلەتلەر ئېرىشىلگەن بولىدۇ، دېگەن كۆز قارىشىدىنمۇ پەرقلىق بولغان ئىككى مۇمكىنلىك كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئۇ داستانىنىڭ «كۇنتۇغدى ئېلىگىنىڭ ئايتولدىغا ئادالەت سۈپەتلىرى ھەققىدە ئېيتقانلىرى» ناملىق 17 ـ بابىدا، خېلى

---

① فارابى: «ئىجتىمائىي ئەخلاقىي رسالىلەر»، رۇسچە نەشرى، 12 ـ بەت.
② يۇقىرىقى كىتاب، 180 ـ بەت.

كەك سەھىپە ئارقىلىق «ياخشىلىقنىڭ تۈگىمە ۋە ئېرىشىلگەن ئىككى خىل بولىدۇ، يامانلىقنىڭ تۈگىمە ۋە ئېرىشىلگەن ئىككى خىل بولىدۇ» دەيدىغان ئۆزىگە خاس كۆز قاراشىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ داستانىنىڭ 873 ـ، 874 ـ، 875 ـ، 876 ـ، 877 ـ بېيىتلىرىدا كۈنتۈغدى ئېلىگ تىلىدىن «تۈغۈلۈشتىن ياخشى بولۇش ۋە تەسىرلىنىپ ياخشى بولۇش»، «تۈغۈلۈشتىن يامان بولۇش ۋە تەسىرلىنىپ يامان بولۇش» ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

بىر ئەدگۈ بولۇر كۆر ئانادىن تۇغۇپ
يورىر ئول كۆنى چىن كۆر ئەدگۈ بولۇپ
[بىرىدۇر ئانادىن ياخشى تۇغۇلۇپ،
يۈرەر ئۇ دۇرۇس ۋە ياخشى بولۇپ.]
ناقى بىرى ئەدگۈ كۆر ئۆتگۈنچ بولۇر
ئەسىزكە قاتىلسا ئول ئەسىز قىلۇر
[بىرى دورىماق بىرلە ياخشى بولۇر
يامانغا قوشۇلسا، يامانلىق قىلۇر.]
ئىكى تۈرلۈگ ئول كۆر بۇ ئەسىز يەمە
ئىكىگۈنى بىر تەپ ئەسىزكە ساما
[يامانمۇ ئىككى خىل بولۇر دائىما،
ئىككى خىل ياماننى بىردەك سانىما.]
توغا ئەسىز ئول كۆر مۇنىڭدا بىرى
بۇ ئەر ئۆلمەگىنچە ئارىماز كىرى
[يامان بوپ تۇغۇلۇر ئۇنىڭدىن بىرى،
بۇ ئەر ئۆلمىگۈنچە ئېرىمەس كىرى.]
ناقى بىرى ئۆتگۈنچ بولۇر بۇ ئەسىز
ئەشى ئەدگۈ بولسا تۇزەر بۇ ما ئىز
[يەنە بىرسى دوراپ يامانلىق قىلۇر،
ئەشى ياخشى بولسا، ئۇ ياخشى بولۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇنىڭغا «تۈركىي ماقال» سۈپىتىدە ھازىرمۇ ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە قوللىنىلىدىغان «سۆت بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقار» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىدۇ.

بىراق يۇسۇپ خاس ھاجىپ، قانداق ياخشى ياكى يامان سۈپەتلەرنىڭ تۇغما ياكى ئىرىشىلگەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. بۇنىڭدا تۇغما ياخشى - يامان سۈپەتلەر دەپ كىشىلەردىكى پىسخولوگىيىلىك مىجەز - خاراكتېرنى، ئىرىشىلگەن ياخشى - يامان سۈپەتلەر دەپ، كىشىلەردىكى ئەخلاقىي ئالامەتلەرنى نەزەردە تۇتقانمۇ - يوق، بۇ داستان سەھىپىلىرىدە روشەنلەشتۈرۈلمىگەن.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىشىلەرنىڭ ئەخلاقىي جەھەتتىكى ياخشى - يامانلىقىنىڭ ئۆزگىرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغا دۆلەت بېگى، مۇھىت، ئائىلە ۋە تەربىيىنىڭ كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى داستانىنىڭ 871 -، 884 -، 885 -، 893 -، 887 - بەيىتلىرىدا ئالاھىدە تەكىتلىگەن:

بۇ ئەدگۈ كىشىلەر بولۇرمۇ ئەسىز
ئەسىز مە ئۇرۇرمۇ كۆر ئەدگۈكە ئىز
[بۇ ياخشى كىشىلەر بولۇرمۇ يامان،
يامانلار بولۇرمۇ ياخشى بىر زامان.]
قالى ئەدگۈكە بولسا ئەسىز ئەشى
ئەسىز بولدى قىلقى ئول ئەسىز تۈشى
[ئەگەر ياخشىغا بولسا ھەمراھ يامان،
يامان بولغاي قىلقى يامانلار سىمان.]
ئەسىزمە قاتىلسا كۆر ئەدگۈ بىلە
قامۇغ ئەدگۈلۈككە بۇ بۇلدى يۇلا
[يامانمۇ قوشۇلسا ياخشىغا بىراق،
پۇتۇن ياخشىلىققا تاپار ئۇ چىراغ.]
نە ئەدگۈ تۆرۈ ئۇردى بەگلەر بەگى

ئەسىزكە بۇ قىن بەرگە زىندان يەگى
[نە پاخشى نىزام قويدى بەگلەر بېگى،
يامانغا جازا بەردى زىندان تېگى.]
بەگى ئەدگۇ بولسا بودۇن بارچا تۆز
بولۇر قىلقى ئەدگۇ يورىقلارى ئۆز
[بېگى ياخشى بولسا، پۈتۈن خەلقى تۆز —
بولۇر ھەم قىلىقى، يۈرۈشلىرى ئۆز.]

★

شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكىي، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئېرىشىلگەن ئەخلاق ـ پەزىلەت مەسىلىسىدە، شەخسىنىڭ ياخشى ـ يامان يولغا مېڭىشى تەقدىر تەرىپىدىن بېكىتىلمەستىن، ئۆزىنىڭ ئىرادە ئىختىيارلىقى بويىچە بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئاكتىۋال تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ داستانىنىڭ 238 ـ، 239 ـ، 244 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق جاكارلايدۇ:

ئىكى تۇرلىگ ئات ئول بۇ تىلدە يورىر
بىر ئەدگۇ بىر ئەسىز ئازۇندا قالىر
[كىشىدە ئىككى ئات، بۇ تىلدا يۈرۈر.
بىر ياخشى، بىر يامان جاھاندا قالۇر.]
ئەسىزكە سۆكۈش ئەدگۇ ئۆگدى بۇلۇر
ئۆزۈڭكە باقا كۆر قايۇسىن قولۇر
[يامان سۆكۈلۈر، ياخشىسى ماختىلۇر،
قاراپ كۆر ئۆزۈڭگە قايسىسى ياقۇر.]
قايۇسىن تىلەسە ئۇدۇركىل بىرىن
ئەسىز ئەدگۇ بولسا ئۆكۈنمە يارىن
[قايۇسىن تىلەسەڭ، بىرىن تاللىغىن،
يامان ـ ياخشىلىققا ئۆكۈنمە كېيىن.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىشىنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشىدا ئۆز ئىرادە ئىختىيارلىقىنىڭ ھەل قىلغۇچ تەسىرىنى تەكىتلەش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي كۆز قاراشلىرىنى تەرغىب قىلىشقا، ئىجتىمائىي ئەخلاق، دۆلەت خادىملىرى ئەخلاقى، ئائىلىۋى ئەخلاق ۋە مائارىپ مەسىلىلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشقا يول ئاچتى.

★

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى كۆز قاراشلىرى ئاساسىدا ياخشىلىقنى ئەمەلدە كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ خەلق قانچە جاپا ـ مۇشەققەتتە تۇرغان چاغدا ئۇنىڭغا شۇنچە كۆپ ياخشىلىق قىلىش («ئەزگۈلۈك قىلۇ»)، شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ قولى قانچە ئۇزۇن (قۇدرەتلىك) بولغاندا خەلققە مۇتلەق (پۈتۈنلەي) ياخشىلىق قىلىش لازىم، دەپ قارايدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 227 ـ، 230 ـ، 1367 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

قالى ئەدگۇ بولماق تىلەسە ئۆزۈڭ
يورى ئەدگۈلۈك قىل كەسىلدى سۆزۈڭ
[ئەگەر ياخشى بولماق تىلەسەڭ ئۆزۈڭ،
يۇرى، ياخشىلىق قىل، قوي ئۆزگە سۆزۈڭ.]
قالى بولسا ئەلگىڭ بودۇنقا ئۇزۇن
قامۇغ ئەدگۈلۈك قىل قىلىنچىن سۆزۈن
[ئەگەر بولسا، خەلق ئۆزرە قولۇڭ ئۇزۇن،
ئەمەل ـ سۆزدە قىل ياخشىلىقنى پۈتۈن.]
بەلا كۈچ يەرىندە سەن ئەدگۇ قىلىن
بودۇنۇغ سەۋىندۈرگىل ئەلگىن تىلىن
[بالا ـ زورلۇق ۋاقتىدا قىل ياخشىلىق،
تىلىڭ ھەم قولۇڭدىن سۆيۈنسۇن خەلق.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياخشىلىقنى ئەمەلدە كۆرسىتىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى سۈپىتىدە يامانلىق قىلماسلىقنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 1296 ـ، 1297 ـ، 1315 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

قامۇغ ئەدگۈلۈك قىل ئەسىزدىن يىرا
قامۇغ ئەدگۈ كەلگەي سەن ئولدۇر تۇرا
[ياماندىن يىراق بول، قىل ياخشىلىق كۆپ،
كېلەر ياخشىلىقلار، يا ئولتۇر، يا قوپ.]
ئەسىز ئىشكە ياقما ساڭا قىلغا قور
ئەسىزلىك يىلان ئول سەنى تىككە كۆر
[يامانغا يېقىنلاشما قىلغاي زىيان،
يامانلىق چاقار ئۇ بولۇپ بىر يىلان.]
كىشى ياسى قولما ئۆزۈڭ قىلما ياس
نەچە ئەدگۈلۈك قىل ھەۋا ئارزۇ باس
[كىشىگە ھەم ئۆزگە قىلما سەن زىيان،
ھەۋەسنى قويۇپ، قىل ياخشىلىق ھامان.]

داستاندا شەرەپ ۋە نوموس تۈيغۇسى ئارقىلىق توسۇش ۋە ياخشىلىقنى جارى قىلدۇرۇش توغرىسىدا كۆپلىگەن ئېتىكىلىق مەسىرالار ئۇچرايدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياخشىلىقنىڭ غەلىبە قىلىدىغانلىقى (349 ـ بەيىت)، يامانلىقنىڭ تېخىمۇ چوڭ يامانلىققا ئۇچراپ پۇشايمانغا قالىدىغانلىقى (928 ـ، 6263 ـ بەيىتلار)، ياخشىلىققا ياخشىلىق بىلەن جاۋاب قايتۇرۇش (2985 ـ بەيىت)، ھەتتا 10 ھەسسە كۆپرەك ياخشىلىق بىلەن جاۋاب قايتۇرۇش (5766 ـ بەيىت) زۆرۈرلۈكى، يامانلىققا ئىمكانقەدەر ياخشىلىق قىلىش (929 ـ بەيىت)، جاپاغا مەردانىلىق بىلەن يەنە ۋاپا قىلىش

(3432 ـ بېيىت) لازىملىقى، بۇ دۇنيا تېرىلغۇ ئېتىزىدەك بولۇپ، نېمە تېرىسا شۇ چىقىدىغانلىقى (1393 ـ، 1394 ـ بېيىتلار)، ھەممىگە ياخشىلىق قىلىشتىن چوقۇم ياخشىلىق يانىدىغانلىقىغا ئىشىنىش كېرەكلىكى (4256 ـ بېيىت) ھەققىدە روشەن تەۋسىيىلەرنى تىلغا ئالغان. مۇئەللىپ بۇ مەسىلىلەرنى ئۆلگەندىن كېيىنكى باقىي ئالەم نۇقتىسىدىن ئەمەس، رېئال ئىجتىمائىي ھاياتتىكى كىشىلەر ئارىسىدىكى ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ سەۋەبىياتلىق باغلىنىشى نۇقتىسىدىن كۆزەتكەن.

3. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە مېھرىبانلىق ئىدىيىسى

ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە مېھرىبانلىق ئىدىيە ئۇچقۇنلىرى «قۇتادغۇ بىلىك»تىن ئىبارەت بۇ تەپەككۇر خەزىنىسىگە يېتۇك قىممەت، مۇئەللىپكە سەممىي ھۆرمەت بېغىشلاپ تۇرغان ئاساسىي پىكىر جۇلاسىدىن ئىبارەتلىكىنى ھېچكىم ئىنكار قىلمىسا كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىنسانپەرۋەرلىكنى «كىشىگە كىشىلىك قىلىش» دەپ، مېھرىبانلىقنى «باغرىساقلىق» دەپ تىلغا ئېلىپ، ئۆز داستانىنىڭ يۇكسەك ئاڭ ۋە تۇيغۇلىرىنى گەۋدىلەندۈردى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 1636 ـ بېيىتىدا:

كىشىلىك تەدۈكۈم بولۇر ئەدگۈلۈك
بۇ ئەدگۈ بولۇر ئول يەگۈ كەدگۈلۈك
[كىشىلىك دېگىنىم ئېرۇر ئەزگۈلۈك،
بولۇر ئەزگۈلۈك ئۇ، يېمەك ـ كەيگۈلۈك.]

دەپ تىلغا ئېلىپ، ئۇنى خۇددى يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەكتەك دائىملىق ئېھتىياج ئورنىغا قويىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 414 ـ، 865 ـ، 866 ـ، 1546 ـ، 1636 ـ،

2896 ـ، 2985 ـ، 3269 ـ، 3408 ـ، 3427 ـ،
3505 ـ، 3931 ـ، 3932 ـ، 3933 ـ، 3935 ـ،
4257 ـ، 4554 ـ، 4729 ـ، 4733 ـ، 4734 ـ،
4735 ـ، 5302 ـ، 5353 ـ، 5787 ـ، 5788 ـ،
5789 ـ، 5790 ـ، 5791 ـ، 5810 ـ، 5892 ـ،
5893 ـ، 6098 ـ، 6103 ـ، 6106 ـ بېيىتلىرىدا ئىنسانپەرۋەرلىك، مېھرىبانلىق ۋە ئالىيجاناب ھېسداشلىق تۇيغۇلىرى توغرىسىدا توختىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «كىشى قەدرىنى ئۇنىڭ كىشىلىككە ھېممەت، مۇرۇۋىتىدىن ئۆلچەش كېرەك»، «ئادەم ئاز ئەمەس، ئادەمگەرچىلىك ئاز»، «بەختلىك تۇرمۇش ئادەمگەرچىلىكنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۇ پاكلىقتۇر»، «مېھرىبانلىق ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ بېشى ھېسابلىنىدۇ»، «ئىنسانىنىڭ ئۆزى يامان ئەمەس، ئىنسانپەرۋەر بولمىغانلىقى يامان»، «ئەرلىك ئۆزى يامان ئەمەس، دۇرۇس بولمىغانلىقى يامان»، «ئىنسانپەرۋەرلىكنى ئەقىللىق ۋە بىلىملىك كىشى بىلىدۇ»، «ئىنسانپەرۋەرلىك ئىنسانغا مەنپەئەت يەتكۈزۈپ، ئىنسانغا خىزمەت قىلماقتۇر»، «بولمىسا مۇنداق كىشى ئۆلۈككە ئوخشايدۇ»، «كىشىلەر ئارىسىدا ياشا، ئەمما ئەيىبنى ئۆزۈڭدىن ئىزدە»، «ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىگەن ئىنسانپەرۋەر بولالمايدۇ، چۈنكى ئۇ باشقىلارغا مېھرىبان ئەمەس»، «كىشىلەردە دەرد ـ مۇڭ بولىدىكەن، ئۇنىڭغا داۋا بولغىن»، «كىشىلەر سۆيۈنسە سەنمۇ سۆيۈن، غەم ـ قايغۇ يېسە، سەنمۇ غەم يە»، «ئەڭ دەسلەپ پېقىر، تۇل، يېتىمنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدا»، «ئۆز مەنپەئىتىڭنى خەلق مەنپەئىتى ئۈچىگە ئېتىۋەت»، «ھېرىس قىلما، ئۇ ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىگەنلەر ئىچىدىكى ئەڭ ئاچكۆزلىرى»، «ھەقىقىي ئادەمنىڭ بەلگىسى ئىنسانغا ئىنسانىي مۇئامىلە قىلىشتا»، «ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ بەلگىسى ئىككى، بىرى، كىشىنىڭ ھالال ھەققىنى بېرىش، بىرى، مېھرىبان بولۇش»،

«كۈموش تارقىتىپ سېخىي بولىمەن دېمە، خەلقتە جان پىدا قىلمىشتا سېخىي بول» ، «يۈكۈڭنى خەلقتە يۈكلىمە» ، «خەلقنى سۆيۈندۈر» !

بۇ يالقۇنلۇق جۈملىلەرنىڭ جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر مۇھىتىدا جاكارلىنىۋاتقانلىقىنى ئويلىغىنىمىزدا ھاياجانلىنىمىز ! بۇ مەرىپەتلىك ئىبارىلەرنى ئوقۇغىنىمىزدا ھازىرغا قارىتىپ يېزىلغاندەك يېقىنلىق ھېس قىلىمىز ! ئۇ ئەينى زامانىدىلا فىيېيېرباخ «كەلگۈسى پەلسەپىنىڭ قائىدىلىرى» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئالغان مۇھىم قائىدىنى تەشەببۇس قىلدى. فىيېيېرباخ: «پەلسەپىنىڭ ئەڭ ئالىي ۋە ئەڭ ئاخىرقى پرىنسىپى: ئىنسان بىلەن ئىنسانىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىدۇر» دېگەنىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە مېھرىبانلىق ئىدىيىلىرى شەرق خەلقلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېسىل ئەدەپ ـ پەزىلەت قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان مۇتەپەككۇرلىرىدىن كۇڭ زى ئەڭ دەسلەپ مېھرىبانلىق (仁) ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ «مېھرىبانلىق»نى ئۆزىنىڭ ئېتىكىلىق سىياسىي قاراشلىرىنىڭ يادروسى قىلغان. كۇڭ زىنىڭ قارىشىچە، «مېھرىبانلىق» ھەممىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم بولۇپ، ئومۇمەن ئىنسانغا تەئەللۇق ئىشلارنىڭ ھەممىسى «مېھرىبانلىق بويىچە ھەل قىلىنىشى» (以仁办理) لازىم ئىدى. ئۇنىڭ «مېھرىبان قەلب گۈزەل قەلبتۇر» (里仁为美) ، «ئۆزى مېھرىبان بولسا مېھرىبانلىققا مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ» (仁者利仁) ، «پايدىنى كۆرگەندە مەجبۇرىيەتنى ئويلاش كېرەك» (见利思义) ، «ئۆزىنى تۇتۇپ، ئەدەپكە قايتىپ، مېھرىبان ئادەم بولماق كېرەك» (克己复礼立仁) دېگەن قاراشلىرى ھېلىمۇ مەنىۋى پۇچەكلىككە تولغان غەرب ئەللىرىدىكى تەرەققىيپەرۋەر ئالىملار

تەرىپىدىن ئېھتىرام بىلەن تىلغا ئېلىنماقتا. ئۇلار كۈك زىنى جۇڭگو خەلقىنىڭلا ئەمەس، ھەرقايسى ئەللەر خەلقىنىڭمۇ قەدىمكى مەنىۋى مەدەنىيەت (سىۋىلىزاتسىيە) پېشۋاسى دەپ قارىماقتا.

دەرھەقىقەت، بۇنداق ئىدىيە ئۇچقۇنلىرى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا، تۇرپان تېكىستلىرىدە ئۇزۇنگە خاس يەرلىك ئىبارىلەر بىلەن جۇلالانغان بولۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇنىڭ ئىپتىخارلىق قامۇسى سۈپىتىدە نامايان بولدى.

تۈركىيە ئالىملىرىدىن س. م. ئارسال، كاپسوغلولار بۇ جەھەتتە «ھەقىقىي باغلىنىش»، «بىر تەڭداشلىق» بارلىقىنى تىلغا ئالغان[1]. ئۇلار يەنە ياخشىلىق بىلەن شادلىقنىڭ بىر ـ بىرىگە زىت ئەمەسلىكى توغرىسىدىكى ئىبىن سىنا قاراشلىرى بىلەن كۈك زىنىڭ ئەدەپ ۋە كۆڭۈل ئېچىش (礼乐) قاراشلىرى ئۆزئارا ئوخشىشىدۇ، دەپ قارىشىدۇ.

دەرۋەقە، ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى ھەر مىللەت، ھەرقايسى رايونلاردا بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان گۈزەل ئىدىيىلەرنى پەيدا قىلىشى ھېچقانداق سىر ئەمەس. بۇنىڭ بەزىلىرى تەسىرلىنىش بىلەن، بەزىلىرى بىۋاسىتە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى بىلەن، بەزىلىرى ھەر ئىككىسى بىلەن بىللە رويابقا چىقىدۇ. بىزنىڭ ئىنسانپەرۋەر ھېسلىرىمىز ئۇنىڭ سۈرۈشتۈرۈشتىن كۆرە، ئۇنى مەدھىيىلەشكە مەركەزلەشكىنى تۇزۇك. روشەنكى، قەدىمكى كۈك زى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئېلىمىز مەدەنىيەت تارىخىدىكى خاس جۇلالىق يۇلتۇزلار جۇملىسىدىندۇر.

---

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 157 ـ، 158 ـ بەتلەر.

4. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئەخلاق تېپلىرى بايانى

«قۇتادغۇ بىلىك» داستاندا «ياخشىلىق» ىلەن «يامانلىق» نىڭ ئەينى زامان كىشىلىك مۇناسىۋىتىدىكى بىر - بىرىگە زىت كونكرېت تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرلىك بەلگىلىرى كەڭ تەھلىل قىلىنغان. بۇ تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ئەمەلىي ئەخلاق مۇھاكىمىسى ئىدى. مۇتەپەككۇر بارلىق ئىجتىمائىي پەزىلەتلەرنىڭ يىلتىزى ساپ نىيەتلىك، سەمىمىيلىك، مەردلىك ۋە مېھرىبانلىق قاتارلىق ئىنسانىپەرۋەرلىك ئېڭى، دەپ كۆرسەتسە، بارلىق قەبىھ قىلمىشلارنىڭ مەنبەسى ئاچكۆزلۈك، ھېرىس - ھەسەت قاتارلىق شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك ئىدىيىسى، دەپ كۆرسىتىپ، ئاددىي خەلقنىڭ تاكى دۆلەت باشلىقىغىچە ھەممىنىڭ تەلەپچان ۋە نومۇسچان بولۇشى لازىملىقىنى تەۋسىيە قىلغان.

ئۇ داستانىنىڭ 2066 -، 3346 -، 4563 -، 3247 - بەيىتلىرىدا خالىس ساپ نىيەتلىك بىلەن شەخسىيەتچىلىكنى سېلىشتۇرۇپ مۇنداق يازغان:

ئاغىر يۈك كىشىكە قىلىنچ ئارقۇقى
قىلىنچ ئارقۇق ئەرسە بۇلۇڭ ئات ئوقى
[ئېغىر يۈك كىشىگە ئۆزەمچىل قىلىق،
ئۆزەمچىل قىلىققا ئوق ئات، قارشى چىق.]
ھەۋاقا باسقىما ئۇقۇش بىرلە كەس
ئەت ئۆز باش كۆتۈرسە بىلىك بىرلە باس
[ھاۋاغا بېرىلمە، ئەقىل بىرلە كەس،
تېنىڭ باش كۆتۈرسە، بىلىم بىرلە باس.]
بۇ ئەت ئۆزكە بەرمە تىلەك ئارزۇسىن
تىلەك بۇلسا يەيۈر ئىدىسى باشىن

[بۇ نەپسىنىڭ بەرمە تىلەك ئارزۇسىن،
تىلەك تاپسا يەيدۇ ئىگەسى بېشىن.]
تىرىگ يالڭۇق ئوغلى تۇسۇلغان كەرەك
تۇسۇلماز كىشى توغسا ئۆلگەن كەرەك
[تىرىك ئادەم ئوغلى نەپ بەرمەك كېرەك،
ئەگەر پايدىسىز بولسا، ئۆلمەك كېرەك.]

داستاننىڭ 5387 ـ، 2003 ـ، 2620 ـ بېيىتىدا شەخسىيەتچىلىكنىڭ تېخىمۇ قەبىھلەشكەن، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تۇتالماس قىلىپ قويىدىغان شەكلىنى ئاچكۆزلۈك ـ ھېرىس ھەققىدە مۇنداق توختىلىدۇ:

چىغاي تەپ ئايۇرلار قايۇ ئول چىغاي
كۆزى سۇق چىغاي ئول نەچە ئەرسە باي
[«گىلاي» دېر، ئۇ كىمدۇر ئاتالمىش گىلاي،
كۆزى ئاچ گاداي شۇ ھەرقانچىدۇر باي.]
قامۇغ ئاچ يەسە ئىچسە ئاخىر تودۇر
كۆزى ئاچ كىشى ئۆلسە ئاچلىق قودۇر
[پۇتۇن ئاچ ئىچسە ـ يىسە ئاخىر تويار،
كۆزى ئاچ بۇ ئاچلىقنى ئۆلسە قويار.]
قايۇ بەگ سۇق ئەرسە چىغاي ئول چىغاي
قايۇ قۇل كۆزى توق بەگ ئول كۆڭلى باي
[قايۇ خان ھېرىستۇر، گادايدىن گاداي،
قايۇ قۇل كۆزى توق، ئۇ خان — كۆڭلى باي.]

ئاچكۆزلۈكنىڭ راۋاجى كۆرەلمەسلىككە — ھەسەتخورلۇققا ئېلىپ بارىدۇ. داستاننىڭ ھەسەتخورلۇق، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىر ئوردا ئەھلى ئارىسىدا كەڭ قانات يايغان، ساتقۇنلۇق ۋە قانلىق نىزالارغا سەۋەب بولىدىغان دەھشەتلىك ھەسەتخورلۇق

ئىپادىلىرى توغرىسىدىكى مىسرالىرى تېخىمۇ ئىبرەتلىك.
داستاننىڭ 4253 ـ بېيىتىدا ھەسەتخورلۇق كېسىلىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ھالاك قىلىشى تۆۋەندىكىدەك تەسۋىرلەنگەن:

تەپزلىك ئىگ ئول بىر ئوتاتغۇ ئۆزۈن
يەمىشى ئانى يەر سىزار بۇ ئۆزۈن
[ھەسەت بىر كېسەلدۇر، داۋاسى ئۇزاق،
ئۆزىنى ئۆزى يەپ، توگەر ئۇ ئاداق.]

پىتنە ـ پاسات، ئىغۋا ـ بوھتان، ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە ساتقۇنلۇقنىڭ ھەسەتخورلۇق يىلتىزىدىن ئۆسۈپ چىقىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۆچكەن ئوتنى ياندۇرۇپ (4412 ـ بېيىت) خارلىق پەيدا قىلىدىغانلىقى (4414 ـ بېيىت) يۈسۈپ خاس ھاجىپقا روشەن ئىدى. ئۇ داستاننىڭ 4272 ـ، 4212 ـ، 4411 ـ بېيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

بىرىسى ئۆزۈنچى يوڭاغ قىلغۇچى
بىرى ئىككى يۈزلۈگ كىشى ئۇمدۇچى
[بىرىدۇر چېقىمچى، پىتنە ـ پاساتچى،
بىرى، ئىككى يۈزلۈك، ئۆز مەنپەئەتچى.]
ئۆزۈنچى كىشىكە قاتىلما يىرا
ئۆزۈنچى تىلىنىدە كۆيەر ئوت كۆرە
[قوشۇلما پىتنىخورغا، بارما يېقىن،
ئۇنىڭكىم، تىلىدىن چىقار ئوت ـ چېقىن.]
فەسادئول بۈزۈغلى تۈپۈگ يىلدىزىغ
فەسادئول بۈزۈغلى بۇ ئەدگۈ ئىزىغ
[تۈپىلىك ـ يىلتىزىنى پاساتلىق قىرار،
بۇ ياخشى ئىزىنى پاساتلىق بۈزار.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەخلاقىي پەزىلىتى ناچار كىشىلەرنى دۆلەت خىزمىتىدىن يىراقلاشتۇرۇشنى، ئۇلارنى تەنقىدلەپ داۋالىنىشقا تەۋسىيە قىلىشنى تىلغا ئېلىپ قالماي، يەنە يامانلارنى جازالاشنى، ھەتتا «بېشىنى ئېلىش» جازاسىنى بېرىشنى تەكىتلىگەن.

ئۇ داستانىنىڭ 5279 ـ بەيىتى.

ئاي ئەلىگ قىلىچ بەرگە سەندە تۇرۇر
بۇ بەرگە قىيىنلار ئەسىزكە ئەرۇر
[قىلىچ ھەم تاياق، ئى ئېلىگ سەندىدۇر،
بۇ قامچا، جازالار يامانلارغىدۇر.]

دېسە، داستانىنىڭ 4213 ـ بەيىتىدا پىتنىخورغا ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى، بولمىسا پىتنىدىن چېقىندىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ:

ئوزۇندىن قوپار ئول ئازۇن بۇلغاقى
ئوزۇنچى باشىن كەس ئاي ئەرسىگ ئاقى
[جاھان پىتنىسىنى تېرار پىتنىچى،
ئۇنىڭ سەن بېشىن كەس، ئايا مەرد، سېخىي.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يامان ئادەم ـ پىكىر ۋە ناچار ئەخلاقنى خەلق بەختسىزلىكىنىڭ، ھەتتا شۇ كىشىنى تەقدىرىدىكى بەختسىزلىكنىڭ ئۆزى يۇدۇپ يۇرگەن سەۋەبلىرىدىن بىرى دەپ قاراپ، ئۇنى تۇزەشنى جەمئىيەتنى تۇزەش جۇملىسىگە كىرگۈزىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ سېخىيلىق ۋە بېخىللىق، كەمتەرلىك ۋە تەكەببۇرلۇق قاتارلىق پەزىلەتلەر ئۇستىدىمۇ توختالغان.

داستانىنىڭ 950 ـ، 3036 ـ بەيىتلىرىدا سېخىيلىققا ۋە بېخىللىققا ھەققىدە:

ئۆزۈڭنى ئەسىركەر سارىان ئۆز نەڭىن
كىشىكە قاچان بەرگە ئايغىل تەڭىن
[بېخىل ئۆز مېلىدىن ئۆزى قىزغىنار،
قاچان كىشى ھەققىن بېرىشكە ئۇنار؟!]
ئىكى نەڭ قارىشتى ياقىشماز قاچار
سارانقا ياغۇماز ئاقىغ بەرك قۇچار
[ئىككى نەرسە زىنت، بىرى ـ بېرىدىن قاچار،
بېخىلغا باقماس ئەر، سېخىينى قۇچار.]

دېسە، داستانىنىڭ 1706 ـ، 2120 ـ بەيىتلىرىدا كەمتەرلىك ۋە تەكەببۇرلۇق ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

ئۇلۇغسىغ كۇۋەز كۇر كىشى ئول تۇرى
كۇنىڭە قودى ئول كۇۋەزلىك قۇرى
[يوغانچى، تەكەببۇر تېتىقسىز بولۇر،
ئۇنى كىبىرى كۇنمۇ كۇن پەس قىلۇر.]
كۇۋەزلىك ئاسىغسىز كۆڭۈل تومىلتۇر
كۆڭۈل قودقى بولسا كىشىگ يوقلاتۇر
[كىبىرلىك بى پايدا، كۆڭۈل توڭلتۇر،
كىشىنى كىچىك دىللىق ئۇستۇنلىتۇر.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئار ـ نومۇس، ۋىجدان كاتېگورىيىسىنى ئۇلۇغلايدۇ، ئۇنىڭ بولۇش ـ بولماسلىقىنى ياخشىلىق ياكى يامانلىققا يۇزلىنىشتىكى مۇھىم ئۆتكەل ۋە ئەخلاق نازارەتچىسى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ. داستانىنىڭ 2006 ـ، 2008 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

كىمنىڭدە ئۇۋۇت بولسا قىلقى سىلىگ
قامۇغ تەڭسىز ئىشكە تەگمەز ئەلىگ
[ئۇيات كىمدە بولسا، سىلىق خۇيلۇق ئول،
ناچار ئىشقا ھەرگىز ئۇ سۇنمايدۇ قول.]
قامۇغ تەڭسىز ئىشتىن يىغىلى ئۇۋۇت
قامۇغ ئەدگۇ ئىشكە ئۇلاغلى ئۇۋۇت
[ئۇيات — بارچە يامان ئىشتىن توسقۇچى،
پۇتۇن ياخشى ئىشقا ئۇلاشتۇرغۇچى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دوستلۇق، چوڭلار ۋە كىچىكلەرگە ھۆرمەت ـ ئىززەت، مېھمانغا قىزغىن مېھماندوستلۇق قىلىشنى، سۆزدە ئەدەپلىك بولۇشنى، چوڭلار ۋە بىلىملىك كىشىلەرنىڭ سۆزىنى كۆپرەك ئاڭلاپ ئاز سۆزلەشنى تەشەببۇس قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ پىكرىچە، ئۇچراشقاندا سالاملىشىش ئەدەپنىڭ بېشى بولۇپ، مۇنداق سالام كىچىكلەرنىڭ چوڭلارغا سالام بېرىشىدىن ئەمەس، دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، چوڭلارنىڭ كىچىكلەرگە سالام بېرىشىدىن باشلىنىشى لازىم. ئۇنىڭ قارىشىچە، چوڭلار، مەرتىۋىلىكلەر باشلاپ سالام قىلسا، تۆۋەندىكىلەرنىڭ كۆڭلى ئەمىن تاپىدۇ، ئەدەپمۇ ئومۇملىشىدۇ؛ ئەكسىچە ھالدا، كىچىكلەر ھەيۋەتلىك ۋە قۇدرەتلىك بولغان چوڭلار، مەرتىۋىلىكلەرگە نىسبەتەن ئەندىشىدىن خالىي بولالمايدۇ، ئەدەپمۇ ئۆزىنىڭ پاك ۋە سەمىمىيلىك قىممىتىدىن مەھرۇم بولىدۇ.

ئۇ داستانىنىڭ 5060 ـ، 5062 ـ بەيىتلىرىدا بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى مۇنداق يەكۈنلەيدۇ:

ئۇلۇغلار كەرەك كىم كىچىككە سەلام
ئاشۇندۇرسا ئۆترۇ بولۇر ئىش تەمام

[كىچىككە ئۇلۇغدىن كېرەكتۇر سالام،
شۇ بىرلە جىمى ئىش بولۇرلەر تامام.]
كىچىگ بولسا ئەمىن ئۇلۇغ شەرىندىن
سەلامەت بولۇنسا ئۇمۇپ خەيرىندىن
[كىچىك بولسۇن ئەمىن ئۇلۇغ شەرىندىن[1]
سالامەتلىك تېپىپ ئۇنىڭ خەيرىدىن.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ يېڭى كۆز قارىشى، ئەينى زامانىدىكى كىچىكلەر چوڭلارغا، تۆۋەن دەرىجىلىكلەر يۇقىرى دەرىجىلىكلەرگە ئالدىن ھۆرمەت سالامى بېرىدىغان ئادەتكە زىت بولۇپ، ئادەت كۈچىنى يوتكەش ۋە ئىنسانلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەردە ساقلانغان خۇشامەتكويلۇق ھاۋاسىنى پەسەيتىپ، كەمتەرلىك ۋە ئالىيجانابلىقنى جارى قىلدۇرۇشتا غايەت مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. فېئودالىق دەرىجىچىلىك تۈزۈمى مۇتەپەككۇرنىڭ بۇ ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يول قويمىدى.

5. «قۇتادغۇ بىلىك» تە سۆز ئەدەپى ھەققىدىكى بايان

«قۇتادغۇ بىلىك» تە سۆز («تىل»، «سۆز») توغرىلىق يېزىلغان نۇرغۇن مىسرالار بار. ئۇلار ئاساسەن «تىلنىڭ پەزىلىتى بىلەن قۇسۇرى ۋە پايدىسى بىلەن زىيىنى بايانىدا»، «ئايتولدىنىڭ ئېغىزىدىكى تىلنىڭ پەزىلىتى ۋە سۆزنىڭ پايدىلىرىنى ئېيتقانلىقى بايانىدا» دېگەن 7 ـ ۋە 19 ـ بابلىرىغا مەركەزلەشكەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تىلنى تەپەككۇر — ئەقىل ۋە بىلىمنىڭ تەرجىمانى («تىلماچ») (162 ـ بەيىت)، «ئەگەر

---

① «ئۇلۇغ شەرىندىن» — چوڭلارنىڭ كىچىكلەرگە غەزەپ قىلىشى مەنىسىدە.

تىل بىلەن سۆزلىمىسە ئالىمنىڭ بىلىمى زاھىر بولماس» (214 ـ بېيىت)، «ئۆلگەنلەردىن بىلىم مىراسىمۇ سۆز ئارقىلىق كېيىنكىلەرگە قالىدۇ» (270 ـ بېيىت)، «سۆز كىشىلىك گۈزەللىكى»، «ئەمما سۆزنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپ خىل» (272 ـ بېيىت)، «ئەقىل گۈزەللىكى تىل بىلەن تەپەككۇر قىلىش، تىلنىڭ گۈزەللىكىنى سۆزدە گەۋدىلەندۈرۈش» (273 ـ، 274 ـ بېيىت) دەپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، تىلنىڭ ياخشىلىق ۋە مەنپەئىتىنى ماختايدۇ. ئۇ «سۆز بىلەن كىشى ئۆسۈپ پادىشاھ بولالايدۇ» (173 ـ بېيىت)، «سۆز بولۇپ كۆز بولمىغاندا بۇ سۆز كۆزلۈك رولىنى ئۆتەيدۇ» (178 ـ بېيىت)، «ياخشى سۆزلۈك كىشى ئۆلسىمۇ ئۆلمىگەندەك بولىدۇ، چۈنكى سۆزى ئۆلمەيدۇ» (180 ـ بېيىت) دەپ يازىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «پەقەت سۆزلىمەسلىكنى ئەقىل خالىمايدۇ» (185 ـ بېيىت)، «بىلىپ سۆزلەش لازىم، ئۇ بىلىم ھېسابلىنىدۇ» (170 ـ بېيىت)، «تولا سۆزدە مەنپەئەت يوق» (171 ـ بېيىت)، «ئاز سۆز بىلەن تۇگۈننى يەشكەن ياخشى» (172 ـ بېيىت)، «خاتا سۆز ئۇيات بولىدۇ» (193 ـ بېيىت)، «پاساھەتلىك سۆز قىل»، «تىل دەرۋازىدىكى يولۋاس، دەققەت قىلمىساڭ بېشىڭنى يەيدۇ» (164 ـ بېيىت)، «خۇلق ۋە سۆزۈڭ ياخشى بولسا ئۆلمەيسەن» (183 ـ بېيىت)، «سۆزۈڭنى كۆزەتمىسەڭ بېشىڭ كېتىدۇ. تىلىڭنى كۆزەتمىسەڭ چىشىڭ سۇنىدۇ» (167 ـ بېيىت)، «تىلىڭنى كۆزەتسەڭ بېشىڭنى ئامان قىلىسەن، سۆزۈڭنى قىسقا قىلساڭ ئۆمرۈڭ ئۇزىرىدۇ» (176 ـ بېيىت)، «قارا بېشىڭنىڭ دۈشمىنى قىزىل تىلىڭ، بۇ قىزىل تىل نۇرغۇن باش يېگەنىدى، يەنە يەيدۇ» (996 ـ بېيىت)، «تىلىڭ ھەر كۈنى بېشىڭنى يۇنۇپ تۇرىدۇ» (997 ـ بېيىت)، «سورالمىغان سۆزنى دېمە» (978 ـ بېيىت)، «سوئال ئەركەك، جاۋاب چىشى بولۇپ، ئۇلاردىن ئىككى ئوغۇل

تۇغۇلىدۇ» (979 ـ، 980 ـ يېيىتلار)، «گال بىلەن تىل قاتتىق تىزگىنلىنىشى كېرەك» (993 ـ يېيىت)، «كۆڭۈل بىلەن تىل توغرا سۆز ئۈچۈن يارالغان» (1024 ـ يېيىت)، «سۆزنى ئاڭلا، راست ـ يالغاننى تەكشۈر، يالغان سۆزلىگەننى جازالا» (5878 ـ يېيىت)، «چېقىمچىلىق ۋە ئۇششاق سۆز بىلەن شۇغۇللانما» (4301 ـ يېيىت)، «چوڭلار سۆزىنى رەت قىلما، يىرىك سۆزلىمە» (4303 ـ يېيىت)، «ئاقىل ئاز سۆزلەپمۇ تولا سۆزلىمدىم دەپ ئۆكۈنىدۇ» (4335 ـ يېيىت)، «يىرىك سۆزلىمە، ئۆزۈڭنى قاتتىق تۇت، يىرىك سۆز كىشىلەر دىلىنى سوۋۇتۇپ قويىدۇ» (5221 ـ يېيىت)، «غەزەپلەنمە، غەزەپ كەلگەندە گاچا بولۇۋال» (5216 ـ يېيىت)، «كىچىك پېئىل، شېرىن سۆز بولۇشنى بەختىگە بەدەل قىل» (5251 ـ يېيىت)، «ئىشەنگەنگە سۆزلە، ئىشەنگەنىنىڭ سۆزىنى دىلىڭدا تۇت» (5621 ـ يېيىت)، «كىشىگە كىشىنى كۆرۈپ جاۋاب قايتۇر» (5833 ـ يېيىت)، «سۆز، گال، كۆز، شەھۋەت ئوتى ئاپەت كەلتۈرىدۇ» (6352 ـ يېيىت) دەپ تەلىم بېرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك»تە تىلغا ئېلىنغان سۆز ئەدەپىي توغرىسىدىكى بايانلار ئومۇمەن سۆزنىڭ راستچىللىقى، مەنىدارلىقى، ئەدەپلىك بولۇشى، گۈزەللىكى بىلەن يالغان سۆز، بۇزۇق سۆز (مەسىلەن، پىتنە ـ پاسات سۆزلىرى)، مەنىسىز، قۇرۇق ياكى ئۇششاق سۆز، قوپال سۆز، ئەدەپسىز سۆز ئۇستىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئىنسان ۋە جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە دائىمىي ۋە بۇاستە ئالاقىدار ئىدى.

فىيىپرباخ: «تىل ئىنسانىيەت مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىنىڭ مىزانى[1]»، «ھەقىقەتنىڭ ھاياتىي كۈچى (ئۆلمەس دەرىخى) تىلدىن ئىبارەت»[2] دېگەنىدى. يۇسۇپ

① فىيىپرباخ: «پەلسەپىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنىڭ ۋاقتىلىق پروگراممىسى».

② «خرىستىئان دىنىنىڭ ماھىيىتى»، «فىيىپرباخ پەلسەپە ئەسەرلىرى»، I توم.

خاس ھاجىپنىڭ سۆز ئەدەپى ھەققىدىكى تەلىمى ھېلىمۇ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش، ئۆز - ئۆزىنى تۆتۈشتىكى نۇرانە تەپەككۇر ئەينىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

6. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئائىلە - نىكاھ ۋە تۇرمۇش ئەخلاقى بايانى

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئائىلە - نىكاھ مەسىلىسى مۇھىم ئىجتىمائىيەتشۇناسلىق، ئەخلاق ئىلمىي ۋە ماتېرىيال كاتېگورىيىسى سۈپىتىدە كۆرۈنەرلىك ئورۇنغا قويۇلغان. داستاننىڭ بەزى بابلىرىدىكى بايانلار بىلەن ئۇنىڭ «ئۆيلىنىشنىڭ قانداق بولۇشى بايانىدا»، «پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيىلەش بايانىدا» دېگەن 62 -، 63 - بابلىرى ۋە زىياپەتكە بېرىش، زىياپەتكە چاقىرىش توغرىسىدىكى 65 -، 66 - بابلىرىدا، ئائىلە - نىكاھ ۋە جامائەتچىلىك ئەخلاقى قائىدىلىرىنىڭ ئەينى زامان تەلەپلىرى سۆزلەنگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئائىلە ئاساسى بولغان نىكاھ مەسىلىسىدە كۆز ئالدىدا بولۇپ ئۆتكەن ۋە بولۇۋاتقان ئىككى خىل ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزىگە خاس تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

ئۇنىڭ بىرى، ئىلگىرىكى قانداشلىق - ئۇرۇقداشلىق نىكاھ ۋە نىكاھنىڭ مىراس قېلىشى مەسىلىسى؛ ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ئىسلام تەقۋادارلىرى دەۋەت قىلىۋاتقان يۇقىرى نەسەب، تەقۋادار سۈپەت، باي ۋە گۈزەل خوتۇن ئېلىش تەشەببۇسى ئىدى[1].

مەلۇمكى، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئاساسىي ئىقتىسادىي

---

① «سەھىھۇل بۇخارى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 247 - بەت.

ئىگىلىك قىلىنغان ئىلگىرىكى زامانلاردا، ئۇنىڭغا مۇناسىپ قانداشلىق - ئۇرۇقداشلىق ئاساسىدىكى نىكاھ ۋە ئائىلە تۈزۈمى ساقلانغانىدى. يەنە بىر تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، قانداشلىق - ئۇرۇقداشلىق ئاساسىدىكى ئائىلە تۈزۈمى جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي ھۈجەيرىسى سۈپىتىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەشكە خىزمەت قىلغانىدى. مۇنداق ئائىلە تۈزۈمىنىڭ ئىختىيارىي قوشۇلۇش ئاساسىدىكى ئائىلە تۈزۈمىگە ئالمىشىشى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئۇستۇنلۇك ئالغان ئىگىلىكتىن ئولتۇراقلاشقان يېزا ئىگىلىكى ئۇستۇنلۇك ئالغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمگە ئۆتۈش ئارقىلىق يۈز بەرگەن مۇھىم ئۆزگىرىش ھېسابلىنىاتتى. «قۇتادغۇ بىلىك»تە قانداق نىكاھلىنىش ۋە قانداق ئائىلە قۇرۇش مەسىلىسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى، تولاراقى ئىلگىرىكى زامان ۋە قىسمەن ئەينى زامانىدىكى كۆچمەنچى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئادەت كۇچلىرى ۋە پىتنىلىرىگە قارشى، ئەركىن تاللاش ئاساسىدىكى يېڭىچە نىكاھ ۋە بىر ئەرگە بىر خوتۇنلۇق ئاساسىدىكى يېڭىچە ئائىلىنى مۇستەھكەملەش يولىدىكى بىزگە مەلۇم بولغان تۈنجى ھۆججەت سۈپىتىدە ئالاھىدە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئائىلە مەسىلىسىنى تەربىيە مەسىلىسىنىڭ ئالدىغا قويۇپ، رەپىقە («ئەۋ»، «ئېب»، «كىشى») تاللاشنى نىكاھلىنىشنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ئەخلاق ۋە پەزىلەتنى رەپىقە تاللاش شەرتلىرىنىڭ ئالدىغا قويۇپ بۇ ھەقتىكى تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇ ئاساستا ئۆي - جاي ئورنىنى تاللاش، ئىگىلىك باشقۇرۇش، مېھمان چاقىرىش ياكى مېھمانغا بېرىش مەسىلىلىرى ئۇستىدە توختالدى. بىز ئالدى بىلەن ئۇنىڭ نىكاھلىنىش شەرتلىرى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پىكرىچە، بىر ئەر ـ بىر خوتۇنلۇق نىكاھ تۈزۈمى ئەقىلغا مۇۋاپىق ئىدى. ئەينى زامان مۇسۇلمان ئەللىرىدىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنىڭ بىر ئەر كۆپ ئايالغا نىكاھلىنىشى بىلەن ئولتۇراقلىشىشتىن ئىلگىرىكى قېرىنداشلار ئارىسىدا ئېرى ئۆلگەن خوتۇننىڭ مىراس قېلىشى مۇئەللىپ نەزەردە يامان ئىللەت ھېسابلىناتتى.

«سۈجى مەڭگۈ تېشى» غا قارىغاندا، مۇنداق يېڭىچە نىكاھ تۈزۈمى قاراخانىيلاردىن ئىلگىرىلا باشلانغانلىقى ئېھتىمال. بۇ مەڭگۈ تاشتا: «ئېبىلادىم ئوغلۇمىن قىزىمىن قالمىسۇن» (ئوغلۇمنى ئۆيلىدىم، قىزىمنى ياتلىق قىلدىم سالغۇلۇق ئالماي) دېيىلگەن بولسا، تۇرپاندىن تېپىلغان قانۇن ۋەسىقىلىرىدىمۇ بىر ئەر ـ بىر خوتۇنلۇق ئائىلە تۈزۈمىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى «بۇ ئىكەگۈ ئېر ئېنچى بولمىشلار» (بۇ ئىككىسى ئەر ـ خوتۇن بولۇشتى) دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەينى زامانداىكى سەئىد ۋە يالغان سەئىد ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىش يولىدىكى يۇقىرىغا يامىشىپ، يۇقىرى نەسەبلىك خوتۇن سايىسىدە ياشاش تەشەببۇسلىرىغا زىت كېلىدىغان بىرقەدەر ئىلغار نىكاھ قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ نىكاھلىنىش ۋە ئائىلە قۇرۇش مەسىلىسىنىڭ ئەينى زامان شارائىتىدىكى بارلىق مۇرەككەپلىكلىرىگە يېقىنلاشقاندا، مۇمكىنقەدەر ئائىلە پاجىئەلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا تىرىشىشىمۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ يەنىلا ئەرلىك ئىمتىيازلىقىدىن ئىبارەت فېئودال كۆز قاراشىنىڭ قالتىس ئاسارىتىدىن قۇتۇلالمىغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىسلام تەقۋادارلىرى دەۋەت قىلىۋاتقان نەسەب ۋە بايلىقنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويمىغان ئۆيلىنىش

شەرتلىرىگە زىت ھالدا، نىكاھلىنىشتا ئالدىراپ كەتمەسلىكنى، ئۆيلەنمەكچى بولغان رەپىقىسىنى ئېھتىيات بىلەن ئىنچىكە ئويلىنىپ ياخشى تاللاشنى تەۋسىيە قىلغان، بۇنىڭدا قىزنىڭ نىكاھلانمىغان قىز بولۇشى، ئەردىن ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئورۇن جەھەتتە تۆۋەنرەك بولۇشى، ئەرنىڭ خالاپ ياخشى كۆرىدىغان بولۇشى ۋە ئەخلاقىي گۈزەللىككە ئىگە بولغان بولۇشىدىن ئىبارەت تۆت ئالدىنقى شەرت تەكىتلەنگەن.

داستاننىڭ 4478 - بەيىتىدا قىزنىڭ ناتوغرا غەرەز، ئالدىنىش ياكى مەجبۇرلىنىش بىلەن ئەمەس، بەلكى ئىختىيارىي ھەم سەممىي مۇھەببەت ئاساسىدا نىكاھقا رازى بولۇشى ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن:

سەنى سەۋگە سەندىن ئادىن بىلمەگەي
ياراغسىز يا تەڭسىز قىلىق كەلمەگەي
[سېنىلا سۆيۈپ، باشقىنى بىلمىگەي،
يارامسىز، قىلىقسىز ئىشلار قىلمىغاي.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ نىكاھلىنىشتا تۆت تۈرلۈك ئايالنىڭ ئۈچرىشى مۇمكىنلىكىنى تىلغا ئېلىپ، ئۇلارنى ئەينى زامان شارائىتى بويىچە بىر - بىرلەپ تەھلىل قىلدى.

ئۇ تىلغا ئالغان بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئاياللار باي ئائىلە قىزلىرى بولۇپ، داستاننىڭ 4487 -، 4491 -، 4492 - بەيىتلىرىدا، باي ئائىلە قىزلىرىغا يېقىنلىشىش نىكاھلانغۇچى ئەرگە نىسبەتەن ئىقتىسادىي ئامەت بولماستىن، بەلكى كۆپ ھاللاردا پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەرگە دۇچار قىلىدۇ، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي - نەسەب جەھەتتىكى زور پەرقلەر پەيدا قىلغان زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ياكى ئائىلىنى بۇزۇش، ياكى باي ئائىلىگە بويسۇنۇشتىن باشقا ئامال يوق، دەيدۇ. يۈسۈپ خاس

ھاجىپ بۇنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى بەختسىزلىك ھېسابلاپ، بۇنداق نىكاھنى رەت قىلىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسى تۆۋەن تەبىقە يىگىتلىرىگە، كەڭ جامائەتكە كۆيۈنۈش بولۇپ، مۇئەييەن خەلقپەرۋەرلىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. ئۇ تۆۋەن تەبىقە قىزلىرىغا ۋە ئەخلاقلىق قىزلارغا ئۆيلىنىپ، ھاياتىنى خۇشاللىق ۋە مەمنۇنىيەت بىلەن ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا داستانىنىڭ 4479 ـ، 4481 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

ئۆزۈڭدە قودى ئال كىسى ئالسا سەن
بەدۈك تۆپكە ياقما بۇلۇن بولغا سەن
[خوتۇن ئالساڭ ئالغىن ئۆزۈڭدىن تۆۋەن،
ئېسىلما ئېگىزگە ئەسىر بولۇرسەن.]
كىسى ئالسا ئۆزدە قودى ئال كۆنى
سەۋىنچىن كەچۈرگەي سەن ئۆدلەك كۈنى
[خوتۇن ئالساڭ ئالغىن، تۆۋەن، توغرىنى،
سۆيۈنچ بىرلە ئۆتكەي ھاياتلىك كۈنى.]

ئۇ داستانىنىڭ 4487 ـ، 4493 ـ، 4494 ـ بەيىتلىرىدا چىراي گۈزەللىكىگىلا ئىگە قىزلارنى ئىككىنچى تۈركۈم قىز ـ ئايالىلار سۈپىتىدە تىلغا ئېلىپ، نوقۇل ھۆسىن ـ جامالىغا مەپتۇن بولۇپ نىكاھلىنىش ئاقىلانىلىق ھېسابلانمايدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ ھۆسن گۈزەللىكىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلغان ھالدا، نوقۇل بۇ شەرت بوينچە ئۆيلىنىپ، «قىزىل يۈزىنى زەپىران قىلمۇېلىش» تىن ئەندىشە قىلىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 4484 ـ بەيىتىدا مۇنداق دەيدۇ:

يۈزى كۆركى قولما قىلىنچ ئەدگۈ قول
قىلىنچ ئەدگۈ بولسا تۈكەل بولغا ئول

[گۈزەل خۇينى ئىستە، ئاختۇرما جامال،
خۇبى ياخشى بولسا، تاپار ئۇ كامال.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھۆسنى گۈزەل قىزغا ئۆيلىنىپ پاجىئەگە يولۇقماسلىق توغرىسىدا توختالغاندا، ئەينى زامان جاھالىتىنى پاش قىلىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىلىق مۇھىتىدا ھوقۇق ۋە مۇلۇك ئىگىلىرى بولغان ئىمتىيازلىق كۈچلەر گۈزەل ئايالالارنى تارتىۋالىدىغان، ئۇلارنىڭ مەھبۇبىلىرىنى پاجىئەگە گىرىپتار قىلىدىغان ئەھۋال دائىم ئۇچرايتتى. كۆپلىگەن تراگېدىيىلىك داستانلار بۇ ئىجتىمائىي پاجىئەنىڭ شېئىرىي ئىپادىسى سۈپىتىدە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

ئۇ داستانىنىڭ 4488 ـ، 4495 ـ، 4496 ـ بەيىتلىرىدا يۇقىرى نەسەبتىن چىققان ئېسىلزادە قىز ـ ئايالالارنى ئۇچىنچى خىلدىكى قىز ـ ئايالالار سۈپىتىدە تىلغا ئېلىپ، ئۇلار بىلەن نىكاھلىنىشنى ئىززەت ـ مەرتىۋىنىڭ كۆتۈرۈلۈش يولى ئەمەس، بەلكى قۇللۇقنىڭ باشلىنىشى دەپ ھېسابلايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىنىڭ 4489 ـ، 4497 ـ، 4500 ـ، 4502 ـ بەيىتلىرىدا تۆتىنچى خىلدىكى قىز ـ ئايالالار سۈپىتىدە پەزىلەتلىك ۋە بىلىملىك قىزلارنى تىلغا ئالىدۇ. مۇئەللىپ ئۆز مۇلاھىزىلىرىدىن خۇلاسە چىقىرىپ: ئەگەر مۇنداق قىزغا نىكاھلىق بولسا، ئۇ چاغدا يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆت خىلدىكى قىزلارنىڭ ھەممىسىنى تاپقاندەك بولىسەن. كېچىكتۈرمەي ئۇنداق قىز بىلەن نىكاھلانغىن، دېگەن مەسلىھەتنى بېرىدۇ. ئۇنىڭچە، ئەقىل ـ پاراسەت ۋە پەزىلەت ئىگىسى بولغان بۇنداق رەپىقە ھەم ئېسىللىك، ھەم بايلىق، ھەم گۈزەللىكنىڭ مۇجەسسەم ئۇلگىسى ھېسابلىنار ئىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە يۇقىرىقى ئىككى خاھىشتىن باشقا، ئۇچىنچى خىل خاھىش — نىكاھلىنىشنى رەت قىلىدىغان

تەركىدۇنياچىلىق پىكىر ئېقىمىغا رەددىيە بېرىلمىدۇ. مۇئەللىپ داستانىنىڭ 42 - بابىدا زاھىت ئودغۇرمىش نامىدىن (3574 -، 3581 -، 3584 - بېيىتلار) تىلغا ئېلىنغان «خوتۇن لەززىتى»، «خوتۇن بىلەن سۆھبەت تاتىغى»، «پەرزەنت كۆرۈش»نى جاپالىق، ئاچچىق، دۇشمەن تېپىۋېلىش، شەيتانغا يول ئېچىش دەيدىغان قاراشلارنى رەت قىلىپ، كىشىلىك جەمئىيىتىدە كىشىلىك يولى بىلەن ياشاشنىڭ يوللۇق ۋە مەنپەئەتلىك ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئاياللارغا توغرا مۇناسىۋەتتە بولۇش، شەھۋانىي ھەۋەسكە بېرىلمەسلىك، ئۆزىنىڭ مۇنداق خاھىشلىرىنى ئەقىل - پاراسەت بىلەن چەكلەشنى دەۋەت قىلىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ «ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانىدا»، «ئۆگدۈلمىشنىڭ ئودغۇرمىش بىلەن مۇنازىرىلەشكەنلىكى بايانىدا» قاتارلىق بابلىرىدا، مۇنداق خاھىش كىشىگە خارلىق، موھتاجلىق، ھەتتا قۇللۇق كىشەنلىرىنى ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ تەكرار ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئۇ ئەزىمەت - قەھرىمانلارنىڭ دۇشمەننىڭ «گۈلچېھرىلەر ھېيلىسى» توزىقىغا چۈشۈپ، يامان غەرەزلىك ئاياللار قولىدا ھالاك بولغانلىق پاجىئەلىرىنىمۇ ئىبرەت سۈپىتىدە تىلغا ئالغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئائىلىلەر مۇناسىۋىتىگە ئائىت قوشنىدارچىلىق، دوستلۇق ۋە مېھماندوستلۇق ھەققىدىمۇ مەخسۇس توختالغان. ئۇ قوشنىدارچىلىقنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىشنى، ئۆي - روزىغارنى ئاۋات بازار، خەتەرلىك دەريا ۋە قۇدرەتلىك بەگلەر تۇرغان جايغا يېقىن تۇتماسلىقنى، پىتىنخور، ئىككى يۈزلىمچى، چېقىمچى، قىزىلكۆز، ھاراقكەشلەردىن دوست تۇتماسلىقنى، ئائىلىنى ھالال كىرىم بىلەن ئىدىتلىق باشقۇرۇشنى، ئۆچ ساقلاش، چېقىمچىلىق، مەنسىز ئۇششاق سۆزلەشنى ئادەت قىلماسلىقنى، زىيانپەتنىڭ ھەممىسىگە ئەمەس،

كىشىگە مەنىۋى ياردەم بېرىدىغان ھەم زۆرۈرىيلىرىگە بېرىپ، يوسۇنلۇق مېھمان بولۇشنى، مېھمان چاقىرىشقا تۇتۇنسا ياخشى كۆتۈشكە تولۇق تەييارلىنىشنى تەپسىلىي تىلغا ئېلىپ، مول فولكلور مەنزىرىسىنى سىزىپ كۆرسەتكەن. ئۇ داستانىنىڭ 2553 ـ بەيىتىدا داستىخان يېيىشنى بەگلەرنىڭ تۇغ چىقىرىشىغا ئوخشىتىپ، ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىدىكى مېھماندوستلۇق ئەنئەنىسىنى گەۋدىلەندۈرگەن. دەۋر ئۆزگەرگىنى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت تەلەپلىرىنىڭ ئەقىلغا مۇۋاپىق مېغىزى ھېلىمۇ ئېتىنىك ۋە ئېتىكىلىق قىممىتىنى يوقاتقىنى يوق.

7. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئەينى زامان ئەخلاقي بۇلغىنىشىنىڭ بايانى

«قۇتادغۇ بىلىك» «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى بايانىدا» دېگەن بابى بىلەن زوق ـ شوخ بىلەن باشلانغان بولسا، ئەكسىچە «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا» يېزىلغان ئەلەملىك قەسىدىلەر بىلەن خاتىمىگە يۇزلەنگەن. بۇ تاسادىپىيلىقمۇ؟

روشەنكى، مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىدە ھەرخىل سەلبىي ئەخلاق ئۇلگىلىرىنى ئېتىكىلىق ئوبيېكت سۈپىتىدە كۆپ قېتىم خاراكتېرلەپ بەرگەن ۋە سۆككەنىدى. ئەمما، ئۇ چاغدا بۇ ئوبيېكتلار پەقەت ئېتىكىلىق ئوبيېكت سۈپىتىدىلا تىلغا ئېلىنغانىدى. ئاپتور بۇنىڭدىن پەرقلىق ھالدا بۇ خىل سەلبىي ئوبيېكتلارنىڭ ئۇنىڭ ئۆز سۇبيېكتىنى «چۈشەنىدىغان شوراپ»، «چايانىدىغان چاققان» لىقىنى ئاشۇ قەسىدىلىرىدە تىلغا ئالىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، يېقىن دوستلىرىنىڭ «يەك» (جىن ـ شەيتان) بولۇپ چىققانلىقىنى، ئۆزى جاھىل

(«ئوتۇن») لار ئارىسىدا قالغانلىقىنى، ياكى ئۆزى ئېلىشىپ قالغانمۇ، ياكى كىشىلەر راستتىنلا بۇزۇلغانمۇ، ھەر ھالدا جاھانغا جاپا تولۇپ، ۋاپا بوھرانغا ئۇچرىغانلىقىنى زارلاپ تىلغا ئالىدۇ. ئۇ ھەتتا، ياۋا كېيىكلەر بىلەن ئۇلپەت بولۇپ، ئوت - چۆپ يەپ، يامغۇر سۇيى ئىچىپ، قۇمنى تۆشەك، تاغارنى كىيىم قىلىپ چۆل - باياۋانلارغا چىقىپ كەتكۈسى كەلگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ زاھىتلىق تەركىدۇنيالىقى ئەمەس، بەلكى بىزارلىق سەرگەردانلىقى ئىدى، ئەلۋەتتە.

مۇتەپەككۇر غەزەپ ئۇچقۇنلىرى بىلەن قايغۇ كۆز ياشلىرى ئارىسىدا ئۇلۇغ بىر ھەقىقەتنى تىلغا ئالىدى. ئۇ بولسىمۇ 6575 - بەيىتتىكى ئىنساننىڭ فېئودالىزمدىكى يەنە بىر قېتىملىق ياتلىشىشى، ئۆز ماھىيەتلىرىنى يوقىتىپ قويۇشى ئىدى. شائىر مۇنداق دەيدۇ:

كىشى ئاتى قالدى، يوقالدى كىشىلىك،
قايان كەتتى كىشىلىك، كەيىندىن باراي مەن.

فارابىنىڭ ھەسەتخورلىرى بولغاندەك، ئىبنى سىنانىڭمۇ ھەسەتخور رەقىبلىرى بولغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «چايان» ۋە «چۈن» لەر ھەققىدە يازغاندەك نەۋائىمۇ «ئىتلار» ھەققىدە يازغان. ئەمما پەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن ئەلىشىر نەۋائىلا ئىنسان ماھىيەتلىرىنىڭ يوقىلىشى مەسىلىسىنى تىلغا ئالغانىدى. نەۋائى: «مەن سېنى قانداق تاپۇرمەن مەن ئۆزۈمنى تاپمىسام» دەپ يازدى. كارل ماركس بۇنى «ئىنساننىڭ ياتلىشىشى» دەپ بىر جۈملە سۆزگە ئىخچاملىغانىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «ئارزۇ تاپتىم كىشى تاپمىدىم» (6567 - بەيىت) دېگەندە، ئۆز ئىدىيىلىرىنىڭ ئوتوپىيىلىكىنى ھېس قىلدى. دەرھەقىقەت، شۇ زاماندا پۈتكۈل قاراخانىيلار

خانلىقى پەيدا بولۇش، مۇستەھكەملىنىش، راۋاجلىنىش، گۈللىنىش، چۈشكۈنلىشىش، ھالاك بولۇشتىن ئىبارەت تارىخىي جەريانىنىڭ گۈللىنىشتىن چۈشكۈنلىشىشكە يۈزلەنگەن باسقۇچىنى باشلاۋاتقاندى. بۇ رىم ئىمپېرىيىسى سىياقىدىكى ھەممە پادىشاھلىقلار باشتىن كەچۈرگەن «ئۆرلەش - چۈشۈش» ھادىسىسىنىڭ مۇقەررەرلىكى ئىدى، خالاس.

ئالىمنىڭ پەرىشتىدەك ياخشىلار كەتتى، يامانلار قالدى، قانۇن - نىزاملار بىكار قىلىندى، دېگەنلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ ھامىيسى بۇغراخان ۋاپات بولغان ياكى ھامىيلىقىنى داۋاملاشتۇرمىغان، قانۇن - نىزاملار بۇزۇلغان ياكى بىكار قىلىنغانلىقى توغرىسىدا رىۋايەت توقۇپ چىقىشقا ئاساس يوق. بىراق ھەر ھالدا «قۇياش» سېلىككەنىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەينى زامان ئەخلاقىي بۇلغىنىشلىرىدىن قاتتىق زارلانغان ۋە بىزگە گۈللىنىشتىن كېيىنكى چۈشكۈنلىشىشنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەتكە بولىدىغان سەلبىي تەسىرى، ئىنسانىنىڭ مەنىۋىي ماھىيەتلىرىنىڭ ياتلاشقانلىقى، شۇنىڭدەك ئىلغار ئوتوپىك پىكىرلەرنىڭ داۋاملىق ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدا قىممەتلىك پىكىر ۋە ئۇچۇرلار قالدۇرۇپ ئۆتتى.

8. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئۆز - ئۆزىنى تىزگىنلەش ئېڭى مەسىلىسى

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ئودغۇرمىش ئوبرازىنىڭ مۇرەككەپ، كۆپ قىرلىق ئىكەنلىكى توغرىسىدا كىتابىمىزنىڭ ئالدىنقى پەسلىدە ئىزاھات بېرىپ ئۆتكەنىدۇق.

ئودغۇرمىشنىڭ بەخت سىمۋولى ئايتولدى بىلەن ئەقىل -

بىلىم سىماسى ئۆگدۈلمىشىنىڭ تۈغقىنى سۈپىتىدە بۇ كاتېگورىيىلىك پېرسوناژلارغا تۈتاشقان سىمۋول ئىكەنلىكىنى مۇئەللىپ بىلىنەر - بىلىنمەس جېكىلەپ ئۆتكەن. ئودغۇرمىش ئۆزى بىلىملىك ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر بولۇپ، ئومۇمەن پاكلىقنىڭ گەۋدىلەندۈرگۈچىسى، خۇسۇسەن «قانائەت ۋە ئاقىۋەت» نىڭ گەۋدىلەندۈرگۈچىسى[6].

ئودغۇرمىش ئەخلاقىي بۇلغىنىشلار باش كۆتۈرگەن رېئال دۇنيادىن خۇددى بۇددىزم ئىختىراچىسى ساكيامۇنىدەك سەلبىي، پەسىمىزملىق يەكۈن چىقىرىدۇ. يەنى رېئاللىقتىكى ئاۋامغا قارىتا «قانائەت» دەۋەت قىلىش؛ ئۆزىگە نىسبەتەن تەركىدۇنيا تەرىقەتچىلىكى يولىنى تۇتۇش.

ئودغۇرمىشنىڭ رېئاللىقتىكى بۇلغىنىشلارنى ئەيىبلىگىنى ئەقىلغا مۇۋاپىق، تەنقىدىي رېئالىستىك پائالىيەت بولۇپ، ئۇنىڭ رېئاللىقتىكى تۇرمۇشتىن ۋاز كېچىشى، رېئال ۋە جانلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىن يۈز ئۆرۈشى ئەقىلغا ئۇيغۇن بولمىغان، غەيرىي رېئالىستىك، پاسسىپ پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ.

ئودغۇرمىش بىلەن ئۆگدۈلمىش ئارىسىدىكى مۇنازىرىلەر ئاساسلىقى ھەقىقىي پاكلىق بىلەن ھەقىقىي ئىبادەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە ئاساسىي ۋاستىسىنىڭ پۈتۈنلەي قېرىپ، خىزمەت ئىقتىدارىدىن قېلىشتىن ئىلگىرى جەمئىيەتتە تۇرۇپ، خەلق ۋە جەمئىيەت پاراۋانلىقى ئۈشىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، ئىلىم - پەن ئەمەلىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش بولۇشى، قېرىلىق مەزگىلى يېتىپ، خىزمەت ئىقتىدارى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئىبادەت قىلىشنى ئاساسلىق ئورۇنغا قويىسىمۇ بولىدىغانلىقىغا مەركەزلەشكەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ مۇنازىرىلەر ئارقىلىق ئىبادەتنىڭ ماھىيىتى بولغان ياخشىلىق، خەيرلىكنى خەلق ئىشلىرىغا قارىتىش لازىملىقىنى، بۇنىڭغا زار - زار موھتاج

بولۇۋاتقان ئوبيېكت تەڭرى بولماستىن، بەلكى خەلق ئىكەنلىكىنى تولىمۇ روشەن تىلغا ئالغان.

ئودغۇرمىش ئاۋامغا قارىتا دەۋەت قىلغان «قانائەت»، كىشىلىك تۇرمۇشتىكى پاكلىق ۋە ئادىللىقنىڭ مۇھىم ئىپادىسى ۋە شەرتى بولۇپ، بۇ قىممەتلىك جاۋاھىر ھازىرغىچە ئودغۇرمىشتىن ئىبارەت تەركىيدۇنياچى زاھىتنىڭ يىرتىق خالتىسىدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىنمىدى. ھەتتا بىر مەھەل «شاكىلىنى ئىرغىتىپ» تاشلاش قاتارىدا ئىرغىتىپ تاشلاندى.

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، يېقىنقى بىرقانچە ئەسىرلىك پەلسەپە تارىخىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇتەخەسسىسلەر «مەقسەتدارلىق (تېلېئولوگىيە)» نەزەريىسىنى تەڭرىنىڭ ئالەم يارىتىشتىكى مەقسەتدارلىقىنى نەزەردە تۇتقان دەپ قاراپ، ئۇنى ئىنكار قىلىۋەتكەنىدەكلا، «قانائەت»، «شۇكرى ـ ئىنساب»، كۇلۇك زىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «ئۆزىنى يېڭىش»، «ئۆزىنى تۇتۇش» تەلىماتلىرىنىمۇ پائالىيەتسىزلىك، ئۈمىدسىزلىك تەرغىباتى دەپلا، قارىقويۇق ئوت قاينامىلىرىغا ئىرغىتىپ تاشلاشتى. ئەسىرلەر ئۆتۈپ، بۈگۈنكى كۈندە ئىنسانىيەت ئىككى نەرسىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى — ئىنسان ئۆز ـ ئۆزىنى مەقسەت قىلىش لازىملىقىنى، ئىنسان پۈتۈن پائالىيەتلەر ئارقىلىق قۇربان قىلىنىدىغان ۋاستە بولماي، ئېرىشىلىدىغان ھەقىقىي مەقسەت ئىكەنلىكىنى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى تىزگىنلەش ئېڭىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك زۆرۈرلۈكىنى، مۇنداق تورمۇز، كونترول، گارمۇنىيىلەشتۇرگۈچى ئاڭ بولمىسا ئىنسانىيەت بالايىئاپەت گىردابىغا قاراپ چوڭقۇرلاپ بارىدىغانلىقىنى — ھېس قىلماقتا. زامانىمىز مۇتەپەككۇرلىرى پەلسەپە ئەخلەتلىكىگە تاشلىنىپ كەتكەن بۇ ئىككى جاۋاھىرنى قايتا ئىزدىمەكتە.

فارابى گرېك پەلسەپىسى تەسىرىدە بىلىم بىلەن بەختنى بىرلەشتۈرۈپ پازىل (سۈبلىزاتسىيىلىك) جەمئىيەت قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇنى ئادالەتلىك قانۇن ۋە ئۆزىنى تىزگىنلەش («قانائەت») بىلەن تولۇقلاپ، ئوتتۇرا ئەسىر مۇھىتىدا سۈبلىزاتسىيىلىك جەمئىيەت قۇرۇشنىڭ شەرتلىرىنى تۆتكە كۆپەيتتى. بۇ ئەبەدىيلىك قىممەتكە ئىگەمۇھىم سۈبلىزاتسىيىلىك چۈشەنچە ۋە كاتېگورىيە بولۇپ ھېسابلىنىشى لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» سەھىپىلىرىدە قانائەت ھەققىدىكى مۇھىم بېيىتلاردا مۇنداق دېيىلگەن:

يانا ئايدى بىلگە بۆگۈ سۆزلەدى
ئۆزىن تۆتنۈماز ئەر باشىن يەر تەدى
[ئالىم ھەم ھېكمىلەر يەنە سۆزلىدى،
ئۆزىن تۆتمىغان ئەر بېشىن يەر دېدى.] (2518 ـ بېيىت)
سۆز ئاسغى ئول ئول كۆر ئەشتمىش سۆزۈگ
ئالىپ ئىشكە تۈتسا كۆنىتسە ئۆزۈگ
[بۇ سۆز پايدىسى شۇ ئىشتىكىنىنى —
تۈتۈپ چىڭ، ئەيلىسە دۈرۈس ئۆزىنى.] (5434 ـ بېيىت)
قاتىغلان ئۇقۇش بىرلە باسغىل ھەۋا
ھەۋاقا باسقسا بولۇر ئەر ياۋا
[تىرىش، ئەقلىڭ بىلەن يېڭىلسۇن ھاۋا،
ھەۋەستىن يېڭىلسە، بولۇر ئەر ياۋا.] (5403 ـ بېيىت)
ئاي ئەلگ بۇ نەفسىڭ ياغىلا قاتىغ
تىلەكىنى بەرمە يەتۈرمە تاتىغ
[ئېلىگ، قاتتىق ئۇرۇش ئۆز نەپسىڭ بىلەن،
تىلەگىنى بەرمە، زوقلاندۇرما سەن.] (5318 ـ بېيىت)
قامۇغدا ئەسىزرەك ياغى بۇ تۈرۈر

مۇڭار ئەدگۈ قىلسا بۇ ئەسىز قىلۇر
[ھەممىدىن يامانراق يېغى شۇ ئېرۇر،
قىلساڭ گەر ياخشىلىق، يامانلىق كېلۇر.] (5319 ـ بېيىت)

كۆزى سۇققا تۇتەز بۇ دۇنيا پۈتۈن
بارى تاپ تەگۈچى تىرىلدى قۇتۇن
[كۆزى ئاچقا يەتمەس پۈتۈن بۇ جاھان،
قانائەت قىلغانلار بەختلىك ھامان.] (5389 ـ بېيىت)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنى تۇتۇش، قانائەت قىلىش توغرىسىدا سۆزلىگەندە، مۇنداق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئىجابىي جەھەتتىن ئىزاھلاشتىن تاشقىرى، يەنە تۆۋەندىكىسى يامان ئاقىۋەتلەرنى تىلغا ئالىدۇ:

بىرىنچىدىن، قانائەتسىزلىكنىڭ چېكى يوق، مىڭ يىل ياشىغاندىمۇ تەلەككە قانمايدۇ، ۋەھالەنكىسى، ئەمەلدە بۇ ئورۇندالماس خام خىيال بولۇپ، ئۆمۈر ئۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ.

تىلەكىن تىلەگلى تۇكەلىن تىلەر
تىلەكىن تۇكەتسە تۇكەرچىن تەمام
[تىلەر ھەر تىلەكنى، كىشى ئارزۇلاپ،
تىلەككە يەتكۈچە بولۇر ئۇ خاراپ.] (5432 ـ بېيىت)
ئانى قودماسا سەن سەنى قودغا ئوق
ئاڭار تودماسا سەن ساڭا تودغا ئوق
[ئۇنى قويمىساڭ سەن، سېنى ئۇ قويۇر،
ئۇڭا تويمىساڭ سەن، ئۇ سەندىن تويۇر.] (4738 ـ بېيىت)

ئىككىنچىدىن، دۇنيا قانۇنىيىتى شۇكى، ياخشىلىق قىلساڭ ياخشىلىققا مۇيەسسەر بولىسەن، ئۆزۈڭنى تۇتماي قانائەتسىزلىك قىلساڭ يامان ئاقىۋەتكە قالىسەن، دېگەن قاراش.

بۇ دۇنيا ئىچى بىر تارىغلاغ تۇرۇر
نەگۇ ئەكسە مۇندا يارىن ئول ئۆنۈر
[بۇ دۇنيا ئىچى بىر تېرىلغۇ ئېرۇر،
نېمە ئەكسە تاڭنا شۇ نەرسە ئۇنۇر.] (4733 ـ بېيىت)

بۇ قاراش داستانىنىڭ 4734 ـ، 4735 ـ بېيىتلىرىدىمۇ ئىزچىللاشقان.

ئۇچىنچىدىن، ئۆزىنى چەكلىمىگەن يامان ئاتاققا قالىدۇ، كىشىلەر ئۇنىڭ نامىنى يامانلىق بىلەن قوشۇپ تىلغا ئالىدۇ. مۇنداق بېيىتلار نۇرغۇن بولۇپ، ئۇنىڭ بىر مىسالى مۇنداق:

كىشى ئەدگۇ ئاتىن كۆز ئالقىش بۇلۇر
ئاتىقمىش ئەسىز ئۆلسە قارغىش بۇلۇر
[كىشى ياخشى ئات بىرلە ئالقىش ئالۇر،
يامان ئاتلىق ئولسا، ئۇ قارغىش ئالۇر.] (246 ـ بېيىت)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، شەخسىي نەپسانىيەت، ئۆلۈم، ياخشىلىق قالدۇرۇش ئېڭىنىڭ يوقلۇقى، مەغرۇرلۇق، دەرغەزەپلىك، تەرسالىق، چىرىكلىك، غەپلەتتە خىيالغا بېرىلىش، يەڭگىلتەكلىك قاتارلىقلارنى ئىنسانىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى تىزگىنلەش ئېڭى يېڭىشى لازىم بولغان سەلبىي ئىدىيىۋى ـ كەيپىياتلار قاتارىغا كىرگۈزگەن، ئۇلارغا قارىتا ئەڭ كەسكىن جەڭ ئېلان قىلىشنى تەلەپ قىلغان.

9. قىسقىچە يەكۈن

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقشۇناسلىق كۆز قاراشلىرى ئوتتۇرا شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ تارىخىي ئىنتىلىشلىرىنى ئىپادىلىدى. ئۇ بىر قىسىم تەرەققىيپەرۋەر فېئودال زىيالىيلار تەبىقىسى بىلەن، كەڭ يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، قول سانائىتى بازىسىدا دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە قاتناپ تۇرغان يىپەك يولى سودا - تىجارەتچىلەر تەبىقىسىنىڭ نىسبەتەن ئىلغار ئىجتىمائىي - ئەخلاقىي تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۇردى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقشۇناسلىق ۋە ئائىلە - نىكاھ قاراشلىرى ئۇنىڭ دۆلەت ۋە قانۇنشۇناسلىق تەلىماتى بىلەن قوشۇلۇپ بىر پۈتۈن سىياسىي - قانۇن پەلسەپىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقشۇناسلىق قاراشلىرى ئوتتۇرا ئەسىر تەقدىرچىلىكى تەرغىباتىغا زىت ھالدا، كىشىنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتى مەسىلىسىنى كىشىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى قۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىش مەسىلىسىگە، سۇبىيېكتىپ خاھىشى ۋە تىرىشچانلىقى مەسىلىسىگە كۆتۈرۈپ ئىزاھلىغانلىقى تۈپەيلى ئالاھىدە پەلسەپىۋى قىممەتكە ئىگە بولدى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال مۇتەپەككۇرىنىڭ ئائىلە ۋە ئەخلاق كۆز قاراشلىرى ئېغىر نۇقسانلاردىن خالىي بولالمىغانىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياخشىلىق - يامانلىقتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئەخلاقىي كاتېگورىيىلەر بىلەن كىشىنىڭ پسىخىك مەجەز - خاراكتېرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ياخشى - يامان ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى تۇغما بولىدۇ، دەيدىغان

خاتا كۆز قاراشتا بولدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ نىكاھ ۋە ئائىلە مەسىلىسىدە ئوتتۇرا ئەسىر يۇقىرى قاتلام تەبىقىلىرىگە ئادەت بولۇپ كەتكەن ئاياللارنى ئەرلەردىن تۆۋەن كۆرۈش كۆز قارىشىنى تەرغىب قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، ئەرلىك بولۇپ نىكاھتىن ئايرىلغان، قىزلىق ئىپپىتىنى ساقلىيالمىغان ئايال بىلەن نىكاھلاشماسلىقنى تەلەپ قىلسا (4477 ـ بېيىت)، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەردىن نەسەب ۋە ئىقتىسادىي روزىغار تەرەپتە تۆۋەن بولغان قىزغا ئۆيلىنىپ، ئەرلىك ئىمتىيازىنى ساقلاپ قېلىش (4491 ـ، 4496 ـ بېيىتلار) نى تەلەپ قىلدى.

ئەپسۇسلىنىشقا تېگىشلىكى يەنە شۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «ئايالنى ئەزىز تۇت» (4519 ـ بېيىت) دېگەن ئىجابىي قارىشىغا خىلاپ ھالدا، يەنە پۇتكۇل ئايال جىنسىغا كەمسىتىش، ھەتتا نەپرەت كۆزى بىلەن قاراپ، ئۇلارنى «كۆزەتمەسە بۇزۇلىدىغان گۆش» (4519 ـ بېيىت)، «كۆڭلى ئاغىدىغان ۋاپاسىز» (4521 ـ بېيىت)، «قىزىل يۈز جەسۇر باتۇرلارنى ۋەيران قىلغان ئېزىتقۇ» (4523 ـ، 4524 ـ، 4525 ـ بېيىتلار) دېگەندەك ئىلمىگە زىت، ھەتتا ئىنتايىن زەرەرلىك كۆز قاراشتىن ۋاز كېچەلمىدى. ئۇ مۇشۇنداق تىپىك فېئودالىلىق نۇقتىئىنەزەر ئاساسىدا ئاياللارنى ئۆيدە مەستۇرە ھالەتتە تۇتۇش (4513 ـ بېيىت)، سىرتقا چىقىرىپ ناتونۇش ئورۇنلار ۋە مېھماندارچىلىققا ئېلىپ بارماسلىق (1304 ـ، 4818 ـ بېيىتلار)، ئۆيگە يات ئەركەكلەرنى يولاتماسلىق (1303 ـ، 4514 ـ بېيىتلار) تۇغرىسىدا ئېغىز ئاچتى.

تېخىمۇ ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بىز «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ 1303 ـ، 1304 ـ، 4510 ـ، 4511 ـ، 4512 ـ بېيىتلىرىدىن قىزنىڭ پەرزەنت سۈپىتىدە تۇغۇلماسلىقى، تۇغۇلغان ئىكەن ئۇنىڭ ئورنى سېرىق توپىنىڭ تېگىدە بولۇشى، قىزنى ۋاقتىدا ياتلىق قىلىپ ئۆيدە ئۇزاق تۇتۇپ تۇرماسلىق توغرىسىدىكى ناتوغرا پىكىرلەرنى كۆرىمىز. بۇ خىل چىرىك فېئودالىلىق كۆز قاراش مەيلى نۇقتىئىنەزەر ياكى ئاپتورنىڭ شەخسىي سەرگۈزەشتىلىرى تەسىرىدە ئاچچىق غەزەپ ئىچىدە شەكىللەنگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر (بۇ بىر ئېھتىماللىق)، يالغۇز ئەينى زامان شارائىتىدا ئاياللار پاجىئەسىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى كۆرسىتىپلا قالماستىن، يەنە مۇتەپەككۇرىمىزنىڭ كۆز قاراشلىرىدىكى زىددىيەتچان قارائىغۇ بۇلۇڭنى گەۋدىلىك ئىپادىلەپ بەردى. تارىختىكى كۆپلىگەن تراگېدىيىلىك داستانلارنىڭ ئايال قەھرىمانلىرى، جۈملىدىن زىبۇنىسا، نادىرە، ئۇۋەيسى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئىجتىمائىي پاجىئەلىرى ئەينى زامان شارائىتىلىرى بىلەن بىللە، يەنە مۇنداق ناتوغرا كۆز قاراشلار تۈپەيلى نىجادىيەتسىز قالغانىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى تىزگىنلەش ئېڭى قاراشلىرى قانائەت ئېڭى ۋە ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ئېڭىدىن تاشقىرى، يەنە «ئىككى دۇنيا»، «دوزاخ ـ جەننەت»، «قىيامەت سورىقى» قاتارلىق روھانىيەتچىل ئاڭنى ئۆزىگە تىرەك قىلغان.

بىز ئاردا ئۆتكەن توققۇز ئەسىرلىك غايەت زور ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى ئۆزگىرىش ئاساسىدىلا يۇقىرىقى نۇقسانلارنى

كۆرۈۋاتىمىز. ئاندا ئۆتكەن توققۇز ئەسىرلىك تارىخ مۇتەپەككۇرنىڭ ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىلغار قاراشلىرىنى تەنتەنە قىلدى ۋە ئۇ ئەبەدىي تەنتەنە قىلغۇسى.

VIII باب «قۇتادغۇ بىلىك»تە پەن ۋە ماۋارىپ مەسىللىرى

«ئالىم، مۇئەللىمسىز قالسا گەر زامان،
نادانلىق ئىسىدىن قارايغاي جاھان.»
— ئابدۇراخمان جامى

1. «قۇتادغۇ بىلىك»تە پەن ۋە ماۋارىپ مەسىللىرىنىڭ تۇتقان ئورنى

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قامۇس خاراكتېرلىك ھېكمەت داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» تە، مەدرىس پەلسەپىسى [7] تەرەپدارلىرىدىن پەرقلىق ھالدا بىلىش ئىقتىدارى، بىلىش جەريانلىرى قاتارلىق ئابستراكت كاتېگورىيىلەردىن ھالقىپ چىقىپ، بارلىق بىلىش پائالىيىتى ۋە جەريانلىرىنىڭ، بارلىق ھەقىقەتنىڭ ئەڭ ئالىي ئۇتۇقى ۋە جەۋھىرى بولغان ئىلىم - پەن مەسىللىرىمۇ تىلغا ئېلىنغان.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلاردا ئىلىم ۋە تەربىيە قەدىمكى زامانلاردىلا ھەمئىيەتنىڭ ئېتىبارلىق ئىشى سانىلاتتى. «ئۆگ» ئىبارىسىنى تۇپ سۆز قىلىپ تۇرلەندۇرۇلگەن «ئۆگرەن» (ئۆگەن)، «ئۆگرەت» (ئۆگەت)، «ئۆگ تۇت» (ئەسته تۇت، زېھنىڭگە

ئال)، «ئۆگۈت» (نەسىھەت) دېگەن سۆزلەر قەدىمكى مەكتەپ تاشلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مائنزم دەۋرى يازما مەنبەلىرىدە كەڭ ساقلانغان. يېتىم بالىنى «ئۆگسۈز» دەپ ئىپادىلىگەنلىكمۇ «تەربىيەتچىسى يوق» دېگەن مەنىدىن كەلگەن. «ئالتۇن يارۇغ» دا: «بىلگە بىلىگدە ئۆگرەتىنمەكتە» (ئالىم ئىلىم بەرمەكتە) دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىدىقۇت خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە پەن ۋە مائارىپتا ئالدىنقى ئورۇنغا كۆتۈرۈلگەنىدى. ئەرەب خەلىپىلىكى ۋە چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىدە ئۆز ئىلمى بىلەن شۆھرەت قازانغان ئۇستاز — ئاقارى ۋە ئالىم - بىلگەلەر ئەينى زامان ئۇيغۇر پەن ۋە مائارىپىنىڭ تارىخىي ئۇتۇقلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەنىدى. فارابى ۋەكىللىكىدىكى بىر تۈركۈم ئالىملار خەلىپە مەئمۇن دەۋرىدە شەكىللەنگەن «بەيتۇلھېكمە» ئاكادېمىيىسىنىڭ چىرىغىنى نۇرلاندۇرغان بولسا، ئەنزاڭ، ئىبل تېمۇر ۋەكىللىكىدىكى يەنە بىر تۈركۈم ئالىملار خەلىپىلىكنىڭ ئاكادېمىيىسىگە شۆھرەت بېغىشلىغانىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىلىم - پەننى ئىنسان قەدىر - قىممىتىنىڭ ئۇلى، ئىجتىمائىي بەخت - سائادەتنىڭ كۈچلۈك تىرىكى، ئىنسانىي مەدەنىيەتنىڭ نۇرانە چىرىغى، دۆلەتنىڭ كۈچەيتىپ، خەلقنى بېيىتىشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى سۈپىتىدە يۇكسەك مەدھىيىلىدى. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ھەربىر تېمىتىك ماۋزۇسى مۇشۇ يادرولۇق ئىدىيىدىن ئايرىلىپ بايان قىلىنغان ئەمەس.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىنگىلىز پەيلاسوپى فرانسىس بېكون (1561 — 1626)[8] دىن بەش ئەسىر ئىلگىرىلا بىلىمنىڭ قىممەت، چىراغ، كۈچ ۋە ھەقىقىي قورال ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ «بىلىم بىلەن ئىنسان قەدرىنى تاپىدۇ» (147 - بېيىت)، «بىلىم بىلەن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ» (155 -

بېيىت) ، «بىلىم يېڭىلمەس كۈچ» (2447 ـ بېيىت) ، «قۇلنىمۇ ئۇلۇغ قىلالايدىغان» (152 ـ بېيىت) ، «كۆككىمۇ يول ئاچالايدىغان» (208 ـ بېيىت) ، «تۇغۇلۇنلەرنى يېشەلەيدىغان» (3168 ـ بېيىت) ، «ھەممىگە قادىر» (302 ـ بېيىت) كۈچ ، شەخسىي ئۇچۇنمۇ ، دۆلەت ئۇچۇنمۇ ، ئىززەت ئۇچۇنمۇ ، سائادەت ئۇچۇنمۇ بىلىم كېرەك ، دېگەن ئىدىيىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇنىڭچە ، ئىلىم ئادەمنىمۇ ، جەمئىيەتنىمۇ ئۆزگەرتىدۇ ، كامالەتكە ئىگە قىلىدۇ ، «بىلىم ئۆزى بىر ئىبادەت» (3222 ـ بېيىت) ، «بىلىم ھەتتا دوزاخ ئىشىكىنى يېپىپ تاشلىيالايدۇ» (3223 ـ بېيىت) ، «بىلىمسىز قىلىنغان ئىبادەتنىڭ پايدىسى بولمايدۇ» (3224 ـ بېيىت) ، «بىلىمسىزنىڭ ئىبادىتىدىن بىلىملىكنىڭ ئۇيقۇسى ئەلا» (3225 ـ بېيىت) ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپقىچە بىلىمنىڭ ئەھمىيىتىنى ھەممە جەھەتتىن ھېچكىم مۇنداق شەرھىلىيەلمىگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلىم ـ پەن تۇغما ئىقتىدار بولماستىن تەلىم ـ تەربىيىنىڭ مەھسۇلى ، دەپ قارىدى ۋە ئۆزىنىڭ ماۋزۇپ ئىدىيىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭچە ، ئەقىل كىشىنى ھايۋاندىن پەرقلەندۇرگەندەك ، كىشىلەرنى ئۇلارنىڭ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئەھۋالى ، ئىلىم قۇرۇلمىسى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئىلىم ئەھلىنى قوللاش ، ئۇنىڭغا ھامىيلىق قىلىش توغرىسىدا دۆلەت باشلىقىغا مۇھىم تەكلىپلەر بېرىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئۇلۇغۋار راتسىئونالىست ، مەرىپەتپەرۋەر مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتى توغرىسىدىكى بىباھا ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ، ئىنسانىنى بىلىم بىلەن باغلاپ ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتىنى بەرپا قىلىشنى يەنىلا بىلىم بىلەن بايان قىلغان. بىلىم

مەسىلىسى مۇستەسنا قىلىنغان ھالەتتە «قۇتادغۇ بىلىك» نى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

2. «قۇتادغۇ بىلىك»تە ئىلىم - پەن ۋە ئىلىم ئەھلى ھەققىدە

ئاپتور «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىلىم - پەننى ئومۇمىيۈزلۈك مەدھىيىلەشتىن تاشقىرى، ھەرقايسى پەنلەر توغرىسىدا روشەن توختالغان ياكى خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. بۇ ئالىمنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ موللۇقى، ئىلمىي سەۋىيىسىنىڭ ئۇستۈنلۈكىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن تاشقىرى، بۇ ئۇنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ھەققىدىكى پەنلەرنىڭ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى كامالەتكە يەتكۈزۈش بىلەن بولغان بۈۋاستە، ئىچكى باغلىنىشى ھەققىدىكى دىئالېكتىكىلىق ۋە تارىخىي قارىشىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇلاردىن تاشقىرى ئالىمنىڭ ھەرقايسى پەنلەر ھەققىدىكى بايان ۋە ئۇچۇرلىرى ئەينى زامان ئىلىم - پەنلىرى تۈر ۋە ساھەلىرىنىڭ خېلىلا ئىنچىكىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، دەخلىسىز - مۇقەددەس دەپ قارالغان بىردىنبىرلىك دەۋاسىنى كۈچەيتىۋاتقان ئىسلام ئەقىدىچىلىرىگە خىلاپ ھالدا ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، پەلسەپە، لوگىكا، تېببابەتچىلىك، دورىگەرلىك، پسىخولوگىيە، تارىخ، شېئىرىيەت، تىلشۇناسلىق، چەت ئەل تىلى، قانۇنشۇناسلىق، مائارىپ، ئەخلاقشۇناسلىق (ئېتىكا)، ھەربىي ئىلىم، تەنھەرىكەت، فولكلور قاتارلىق كونكرېت پەنلەرنىڭ نوپۇزىنى تىكلەيدۇ، پەن ئالىملىرىغا ھامىيلىق قىلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئەينى زامان ھۆكۈمرانىي بۇغراخان ئەبۇئەل ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلانخان ئۇچۇن

تەكلىپ ۋە تەۋسىيە قىلىنغان ھەرقايسى پەن ساھەلىرىدىكى بىلىملىك ئالىملار ۋە شائىر ـ ئەدىبلەرگە قارىتىلىدىغان سىياسەت ۋە مۇئامىلىدە ئەۋزەللىكىنىڭ تەشەببۇس قىلىنىشى، مۇتەپەككۇرنىڭ ئەينى زامان مۇھىتىدا نەقەدەر ئىلىمپەرۋەر ۋە تەرەققىيپەرۋەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ 4341 ـ، 4342 ـ، 4343 ـ، 4350 ـ، 4351 ـ، 4353 ـ بەيىتلىرىدا ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ:

تاقى بىر قۇتۇ بىلگە ئالىملەر ئول
ئولار ئىلمى خەلقنا يارۇتتاچى يول
[يەنە بىر گۇرۇھ ئۇ ئالىملار ئېرۇر،
ئۇلار ئىلمى خەلقنىڭ يولىن يورۇتۇر.]
ئولارنى قاتىغ سەۋ ئاغىرلا سۆزىن
بىلىكلەرىن ئۆگرەن ئۆكۈش يا ئازىن
[قاتتىق سۆيۈ ئۇلارنى، قەدىرلە سۆزىن،
تولا ياكى ئازدۇر ئۆگەن بىلگىنىن.]
بۇلار ئول يارار يا يارامازلارىغ
سەچىپ ئادرا تۇتغان كۆنى يول ئارىغ
[يارامليق ـ يارامسىزنى قىلىپ پەرق ئۇلار،
تۇتار پاك ـ پاكىزە يولىنلا شۇلار.]
تىلىن ئەرمە سەرمە تۇز ئەتمەك يەتۇر
ئاغىر تۇت ئولارىغ ئاغىرلا كۆتۇر
[قوپال سۆزلىمە، ئاش ـ تۇزۇڭنى يېدۇر،
ئۇلارنى قەدىرلەپ، ئەزىزلەپ كۆتۇر.]
ئەشىت ئىلمى ئىشلەت تىلىن سوڭدىما
يا قىلقىن قىلىنچىن ياۋۇز تەپ تەمە
[ئىشىت گەپ ـ سۆزىنى، ئىشلەت ئىلمىنى،
يامانلاپ يۇرمە سەن خۇي ـ پەيلىنى.]
بۇلار ئول سۇزۇك قويقا ئەركەچ سانى
قويۇغ باشلاسا سۇرسە يولچا كۆنى

[ئۇلار قوي پادىسى ئىچرە سەركىدۇر،
ئۇ باشلاپ ماڭسا قوي تۈز يولغا يۈرۈر.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالىملارنىڭ خۇلق - مىجەز جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكىگە، خۇسۇسىي نۇقسانلىرىغا قاراپ ئۇلارنىڭ غەيۋىتىنى قىلمىش، ئۇلارنى ئەيىبلەش پايدىسىز، چۈنكى بۇ ئۇلارنىڭ خەلقە مەنپەئەتلىك ئىلمىي ئىشلىرىنىڭ قىممىتىگە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ، دېگەن سۆزى ئۇنىڭ ئىلىم - پەن ھامىيىسى بولۇشتەك نۇرانە ئوبرازىغا تېخىمۇ ھۆسن قوشىدۇ.

ئۆز زامانىسىنىڭ ئۇلۇغۋار مەرىپەتچىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىر تەرەپتىن ئىلىم ئىگىلىرىنى ئۇلۇغلاپ، ئۇلارنى ئەتىۋارلاش توغرىسىدىكى تۈنجى ئىسلاھات تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ فېئودالىلىق ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدىكى خارلىق، موھتاجلىق ۋە پاجىئەلىك ھاياتىغا قاتتىق ئېچىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر رۇبائىيسىدا ئەرزىمەس بايلارنىڭ قولىدىكى ھەممىگە يېتىدىغانلىقى، ئالەمشۇمۇل پەيلاسوپلارنىڭ موھتاجلىق ئىچىدە تېڭىرقاپ يۈرگەنلىكىنى مۇنداق ئىخچام جۈملىلەر بىلەن سۈرەتلەيدۇ:

كىمۇڭ بولسا دەۋلەت ئۈزادى ئەلىگ
قامۇغ تەتۈرۈسى ئۈڭ سۆزى ئۆڭ، بىلىگ
ئاڑۇن فەيلاسوفى نەڭى بولماسا،
نېچە تىلدام ئەرسەكمىشالدى تىلىگ
[ئەگەر كىم باي ئەرسە تىلىدۇر ئۈزۈن،
ھەممە تەتۈرى ئۈڭ، يۈرگۈزەر سۆزىن.
جاھان پەيلاسوپى مالى بولمىسا،
قانداق دانا بولسۇن چەكلىگەي ئۆزىن.]

بىز داستاننىڭ «كىتاب ئىگىسى يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە نەسىھىتى» نامىدىكى خاتىمە خاراكتېرلىك قەسىدىسىدىن ئەينى زامانداۋ «بىلىملىكلەر كىشەنلىك، نادانلار ئازاد» ، «بىلىملىك غەمكىن، نادانلار شادىمان» ياشىغانلىقى توغرىسىدىكى تارىخىي مەنزىرە ۋە ھەققانىي شىكايەتنى روشەن ھېس قىلالايمىز.

3. «قۇتادغۇ بىلىك» تە گۈزەللىك ۋە شېئىرىيەت ھەققىدە

گۈزەللىك — «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھەقىقىي سىماسىدىن ئىبارەت بولسا، شېئىرىيەت ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇق شەكلىدىن ئىبارەت ئىدى.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش ھاجەتكى، «قۇتادغۇ بىلىك» كلاسسىك قامۇسىي ئەسەر سۈپىتىدە روشەن ۋە خاس بەدىئىي قۇرۇلما شەكلىدە يېزىلغان. ئەسەرنىڭ پەلسەپىۋى دېداكتىك تۈسى، شېئىرىي ۋە دراماتىك تۈزۈلمىسى بىلەن ئۇنىڭ تىل، پېرسوناژ، ئوبراز، تەسۋىر، ئوخشىتىش ۋە بايان قىلىش ئۇسۇللىرىمۇ ئىستېتىكىلىق پرىنسىپ ۋە ماھارەت بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان. بۇ ھال «قۇتادغۇ بىلىك» داستاننىڭ غايەت زور پەلسەپىۋى مەزمۇنلىرى بىلەن ئۇنىڭ ئىستېتىكىلىق شەكلىنىڭ بىرلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ ئەسەر يەنە گۈزەللىك ۋە ئەدەبىياتقا ئائىت قىممەتلىك قاراشلارنى تىلغا ئالغان.

ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى گۈزەللىك («كۆرگ» ، «كۆرگلۈك») ، نەپىس («تالۇ» ، «ئۆدرۈلمىش») ، زوق، لەززەت («تاتىغ») قاتارلىق ئىستېتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنى قەدىمكى زامانداۋ ئۆز تۇرمۇشىدا قوللىنىشقا

باشلىغان. «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ئۆز زامانىسىدىلا گۈزەللىك توغرىسىدا توختالغان. «ئىرق بىتىك» تە: «نى كۆرگىلۈك ئول» (ئۇ نېمانچە چىرايلىق)، «ئۇيغۇرچە مانى تېكىستلىرى» دە: «ئۆدرۈلمىشلەرگ قۇۋراتتى» (نەپىسلىرى تاللاندى)، «ئالتۇن يارۇغ» دا: «ئۆترۈ ئېلىگلەرىن ئۆرۈ كۆتۈرۈپ ئۈلىيۇ سىفتايۇ ئىنچاتېپ تاغشۇردىلار» (ئاندىن كېيىن قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ يۇقىرى ئاۋازدا مۇڭلىنىپ شېئىر ئوقۇدى)، «تاتىغلىق شلوق تاغشۇت» (خۇش ئاۋاز شېئىر دېكلاماتسىيە قىلىش) دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئۇيغۇر ئېپوسچىلىك ئېكىنى ۋە شېئىرىيەتنىڭ ئائىت مۇھىم تارىخىي مەنبەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىنسانىيلىك تەبىئەت ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە بولغان كۆپ قىرلىق ئېستېتىك مۇناسىۋىتى، كىشىنىڭ ئەقىل ـ ئىدراك ۋە بىلىم ئىقتىدارىغا بولغان يۇكسەك باھا، ئىنسان قەلبىنىڭ گۈزەللىك ئىپادىلىرى، بەدەن گۈزەللىكى ۋە ئۇنىڭ خۇشاللىق بېغىشلىغۇچى تەسىرى، گۈزەللىك بىلەن بەخت، گۈزەللىك بىلەن يېڭىلىق توغرىسىدا قىممەتلىك تەپەككۇر ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇرىدۇ، شېئىرىي سەنئەت ۋە شائىر توغرىسىدىكى قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر قىسمى ئورخۇن — سېلىنگا ۋادىسىدا ياشىغان دەۋرلەردىكى تەبىئىي مۇھىت شارائىتىغا ماسلاشقان تەبىئەت گۈزەللىكى قاراشلىرىدىن پەرقلىنىدىغان قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەبىئىي مۇھىتى شارائىتىغا ماسلاشقان تەبىئەت گۈزەللىكى قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەبىئەت گۈزەللىكى قاراشلىرىدىكى ئىلگىرىلەشنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئورخۇن دەۋرىدىكى «تېلى قوشىقى» دا تەبىئەت تەسۋىرى مۇنداق بېرىلگەن:

تۇرىدۇ تېلى دىيارى،
تەسكەي تېغى ئاستىدا.
ئاسمىنى گۈمبەزگە ئوخشايدۇ يانا،
كەڭ دالانىڭ ئۈستىگە قاپقاق گويا،
بىپايان كۆپكۆك ساما،
چېكى يوق يايلاق دالا.
سوقسا شامال كۆرۈنەر قوي - كاللار چۆپ قويندا.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تەبىئەت تەسۋىرى ھەققىدىكى بېيىتلار كۆپلەپ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدا «چۆپ ئارىسىدىكى قوي - كالا» ئورنىغا «قوڭۇر زېمىننىڭ كافۇرەك ئاق قاردىن ئايرىلىپ ئىپارەك قارايغانلىقى»، «دۇنيانىڭ گۈزەل ياسانماق بولغانلىقى»، «قوڭۇر يەرنىڭ يېشىل تاۋار - دۇردۇن كىيىپ، خۇددى قىتتان كارۋىنى تابغاچ رەختىنى يايغاندەك بولغانلىقى» ئالماشقان.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى گەرچە چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ھەققىدە روشەن ئېستېتىكىلىق كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمىگەن بولسىمۇ، بۇ جەھەتتە پەلسەپىۋى قىممەتكە ئىگە بەزى مۇھاكىمىلەرنى ئېلىپ بارغان. داستانىنىڭ 2072 -، 2756 -، 2757 -، 5007 -، 5922 - بېيىتلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

كۈلەر يۈز سۆچىگ سۆز سىلىگ ئۆز كەرەك
قىلىنچى بۇلارقا تۈكەل تۈز كەرەك
[كۈلەر يۈز، چۈچۈك سۆز، خۇلقى ئۇز كېرەك،
قىلىقى بۇلارغا ئۇيغۇن، تۈز كېرەك.]
كۆنىلىك مۇن ئول بارچا ئەدگۈ ئاسىغ
بۇ ئاسىغ بىلە بۇلدى مەڭۈ تاتىغ
[دۇرۇسلۇق — دەسمايە، نەپئى ياخشىلىق،

بۇنىڭلە تېپىلغاي مەڭگۈ تاتلىقلىق.]
كۆنى بولسا يالڭۇق كۈنى ئەدگۈ ئول
كۈنى ئەدگۈ بولسا قۇتى مەڭۈ ئول
[دۇرۇس بولسا ئىنسان كۈنى ئەزگۈدۇر،
كۈنى ياخشى بولسا، قۇتى مەڭگۈدۇر.]
سەۋىندى كۆر ئۆگدۈلمىش ئايدى جەۋاب
ئەدى كۆركلۈگ ئول بۇ يەمەكەد سەۋاب
[بولۇپ خۇش بۇ ئۆگدۈلمىش، قىلدى جاۋاب،
دېدى: بەك گۈزەل بۇ، يەنە بەك ساۋاب.]
بۇ ئەدگۈ تۇرۇر كۆر كۆنىلىك چىنى
تىرىگلىك تۇرۇر كۆرسە ئەدگۈ ئانى
[ئېرۇر ياخشىلىق ئۇ، دۇرۇسلۇق چىنى،
تىرىكلىك دەل شۇدۇر، كۆرەرسەن ئۇنى.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ گۈزەللىكنىڭ ئاساسى ۋە شەرتى بولغان چىنلىق ۋە ياخشىلىقنى تىلغا ئالغاندىن كېيىن، شۇ ئاساستا مەنىۋى گۈزەللىك ئۈستىدە توختىلىدۇ.

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىچكى گۈزەللىك ھەققىدە سۆز ئاچقاندا، مەنىۋى گۈزەللىكنى — بىلىم ۋە ئەخلاقنى نەزەردە تۇتقان. ئۇنىڭچە، كىشىنىڭ ئىرادە ئىختىيارلىقى بىلەن تاللاپ يېتىشتۇرىدىغان يۈكسەك مەنىۋى ئاساس مۇنداق ئىچكى گۈزەللىكنى شەكىللەندۈرەتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلىمنى ئەخلاقنىڭ ئۇلى، مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ ئاساسى سۈپىتىدە كۆپ قېتىم ئۇلۇغلىغان. ئۇنىڭچە، پەقەت نادانلىقلا جاھىللىق ۋە قاباھەتنىڭ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ قەلب گۈزەللىكنى پىكىر، سۆز ۋە ھەرىكەتتىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتتە ئىزچىل ئىپادىلىنىشى كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ. كىشىنىڭ گۈزەللىكى سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدىغان (274 - بېيىت) بولغاچقا، پاساھەت بىلەن سۆزلەشنى (175 - بېيىت)، تىل بىلەن دىلنى بىرلەشتۈرۈشنى

تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 4280 ـ بېيىتىدا مۇنداق دەيدۇ:

قامۇغقا سەۋىتمەك تىلەسە ئۆزۈڭ
كۆڭۈل تىل بىرىكتۈر سۈچىگ تۈت سۆزۈڭ
[سۆيۈملۈك بولۇشنى تىلەسەڭ ئۆزۈڭ،
كۆڭۈل، تىل بىرىكتۈر، چۈچۈك قىل سۆزۈڭ.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تاشقى گۈزەللىكنى، ھۆسن ـ جامال گۈزەللىكىنى ئىنكار قىلىدىغان نوقۇل روھانىيەتچىلەردىن كەسكىن پەرقلىنىپ، ساھىبجامال گۈزەلنى كۆرۈشنى ئىشىنىڭ ئوڭغا تارتقانلىقى ئۈچۈن بىر خاسىيەتلىك بېشارەت دەپ مۇبالىغىلەشتۈرىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 2468 ـ، 2469 ـ بېيىتلىرىدىن تۆزۈلگەن رۇبائىيسىنىڭ ئاخىرىدا:

قۇپا كۆركلۈگۈگ كۆر قىلىن ئۆزكە فال
ئىشىڭ ئەدگۈ بولغاي قامۇغ سۆزنى ئۈز
[قوڭۇر چاچ گۈزەلنى، كۆر، ئەيلە بىر پال،
ئىشىڭ ياخشى بولغاي، بۆلەك سۆزنى ئۈز.]

دەپ يازىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ شەكىل ۋە مەزمۇن، تاشقى ۋە ئىچكى گۈزەللىكنىڭ ئىمكانقەدەر بىرەك بولۇشىنى (2213 ـ، 2215 ـ، 2216 ـ بېيىتلار)، مەزمۇن ۋە ئىچكى گۈزەللىكنىڭ دائىم شەكىل ۋە تاشقى گۈزەللىككە نىسبەتەن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇشىنى (5113 ـ بېيىت)، ئىنسانىنىڭ ئۆز تېشىنى بويىاشقا ئەمەس، بەلكى ئىچكى دۇنياسىنى بېزەشكە ئالدىرىشى (5112 ـ بېيىت) لازىملىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

داستانىنىڭ 2213 ـ، 2216 ـ، 5113 ـ بېيىتلىرىدا مۇنداق كۆرسىتىلگەن:

كىمىڭ بولسا كۆركلۈگ يۈزى تاش ئۆزى
تاشى تەگ يەمە كۆركلۈگ ئول ئىچ يۈزى
[كىشىكى گۈزەلدۇر يۈزى ھەم ئۆزى،
تېشىدەك چىرايلىق بولۇر ئىچ يۈزى.]
تاشى كۆرسە تاپ تۈت ئىچىگە تانۇق
تاشى تەگ ئىچى ئول ئىچى تەگ تاش ئول
[تېشىنى كۆرۈپ بىل ئىچىگە گۆۋا،
ئىچى ھەم بولۇر ئۇ تېشىغا ئوخشاش.]
قامۇغ نەڭ كۆتۈرگۈسى ئىچتىن بولۇر
ئىچى بولماسا تاش ياراماز قالۇر
[پۈتۈن نەرسە ئۈستۈنلۈكى ئىچىدە بولۇر،
ئىچى بولمىسا، تاش يارامسىز قالۇر.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ گۈزەللىكنىڭ كىشىگە خۇشاللىق بېغىشلايدىغانلىقىدىن ئىبارەت مۇھىم ئېستېتىكىلىق كۆز قاراشنى ئاڭلىق ھالدا ئەمەس، بەلكى ئىستىخىيىلىك تەرىزدە تىلغا ئالغان. ۋەھالەنكى، بۇ خىل كۆز قاراشنى قەدىمكى گرېك ماتېرىيالىستى دېموكرىت ئىستىخىيىلىك تەرىزدە تىلغا ئالغان بولسىمۇ، ئۇ رەسمىي بىر خىل گۈزەللىك توغرىسىدىكى ئېستېتىكىلىق تەلىمات سۈپىتىدە ئىنگلىز تەجرىبىچىلىرى[9] تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ 2465 ـ، 2467 ـ بېيىتلىرىدا مۇنداق دېيىلىدۇ:

بۇ كۆركلۈگ يۈزۈگ كۆرسە يۈز سۆزلانۇر
كۆڭۈل ئاچلۇر ئاندا بۇ جان يەملەنۇر
[گۈزەل يۈزنى كۆرگەن كىشى خۇشلىنۇر،
كۆڭۈل ئېچىلۇر ھەمدە جان زوقلىنۇر.]
ئەدى ئەدگۈ نەڭ بۇ كىشى كۆركى يۈز
بۇ يۈز كۆركىگە سۆۋ ئىچەر ئىكى كۆز

[كىشىچۈن نە ياخشى نەرسە — گۈزەل يۈز،
ئىچەر سۇ بۇ يۈز كۆركىدىن ئىككى كۆز.]

«قۇتادغۇ بىلىك» تە «تاتىغ» ئىبارىسى ئاستىدا گۈزەللىك ۋە ئېستېتىك زوق گەۋدىلەندۈرۈلگەن كۆپلىگەن بەيىتلار بار. ئۇ خۇددى لاتىنچە (Deloctare)، فرانسۇزچە (Gouter)، ئىنگلىزچە (Taste)، نېمىسچە (Dellkat) «مەززىلىك»، «كۆڭۈللۈك» ئىبارىلىرىدەك روشەن ئېستېتىك مەنىگە ئىگە بولغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە يېڭىلىق توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان دىئالېكتىكىلىق قاراشلار (687 — 689 ـ بەيىتلار) دا «گۈزەللىك — يېڭىلىقتۇر» دېگەن ئاجايىپ پىكىر ئۇندۇرمىسى ساقلانغان. «قامۇغ ئەسكى نەڭلەر ئەرىنچىگ بولۇر» (بارلىق كونا نەرسىلەر خۇنۇك بولۇر)، «تالۇ نەڭ بولۇردا ياۋۇز نە كەرەك» (نەپىس نەرسە تۇرغاندا قوپال نە كېرەك)، «ياڭىدا بولۇر كۆرسە بارچا تاتىغ» (نەزەر سالساڭ بارچە گۈزەللىك لەززىتى يېڭى نەرسىدە بولىدۇ)! بۇ نېمىدېگەن ئاقىلانە مۇھاكىمە!

ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، «قۇتادغۇ بىلىك» تە سەنئەتنىڭ ئېتنىك شەكلى بولغان مۇزىكا ـ ئۇسسۇللار، مۇقام ـ مەشرەپلەر توغرىسىدا بايانلار ئۇچرىمايدۇ. بۇ جەھەتتە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت مەنبەلەردە مول مەزمۇنلار ساقلانغانىدى. ئەلىشىر نەۋائى «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» تا «مۇغەينىسلەر زىكرىدە» دېگەن بىر بابنى يازدى. سەنئەتنىڭ ئىككى مۇھىم ساھەسى — رەسساملىق بىلەن ئۇسسۇل ھەققىدە بۇ مۇتەپەككۇرلار ئالاھىدە توختالمىغان. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ئىككى جايدا ئۇسسۇل — رەقىس (خۇددى «تۇرپان تېكىستلىرى» دىكى «بودۇك» ئىبارىسىدە) مىسال سۆزلۈكى قىلىنغان، «قۇتادغۇ بىلىك» تە مەينى چەكلەش ئۇستىدىكى تەشەببۇس ئارىسىدا بىر قېتىم تىلغا ئېلىنغان، مەخسۇس توختالمىغان. ئەينى زامان مۇھىتىدا بۇ

سەنئەت ساھەسى يېزىلىپ يوقالغان بولماستىن، ئەسلىدە يېزىلمىغانىدى. «قابۇسنامە» دىمۇ سازەندىلا يېزىلغان، خالاس.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە شائىرلار توغرىلىق مەخسۇس بىر باب بېرىلگەن.

مۇئەللىپ شائىرلارنى «سۆز تەرگۈچى» كىشىلەر، ماختاپ ياكى سۆكۈپ تۇرمۇشنى باھالىغۇچىلار دەپ كۆرسىتىدۇ.

داستانىنىڭ 4393 ـ، 4395 ـ بەيىتلىرىدا شائىرلار توغرىلىق مۇنداق يېزىلغان:

قىلىچتا يىتىگرەك بۇلارنىڭ تىلى
يانا قىلدا يىنچكە بۇ خاتىر يولى
[قىلىچتىن ئىتتىكرەك بۇلارنىڭ تىلى،
قىلدىنمۇ نازۇكراق تەسەۋۋۇر يولى.]
تەڭىزكە كىرۋر كۆرسە كۆڭلۈن تۇكەل
گۈھەر يىنچۇ ياقۇت چىقارۇر مەسەل
[كۆرەرسەن، دېڭىزگە كىرۋر كىشىدەك،
گۈھەر، ئىنجۇ، ياقۇت چىقارۇر، دېمەك.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ داستانىدىكى ئىستېتىكىلىق مۇھاكىمىلەر گەرچە مەخسۇس ماۋزۇ ئاستىدا سىستېمىلاشمىغان بولسىمۇ، لېكىن مۇئەللىپنىڭ بۇ جەھەتتىكى قاراشلىرى ھەر ھالدا خېلى دەرىجىدە كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ 3086 ـ بەيىتتىكى:

ئاي ھىممەت ئىدىسى ئاڭۇن قول تالۇ
تالۇ قولداچى ئەر قۇتى توپ تولۇ
[ئەي ھىممەت ئىگىسى ئىستە ئۇز جاھان،
گۇزەللىك ئىستەۋچى قۇتاتقاي ھامان.]

دېگەن مىسرالىرى گۇزەل كەلگۈسىگە ۋە خەلق بەختىگە تەلپۈنگەن مۇتەپەككۇر قەلبىنىڭ جۇلاسىدۇر.

4. «قۇتادغۇ بىلىك» تە تېبابەتچىلىك مەسىلىلىرى ھەققىدە

كلاسسىك نېمىس ماتېرىيالىستى فېيېرباخ ئۆزىنىڭ «بەخت ھەققىدە» ناملىق ئەسىرىدە: تېبابەتچىلىك ماتېرىيالىزمنىڭ يۈرتى ۋە يىلتىزى، دېگەنىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» سەھىپىلىرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم ئىپتىخارلىق سەھىپىسى — ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنى مەسىلىلىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇنغا قويۇلغان.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئۇزاق تارىخنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ، قەدىمكى يېپەك يولى مەركىزي تۇگۇنىگە شۆھرەت بېغىشلىغان مەدەنىيەت كرىستاللىرىدىن بىرى ئىدى. شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى ئوتتۇرا ـ مەركىزي ئاسىيا رايونى تارىختا مەشھۇر سودا رايونى، ناخشا ـ ئۇسسۇل رايونى ۋە تېبابەتچىلىك رايونى ئىدى. سابىق سوۋېت مېدىتسىنا پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەرىپىدىن پروفېسسور ب. د. پېتروف مۇھەررىرلىكىدە نەشر قىلىنغان «مېدىتسىنا تارىخى» ناملىق كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، مەركىزي ئاسىيا سكىف (سكىتاي) قەبىلىلىرى قارا دېڭىز ساھىلىغا كۆچكەندە، مەشھۇر گرېك تېبابەت ئالىمى ھىپوگرات (بەقىرات) نىڭ دادىسى سكىفلار ئارىسىدا ياشىغان ۋە «تۆت تادۇ» (تۆت فىزىس) قارىشىنى قوبۇل قىلغان[1]. بۇ كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، پېرىكلى پادىشاھلىقى زامانىدا گرېتسىيىدە سكىف تېبابەتچىلىرى ھۆرمەتكە ئىگە بولغان

---

① «مېدىتسىنا تارىخى»، 1957 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 57 ـ بەت. بۇ يەنە ژوكوف مۇھەررىرلىكىدىكى «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، II توم 2 ـ كىتاب، 96 ـ، 197 ـ بەتلىرىدىمۇ قەيت قىلىنغان.

ۋە سكىف چەۋەندازلىرى گرېكلارغا ئاتلىق گۈزاردىيە قۇرۇشقا ياردەم قىلغان. ئۇنىڭغىچە گرېكلاردا ئاتقا مىنىلمىگەن، ئات پەقەت جەڭ ھارۋىلىرىغىلا قوشۇلغان. قەدىمكى پەنجاپتىن شىنجاڭغىچە بولغان يوللار «ئىپار يولى» دەپمۇ ئاتالغان. ئىلىمىزنىڭ «黄帝内经素问» (خۇاڭدى پادىشاھ نامىغا يېزىلغان ئىچكى كېسەللىكلەردەستۇرى) دېگەن كىتابتا، غەربىي دىيار تېببابەتچىلىكى ۋە زەھەرلىك دورىلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. مىلادىيەدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى «ئەۋلىيا دېھقان دورا گىياھلىرى» ناملىق كىتابتا غەربىي دىيار دورىلىرى ھەققىدە تەپسىلات يېزىلغان. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە يېزىلغان «غەربىي دىيار ھۆكۈمالىرىنىڭ رېتسېپلىرىدىن 23 جىلد»، «غەربىي دىيارلىق مەشھۇر تېۋىپلارنىڭ تۆت جىلدلىق مۇھىم رېتسېپلىرى»، «تۆت ئەتراپتىن توپلانغان 2600 جىلدلىق رېتسېپلار»، سۇن سىماۋ يازغان «بىباھا دورا رېتسېپلىرى»، «تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر تېۋىپلار تەزكىرىسى»، جەڭ چەن يازغان «غۇز دورا گىياھلىرى» قاتارلىق كىتابلاردا غەربىي دىيار تېببابەتچىلىكىنىڭ ئۇتۇق ۋە سەۋىيىسى، نەزەرىيە ۋە رېتسېپلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت تېببابەتچىلىك مەنبەلىرىمۇ قىزىقارلىق بولۇپ، ئۇ گ. ر. راخماتى 1932 ـ يىلى ئېلان قىلغان تېببىي تېكىستلارنى، شۇ يىلى گ. ر. راخماتى ئېلان قىلغان 42 پارچە تۇرپان تېكىستلىرى ئىچىدىكى تېببابەتچىلىك تېكىستلىرىنى، 1952 ـ يىلى ئا. گابائىن خانىم ئېلان قىلغان 15 پارچە تۇرپان تېكىستلىرى ئىچىدىكى تېببابەتچىلىك تېكىستلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تىبەتچە «تۆت تومۇق تېببىي قامۇس» بىلەن سىماگۇاڭ يازغان «资治通鉴» ۋە دۇ يۇنىڭ «قامۇسنامە»، تاۋ زۇڭىينىڭ «جۇگېنلۇ» قاتارلىق

ئەسەرلىرىگە قارىغاندا، جان باشلى ئاتلىق ئۇيغۇر ئالىمى تىبەتتە «تىرىك بەدەن ئۆلچەملىرى»، «جەسەت رەسىم نۇسخىلىرى» ناملىق تېببابەتچىلىك كىتابى يازغان، ئۇيغۇر تېۋىپى چىمەنقۇلى تاڭ گاۋزۇڭ پادىشاھنىڭ 633 - يىلى تۇنقان دەۋۋار (باش قېيىش) كېسىلىنى داۋالىغان، ئۇيغۇر تېۋىپلىرى مېڭدىكى خالتىلىق قۇرتنى ئوپېراتسىيە ئۇسۇلى بىلەن ئېلىپ تاشلىغان.

ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكى ئىدىقۇت دەۋرىدە ئاللىقاچان خەلق تېببابەتچىلىكى كاتېگورىيىسىدىن رەسمىي تېب ئىلمى سىستېمىسى بولۇپ شەكىللەنگەن. تېببابەتچىلىك بىلەن پەلسەپە، داۋالاش بىلەن ئالدىنى ئېلىش، دورا ئىستېمال قىلىش بىلەن روھىي جەھەتتىن داۋالاش، تاشقى كېسەللىكلەر بىلەن ئىچكى كېسەللىكلەرنى داۋالاش - كۆتۈش نەزەرىيىۋى ئاساس ۋە داۋالاش قائىدىسىگە ئىگە بىر ئىلمىي - ئەمەلىي سىستېمىغا مۇجەسسەملەشكەن. ئەينى زامان يازما مەنبەلىرى بۇ چاغدا دورا - دەرمەك سودىسىنىڭ ئاساسلىق سودىلار قاتارىدا تۇرغانلىقى، ئىچكى ئۆلكىلەرگە خام دورىلاردىن تاشقىرى «ئىدىقۇت ھايات بەخش شەربىتى» (西州续命汤) قاتارلىق تەييار دورىلار چىقىرىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكىنىڭ شۆھرەتلىك ئۆتۈقلىرى فارابىنىڭ تۆت زات قارىشى ۋە تېببابەتچىلىك قاراشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەندەك، ئىبىن سىنانىڭ غايەت كاتتا تېببابەتچىلىك تەلىماتىغا كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشتى. ئىنگلىز تارىخچىسى يوسېف نېدھامنىڭ «جۇڭگو پەن - تېخنىكا تارىخى» ناملىق كىتابىدا يېزىلىشىچە، ئىبىن سىنا جۇڭگو تېببابەتچىلىكى بىلەن تونۇشقان. ئىبىن سىنا تېببابەتچىلىك تەلىماتى قاتېتىپ كېلىپ ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى بولغان تۆت زات، تۆت سۇيەت، تۆت خىلىت ۋە تۆت مىزاج قاراشلىرىنى ئىخچاملىغان؛ قارىمۇ قارشى زات، سۇيەت، خىلىت ۋە مىزاجلارنى بىر - بىرىگە قارشى قويۇش ئارقىلىق بەدەندىكى ماددىي ھالەت تەڭپۇڭسىزلىقىنى يېڭىپ، ھاياتىي نورماللىقنى ساقلاش ھەققىدىكى مىزاج ئېڭى مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان؛ كېسەل بايقاش، كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە كېسەلنى داۋالاشقا ئائىت بەزى مەسىلىھەتلەرنى تىلغا ئالغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۆت زات — تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوت توغرىسىدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ئاساسىدا، تۆت خىلىت ۋە تۆت مىزاج توغرىسىدىكى تېبابەتچىلىك نەزەرىيىسىگە ئۆتۈشتە تۆت زاتنىڭ تۆت خۇسۇسىيىتىنى تىلغا ئالدى. بۇ ماھىيەتتە ئادەم ئورگانىزمى بىلەن تاشقى مۇھىت — ماددىي دۇنيا مۇناسىۋەتلىرى مەسىلىسى ئىدى. ئۇ داستانىنىڭ 4622 -، 4623 -، 4624 -، 4625 -، 4626 -، 4627 -، 4628 -، 4629 - بەيىتلىرىدا «قۇرۇغ» (قۇرۇق)، «ئۆل» (ھۆل)، «ئىسسىگ» (ئىسسىق)، «تولمۇغ» (سوغۇق) دىن ئىبارەت تۆت زات تۆت خۇسۇسىيىتىنىڭ تۆت مىزاج شەكلىنى تىلغا ئېلىپ، بۇ قارىمۇ قارشى مىزاجلارنىڭ بىر تەرىپى ئېشىپ كەتسە، ئۇنى ئۇنىڭ قارشى تەرىپىدە داۋالاش لازىملىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 4628 -، 4629 - بەيىتلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

تادۇڭ تولمۇغ ئەرسە ئىسگىن كۇچە
ئىسىگ ئەرسە تولمۇغ يەيۇ تۇر ئىچە
[سوغۇق بولسا تەبىئىڭ ئىسسىقلىق كۇچەيت،
ئىسسىق بولسا، ئاشا سوغۇقلۇق ئىشلەت.]

قالى سامدۇي ئەرسە تادۇك بەلگۈلۈگ
ئىسىگلى سوغىقلى ئارا بەر ئۇلۇگ
[مىزاجىك ئېگەركى بولۇر مۆتىدىل،
ئىسسىقلىق، سوغۇقلۇق ئارا چارە قىل.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۆت زات، تۆت خۇسۇسىيەتتىن ھاسىل بولغان ئورگانىزم سۇيۇقلۇقى تۆت خىلىت (تۆت تەبئىي) نى تۆت رەڭ بىلەن ئىزاھلاپ، داستانىنىڭ 4632 ـ، 4633 ـ بەيىتلىرىدىن تەشكىل تاپقان رۇبائىيىسىدا مۇنداق دەيدۇ:

ئۆزۈك تەبئىنى مەن ئايايىن يورا
قىزىللى سارىغلى ئۆرۈكلى قارا
بۇلاردا بىرسى بىرىگە ياغى
ياغۇسا ياغسقا ياغى ئادرارا
[مىجەزىڭنى ئېيتاي ئوچۇق ساڭا، بىل،
سېپرىق، ئاق، قارادۇر ۋە ياكى قىزىل.
بۇلارنىڭ بىرسى بىرىگە يېغى،
يېغىلارنى بۇ رەڭ بىلەن ئايرىغىل.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ يەردە «سەپرا» نى سېپرىق، «سەۋدا» نى قارا، «بەلغەم» نى ئاق، «قان» نى قىزىل رەڭ بىلەن سىمۋوللاشتۇرغان.

ئالىمنىڭ قارىشىچە، كىشى كۆپ زامانلار ئۆتۈپ، ھەتتا يېشى 40 تىن ئېشىپ يەنە ئۆز مىجەز تەبئىتىنى بىلىدىغان پاراسەتكە ئىگە بولالمىغان بولسا، ئۇنى ھايۋان، ھەتتا تۇگەل (مۇكەممەل) ھايۋان دېسە بولىدۇ، دەيدۇ. بۇنداق ئادەم ئۆز بەدىنىدىكى خىلىتلار تەڭپۇڭلۇقىنى بىلمىگەندە ئۆمۇر يوللىرىنى ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى تەڭشىيەلمىشى مۇمكىن بولمايتتى.

ئەينى زاماندا مۇتەپەككۇرنىڭ مەسلىنى مۇنداق كەسكىن قويغانلىقى بىلەن ئۇيغۇرلاردا دائىم تەڭشىگۈچى دورا - دەرمەكلەردىن ئايرىلماسلىق ئادىتىنىڭ ئومۇملاشقانلىقى، يىراق - يىراق سەھرالاردىمۇ دورىپۇر ۋشلارنىڭ بولىدىغانلىقى بىر مەزگىل تېبابەتچىلىك مەدەنىيىتى ۋە مەجەز - تەبىئەتنى بايقاش ئېڭىنىڭ ئۇستۇن بولغانلىقىنى دەللىلەيدۇ. بىز «تۇرپان تېكىستلىرى» دىكى: «ئىسىق تومۇلۇغ» (ئىسسىق، سوغۇق)، «ئىسىق ئىگ» (ئىسسىق كېسەل)، «يۇل تومۇلۇغ تۇزلۇگ قۇلغاق ئارىغقا ياراشۇر» (ھۆل سوغۇقلۇق ئادەتتىكى قۇلاق ئاغرىقىغا ياقىدۇ) دېگەندەك مەجەز تەڭشەش جۇملىلىرىدىن بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىمۇ ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرۈۋالىمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مۇئەللىپى خىلىت ۋە مىجەز ھالىتىنىڭ ھەربىر ئادەمگە، ئۇنىڭ ھايات باسقۇچلىرىغا، پەسلىگە ۋە كونكرېت تۇرمۇش ئادىتىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى توغرا ئىزاھلىغان. ئۇ بۇنى چۈشنى يېشىشنىڭ، چۈشنى بولسا مەجەز ھالىتىنى ئېنىقلاشنىڭ ۋاستىلىرىدىن بىرى، دەپ قارىغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوزۇقلىنىش گىگىنىسى ۋە روھىيەت گىگىنىسى مەسىلىلىرىنى كېسەللىكلەردىن مۇداپىئە كۆرۈشنىڭ مۇھىم تەدبىرى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان. ئۇ داستانىنىڭ 4605 - بېيىتىدا:

قامۇغ نەڭكە ئۆڭدى تۆرۇ بار سۆزى
تۆرۇ تۆز يورىتسا يارۇر ئەر يۈزى
[ھەر نەرسىنىڭ قانۇنى - تەرتىپى بار،
يوسۇنلۇق بولسا ئەر، يورۇر يۈزى.]

دەپ يازسا، 4613 -، 4614 -، 4615 -، 4641 - بېيىتلىرىدا «كېسەل گالدىن كىرىدۇ»، «تاماقنى تولا يېسە كېسەل قىلىدۇ»

دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئۇ ئۇزۇن ياشاشنىڭ ئىككى چارىسىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى 4642 - بەيىتتا مۇنداق دېيىلگەن:

ئەسەنلىك تىلەسە كۆر ئىگىسزلىكىن
ئاز ئاتلىغ ئوتۇغ يە تىرىل ئاي تەگىن
[تىلىسەڭ كېسەلسىز ئۆمۈر ئەي تېگىن،
ئېتي «ئاز يە!» دېگەن دورىنى يېگىن.]

ئۇنىڭ يەنە بىرى نېرۋىنى، روھىيەتنى بۇزىدىغان، دەرغەزەپ ۋە قايغۇ - ھەسرەت پەيدا قىلىدىغان يامان سۆز - ھەرىكەتتىن ساقلىنىش بولۇپ، مۇئەللىپ بۇ دورا ھەققىدە داستانىنىڭ 4643 - بەيىتىدا مۇنداق يازغان:

ئۆز ئىنچلىك تىلەسە ئەرەزى ئۇزۇن
تىل ئاتلىغ ئەتىگ يە تىرىل ئاي تۇزۇن
[تىلەسەڭ ھۆزۈردا ئۇزۇن ياشىماق،
يېگىن «تىل گۆشىنى!» ئايا قەلبى ساق.]

يۈسۈپ خاس ھاجىپ كېسەللىكنى جىن - شەيتان تۇپەيلى ياكى تەقدىر - قىسمەت تۇپەيلى يۈز بەرگەن دەيدىغان پېرىخون ياكى روھانىيلاردىن پەرقلىق ھالدا، ئۇنى تادۇ — خىلىت تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلغانلىقى ئاساسىدا ئىزاھلىدى. ئۇ تېببابەتچىلەر («ئوتاچىلار») ھەققىدە توختىلىپ، تېببابەتچىلىكنى «بىلىملەرنىڭ ئالدى»، ئۇنىڭسىز «تىرىكلىك ئىشى يۈرۈشمەيدۇ»، ئۇلار ئالدىدا بۇرچۇڭنى ئادا قىل، دەيدۇ. ئۇ يەنە، قان بېسىمى (1053 - بەيىت)، قان بۇزۇلۇش (1055 - بەيىت)،

ئاشقازان كېسەللىكى (1058 ـ بېيىت)، قەۋزىيەت (1059 ـ بېيىت)، زەھەرلىنىش (1060 ـ بېيىت) قاتارلىق كېسەللەر، مەجۇن، جۇۋارىش، كىن (كېيىك ئىپارى)، سۇرگە، تەرياك، شەلسە، چۇرنى، مىتىرىدۇس قاتارلىق دورىلار، ھەر خىل شىپالىق گىياھ ۋە شەربەتلەر ئۇستىدە توختالغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ گەرچە دورا بىلەن داۋالاش (ئەملەش) نى پېرىخون، داخانلارنىڭ ھەر خىل ئىرىملىرىدىن پەرقلەندۇرگەن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئۆتكۇر زىددىيەتنى ئېتىراپ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئەپسۇنچىلىق ۋاستىلىرى — تۇمار پۈتۈش، جىن ھەيدەش قاتارلىقلارغا روھىي كېسەللىكنى داۋالاش تەدبىرى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە تېبابەتچىلىك مەسىلىرى مۇئەللىپنىڭ بىلىمى ۋە دۇنيا قارىشىنى يورۇتقۇچى مۇھىم دېتال بولۇپ، مەخسۇس تېبابەتچىلىك تەپسىلاتى ئەمەسلىكى ئۈز ـ ئۈزىدىن مەلۇم، ئەلۋەتتە.

5. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ماتېماتىكا پەنلىرى ھەققىدە

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ 2221 ـ، 2633 ـ، 2782 ـ، 2783 ـ، 2784 ـ، 4278 ـ، 4379 ـ، 4380 ـ، 4384 ـ، 4382 ـ بېيىتلىرىدا ماتېماتىكا — رىيازىيەت («ساقىش»[1]) ۋە ئۇنىڭغا ئائىت

---

① سىڭقۇ سەلى ئىشلىگەن «ئالتۇن يارۇغ»دا: «يېر ئىتنىڭ بارچە ئوشالىپ قوق بولسار ئول قوقلارنىڭ ساقىشىن ساناغالى بولتۇقماز» (يەرنىڭ ھەممە تەرىپى ئۇشتۇلۇپ پارچە ـ پارچە بولۇپ كەتسە، ئۇ پارچىلارنىڭ ھېسابىنى ساناپ بولماس) دېگەن سۆزدىن قارىغاندا، ھېساب ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىمۇ، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىمۇ «ساقىش» دەپ ئاتالغان.

قوشۇش - ئېلىش («جەمئى - تەفرىق»)، كۆپەيتىش - بۆلۈش («زەربۇ - قىسمەت»)، كەسىر («كۇسۇر»)، كۆزادرات - كېمەيتىش («تەزئىف - تەنسىف»)، يىلتىز چىقىرىش («ئەدەد جەزرى»)، ئالگېبرا («جەبرۇ مۇقابەل»)، گېئومېتىرىيە («ھەندەسە»)، ئۆلچەم («مىساھەت») قاتارلىق مەسىلىلەر ئومۇمىي نۇقتىدىن تىلغا ئېلىنغان.

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، «قۇتادغۇ بىلىك» خەزىنىسىگە كىرگۈزۈلگەن تۆت ماتېماتىكا پەنلىرى — ئارىفمېتىكا («ھېساب»)، گېئومېتىرىيە («ھەندەسە»)، ئالگېبرا ۋە ئاسترو - ماتېماتىكىلىق ئۇچۇرلار بىزگە قاراخانىيلارنىڭ شەرق مەدەنىيىتى ئويغىنىشى مۇھىتىدا نەزەرىيىۋى پەنلەر ۋە ئۇنىڭ مىقدار ۋە شەكىل ھېسابات لوگىكىسى بولغان ماتېماتىكا پەنلىرىدە ئاددىي ھېسابتىن تاكى ئىلمى نۇجۇمغىچە كەڭ ساھە بويلاپ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى، تۇرلۇك شەكىل - فىگورىلاردىكى ھۇنەر سەنئىتى بۇيۇملىرى بىلەن بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تەقەززاسى، خەلقئارا يېپەك يولى سودىسى، پۇل مۇئامىلىسى، ئۆسۈم ۋە سۇتخورلۇق ئېھتىياجى، تېببابەت - دورىگەرلىك، خىمىيە، ئىلمى نۇجۇم، كالېندارچىلىق قاتارلىقلار ھەممىدىن ئىلگىرى ماتېماتىكا پەنلىرىنىڭ راۋاجىنى تەقەززا قىلدى. ماتېماتىكا بىلەن لوگىكا، فىزىكا ۋە پەلسەپە پەنلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى، ئىلمىي بىلىش جەمئىيىتىنىڭ بارغانسېرى ئېشىپ بېرىشىنى تەمىنلەيدىغان «ئالدىنقى قوشۇن» سۈپىتىدە ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەنلىكى تاسادىپىي ئەمەس ئىدى. تارىخ ھەممە يەردە ئىنسانلارنىڭ بۇ پەنلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغانلىقىنى ئىلاھىيەتچىلىك پاسسىپلىقىدىن تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش پائالىيەتچىلىكىگە ئۆتكەنلىكىنىڭ تېرمومېتىرى دەپ قاراپ كەلمەكتە.

ئابباسىيە خەلىپىلىكىلىرى دەۋرىدە مۇھەممەد مۇسا خارەزمى

«ھىندى رەقەملىرى ھەققىدە خاتىرىمى كىتابى» ناملىق ئەسىرى ئارقىلىق ھىندى رەقەملىرىگە نۆۋەل رەقىمىنى قوشۇپ ئەرەب دۇنياسىغا تونۇشتۇردى. ئۇ ئىككىنچى تەڭلىمىنى گېئومېترىك ئۇسۇلدا ھەل قىلىش يوللىرىنى كۆرسەتتى. ئەبۇل كامىل ئىككىنچى تەڭلىمىدىن ئىككى يىلتىز چىقىرىشنى ھەل قىلدى. ئەبۇل ۋافا (940 — 998) يۇقىرىراق تەڭلىمىلەرنى گېئومېترىك ھەل قىلىش يوللىرىنى تاپتى، ئۇ $3\chi^4=a$ ۋە $\chi^4+a\chi^3=b$ تىپىدىكى تۆتىنچى تەڭلىمىنى يەشتى. ئۆمەر ھەييام ئۇچىنچى تەڭلىمىنى 13 تۈرگە ئاجرىتىپ، ئۇنىڭ خېلى بىر قىسمىنى گېئومېترىك يول بىلەن ھەل قىلىشنى سىناقتىن ئۆتكۈزدى. IX ئەسىردىلا ئەل باتانى قۇياش ھەرىكىتىنى ئۆلچىدى ۋە ئاسترونومىيىدە شار يۈزلۈك تريگونومېتىرىيىلىك ئۇسۇلدىن پايدىلىنىشقا يول ئاچتى. پىلانېتىلار ئورېبىتىسىنىڭ ئېللىپس شەكىللىك ئىكەنلىكى XI ئەسىردىلا مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. بۇ نەتىجىلەر ئەينى زامان ماتېماتىكىسىدا ئىنقىلابىي خاراكتېرلىك زور ئىلگىرىلەش پەيدا قىلغانىدى.

بۇ مەزگىلدە ئارىفمېتىكا ئومۇملىشىپ، مەكتەپ تەربىيىسىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنلىرىدىن بىرىگە ئايلانغانىدى. ئۇ ۋەزىردىن تاكى ئاددىي خادىمغىچە بىلىشى، ئىشلىشى لازىم بولغان شەرتلەردىن بىرى ھېسابلانىدى. داستانىنىڭ 2218 ـ، 2219 ـ، 2220 ـ، 2221 ـ، 2270 ـ، 2773 ـ، 2776 ـ، 2777 ـ، 2780 ـ، 2781 ـ، 2782 ـ، 4379 ـ، 4380 ـ، 4381 ـ بېيىتلىرىدا ئارىفمېتىكا ئىلمىنىڭ ئومۇمىي زۆرۈرىيىتى، ئۇنى بىلىمەي بولمايدىغانلىقى تەكىتلەنگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 4379 ـ، 4380 ـ، 4381 ـ بېيىتلىرىدا ئايان بولۇشچە، بۇ دەۋردىكى ھېساب ئىلمى نوقۇل «تۆت ئەمەل» بىلەن چەكلەنمىگەن، بەلكى رېئال سانلىق

قىممەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مىقدار لوگىكىسىنىڭ پىرسەنت چىقىرىش، كەسىر ھېسابلاش، نىسبەت ـ تاناسىپ، يىلتىز چىقىرىش ساھەلىرىنگىچە كېڭەيگەن.

داستاننىڭ يۇقىرىقى بېيىتلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئوقى زەرب ئۇ قىسمەت تۆكەل بىل كۆسۇر
تۆكەلكە تۆكەل ئىمتىھان ئول يەتۇر
[تولۇق بىل كۆپەيتىش، بۆلۈش ۋە كەسىر،
كامالغا يېتىشتە ئىمتىھاندۇر بىر.]
يا تەزئىق يا تەنسىق ئۆزۈڭ يەترۇ بىل
قالى بىلدىڭ ئەرسە ئەدەت جەزرى قىل
[بۇ تەزئىق يا تەنسىقنى سەن ياخشى بىل،
ئەگەر بىلسەڭ ئاندىن ساناق جەزىر قىل.]
يانا جەمئۇ تەفرىق مىساھەتقا ئۆت
يەتى قات فەلەكنى يانۇر يامچا تۆت
[يەنە جەمئى تەفرىق، مىساھەتكە ئۆت،
يەتتە قات پەلەكنى بىر تال چۆپچە تۆت.]

بۇ مىسرالاردىن بىز «تۆت ئەمەل»دىن باشقا، كەسىر، كۆادرات (تەزئىق)، كۇبەيتىش (تەنسىق)، يىلتىز چىقىرىش (جەزىر)، دىففېرېنسىئال ۋە ئىنتېگرال (جەمئى تەفرىق)، مەيدان ھېسابلاش (مىساھەت) ھەققىدىكى تەلەپنىڭ بىر دەرىجىسىنى ئوستۇنلۇكسىز، بۇنىڭ ئۆلچەملىرى (ئىمتىھانى) دۇنياۋى بىر دەرىجىلىككە ئىگە بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىمىز.

★

گېئومېتىرىيە شەكىل ـ ھالەتنىڭ ماتېماتىكىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ھەل قىلىش قورالى سۈپىتىدە ئەينى زامان ماتېماتىكا پەنلىرىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ

خۇددى فارابىدەك بۇ پەننى ئالاھىدە ئورۇنغا كۆتۈرگەن. داستاننىڭ 2783 ـ، 2784 ـ، 4378 ـ بەيىتلىرى بىلەن 2786 ـ، 2787 ـ بەيىتلىرىدىن تۈزۈلگەن رۇبائىيسىدا بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلگەن:

ئەلىگ ساقىشىندا كەچەر ئەرسە سەن
كەرەك ھەندەسە ساقىشى تۆتسا سەن
[ھېسابتا تۆت ئەمەل ئۇققاچ، كېيىن سەن،
شۇغۇللانغان يەنە ئۇ ھەندىسە بىلەن.]
كۆرۈ بارسا يىنچكە ساقىش ھەندەسە
مۇنى بىرلە يەر كۆك بولۇر ئول ساسا
[بۇ ئىلمىي ھەندىسە ئىنچىكە ئىشتۇر،
يەر ـ ئاسمان ھېسابى شۇ بىلەن بولۇر.]
بىلەيىن تەسە سەن ئوقى ھەندەسە
ئاچىلغاي ساقىش قاپغى مۇندا باسا
[ئوقۇ ھەندىسەنى دېسەڭ بىلەيىن،
ئېچىلغاي ھېساب ئىشكى شۇندىن كېيىن.]
ئەدى مە پانىخ ھەندەسە ساقىشى
ئەنىن تەزگىنۇر كۆر ھەكىملەر باشى
ئەۋىن تەگ ياربر بۇ يەتى قات كۆكۈگ
ئادىرتتى سەچىم تەگ يەر ئەرسە قاشى
[بۇ ئىلمىي ھەندىسە ئېرۇر بەك چوڭقۇر،
ئۇنىڭدا ھېكىملەر بېشىمۇ قايۇر.
ياراڭ ئۇ يەتتە قات كۆكنى دانىدەك،
چوڭقۇر ـ دۆڭنى ئۇششاق قىلىپ ئاجرىتۇر.]

★

ئالگېبرا[10] — ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئوغۇز ئالىمى مۇھەممەد

مۇسا خارەزمىنىڭ بۇ ئۇلۇغۋار كەشپىياتى ئەينى زامانداۋ ئەرەبچە «جەبرۇ مۇقابەل» دەپ ئاتالغان ۋە كېيىنكىسى زامانلاردا ياۋروپالىقلار خۇددى «ئالگىبرا» نى «خىمىيە» دەپ تەلەپپۇز قىلغاندەك، ئەكسى ھالدا «جەبرۇ مۇقابەل» نى «ئال گەبرى»، «ئالگىبرا» دەپ تەلەپپۇز قىلىشتى. ئالگىبرا يۇسۇپ خاس ھاجىپ زامانىدا ئارىفمېتىكا ۋە گېئومېتىرىيىدىن بۆلۈنۈپ، ماتېماتىكا ساھەسىدىكى ئايرىم پەن تارمىقى بولۇشقا قاراپ كۆرۈنەرلىك يۇزلەنگەنىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ يېڭى پەن تارمىقىنى خالىغۇچىلارغا تېخىمۇ يۇقىرى ماتېماتىكىلىق كامالەت سۇپىتىدە تەۋسىيە قىلدى. ئۇ داستانىنىڭ 4382 ـ بەيىتىدا مۇنداق دەيدۇ:

تاقى قولسا جەبرۇ مۇقابەل ئوقى
يەمە ئوقلىدىس قاپقى يەترۇ توقى
[تىلەسەڭ يەنە سەن ئالگىبرانى ئوق،
يەنە ئېۋكىلىدىنىڭ ئىشكىنى سوق.]

★

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ 2632 ـ، 4888 ـ، 4889 ـ، 6219 ـ، 6220 ـ، 6221 ـ بەيىتلىرىدا پەلەكىيات («ئىلمى نۇجۇم») مەسىلىسىرى سۆزلەنگەن. بۇ ھەقتە كىتابىمىز تېگىشلىك تەپسىلات بېرىپ ئۆتكەن.

شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەينى زامان ئىلمىي مۇڭەپپەقىيەتلىرى ئاساسىدا بىر يۇرۇش يۇلتۇز ۋە بۇرج، پەسىل ۋە كېچە ـ كۈندۈز كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ قالماستىن، ئاسمان جىسىملىرىنىمۇ

ماتېماتىكىلىق، بولۇپمۇ گېئومېتىرىيىلىك ھېسابلاش ئارقىلىق تونۇش - بىلىش ھەققىدە ئىلغار تەشەببۇستا بولغان. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەنە ئاستىرولوگىيە ساھىتا ئىلمى تەرەپدارلىرىنىڭ يۇلتۇزغا قاراپ پال ئاچقىنىغان خۇراپىي كۆز قاراشلىرىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلالمىغانىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىنىڭ 1733 ـ، 1735 ـ يىللىرىدا بۇ ئىلىملار خاسىيىتى تۇپەيلى تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئۇتۇقلىرىنى مۇنداق قىزغىن تەرىپلىگەن:

قايۇ يۇگرۇ تىنماز ئاژۇن تەزگىنۇر
قايۇ جان يۇلۇغلار تەڭىزكە كىرۇر
[بىراۋلار يۇگۈرۈپ جاھان ئايلىنۇر،
بىرى جان پىدالاپ، دېڭىزگە كىرۇر.]
قايۇ ئارت ئاشار كۆر ئۆگۈزلەر كەچەر
قايۇ يەر قازار سۇۋۇقۇ دۇغدا ئىچەر
[بىراۋلار تاغ ئېشىپ، دەريالار كېچەر،
بىراۋ يەر قېزىپ، سۇ قۇدۇقتىن ئىچەر.]

6. «قۇتادغۇ بىلىك»تە تەلىم - تەربىيە ھەققىدە

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا تەلىم - تەربىيە مەسىلىلىرى نۇقتىلىق مۇھاكىمە تېمىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە كۆرۈنەرلىك سەھىپە تۇتقان. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بۇ مەسىلە ھەربىر شەخسنىڭ مەنىۋى كامالىتى ئۈچۈن، ھەربىر ئائىلىنىڭ كامالىتى ئۈچۈن، شۇنىڭدەك دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ كامالىتى ئۈچۈن ئاساسلىق ئالدىنقى شەرت ھېسابلىناتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەلىم - تەربىيىنى ئەقىل - پاراسەت ئىقتىدارىغا ئىگە، ئەمما تۇغما بىلىمسىز بولغان ئىنسان ئەۋلادىنىڭ تەلىم - تەربىيە ئارقىلىق بىلىمگە ئېرىشىش

ۋاستىسى سۈپىتىدە مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇ بىلىم تۈغما ئىرسىي مەلەكە ئەمەس، تەلىم ـ تەربىيە مەلەكىسى، ئىجتىمائىي مۇھىت مەلەكىسى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭچە، كامىل ۋە ساغلام ئەقىل (ئۆگ) بىلەن كامىل ۋە مەنپەئەتلىك بىلىم (بىلىك) نىڭ مۇجەسسەم بولۇشىدىن «بىلگە»، «بىلگە بىلىك»، «ئۆگ بىلىك»، «ئۆگە» بولۇش مۇمكىن ئىدى. بۇ ھازىرقى «تالانت» ئىبارىسىگە تولىمۇ ياندىشىپ كېتىدۇ. بۇنى ئالىمنىڭ تالانت قارىشى دەپ قوبۇل قىلىش مۇمكىن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەلىم ـ تەربىيىنى تۈغۇلماقتىن تاكى ھاياتنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلىدىغان ئۇلۇغ بىلىش پائالىيىتى دەپ قاراپ، بۇ پائالىيەتنىڭ ئائىلە، جەمئىيەت ۋە مەكتەپتىن ئىبارەت بىر ـ بىرىگە ئورگانىك باغلانغان ئۈچ بىلىم ئوچىقى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتىدۇ. ئۇنىڭچە، ھەممە كىشى — تەلىم يېشىغا تولغان پەرزەنتتىن تاكى ئاتا ـ ئانا، ئۇستاز، ھەتتا دۆلەت باشلىقىغىچە ياكى ئۆگىتىش، ياكى ئۆگىنىش تۇرىدا پائالىيەتتە بولۇشى لازىم ئىدى. ئۇ داستانىنىڭ 3217 ـ، 3218 ـ بەيىتلىرىدا مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

كىشى ئىكى تۇرلۇگ كىشى ئاتانۇر
بىرى ئۆگرەتىگلى بىرى ئۆگرەنۇر
[بۇ ئىككى خىل ئىنسان كىشى ئاتىلۇر:
بىرى ئۆرگىتۈچى، بىرى ئۆرگىنۇر.]
ئىكىدە نارۇ بارچا يىلقى سانى
تىلەسە مۇنى تۇت تىلەسە ئانى
[ئىككىدىن بۆلەكنى سەن يىلقى سانا،
يا ئۇ بول، يا بۇ بول، تاللاپ ئال مانا.]

بۇ نېمىدېگەن ئۆتكۈر خىتاب، ھە! بىز داستاندىكى تۆت مەجازى قەھرىمانلىنىڭ تەلىم ـ تەربىيە تۇرىدا تۇرغانلىقىنى،

تەلىم ـ تەربىيە پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. ئۇلار تەلىم ـ تەربىيە، ئىلىم ۋە تاكامۇللىشىشنىڭ چەكسىزلىكىنىڭ غايىۋى سىمالىرى بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئائىلە تەربىيىسىنى تەلىم ـ تەربىيىنىڭ بىرىنچى ۋە مۇھىم دائىرىسى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ. ئۇ داستانىنىڭ 4505 ـ بەيتىدا ئىنىكئاندىن باشلاپ تەربىيە بېرىش باشلىنىدىغانلىقىغا بېشارەت بېرىدۇ. داستانىنىڭ 1218 ـ، 1220 ـ، 1225 ـ، 1493 ـ، 1495 ـ، 1822 ـ، 1823 ـ، 4504 ـ، 4505 ـ، 4506 ـ بەيتلىرىدا پەرزەنتنىڭ كىچىكىدىن تەربىيىلىنىشى لازىملىقى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى، ئاتا ـ ئانىنىڭ پەرزەنت تەربىيىلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىشى، ئاتا ـ ئانا يامان بولىدىكەن، پەرزەنتكە يامان تەسىرى يۇقىدىغانلىقى توغرىسىدا توختىلىدۇ.

تاقى بىر سەبەب قولسا ئوغلان بىلىك
كىچىگدە تەگۈرگۈ بىلىككە ئەلىگ
[يەنە بىر شەرت: ئىلىم تىلەسە ئوغۇل،
كىچىك چاغدا قويغاي بىلىمگە كۆڭۈل.] (1822 ـ بەيىت)
كىچىگ ئەركەن ئۆگرەت ئوغۇلقا بىلىك
كىچىگدە بىلىك بىلسە كۆتۈرۈر ئەلىگ
[ئوغۇلنى كىچىكتە ئوقۇتماق زۆرۈر،
كىچىكلىكتە بىلسە ئۇتۇقلۇق بولۇر.] (1493 ـ بەيىت)
ئوغۇل قىز تۆرۈسە سەنىڭ ئاي تەڭىن
ئەۋنىڭدە ئىگىدگىل ئىگىدمە ئۆڭىن
[تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز ـ ئوغۇل،
ئۆيۈڭدە ئاڭا سەن تەربىيىچى بول.] (4504 ـ بەيىت)

داستانىنىڭ 1219 ـ، 1220 ـ، 1221 ـ، 1223 ـ، 1224 ـ، 1226 ـ، 1227 ـ، 1494 ـ، 4509 ـ بەيتلىرىدا پەرزەنت

تەربىيىسىدە قاتتىق تەلەپ، مۇستەھكەم ئىنتىزام تەلەپ قىلىنىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ بوشاڭلىق ئەركە - نايناق قىلىپ قويىدۇ، دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئۇ 1227 - بېيىتتا مۇنداق دەيدۇ:

ئوغۇلۇغ قىسا تۇت ئاتا بولغۇچى
ساڭا كۆلمە سۇنى كەدىن كەلگۈچى
[ئوغۇلنى قىسىپ تۇت ئاتا بولغۇچى،
ساڭا كۆلمىسۇنلەر كېيىن كەلگۈچى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ كەلگۈسى ئەۋلادلارنى يېتىشتۇرۇشتە تەلىم - تەربىيىنىڭ رولىنىڭ چوڭلۇقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، پەرزەنتلەرنىڭ ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي، گۈزەللىك ۋە ئەمگەك - ھۈنەر تەربىيىسىگە دائىر پائال مەسىلىلەرگە يانداشقان. ئۇ بۇنى ئىنسان ۋە جەمئىيەتنىڭ ئاڭ ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاپ، جەمئىيەتنى تاكامۇللاشتۇرۇشنىڭ ئاساسى دەپ قارىغان. ئۇ داستانىنىڭ 1228 -، 1824 -، 1826 -، 4506 -، 4507 -، 4508 - بېيىتلىرىدا بىلىم، ئەخلاق - پەزىلەت، خاراكتېر تەربىيىسى ئارقىلىق پەرزەنتلەرنى ھەر تەرەپلىمە تەربىيىلەشنى تەشەببۇس قىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشلىقتىن ئىبارەت ئۆمۈرنىڭ قىسقا ھەم گۈزەل مەزگىلىنى بىكار ئۆتكۈزمەسلىك، ياشلىق باھارىنى ئىجتىمائىي بەخت - پاراۋانلىق گۈلشەنگە ھۆسن قوشۇش ئۈچۈن سەرپ قىلىش لازىملىقىنى ئۆز داستانىنىڭ باش ۋە ئاخىرقى قىسمىدا قايتا - قايتا تىلغا ئالىدۇ. بۇ مۇتەپەككۇرنىڭ ياش ئەۋلادلارغا قالدۇرغان سەمىمىي ۋەسىيەتنامىسى ئىدى.

مۇئەللىپ داستانىنىڭ ئاخىرىدىكى «يىگىتلىككە ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» ناملىق بىر بابىدا: ھاياتنىڭ ئەڭ

شېرىن مەۋسۇمى، ئۆمۈرنىڭ سۆيۈنچى بولغان گۈزەل ياشلىقىنى ۋاقىت شامالىلىرى ئىچىدە ئۆتكۈنچى بۇلۇتلاردەك قولدىن بېرىپ قويغانلىقىنى؛ ئەرغۇۋاندەك قىزىل يۈزنىڭ زەپران بولغانلىقىنى؛ ئىپارەدەك قارا چېچى كافۇردەك ئاقارغانلىقىنى؛ چېچەكلىك باھار ـ ياز ھۆسنىنىڭ خازان بولغانلىقىنى؛ قېيىن ياغىچىدەك قەددى ـ قامىتىنىڭ يادەك ئېگىلگەنلىكىنى تىلغا ئالسا، داستانىنىڭ «كىتاب ئىگىسى يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە نەسىھىتى» ناملىق بابىدا، بىلىم دېگىزىغا شۇڭغۇپ، ئىلىم جاۋاھىرلىرىنى ئېلىش، بىلىم يولىدىكى مۇشكۈللۈكلەرگە بوي بەرمەسلىك توغرىسىدا سۆزلەيدۇ.

ئۇ داستانىنىڭ 1101 ـ، 1102 ـ بەيىتلىرىدا ياشلىق چېغىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئۆمۈر جەريانىدا ئۆگىنىش، قېرىغانسېرى بىلىم بۇيۇكلۇكىگە ئېرىشىش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

قايۇ باشقا كىرسە قۇغۇ قىرتىشى
قۇغۇ تەگ ئۆرۈك قىلغۇ كۆڭلىن كىشى
[ئاقارسا ئاققۇدەك كىشىنىڭ بېشى،
دىلىن ئاققۇ كەبى ئاقارتسۇن كىشى.]
كىمنىڭ ئەگرى بولسا كۆڭى تال بوىى
كۆڭى قىلغۇ كۆڭلىن يەتىلدى ئۆدى
[ئېگىلسە كىشىنىڭ تۈز تالدەك بويى،
تۈزەتسۇن دىلىنى، يېتىلدى چېغى.]

7. قىسقىچە يەكۈن

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىنسان ۋە ئۇنىڭ رېئال دۇنيادىكى ئىجتىمائىي بەخت ـ سائادىتى توغرىسىدىكى ھەربىر مۇنەۋۋەر تەشەببۇسلىرىدا ئۇلۇغۋار ئىلىم ـ پەن ھامىيسى ۋە مائارىپچى

قىياپىتى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى يالقۇنلۇق خىتابلىرى ئەينى زامان ئىدىئولوگىيە جەڭگاھىدىكى بۇ راتسىئونالىزملىق ئەزىمەتنىڭ جاسارىتىنى نامايان قىلىش بىلەن بىللە، تېپىلغۇسىز ئىلمىي ۋە تارىخىي قىممەت يارىتتى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇ بىرقاتار مەسىلىلەردە ئۆزىنىڭ دىنىي ئىدىئالىستىك ۋە فېئودال يۇقىرى تەبىقىلىق بىلىش، شۇنىڭدەك سىنىپىي ۋە تارىخىي چەكلىمىلىرىنى ئىپادىلىدى.

ئۇ داستانىنىڭ 873 ـ، 878 ـ، 879 ـ، 881 ـ، 883 ـ بېيىتلىرىدا گەرچە كۈنتۈغدى ئېلىگ تىلىدىن سۆزلىسىمۇ يەنىلا تۇغما ياخشى ـ ياماڭلىقنى، خۇي ـ پەيلىنىڭ «سۈت بىلەن كىرىپ، جان بىلەن چىقىدىغانلىقى»نى بايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاساسىي پىكىر تۈزۈلمىسىگە خىلاپلىق قىلدى.

ئۇنىڭ ئاياللار توغرىسىدىكى قاراشلىرى فېئودالىزىمغا جاھالەتنىڭ پاجىئەلىك، قاراڭغۇ تەرەپلىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىپ كېتەلمىدى، بۇ ھال ئۇنىڭ گۇمانىزملىق قاراشلىرىغا داغ كەلتۈردى.

ئۇنىڭ ماۋارىپ ئىدىيىسى ئومۇمىخەلق ماۋارىپى غايىلىرىنى ئىپادىلەپ تۇرسىمۇ، ئۇ پەرزەنتلەرنىڭ ئۇرۇش قاتارلىق تەدبىرلەرنى تەكتىلەپ، رىغبەتلەندۈرۈشنىڭ تەلىم ـ تەربىيىدىكى رولىنى گەۋدىلەندۈرمىدى. ئۇنىڭ 5484 ـ، 5490 ـ بېيىتلاردا ئەقىل ـ بىلىم سىمۋولى بولغان ئۆگدۈلمىش تىلىدىن بېرىلگەن مۇسۇلمان بولمىغان قېرىنداشلىرىنى خانۇەيران قىلىپ، بۇتلىرى ئورنىغا مەسچىت سېلىش، ئىسلام ئېچىش توغرىسىدىكى مىسرالىرى مۇئەللىپ ئىدىيىسىدىكى قاراڭغۇ تەرەپنى ئىپادىلىدى. مۇشۇ خىل قاراش «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىمۇ ئىپادىلەنگەن.

ئۇ داستانىنىڭ 2223 ـ، 2224 ـ، 2225 ـ، 2226 ـ،

2692 ـ، 2693 ـ، 2694 ـ، 2695 ـ، 2696 ـ،
2697 ـ، 2698 ـ، 2699 ـ، 2700 ـ، 2701 ـ،
2702 ـ بېيىتلىرىدا يېزىق («بىتىك»، «خەت») نىڭ بىلىم ئېلىش، خاتىرىدە ساقلاش، ھەۋەرلىشىش، كىتاب يېزىش، ھېسابلاش قاتارلىق پۈتكۈل مەدەنىيەت پائالىيىتىدىكى مۇھىملىقىنى، خۇش خەت بالاغىتىنىڭ ئېستېتىك ھۇزۇرىنى قىزغىن تىلغا ئالغان بولسىمۇ، ئۇ 2227 ـ بېيىتتا يېزىقنى تەكرى ئالەمنى يارىتىشتىن بۇرۇن يارالقان دەيدىغان ئاتالمىش «لەۋھۇ ـ قەلەم» قارىشىنى تىلغا ئالدى.

دەۋر تەرەققىياتى مۇئەللىپ قاراشلىرىدىكى سەلبىي نەرسىلەرنىڭ ساقلىنىش ئاساسلىرىنى ئۆز دولقۇنلىرى بىلەن يۇيۇپ كەتتى. بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ ئىجابىي تۆھپىلىرى قايتىدىن جىلۋىلىنىشكە باشلىدى.

ئىزاھلار:

[1] توماس ئاكۋىنا (1225 — 1274) ئوتتۇرا ئەسىر خرىستىئان ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ ئەڭ زور ۋەكىلى. ئاكۋىنا پۈتۈن تەبىئەت ئىلمى ۋە پەلسەپىنى، لوگىكىنى بىردەك خرىستىئان ئىلاھىيەتچىلىكىگە خىزمەت قىلدۇرماقچى بولغانىدى.

[2] مېڭ زى (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 372 — 289) ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدىكى رايىشچى مۇتەپەككۇر. مېڭ زى ئىنسان ھايۋاندىن پەرقلىق ھالدا تۇغۇلۇشتىنلا ئەزگۈ خۇسۇسىيەتلىك بولىدۇ، سۇنىڭ پەسكە ئېقىشى قانداق مۇتلەق بولسا، ئىنسانىنىڭ ئەزگۈلىكىمۇ شۇنداق مۇتلەق، دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

[3] شۈن زى (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 298 — 238) ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى

قانۇنچىلىق ئېقىمىنىڭ مۇھىم ۋەكىلى. ئۇ ئىنسان فىزىئولوگىيىلىك خاھىش تۇيۇلى مەنپەئەت قوغلىشىدۇ، ئاچ بولغاندا تاماق، توڭلىغاندا ئىسسىقلا مايىل بولىدۇ. شۇڭا ئىنسان تۇغما ئەسىز (قەبىھ) تەبىئەتلىك، دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

[4] خەن فېي (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 280 — 233) شۇن زىنىڭ شاگىرتى. ئۇ ئىنسان تۇغما ئەسىز تەبىئەتلىك بولغاچقا ئۇنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش لازىم، دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

[5] يېڭى پلاتونىزم — پلوتىن (205 — 270) باشچىلىقىدىكى ئوبيېكتىپ ئىدېئالىستىك تەلىمات. ئۇ پلاتون تەلىماتىنى خرىستىئانچىلىق بىلەن بىرلەشتۈرگەن. بۇ تەلىمات ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىكىگە كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

[6] ئودغۇرمىشنىڭ كاتېگورىيىلىك قىممىتىنى بەزىلەر «قانائەت»، بەزىلەر «ئاقمۇەت» دەپ مۇنازىرىلەشتى. مېنىڭچە، ئۆمۇرنىڭ چەكلىكلىكى، ئۆلۈم ۋە ياخشى - يامان نام بۇ ئۆزى «ئاقمۇەت» گەۋدىلەندۈرۈلگەن ئەخلاقىي تەلىم ۋاستىسىدىن ئىبارەت. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە «قانائەت» («ئىنساب»، «ئۆزىنى تىزگىنلەش») بىلەن ئۆمۇرنى مەنىلىك ۋە خەلقە مەنپەئەتلىك ئۆتكۈزۈشتە ئەمەلىيلىشىدۇ. شۇ سەۋەبلىك بۇ ئىككى ئىبارە بىر - بىرىنى رەت قىلمايدۇ، بەلكى جەزملەشتۈرىدۇ.

[7] مەدرىس پەلسەپىسى ئوتتۇرا ئەسىر پەلسەپىسىدىكى ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان، ئابستراكت ۋە قۇرۇقتىن - قۇرۇق مۇھاكىمىلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر مەزھەپ.

[8] فرانسىس بېكون — ئەنگلىيە ماتېرىيالىزمىنىڭ ئاتىسى دەپ شۆھرەتلەنگەن. ئۇ ئىلىمنى تەجرىبە بىلەن ئىسپاتلاپ ھەقىقەتلىك قىممىتىنى بىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. «بىلىم — كۈچتۇر» دېگەن مەشھۇر ئىبارىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

[9] ئەنگلىيە يېقىنقى زامان ماتېرىيالىزمى ۋە رەسمىي

تەجرىبىگە ئاساسلانغان تەبىئەت ئىلمىنىڭ ۋەتىنى ئىدى. فرانسىس بېكون، بولۇپمۇ توماس گوببىس (1588 — 1679) ھەممىنى، ھەتتا ئېستېتىك مەسىلىلەرنىمۇ تەجرىبە نۇقتىسىدىن ھەل قىلىش ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

[10] ئالگېبرا — مۇسا خارەزمىنىڭ 830 ـ يىلى خەلىپە مەئمۇنغا سۇنغان «ئەلجەبر ۋە مۇقابىلا» (تەڭلىمە ۋە ئەسلىگە قايتۇرۇش كىتابى) ناملىق ئەسىرى. بۇ كىتابنى 1145 ـ يىلى دوبرىت چېتىررا ئىنگلىزچىغا، 1160 ـ يىلى گېرادكىرىمونسكىي لاتىنچىغا تەرجىمە قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كىتاب نامى «ئالجەبرا»، «ئالگېبرا» دەپ ئاتىلىشقا، خارەزمىنىڭ نامى «ئالگوزىزم» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان.

IX باب «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ۋە تەسىرى

«كۆكسۈڭدە خەزىنە ياسىساڭ ئەگەر،
دانالار لېۋىدىن يېغارسەن گۆھەر.»
— ئابدۇراخمان جامى

1. «شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى» دىكى يېڭى سىمفونىيە

بىز پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، يېزىق بەلگە قىلىنغان مەدەنىيەت دەۋرىدىن تاكى غەربىي ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشىغىچە ئۆتكەن ئۇزۇن بىر مەزگىل ئىچىدە ئالەمشۇمۇل تارىخىي مەدەنىيەتنىڭ بەش ئاساسىي تېپىنى بىسىپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ بەش ئاساسىي تىپ ئۆزگىچە بولغان مەھەللىۋى ۋە خەلقئارا مەدەنىيەت سەمەرىلىرىنى زامان ۋە ماكان خۇسۇسىيەتلىرىگە لايىق شەكىلدە مۇجەسسەملەشتۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ۋە مىللەت، دۆلەتتىن ئىبارەت مەھەللىۋى مەدەنىيەت خاراكتېرىدىن ھالقىپ دۇنياغا يۈزلەنگەنلىكى بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇلار:

— گرېك — رىم كلاسسىك مەدەنىيەت تىپى؛

— كوشان — كۇسەن بۇددا مەدەنىيەت تېپى[1]؛
— سۇي — تاڭ سۇلالىلىرى جۇڭگو فېئودالىق مەدەنىيەت تېپى؛
— ئىسلامىيەت شەرقىدە شەكىللەنگەن ئەرەب مەدەنىيەت تېپى؛
— غەربىي ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشىدىن باشلانغان ياۋروپا مەدەنىيەت تېپىدىن ئىبارەت.

بۇ بەش ئاساسىي مەدەنىيەت تېپى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ بىردەكلىك قانۇنى، ۋارىسلىق قانۇنى ۋە راۋاجلىنىش قانۇنىنى گەۋدىلەندۇرگەن، شەرق ـ غەرب خەلقلىرىنىڭ ئۆچمەس تۆھپىلىرى ئاساسىدا سېنكېرىتنىڭ تۇزۇلمە هاسىل قىلغان.

روشەنكى، بۇلاق ۋە دەريالار بولمىغاندا دېڭىز ـ ئوكيانلار شەكىللەنمىگەندەك، قەدىمكى مىسىر، بابىلۇن، سكىتاي، كرىت ئارىلى مەدەنىيەتلىرى بولمىغان بولسا، گرېك مەدەنىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ داۋامى سۇپىتىدىكى رىم ئانتىك مەدەنىيىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن بولاتتى. گرېك ـ رىم مەدەنىيىتى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، قەدىمكى ئىران ۋە ھىندىستان مەدەنىيەتلىرى تەسىرى بولمىغان بولسا، كىچىككىنە كاپلوۋاستو كىنەزلىكىدىن هالقىغان ۋە شەرقىي يېرىم دۇنياغا كۆپ ئەسىرلىك تەسىر كۆرسەتكەن كوشان ـ كۇسەن بۇددا مەدەنىيەت تېپى شەكىللەنمىگەن بولاتتى. ئەگەر كوشان ـ كۇسەن بۇددا مەدەنىيىتى، يېپەك يولى خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى، شىمالىي ـ جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى سېنكېرىتنىڭ مەدەنىيەت جەمغۇرلىنىشى بولمىغان بولسا، شۆھرەتلىك سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى مەدەنىيىتى بولمىغان بولاتتى. يۇقىرىقى مەدەنىيەتلەر، جۇملىدىن ئانتىك گرېك ـ رىم مەدەنىيىتى تەسىرىدە ئەرەب مەدەنىيىتى تېپى شەكىللەندى ۋە ئۇ ئاندالۇشىيە

(مۇسۇلمان ئىسپانىيەسى)، فلورېنسىيە قاتارلىق مەدەنىيەت ئۆتكەللىرى ئارقىلىق ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىدى.

ئوتتۇرا ـ مەركىزي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرى — سومېر، ئارىيان، سىمىلىيان، سكىتاي[2]لارنىڭ غەربكە يۆتكىلىشلىرى تۈپەيلى ئۇلار گرېك ـ رىم مەدەنىيەت تېپىگە، ئۇنىڭدىن كېيىن كوشان ـ كۈسەن بۇددىزم مەدەنىيەت تېپىگە، ئىسلامزنىڭ سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئالەمشۇمۇل مول مەدەنىيەت تېپىگە مۇناسىپ، تۆھپە قوشۇش بىلەن بىللە، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار ئىختىراچى ئالىملىرى، مۇتەپەككۇرلىرى ۋە باي مەدەنىيەت ئۇرۇقلىرى بىلەن ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئۇلىنى تۇزگەن ئەرەب مەدەنىيەت تېپىگىمۇ ئۆچمەس زور تۆھپىسىنى قوشقان.

شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، قەدىمكى كلاسسىك مەدەنىيەت تارىخى ۋە خەزىنىسى بولغان رايون ۋە مىللەتلەر فېئودالىزم مۇھىتىدا ئالەمشۇمۇل تارىخي خاراكتېرلىك مەدەنىيەت تېپىلىرىنىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە داخىل بولغان ياكى مۇنداق مەدەنىيەت چەمبىرىكى مەركىزى بولغان چاغلاردا يۈز بەرگەن مەدەنىيەت ئۆركەشى ئومۇمەن «رېنېسسانس» (قايتا گۈللىنىش، ئويغىنىش) خاراكتېرى ئالغان بولىدۇ. سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى مەدەنىيىتى دەۋرى قەدىمكى جۇڭگو كلاسسىك مەدەنىيىتى ئۈچۈن بىر قايتا ئويغىنىش بولۇشى، ئەرەب مەدەنىيىتى دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، مىسىر ۋە كىچىك ئاسىيا رايونلىرى ئۈچۈن بىر قايتا گۈللىنىش بولۇشى، غەربىي ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشىمۇ ئانتىك گرېك ـ رىم مەدەنىيىتى چەمبىرىكى رايونلىرىغا بىر رېنېسسانس بولۇشى تەبىئىي ۋە ئوخشاش ئەھۋال. مەلۇم مەنىدە، ئەرەب مەدەنىيەت گۈللىنىشىدە تۇنجى قېتىم كلاسسىك مەدەنىيەتكە مۇيەسسەر بولۇۋاتقان ئەرەب

مىللىتى ھاكىم ئوقۇغۇچى سۇپىتىدە مەھكۇم ئۇستازلاردىن زور قىزىقىش بىلەن ئۆگەندى، ئۇلار ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىدە رېنىسسانسقا ئەمەس، بەلكى تۇنجى مۇيەسسەرلىك ۋە گۈللىنىشكە مۇۋاپىق بولدى. ۋەھالەنكى، ئۇنىڭ مەھكۇم ئۇستازلىرى رېنىسسانس خاراكتېرلىك مەدەنىيەت ئۆركىشى شەكىللەندۇرۇپ، ئەرەب مەدەنىيىتى تېپىنىڭ گۈللىنىشىنى بېزىدى.

رېنىسسانس ھادىسىسى نوقۇل غەربىي ياۋروپاغا خاس ئايرىم ھادىسە ئەمەس، دېگەن قاراشنى ئەڭ دەسلەپ ئاكادېمىك ن.ۋ.پ. كونراد ئوتتۇرىغا ئاتقان. ئۇ ئۆزىنىڭ «غەرب ۋە شەرق» ناملىق كىتابىدا: «ئويغىنىش دەۋرى ئىتالىيە خەلقى تارىخىغىلا تەئەللۇق خۇسۇسىي ھالەت ئەمەس. بۇ ئۆزىنىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىغا ئىگە بولغان خەلقلەر تەرەققىياتىنىڭ باسقۇچلىرىدىن بىرى... ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىمالىي ـ غەربىي ھىندىستان تارىخىدا IX — XIII ئەسىرلەرنى، ياۋروپا تارىخىدا XV — XVI ئەسىرلەرنى شۇنداق دەۋر ھېسابلاش مۇمكىن»[1] دەپ يازغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى تېمىسىدا بىرقاتار كىتاب ۋە ماقالىلەر مەيدانغا كەلدى.

مەلۇمكى، IX — XII ئەسىرلەردىكى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەسلىپىدە باغداد خەلىپىلىكىنى ئاساس قىلىپ مەيدانغا كەلدى. خەلىپە مەنسۇر، خەلىپە ھارۇن رەشىد، خەلىپە مەئمۇن دەۋرى، بولۇپمۇ ھارۇن رەشىدتىن خەلىپە مەئمۇن ھۆكۈمرانلىقتا تۇرغان دەۋر شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ» شەكىللەنگەنلىكىنى نامايان قىلدى.

---

① ن. پ. كونراد: «غەرب ۋە شەرق»، موسكۋا 1966 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 507 ـ بەت.

IX — XII ئەسىرلەردىكى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنى ئومۇمەن ئۇچ ئاساسىي باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن.

ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچى باغدادنى مەركەز قىلغان ھالدا خېلى ئۇزاق بىرمەزگىل داۋام قىلدى. بۇ باسقۇچنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىبىن مۇقەففا، يەھيا ئىبىن مەسئۇد، ھۇنەئىن ئىبىن ئىسھاق قاتارلىق تەرجىمىشۇناسلار[3] ئەقىل ۋە بىلىم بەلۋاغلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ، باغداد سېنكىرىتىك مەدەنىيىتىنى ئۇچۇن ئۇل تىكلىدى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇسا خارەزمى، ئەبۇ ئابباس ئەھمەد ئەلفەرغانى[4]، جۇملىدىن ئەررازى[5] ۋە ئەل قەندى[6] قاتارلىق ئالىملار، جۇملىدىن تارىخ - جۇغراپىيە ئالىملىرى مەيدانغا چىقتى. بۇلار خەلىپە مەئمۇننىڭ مەشھۇر «بەيتۇلھېكمە» نامىلىق ئاكادېمىيەسىنىڭ چىرىغىنى يورۇتۇشتى.

ئۇنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى باغداد خەلىپىلىكىدىن بارغانسېرى مۇستەقىل بولۇپ ھېرىۋاتقان رايونلاردا، بۇلار ئىچىدە ئەڭ ئالدى بىلەن بۇخارا - سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا سامانىلار خانلىقى دەۋرىدە يۈز بەردى. ئەبۇ نەسىر فارابى، ئىبىن سىنا، ئەبۇ رەيھان بىرۇنى قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار، ئالىملار، پارس كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرى رۇداكى، دەقىقى ۋە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى قاتارلىق ئەدىبلەر مانا مۇشۇ باسقۇچنىڭ ھەرقايسى مەزگىللىرىدە پائالىيەت ئېلىپ باردى. دەرھەقىقەت، بۇ باسقۇچتا بىرىنچى باسقۇچنىڭ داۋامى نىسپىي مەنىدە يەنە ئۆز نۇرىنى چېچىپ تۇرغان، فارابى قاتارلىق مۇتەپەككۇر ئالىملار باغدادتا پائالىيەت ئېلىپ باردى.

ئۇنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى باغداد خەلىپىلىكىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، سامانىلار تېررىتورىيىسىنىڭ قاراخانىيلار قولىغا ئۆتۈشى نەتىجىسىدە، ئۇلۇغ جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن پۈختا تونۇشلۇقى بولغان ۋە قەدىمكى غەربىي دىيار مەدەنىيىتى

ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى رىياسەتچىلىكىدە داۋام قىلدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بۇ ئۇچىنچى باسقۇچنىڭ مۇقەددىمىسى بولدى. خارەزم ۋە غەزنە سۇلتانلىقلىرى ھۆزۈرىدا ناسىر خۇسراۋ[7]، نىزامۇلمۇلك قاتارلىق ئالىملار پائالىيەت ئېلىپ باردى.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى خەلىپە مۇقتەدى ئالدىدا ئىپتىخار بىلەن ئوقۇپ، «ئەرەب تىلى بىلەن تۈركىي تىل بەيگىدىكى ئىككى ئاتقا ئوخشىدى»، «تەڭرى قۇياشى تۈركلەر بۇرجىدا پارلىدى»، «تۈرك تىلىنى بىلىش ۋاجىپ ۋە زامانە زۆرۈرىيىتى بولۇپ قالدى» دېگەن سۆزلىرى بۇ تارىخىي بۇرۇلۇشنى ئىزاھلاپ بەرگەنىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەد مۇسا خارەزمى، ئەبۇ ئابباس ئەھمەد ئەلفەرغانى، ئەبۇ نەسىر فارابى قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي ئالىملىرى باغداد ۋە دەمەشقە يۇزلەنگەنلىكىنىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىچە، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، ئۆمەر ھەييام، ئۇنسۇرى، مانۇچىخرى[8]، ناسىر خۇسراۋ قاتارلىق ئەرەب ـ پارس تىلىدىكى مۇئەللىپلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خوراسان تۈركىي سۇلتانلىقلىرىدا ئىلمىي ئەمگەك قىلىشتى.

شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى بىلەن ياۋروپا رېنېسسانسى ئوخشاشلىقلار ۋە پەرقلەرگە ئىگە ئىدى. قەدىمكى گرېك ـ رىم ئانتىك مەدەنىيىتى، كۇشان ـ كۇسەن بۇددا مەدەنىيىتى، سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى كلاسسىك مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى غەربىي دىيار بوستان ـ شەھەر ئەللىرى مەدەنىيىتى ئەنئەنىلىرىنى مەدەنىيەت قاتلىمى قىلىپ مەيدانغا كەلگەنلىك ھەر ئىككى رېنېسسانس ھادىسىسىنىڭ تارىخىي ئوخشاشلىقى بولدى.

گۇمانىزم ۋە راتسىئونالىزم جەڭگىۋار روھى مەيلى شەرق ياكى غەرب رېنېسسانسىدا بولسۇن ھۆكۈمران فېئودالىق تەقىپ ۋە روھانىيەتچىل ئەقىدىلەرگە زىت ھالدا دۇنيانى ئىنسانىي مەركەز قىلغان ھالدا ئىزاھلاش ۋ ئىسلاھ قىلىشنىڭ غايىۋى تۇغى

ۋە روھىي تىرىكى بولدى. شەرقتە ئىبنى مۇقەففا، يەھيا ئىبنى مەسئۇد، غەربتە جون. سۆبلىسكىي، گېراد كرېمونسكىي قاتارلىق تەرجىمانلار[9]؛ شەرقتە «بەيتۇلھېكمە» (دانالار ساراىيى)، غەربتە ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق بىلىم مەركەزلىرى؛ شەرقتە «مەك بىر كېچە»، غەربتە «دېكامېرون» قاتارلىق ئىنسانىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان بەدىئىي ئەسەرلەر؛ شەرقتە مەنسۇر ھەللاجى، غەربتە جوردانۇ برونو[10] دەك ئىلاھىيەتچىلىك قۇربانلىرى؛ شەرقتە مۇھەممەد غەززالى[11]، غەربتە توماس ئاكۋىناەدەك ئىلاھىيەتچىلىك نامايەندىلىرى بىر - بىرىگە تەققاس بولۇشتى.

شەرق ۋە غەرب رېنېسسانسلىرى ئوخشاشمىغان تارىخىي مۇھىت، ئوخشاشمىغان ئىجتىمائىي ھامىلدارلىق ئىچىدە يۈز بەردى. ئالدىنقىسى كېيىنكىسىگە ئاساس سالدى، كېيىنكىسى ياۋروپا كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۆشۈكىنى راسلىدى. قول سانائىتى، دېڭىز قاتنىشى، قارا تەنلىكلەر ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە، مىللىي دۆلەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى، كونستىتۇتسىيىلىك مونارخىيە، دىنىي رېفورما ۋە كاپىتالىستىك دەسلەپكى جەمغۇرلىنىش ياۋروپادا كاپىتالىزمنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ رېنېسسانس ھادىسىسىنىڭ ئۆزى بولماستىن، بەلكى غەرب رېنېسسانسىنىڭ ئاقىۋىتى ئىدى.

شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى ئۇچىنچى باسقۇچىنىڭ گۈمانىزملىق مەشئىلى «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆز سەھىپىلىرىنى ھەممىدىن ئىلگىرى ئىنسانىنىڭ «تەقدىر» مەھبۇسلۇقىدىن قۇتۇلۇپ ئىجتىمائىي بەخت - سائادەت يارىتىشتىكى ئەركىن مەنىۋى پائالىيىتىگە بېغىشلاپ، غايەت زور تەسىر قوزغىدى. ئۇ ئەينى زامان جاھالىتىنىڭ تەكرار مۇھاسىرە ۋە ھۇجۇملىرىدا بىر مەھەل تۇنجۇقۇپ قالغان تەرەققىيپەرۋەرلىك غايىلىرىنىڭ

نوپۇزىنى تىكلىدى. مۇنداق بىر ئەسەرنىڭ تارىخىي تەقەززالىق تەرىپىدىن مەيدانغا كەلگەنلىكىنى چۈشەنمەسلىك ۋە بۇ ھەقتە بولمىغۇر مۇھاكىمىلەر بايان قىلمىش تارىخشۇناسلار ئۈچۈن نامۇناسىپ، ئەلۋەتتە.

2. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ نامايەندە

«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ، ئالدى بىلەن تەپەككۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇزاق راۋاجى ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى. ئۇ ئورخۇن — سېلىنگا ۋادىسى بىلەن غەربىي دىياردىكى ئۇيغۇر ئېتنىك گەۋدىسىنى ئۇيۇشتۇرغان خەلقلەر مەدەنىيىتى، ئىدىقۇت ۋە قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئۆزگىچە بولغان مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى. ئەڭ قەدىمكى گۈزەل ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر، قەھرىمانلىق داستانلىرى، ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى ئەدەبىياتى، شامانىزم، ئاتەشپەرەسلىك، بولۇپمۇ بۇددىزم بىلەن مانىزم يازما ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى ئۇيغۇرلار تەپەككۇرىغا يېڭى ھۆسن قوشتى. ئومۇمىي نامى بىلەن «تۇرپان تېكىستلىرى» دەپ ئاتالغان مانىزم دۇئانامىسى، «ئىرق بىتىك»، «چىستانى ئېلىگ بەگ»، «مايىترى سىمىت»، «ئوغۇزنامە»، «ئىككى تېكىن ھېكايىسى»، تېببىي تېكىستلار، قانۇن ۋەسىقىلىرى بىلەن ئاپرىنچۇر تېكىن، كۆلتارقان، قالماقەيشى، فراتياشرى، ئاسىغ تۇتۇق، چىسۇيا تۇتۇق قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرى، سىكتۇسەلى تۇتۇكنىڭ قايتا ئىشلىگەن ئىجادىي تەرجىمە ئەسىرى «ئالتۇن يارۇغ»، «شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، جۈملىدىن «قۇتادغۇ بىلىك» كىچە مەيدانغا كەلگەن فارابى، ئىبىن سىنا ۋە ئىسمى بىزگە مەلۇم بولمىغان ئىسلامىيەت ئۇيغۇر — ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىدىكى باشقا

مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر «قۇتادغۇ بىلىك» تەك مۇبارەك تەپەككۇر قامۇسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مۇمكىنچىلىك يارىتتى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر جەڭگىۋار قىسمى ئورخۇن ۋادىسىدا پەقەت «مەغرۇر قەھرىمان»، «كۆچىتە تاغنى يۇلۇپ ئالار، غەزەپتە بۇلۇتنى ئالدىغا سۈرەر» (力拔山岳，气贯风云) بولۇپ[1]، ئەدەپ، دىيانەت، ئىلىم ۋە مەرھەمەتچانلىقنى بىلمەيتتى، بۇنى 840 - يىلقى كۆچۈشتىن كېيىن ئۆگەندى، دېيىلسە، تولىمۇ ناتوغرا بولغان بولاتتى. ئورخۇن ۋە غەربىي دىيار تۈرمۈشى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي هاياتىدا بىر - بىرىگە ۋارىسلىق قىلغان، ئۇزۇك قاتلام هاسىل قىلمىغان ئىككى تارىخىي قەدەمدۇر.

شۇنى ئەپسۇس بىلەن تىلغا ئېلىش لازىمكى، ئەينى زامان تارىخى توغرىسىدىكى ئاساسلىق ئەسەرلەردىن ئۇيغۇر تارىخچىسى ئەبۇل پۇتوخ ئابدۇغاپپارنىڭ «قەشقەر تارىخى» ياكى شۇ زامانغا مەنسۇپ نامەلۇم مۇئەللىپنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى شېئىرىي كىتابى «تارىخى خانى» دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلمىگەن. «قەشقەر تارىخى» نىڭ ئايرىم ئۇزۇندىلىرى XIV ئەسىر بېشىدا جامال قارشى تەرىپىدىن ئەرەب تىلىدا يېزىلغان «مۇلاقەت ئەل سۇراھ» (سۇراھ قامۇسىغا قوشۇمچىلار) دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن بولسا، «تارىخى خانى» نىڭ ئۇيغۇر باخشىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى توغرىسىدا شەرەپلىدىن يەزدى (1454 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «زەپەرنامە» سى بىلەن ئابدۇللا بىننى مۇھەممەدىن ئەلى نەسرۇللانىڭ «زوپەرەتۇل ئەسەر» ناملىق ئومۇم تارىخ كىتابىدا تىلغا ئېلىنغانىدى. «قەشقەر تارىخى» بىلەن «تارىخى خانى» ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولمىغانلىقى تۈپەيلى، «قۇتادغۇ بىلىك» كە يېقىن باشقا ئەسەرلەر هەققىدە سۆزلەشكە ئامالىمىز يوق.

---

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى».

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، چوڭ ھەجىملىك تىلشۇناسلىق دەستۇرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» كە يېقىن ۋاقىتتا مەيدانغا كېلىشى، بۇ چاغدا ئۇيغۇر يازما مەدەنىيىتىنىڭ نەقەدەر يۇقىرى سەۋىيىدە تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

[«قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا ئەقلىي - تەپەككۇر، شېئىرىي ئەدەبىياتنىڭ دەۋر بۆلگۈچ نامايەندىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى. ئۇ شەھەرلەشكەن ئۇيغۇر — ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چوڭ ھەجىملىك يۇقىرى سۈپەتلىك ئىجادىيەتلىرىنىڭ مۇمكىنلىكلەر باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنى كۆرسەتتى.]

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەينى زامان شارائىتىدا، ئەرەب - پارس تىلى بېسىمى ئاستىدا «كېيىكتەك» «ئۇركۈپ تۇرغان» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە شۇ ئاساستىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىلىنى «بەيگىدىكى ئاتتەك» ھالغا كەلتۈرۈشتە زور ئۇلگە يارىتتى. «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىكى تىل بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن بەدىئىي شەكىلدە پايدىلىنىش ئىمكانىيەتلىرىنى ئېچىپ بەرگەن چوڭ تېپتىكى تىل قامۇسى ۋە ئەدەبىيات قامۇسى بولدى. «قۇتادغۇ بىلىك» ئەينى زامان ئېتنىك مۇھىتى، فولكلور ۋە ئېتنوگرافىيەسى، ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي مۇھىتىنى تەتقىق قىلىشتا نوپۇزلۇق ھۆججەت بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن شېئىرىيىتى «قۇتادغۇ بىلىك» تىن باشلاپ يېڭى بىر تارىخىي ئېزغا قەدەم قويدى. ئۇيغۇر خەلقى XI ئەسىردىلا مۇنداق زور ھەجىملىك پەلسەپىۋى ۋە بەدىئىي ئەسەرگە مۇيەسسەر بولغانلىقى بىلەن ئىپتىخارلىنىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىن ئىبارەت بۇ ئىككى نادىر ئەسەر بولمىغان بولسا، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر

تارىخى تەتقىقاتى قاراڭغۇلۇق ئىچىدە تەمتىرەپ يۈرگەن بولاتتى.

3. XI ئەسىر جاھان مەدەنىيىتىدىكى نۇرانە تەۋەررۇك

«قۇتادغۇ بىلىك» XI ئەسىر شەرق ـ غەرب يازما ئەدەبىياتى مۇنبىرىدە نۇرانە تەۋەررۇك ئەسەر سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى. بۇ چاغدا ئېلىمىزنىڭ سۇڭ سۇلالىسى ئەدەبىياتى مۇنبىرىدە گەرچە مەشھۇر «سۇڭ نەزمىلىرى» دەك ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار تولاراق خۇددى شائىرە لى چىڭجاۋ نەزمىلىرىدەك قايغۇ ـ ھەسرەت، ۋىسال ـ ھىجران ھەققىدىكى قىسقا لىرىكىلار ئىدى.

ئوتتۇرا ـ يېقىن شەرقتە رۇداكى، فىردەۋسى قاتارلىق ئەدەبىيات كلاسسىكلىرى ئالەمدىن ئۆتكەن، پارس ئەدەبىياتىنىڭ يۇقىرى نەتىجىلىرىگە ۋەكىللىك قىلغان شەيخ سەئىدى (1203 — 1292)، جالالىدىن رۇمى (1207 — 1272)، ھافىز شىرازى (1320 — 1389) قاتارلىق قەلەم ئىگىلىرى تېخى دۇنياغا كەلمىگەنىدى. سالجۇق تۈركلىرىنىڭ ۋەزىرى ۋە ئاتابېكى مەشھۇر مۇئەللىپ نىزامۇلمۇلك تېخى «سىياسەتنامە» ناملىق ئەسىرىگە قەلەم يۈرگۈزمىگەن، ئەمىر كەيكاۋۇس «قابۇسنامە» ئەسىرىنى بېغىشلايدىغان ئوغلى گىلانشاھقا تېخى ئاتا بولمىغانىدى.

غەربىي ياۋروپا خرىستىئان ئىلاھىيەتچىلىك چېركاۋ قوڭغۇراقلىرى ساداسى ئىچىدە تولىمۇ ئاستا ئىلگىرىلىمەكتە ۋە دىنىي سوت شەكىللىنىش ئالدىدىكى روھانىيەتچىلىك ئۆكتىلىرى ۋەھىمىسىدە تەمتىرەپ يۈرمەكتە ئىدى. نورماندىيىلىكلەر برىتانىيىگە بېسىپ كىرىپ ئەمدىلا فېئودالىزمغا قەدەم قويغان بولۇپ، «ئادەت قانۇنى» دىن باشقا قانۇنشۇناسلىق دەستۇرلىرى

بارلىققا كەلمىگەنىدى. فرانسۇزلارنىڭ «رولاند ناخشىلىرى»، ئىسپانىيەلىكلەرنىڭ «سىد»، نېمىسلارنىڭ «نېپلۇڭگىن»، رۇسلارنىڭ «ئىگور پولكى ھەققىدە سۆز» قاتارلىق خەلق داستانلىرى تېخى مەيدانغا چىقمىشتىن يىراق ئىدى. بۇ ھال «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەينى زامان ئەدەبىيات مۇنبىرىدىكى ئالاھىدە ئورنىنالالىقىنى، مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئالاھىدە قىممىتىنى ئاشۇرىدۇ، ئەلۋەتتە.

دەرھەقىقەت، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئەينى زامان جاھان مەدەنىيىتىدىكى نۇرانە چوڭ ھەجمىلىك ئەسەر بولغانلىقىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتە پۈتۈنلەي ئۆزگىچىلىككە ئىگە ھېكمەت دۇردانىلىرى بىلەن بېزەندۇرۇلگەن ھاياتىي كۇچى جۇش ئۇرۇپ تۇرغان تەپەككۇر قەسرىسى بولغانلىقىدا.

4. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەينى زامان مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەسىرى

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەينى زاماندا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئۇنىڭ ئەينى زامان مەدەنىيەت مۇنبىرىدىكى تەڭداشسىز ئۇلگە سۇپىتىدە، ھەرقايسى رايونلار ۋە خەلقلەر ئارىسىدا زور شۆھرەت قازانغانلىقىدا ئىپادىلەنگەن. بۇ ھەقتە «قۇتادغۇ بىلىك» كە كېيىنكى كىشىلەر تەرىپىدىن قوشۇپ كىرگۈزۈلگەن نەسرىي (ۋە كېيىنچە نەزمىي) مۇقەددىمىدە ئەڭ ئىشەنچلىك مەلۇمات بېرىلگەن. ئۇنىڭ راۋانلاشتۇرۇلغان نۇسخىسى مۇنداق:

بۇ بەك ئەزىز بىر كىتابتۇر، ئۇ، چىن ھېكمەتلىرىنىڭ ھېكمەتلىرى بىلەن بېزەلگەن، ماچىن ئالىملىرىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ياسانغانكى، بۇ

كىتابنى ئوقۇغان ۋە بېيىتلارنى باشقىلارغا بىلدۈرگەن كىشى بۇ كىتابتىنمۇ ئەزىزراقتۇر. چىن ـ ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا كەلدىلەركى، مەشرىق ژىلايىتىدە، پۈتۈن تۈركىستان ئەللىرىدە، تۈركىي سۆز بىلەن بۇغراخان تىلىدا ھېچكىم بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق[12]. بۇ كىتاب قايسى پادىشاھلىققا ياكى قايسى ئىقلىمغا يەتسە، غايەت ئۇزلۇقى ۋە پەۋقۇلئاددە گۈزەللىكىدىن، ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكىملىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەربىرى بىر تۈرلۈك ئات ۋە لەقەب بەردى. چىنلىقلار «ئەدەبۇلمۇلۇك» (شاھلارنىڭ ئەدەپ ـ قائىدىلىرى) دەپ ئاتىدى؛ ماچىن مۇلكىنىڭ ھېكىملىرى «ئاينۇل مەملىكە» (مەملىكەتنىڭ دەستۇرى) دېسە، مەشرىقلىقلار «زىننەتۇلئومرا» (ئەمىرلەر زىننىتى) دېدى؛ ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركىي» دەپ ئاتا قويدى؛ بەزىلىرى «پەندنامەئى مۇلۇك» (پادىشاھلارغا نەسىھەت) دەپ ئاتىدى؛ تۈرانلىقلار «قۇتادغۇ بىلىك» دەپ ئات قويدى.

بۇنىڭدىن «قۇتادغۇ بىلىك» مەيدانغا كېلىپ ئانچە ۋاقىت ئۆتمەي تۆت ئەتراپقا كەڭ تارقالغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئاجايىپ مەنىۋى گۆھەر سۈپىتىدە كۆپلىگەن خەلقلەر ئىچىدە يۇقىرى شۆھرەت قازانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس.

شۇ نەرسىنى ئىزاھلاش لازىمكى، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ كېيىنكى كۆچۈرۈلمىسىگە قوشۇلغان مۇقەددىمىدە ئىزھار قىلىنغان ھەرخىل ناملار ھەر قايسى رايون ياكى مەملىكەت خەلقىنىڭ بۇ ئۇلۇغۋار ئەسەرگە بېغىشلىغان شۆھرەت نامى بولۇپ، بۇ ناملار شۇ خەلقلەر نەزەرىدىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە ئۈچۈن بېرىلگەن ھۆرمەتنى ئىپادىلەيتتى. بۇنىڭدىن باشقا مەنە چىقىرىش، مەسىلەن، «شاھنامەئى تۈركىي» دېگەن نامدىن «قۇتادغۇ بىلىك» ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سى تەسىرىدە يېزىلغان ياكى ئۇنىڭ ۋەقەلىكى، ئۇسلۇبىدا يېزىلغان دېگەندەك مۇھاكىمىلەرگە بېرىلىش ئورۇنسىزلىقتۇر. «قۇتادغۇ

بىلىك» داستانىنى «شاھنامە» بىلەن تەڭلەشتۇرۇپ ئاتاش، ئەينى زامان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەمەرىسى ھېسابلانغان شۆھرەتلىك ئەسەر بىلەن تەڭلەشتۇرگەنلىك ئىدى، خالاس.

«شاھنامە» X ئەسىردە ئەبۇل مۇئەييەد بەلىخى، ئەبۇل ئەلى مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد بەلىخى، مەسئۇد مەرۋەزى، ئەبۇ مەنسۇر دەقىقى قاتارلىق يازغۇچىلار يېزىشقا ھەۋەس قىلغان ۋە ئەڭ ئاخىرىدا ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى تەرىپىدىن يېزىپ تاماملانغان ئىران شاھلىرىنىڭ شەجەرىلىك پائالىيەت لېگىندىسى بولۇپ، ھەقىقەتەن «ئىران تارىخىنى يوقىلىشتىن قۇتقۇزغان» ئەزىمەت داستان ئىدى. ئەسەرلەرنى ئۇلۇغۋارلىقىدىن بىرىنى ئىككىنچىسى بىلەن مەدھىيىلەش تامامەن مۇمكىن.

بىز «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى تاماملىنىپ ئىككى يىلدىن كېيىن تاماملانغان مەشھۇر ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىلىق تىل قامۇسىدىن بۇئاستە يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى توغرىسىدا مەلۇمات ئالالمايمىز. شۇنداقتىمۇ بىز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە تىلغا ئېلىنغان «ئاش تاتىغى تۇز، قۇت بىلگۈسى بىلىك» (تاماقنىڭ لەززىتى تۇزدا، بەختنىڭ بەلگىسى بىلىمدە)، «ئەردەم باشى تىل» (ئەخلاقنىڭ مۇقەددىمىسى تىل) دېگەندەك بىر قاتار بىلىم ۋە ئەخلاققا ئائىت پىكىرلەردىن، ئەفراسىياپ ۋە باھار ھەققىدىكى تەسۋىرىي بايانلاردىن قامۇس خاراكتېرلىك بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئەينى زامان ئۇيغۇر ئىدېئولوگىيىسى ۋە كۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەشتىكى بىردەكلىكىنى ھېس قىلالايمىز.

نىزامۇلمۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» ئەسىرىگە «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ سالماقلىق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئېھتىمالىنى ئىنكار قىلىش قىيىن. قاراخانىيلار بىلەن يېقىن قۇدىچىلىق مۇناسىۋىتىدە بولغان سالجۇق سۇلتانلىقىغا بۇ ئەسەرنىڭ تېزلىكتە يېتىپ بېرىشى مۇمكىن ئىدى. نىزامۇلمۇلك ئۆز ئەسىرىنى

«قۇتادغۇ بىلىك» تىن 4 — 5 يىل كېيىن (ھىجرىيىنىڭ 469 ـ يىلى، مىلادىيە 1077 ـ يىلى) تاماملىدى. بۇ ئەسەر ئۆز ئىسمىدا گەۋدىلەندۇرۇلگىنىدەك سىياسىي ھاكىمىيەت تېمىسىدا يېزىلدى.

كەيكاۋۇس ئىبنى شەمسۇل مەئالى قابۇس تەرىپىدىن ئۆزىنىڭ يالغۇز ئوغلىغا تەربىيە بېرىش مەقسىتىدە 1082 ـ، 1083 ـ يىللىرى (ھىجرىيىنىڭ 475 ـ يىلى) يېزىلغان نەسرىي نەسىھەتنامە ئەسىرى «قابۇسنامە» «قۇتادغۇ بىلىك» تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇشىمۇ ئېھتىمالغا يېقىن. «قۇتادغۇ بىلىك» تىن 10 يىل كېيىنرەك يېزىلغان بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى كەيكاۋۇس ئۆز ئەسىرىنى يېزىش ئۈچۈن شەرققە سەپەر قىلىپ بۇخارا، سەمەرقەنت، خارەزمگە كەلگەن ۋە ئالىملار بىلەن سۆزلىشىپ، كىتابلار ئېلىپ كەتكەنىدى. ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ تەخمىنلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىچە، «قابۇسنامە» نوقۇل ئۆز ئوغلىغا ھايات يوللىرىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن يېزىلغان دېداكتىك ئائىلە دەرسلىكى بولۇپ، ئۇ ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بەختىيار ھاياتىي توغرىسىدىكى غايىۋى جەمئىيەت قاراشلىرىدىن تولىمۇ يىراق ئەسەر بولۇپ چىقتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئاساس سېلىنغان ۋە شېئىرىي شەكىلدە ئىپادىلەنگەن ئىلغار پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىنكى چىگىزخان زامانىدا، بولۇپمۇ ئالتۇن ئوردا خانلىقى دەۋرىدىكى XIII — XIV ئەسىرگە ئائىت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى («ئۇيغۇرنامە») [13] دەۋرى بىلەن XV — XVI ئەسىرگە ئائىت «چاغاتاي خانلىقى دۆلەت تىلى» (قىسقىچە چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان) دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى دەۋرىدە داۋاملىق كەڭ تارقىلىپ، ئەڭ كەم دېگەندىمۇ ئىدىقۇت خانلىقىدىن كەڭ ئۇرال ساھىلىغىچە، قىپچاق دالاسىدىن خوراسان بوستانلىقلىرىغىچە كۆچلۈك قىزغىنىش ۋە تەسىر پەيدا قىلغان. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بۇنداق كەڭ تەسىرى

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پۇتكۈل سىبىر، قىپچاق دەشتىنى، خوراسان ۋە ئىران تېررىتورىيىلىرىنى موڭغۇل ئىستېلاچىلىرى ئىگىلىگەندىن كېيىنكى ئەسىرلەر ئىچىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ كۆرۈنەرلىك ئالدىنقى ئورۇنغا كۆتۈرۈلۈشى بىلەن بىرلەشكەن ھالدا داۋام قىلدى.

رۇس ئالىمى، ئالتۇن ئوردا ئۇيغۇر تىلى مۇتەخەسسىسى سامايلوۋېچنىڭ 1912 ـ يىلى ئېلان قىلىنىشچە، ئۇرال ـ يايىق دەرياسىنىڭ قۇيۇلىدىغان جايىغا يېقىن ئالتۇن ئوردا شەھەرلىرىدىن بولغان ساراچىق خارابىسىدىن 1909 ـ يىلى تېپىلغان XIII ئەسىرگە تەئەللۇق بىر كوزىغا ئەرەب ھەرپى بىلەن ئەينى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا مۇنداق بىر بېيىت يېزىلغان:

كىشى كۆركى يۇز ئول، بۇ يۇز كۆركى كۆز،
بۇ ئۆز كۆركى تىل ئول، بۇ تىل كۆركى سۆز.
[كىشى گۈزەللىكى يۇزدە، يۇز گۈزەللىكى كۆز،
كىشى گۈزەللىكى تىلدا، تىل گۈزەللىكى سۆز.]

سامايلوۋېچنىڭ كۆرسىتىشچە، بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى مەزمۇندار پىكىرلەرنىڭ ئۆرنەك سۈپىتىدە ھەتتا ھۇنەرۋەنلەر مەھسۇلاتلىرىغىچە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ بىر دەلىلى بولۇپ، بۇ بېيىت «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى 274 ـ بېيىتقا ئاساسلانغان:

ئۇقۇش كۆركى تىل ئول بۇ تىل كۆركى سۆز
كىشى كۆركى يۇز ئول بۇ يۇز كۆركى كۆز
[ئەقىل كۆركى تىلدۇر، بۇ تىل كۆركى سۆز،
كىشى كۆركى يۇزدۇر، بۇ يۇز كۆركى كۆز.]

روشەنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ 274 ـ بېيىتنىڭ ئالدىدىكى بېيىتتا ئىزاھلاپ ئۆتكىنىدەك، بۇ بېيىت ئەسلى خەلق

ئارىسىدىكى ئەقلىيە سۆزدىن ئىبارەتتۇر. «قۇتادغۇ بىلىك» سەھىپىلىرى ئارقىلىق تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشقا مۇۋاپىق بولغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھاكىمىيىتى دەۋرىدە كەڭ تارقالغانلىقى شۇبھىسىز.

تارىخچى ئىبىن ئەرەبشاھنىڭ كۆرسەتكىنىچە، چىڭگىزخان دەۋرىدە موڭغۇللار ئۇيغۇر ئىبارىسىنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇيغۇر يېزىقىنى «قۇتادغۇ بىلىك» يېزىقى دەپمۇ ئاتاشقان.

XIV ئەسىرگە ئائىت مۇھەممەد ھىندۇ شاھ شەمسۇلمۇنشاھنىڭ «دەستۇرۇلكىتاب فى تەئىمىن ئەلمەراتىپ» (دەرىجە بەلگىلەش دەستۇرى) ناملىق ئەسىرى بىلەن راشىددىن يازغان «جامىئۇتتەۋارىخ» تا بىرەك تىلغا ئېلىنىشىچە، «قۇتادغۇ بىلىك چىڭگىزخانى» ناملىق كىتاب بولغان.

رۇس ئالىمى مېلىئورانسكىينىڭ كۆرسىتىشىچە، «قۇتادغۇ بىلىك چىڭگىزخانى» ئىراندا مەيدانغا كەلگەن مۇڭغۇل سۇلالىسى — ئىلخانىلار دۆلىتىدىكى ئۇيغۇر كاتىپلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان دەستۇردىن ئىبارەت ئىدى. كۆپلىگەن ئالىملار چىڭگىزخان ياساقلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ھوقۇقشۇناسلىق تەشەببۇسلىرىدىن پايدىلىنىش ئاساسىدا تۈزۈلگەن، دەپ قارىماقتا.

شۇنى تەكىتلەش ھاجەتكى، موڭغۇللار ئۆزىنىڭ بارغانسېرى زورىيىپ كېتىۋاتقان دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىقىنى باشقۇرۇشتا ئۇيغۇر يېزىقى، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن پايدىلانغانلىقى روشەن. ئۇلار ئۆز ياساقلىرىنى تۈزۈشتە «قۇتادغۇ بىلىك» تىن پايدىلانغان بولۇشى ئېھتىمال. ئەمما ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇ دەۋردە «قۇتادغۇ بىلىك» ئاتالمىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ شاھانە ئەسىرىگە خاس نامدىن باشقا، ئومۇمەن موڭغۇل ھاكىمىيەتچىلىكىدىكى ئۇيغۇر تىلى نوپۇزىنىڭ ئۇستۇنلۇكىنىمۇ ئۇقتۇرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە توختىلىپ ئا. ن. كونونوف مۇنداق يازىدۇ: «ياۋروپادا تارقالغان دېداكتىك ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» غايىلىرىنى ئەينەك قىلغان ھالدا ئۇنىڭدىكى ئەخلاقىي ئىدىيىلەرنى ئىپادىلىگەندەك قىلمىدۇ. فرانسۇزلارنىڭ «شاھ سارىيىنىڭ ئەينىكى» ئەسىرى بار، ئىنگلىزلاردىمۇ شۇنداق نامىدىكى ئەسەرلەر تارقالغان. نېمىسلاردا بولسا «شاھلار مىزانى» ناملىق ئەسەر بولغان. سلاۋيانلاردىمۇ «ياخشىلىقنامە»، رۇسلاردا بولسا «دانىشمەن كىتابى» قاتارلىقلار بولغان»[1].

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مىسىر، ئىستامبۇلدا تېپىلغان نۇسخىلىرى بۇ ئەتراپتا بۇ داستاننىڭ باشقا نۇسخىلىرى بولغانلىقى ھەققىدە كىشىنى ئويلاندۇرىدۇ.

5. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەسىرى

«قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئىبارەت شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى 3 ـ باسقۇچىنىڭ نۇرانە مەشئىلى ئۆز نۇرىنى كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەرگىمۇ چاچتى. ئۇنىڭ ئىلھامبەخش پىكىرلىرى ۋە بەدىئىي ئۇلگىسى ئوتتۇرا ئەسىر قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قاتمۇقات پەردىلىرىدىن ئۆتۈپ تەپەككۇر ئەدەبىياتىنىڭ كېيىنكى ۋەكىللىرىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن دېداكتىك داستان «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»نى «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئىخچام ئىپادىسى، «قۇتادغۇ بىلىك» ئىدىيىلىرىنىڭ غەيرىي دراملىق — دېداكتىك شەكلى دېيىش مۇمكىن. «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ئۆز

① «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە»، 19 ـ بەت.

ماۋزۇسىغا كۆرە يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر قىسىم پەلسەپىۋى ھەقىقەتلەرنى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئۇنى ئۆز دەۋر تەقەززاسىغا تەتبىق قىلىشنى مەقسەت قىلىپ يېزىلغان بولۇپ، «ھەقىقەتلەردىن سوۋغىلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان بۇ داستان خۇددى «قۇتادغۇ بىلىك» كە ئوخشاشلا «بۇغراخان تىلى» (ياكى خاقانىيە تىلى) دەپ شۆھرەت نامى بىلەن دۆلەت تىلى سۈپىتىدە ئاتالغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپ قەشقەر شېۋىسىدە يېزىلغان. «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» «قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئۇچ جەھەتتىن، يەنى بىرىنچىدىن، ئۆزىنىڭ بايان قىلىش ئۇسۇلىدىكى دراماتىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئورنىغا بىۋاستە دېداكتىك نەسىھەتنامە بىلەن يېزىلغانلىقى؛ ئىككىنچىدىن، شېئىرىيەت شەكلىنىڭ بېيىت (مەسنەۋى) شەكلىدە ئەمەس، تۆتلۈك (رۇبائىي) شەكلىدە يېزىلغانلىقى؛ ئۈچىنچىدىن، ئەسەرنىڭ ئىخچام ۋە قىسقا يېزىلغانلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى ئۆز داستانىنى «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىلگىرى سۈرۈلگەن بىرقانچە مۇھىم مەزمۇنلار — بىلىم ۋە ئۇنىڭ پايدىسى، تىلنى توغرا ئىشلىتىش ۋە بىرقاتار ئەخلاق كاتېگورىيىلىرىگە قارىتىلغان، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ جەھەتلەردە ئوتتۇرىغا قويغان ئىنسانپەرۋەر ۋە مەرىپەتپەرۋەر كۆز قاراشلارنى كەڭ تەشۋىق قىلغان.

بىز «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» تىكى:

سۆڭەككە يىلىكتەك ئەرەنگە بىلىك،
ئەرەن كۆركى ئەقىل ئول سۆڭەكنىڭ يىلىك.
بىلىكسىز يىلىكسىز سۆڭەك تەك ھالى،
يىلىكسىز سۆڭەككە سۇنۇلماز ئەلىگ.

[ئادەمدە بىلىم بولسا، سۆڭەكتە يىلىك،
ئادەم زىننىتى ئەقىل سۆڭەكتە يىلىك.

بىلىمسىز بەئەينى يىلىكسىز سۆڭەك،
يىلىكسىز سۆڭەكنى ئالمايمىز ئىلىك.]

ئىكى نەڭ بىرىكسە بىر ئەردە قالى،
بۇ كەندى ئول ئەركە مۇرۇۋەت يولى.
بىر ئول ياڭشار ئەرسە كېرەكسىز سۆزۈڭ،
ئىكىنچ يالغان ئەرسە ئول ئەرنىڭ تىلى.
[ئىككى ئىش بىرىكسە بىر ئەردە ئەگەر،
ياخشىلىق يولىدىن قالمىغاي ئەسەر.
بىرسىدۇر كېرەكسىز سۆزنى كۆپ سۆزلەش،
بىرسى يالغان سۆزدىن قىلماسلىق ھەزەر.]

كەرەم بىر بىنا تەگ ئاڭار ھىلىم ئۇل ئول،
يا بوستان تەگ ئول ھىلىم كەرەم ئال گۇل ئول.
يىقىلغىتا تىرەپ كەسۈكلۈگ ئۇلا
بۇ ئىتىگلىگ ئەركە ئازاد ئۆز قول ئول.
[كەرەملىك بىنادۇر، ئاق دىللىق ئۇلى،
يا بوستان ئاقدىللىق كەرەملىك گۇلى.
يىقىلغانىنى يۆلە، سۇنغانىنى ئۇلا،
مۇنداق ئەرگە ھۆرلۈكنىڭ تۆتۈشار قولى.[1]]

قاتارلىق رۇبائىيلارنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا ئۇنىڭغا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قانچىلىك بىر ۋاستە ۋە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى تولىمۇ ئېنىق ھېس قىلىمىز. ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «نەسىمۇل مۇھەببەت» ناملىق ئەسىرىدە ئەھمەد يۈكنەكنىڭ تىل توغرىسىدىكى رۇبائىيسىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتكەچ: «بۇ كور شائىرنىڭ قەلب

---

① «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىل نەشرى، 43 ـ، 58 ـ، 106 ـ بېيىتلىرى.

كۆزى روشەن بولۇپ، ساغلام كىشىلەرگە نىسبەتەنمۇ روشەن ئىدى»[1] دەپ يازغانىدى. نەۋائىنىڭ ساۋاقداشى ۋە ھىرات سۇلتانى شائىر ھۈسەيىن بايقارا ئۆز ئوغلى بەدىئۇز زامانغا يازغان تەربىيىۋى خەت - چەكلىرىدىمۇ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» تىن مىسرالار كەلتۈرگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىن ئىككى يېرىم ئەسىر كېيىن راۋان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان نەسرىددىن رابغۇزى بىننىي بۇرھانىددىننىڭ نەزىم - نەسرىلىك مەشھۇر ئەسىرى «قىسسەسۇل ئەنبىيا» (پەيغەمبەرلەر ھەققىدە قىسسە) ئۇستىدىكى سىلىشتۇرما مۇلاھىزىلەر بۇ ئەسەر ئاپتورىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى روشەنلەشتۈردى. «قىسسەسۇل ئەنبىيا» دا پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاقىلانە سۆزلىرى ۋە پەزىلەتلىك ئىشلىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆپلىگەن ئىدىيىلەر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىدىيىلىرىگە يانداش بولۇپ قالماي، يەنە ئۇنىڭدىكى «باھارىيات» تەسۋىرىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكىگە يانداش، ھەتتا ئوخشىشىپ كەتكەن. بىز بۇ يەردە ئۆز ماۋزۇيىمىز ئېتىبارى بىلەن بۇ ئىككى باھارىيات تەسۋىرىنىڭ ئوخشاشلىقىنى تېكىستولوگىيىلىك سىلىشتۇرۇپ ئولتۇرمايمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تۇركىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى ئاشىق پاشاغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم[2].

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ «بۇغراخان تىلى» دەپ ئاتالغان ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى مۇھىم تەرەققىيات باسقۇچى قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىن «غەربىي ۋە شەرقىي ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەھمىيەتلىك تەسىر كۆرسەتىپلا

---

① نەۋائى: «نەسىمۇل مۇھەببەت»، ئۆزبېكچە نەشرى، 273 - بەت.

② رەشىد رەھمەتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىك، كە مۇقەددىمە» گە قارالسۇن.

قالماستىن (شۇنىڭدەك ئالتۇن ئوردا خان سارايلىرىدا كاتتىپ بولغان، نائىپلىق ۋە باشقا مەنسەپلىرى بىلەن ساقلىنىپ قالغان ئۇيغۇرلار تەسىرىدە ئۇلارنىڭ تىلىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلېمېنتلىرى ساقلانغان)، ئۇلارنىڭ ئىدارىسىدە ئىشلىتىدىغان تامغا، ئالاھىدە مۇكاپات ۋە يارلىقلىرىمۇ ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانىدى. ئالتۇن ئوردا بۇ ھالەتنى تاكى XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ساقلاپ كەلگەن»[1].

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مۇھىم تەرەققىيات باسقۇچىغا كەلگەندە، بولۇپمۇ تۆمۇرلەر سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پۈتكۈل خوراسان ۋىلايەتلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ دەۋر بۆلگۈچ ئىپتىخارى ھېسابلانغان «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆز تەسىرىنى تېخىمۇ كېڭەيتكەن. بىز بۇنى «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ شاھرۇخ زامانىدا، ھىجرىيىنىڭ 843 ـ يىلى (1439 ـ يىلى) ھىراتتا قايتا كۆچۈرۈلگەنلىكىدىن ئايدىڭلاشتۇرالايمىز[2].

«قۇتادغۇ بىلىك» مەۋلانا سېدى، ئايدۇراخمان جامىنىڭ ئۇستازى مەۋلانا سەئىددىن قەشقەرى، ھاپىز خارەزمى، ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈپ ئاباباكرى سەككاكى، ئەبەيدۇللا لۇتفى، شەيخزادە ئاتايى، بابۇر ئىجادىيىتىگە، بولۇپمۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئىجادىيەت غايىسىگە كۈرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنىڭ يالقۇنلۇق كۈيچىلىرى ھېسابلانغان نىزامى گەنجەۋى، قۇتبى، سەيفى سارايى، يەقىنى، يۈسۈپ ئەمىرى، مۇشپىقى، زەينىددىن مۇھەممەد ۋەسىفى، مۇھەممەد شەرف

---

① ۋ. ب. رادلوف: «توختامىش ۋە تۆمۈر قۇتلۇقنىڭ يارلىقلىرى»، 1888 ـ يىلى، رۇسچە نەشرى، Ⅲ توم.

② بۇ يەردە «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ۋېنادا ساقلانغان نۇسخىسى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

گۈلخانى قاتارلىق ئەدبىلەرگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم. بىز سەككاكىنىڭ ئۇلۇغبېككە ئاتىغان قەسىدىلىرىدىن بىلىم ۋە ئادالەت مەدھىيىلىرىنى ئۇچراتساق، لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانى، قۇتبى، نىزامى ۋە نەۋائىنىڭ «خىسراۋ ۋە شىرىن»، «پەرھاد ۋە شىرىن» داستانلىرىدىن ئەقىل - پاراسەت، بىلىم ۋە پەزىلەتنىڭ پاراسەتسىزلىك، نادانلىق ۋە زوراۋانلىق ئۈستىدىكى تارىخىي مەسخىرىسىنى كۆرىمىز. نىزامىنىڭ «ئىسكەندەرنامە»سى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئىقبالنامە» قىسمى، نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق داستانىدىكى ئادالەتلىك، غايىۋى دۆلەت ۋە پادىشاھ ھەققىدىكى ئىدىيىلىرى توغرىدىن - توغرا فارابى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىجتىمائىي كۆز قاراشلىرى بىلەن تۇتاشقان.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش لازىمكى، نەۋائىنىڭ مەشھۇر پەلسەپىۋى ئەسىرى «مەھبۇبۇلقۇلۇب» (قەلب مەھبۇبى) خۇددى ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ناملىق ئەسىرىدەك كەڭ ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاقىي مەسىلىلەرگە قارىتىلغانىدى. نەۋائى بۇ ئىلمىي ئەسىرىنى شېئىرىي شەكىلدە ئەمەس، بەلكى پۈبلىستىك شەكىلدە يازغان. ئۇنىڭ «ئادىل سۇلتان زىكرىدە»، «زالىم، جاھىل ۋە پاسىق پادىشاھلار زىكرىدە»، «دىيانەتسىز باشلىقلار (سەدرىلەر) زىكرىدە»، «پاسىق ۋە بەدمەئاش باھادىرلىغ لاف ئۇرغان نەۋكەرلەر زىكرىدە»، «قۇززات زىكرىدە»، «تېۋىپلەر زىكرىدە»، «شائىرلار زىكرىدە»، «مۇغەينىلەر زىكرىدە»، «تىجارەت ئەھلى زىكرىدە»، «دېھقانلار زىكرىدە»، «رىيائى (جىنايى) ماشايىقلەر زىكرىدە»، «خوتۇنلار زىكرىدە»، «تەۋەززۇ ۋە ئەدەپ زىكرىدە»، «ساخاۋەت ۋە ھىممەت زىكرىدە» قاتارلىق كۆپلىگەن بابلىرىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىلغار پىكىرلەردىن ھېچ ئىككىلەنمەي نەۋائى ۋە

ئۇنىڭ دەۋرىگە خاس ئىلغار ئىدىئولوگىيىلىك كۆز قاراشلارنى ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسەتكەن فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار»، «بەختكە يېتەكلىگۈچى يول» ناملىق ئەسەرلىرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تاجىكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى غ. ئاشۇروف ئۆزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ مۇسۇلمان مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى» ناملىق ماقالىسىدە: ئەلىشىر نەۋائى (XV ئەسىر) يۈسۈپ خاس ھاجىپ (XI ئەسىر)، مەھمۇد قەشقەرى (XI ئەسىر)، ئەھمەد يۈكنەكى (XII — XIII ئەسىر)، نەسىمى (1369 — 1417 ـ يىللار) قاتارلىقلارنىڭ ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تۈركىي تىلى ئەدەبىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى، دەپ يازغان.

دەۋرنىڭ تەرەققىياتى، ھەرقايسى ئەللەر ئىلغار پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ئاساسىدا، «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىسپاتلىنىشىچە كۆز قاراشلار تېخىمۇ ئابستراكت، تېخىمۇ غايىۋى شەكىلدە ھەرقايسى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن ئىلغار تەپەككۇر نامايەندىلىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. بىز بۇنى سەئىدىيە دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئۇلگىسى ھېسابلانغان ئايازبېك قوشچىنىڭ غەزەللىرى بىلەن «جاھاننامە» داستانىدىن، قەدىرى ۋە ئامانىسا (نەفىسى) ئەسەرلىرىدىن، جۇملىدىن سەئىدىيە دەۋرىدىن كېيىنكى ئەدەبىيات نامايەندىلىرى — خوجام قۇلى خىرقىتى، بابا رەھىم مەشرەپ، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، نۆبىتى، خوجاجاھان ئەرشى، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى، ئابدۇرېھىم نىزارى، زىيائى، سەبۇرى، غېرىبى، بىلال نازىمى قاتارلىق

ئەدەبلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز.

6. قىسقىچە يەكۈن

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ دۇنياغا كەلگىنىگە توققۇز ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. بۇ ئەسنادا پۈتكۈل ئىنسانىيەت، جۈملىدىن ئۇيغۇر ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەر ئىدېئولوگىيىسىدە غايەت زور تارىخىي خاراكتېرلىك يۈكسىلىشلەر يۈز بەردى. ماركسىزمنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىنسانىيەت بىلىش تارىخىدىكى مىسلىسىز زور ئىنقىلاب سۈپىتىدە بارلىق تەپەككۇر ۋە ئەمەلىيەت جەريانىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت ۋە مەرپىەت جەھەتتىكى، تەبىئەت ۋە ئۆزئۆزىگە بولغان تىزگىنلەش جەھەتتىكى ئىقتىدارىنىڭ كۈنساناپ ئۈچقاندەك ئىلگىرىلىشىمۇ ماركسىزم تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە.

كارل ماركس «مۇقەددەس ئائىلە» ناملىق ئەسىرىدە: «تارىخ ئۆز مەقسىتىنى ئىزدەپ يۈرگەن ئادەمنىڭ پائالىيىتىدىن ئىبارەت»، «ھېچقانچە ئەقىل سەرپ قىلمايمۇ ئادەم خاراكتېرىنىڭ ياخشىلىقى توغرىسىدىكى، ئادەملەردىكى ئەقىل كۈچىنىڭ باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى، تەجرىبە، ئادەت، ماۋزۇپىنىڭ ھەممىگە قابىللىقى توغرىسىدىكى، تاشقى مۇھىتنىڭ ئادەمگە تەسىرى توغرىسىدىكى، سانائەتنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى توغرىسىدىكى، كۆڭۈل ئېچىشنىڭ ئەقىلغا مۇۋاپىق بولۇشى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى ماتېرىيالىستىك تەلىماتنىڭ كومۇنىزم ۋە سوتسىيالىزم بىلەن مۇقەررەر ئالاقىسى بارلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن»[1] دېگەنىدى.

---

① «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، II توم، 167 ـ بەت.

لېنىن «ماركسىزمنىڭ ئۇچ مەنبەسى ۋە ئۇچ تەركىبىي قىسمى» ناملىق ماقالىسىدە: «پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي پەن تارىخى تولىمۇ روشەن ئىپادىلىدىكى، ماركسىزمنىڭ «گۈرۈھۋازلىق» بىلەن ھېچقانداق ئوخشاش يېرى يوق، ئۇ ھېچقانداق دۇنيا مەدەنىيىەت تەرەققىياتىنىڭ داغدام يولىدىن ئايرىلغان ھالدا پەيدا بولغان بىر تەرەپلىمىلىك، تار ۋە جاھىلانە تەلىمات ئەمەس. دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ماركسىنىڭ پۈتۈن تالانتى شۇ يەردىكى، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرى ئوتتۇرىغا قويغان ھەرخىل مەسىلىلەرگە جاۋاب بەرگەن. ئۇنىڭ تەلىماتى شۇ خىل ئۇلۇغ پەيلاسوپلار، سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلار ۋە سوتسىيالىستلارنىڭ تەلىماتلىرىغا بىۋاستە ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن»[1] دەپ كۆرسەتكەن. ماركسىزم ياكى باشقا ئىنسانپەرۋەر تەلىماتلار پۈتكۈل ئىنسانىيەت بىلىش تارىخىنىڭ بىر دەكلىك قانۇنىيىتى، ۋارىسلىق قانۇنىيىتى ۋە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، بارلىق ئىلغار پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائىي تەلىماتلارغا، بارلىق ئىنسانپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر ۋە ئوتوپىك كۆز قاراشلارغا ۋارىسلىق قىلىدۇ ۋە ئۇنى قەدىرلەيدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» بارلىق مۇنەۋۋەر ئەقىل ـ ئىدراك دەستۇرلىرىدەك مەزمۇنەن دەۋرىمىزنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ، ئۇ خاس دەستۇر ھېسابىدا ھېلىمۇ ئۇنىڭغا مۇراجىئەت قىلغۇچىغا ئۆز خەزىنىسىنى يايىدۇ.

---

① لېنىن: «ماركس ـ ئېنگېلس ۋە ماركسىزم»، 1956 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 64 ـ بەت.

X باب «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى ئۇچۇرلىرى

«شۇكرىللا ھالىتىم راھىر بولۇپتۇ يارىغا،
ئەمدى ئۆزنى كۆرسىتەي يار ئالدىدا ئەھيارىغا.»
— سۇلتان سەئىدخان

1. «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدىكى تېكىستولوگىيىلىك ئۇتۇقلار

1721 ـ يىلى 31 ـ دېكابر پولشالىق د. گ. مېسىرشىمىت (1685 — 1735) ئورخۇن بويىدىن يەرلىك كىشىلەر يارىدىمىدە ئىسمى ۋە خېتى نامەلۇم مەڭگۈ تاشنى تاپتى. ئۇنى 1893 ـ يىلى دانىيىلىك ۋېلگېلم لىئۇدۋىگ تومسەن ئوقۇپ يەشتى[1]. ئۇنىڭدىن كېيىن تۈركولوگلار دۇنياۋىدىن ھازىرقى كۈندە «تۈركىي تېكىستلىرى» دېگەن ئومۇم نامدا ئاتىلىۋاتقان بىر قاتار كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىلار تېپىلدى. تاش ۋە قەغەزگە

① گەرچە «كونا تاڭنامە» 194 ـ جىلدتا «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرۇلغان، 1692 ـ يىلى گوللاندىيىلىك ن. ۋىدزىن «شىمالىي ۋە شەرقىي تاتارىيە» ناملىق كىتابىدا، 1696 ـ يىلى روسىيىلىك سىمېئون رېمېزوۋ «سىبىرىيە خەرىتىسى» ناملىق كىتابىدا ئورخۇن ـ يەنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ بارلىققىدىن دېرەك بەرگەن بولسىمۇ، بۇ يېتەرلىك دەققەت قوزغىمىغانىدى.

يېزىلغان بۇ ئىككى تۈركۈم تارىخىي ھۆججەتلەرنىڭ تېپىلىشى ۋە ئوقۇلۇشى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى خاسىيەتلىك ئىككى كاتتا مۆجىزە بولدى.

1796 ـ يىلى ئاۋستىرىيىلىك فون. ھاممېر پورگىشتال (1774 — 1856) ئىستانبۇلدىكى كىتابپۇرۇشلارنىڭ بىرىدىن كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھېسابىنى نۇسخىسىنى تېپىپ ئۇنى ۋېنا مۇزېيىغا بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەۋجۇتلۇق خەۋىرى تارقىلىدۇ. 1823 ـ يىلى «ئاسىيا» ژۇرنىلىدا پارىژ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېقىن شەرق تىللىرى بويىچە پروفېسسورى ئا. پ. ژائۇبېرت (1779 — 1847) تۇنجى قېتىم بۇ قولىيازما ئۈستىدە ئىشلەپ ئۇنى ئېلان قىلىدۇ. ئارقىدىن گ. فىلىۇگېل، ئې. بېرزىن، ن. ئىلمىنىسكىي قاتارلىق شەرقشۇناسلار ئا. پ. ژائۇبېرت ئېلان قىلغان بىرىنچى نۇسخىدىكى «قۇتادغۇ بىلىك»نى ئۆزلىرىنىڭ «تۈرك ئەدەبىيات خروستوماتىيىسى»، «تۈرك ـ تاتار تىل ئوقۇشلۇقى» قاتارلىق كىتابلىرىغا كىرگۈزۈشىدۇ.

ئىككىنچى بولۇپ مەشھۇر ۋېنگر ئالىمى ۋامبىرى (1831 — 1913) 1870 ـ يىلى بۇ ئەسەردىن 951 بېيىتنى نېمىس تىلىدا ئىشلەپ، «ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقى ‹قۇتادغۇ بىلىك›» نامىلىق ئىلمىي ماقالىسى بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلىدۇ. ژائۇبېرت ئامبېدى بىلەن ۋامبىرى تولۇق ۋە تېرەن بولمىسمۇ ھەر ھالدا بۇ مەشھۇر ئەسەرنىڭ تۇنجى تېكىستولوگىيىلىك قەدىمىنى باستى.

1914 ـ يىلى ئىستانبۇلدىن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىلىق مەشھۇر ئەسىرى تېپىلدى. ئەمدىلا ئىلىم دۇنياسىغا تونۇشلۇق بولۇۋاتقان «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ تېپىلىشى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى يەنە بىر خاسىيەتلىك بىر جۈپ مۆجىزە بولدى.

روسىيە شەرقشۇناسى ئاكادېمىك ۋ. ۋ. رادلوف (1837 — 1918) 20 يىللىق ھاياتىنى سەرپ قىلىپ 1890 — 1910 - يىللىرى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ۋېنا نۇسخىسى ئەسلىنى، مانجۇچە نۇسخىسىنى، نېمىس ۋە رۇس تىلىدىكى تەرجىمىلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن ئىشلەپ چىقتى. ئۇ چوڭ ھەجىملىك تېكىستولوگىيىلىك خىزمەتنى باشلىغانىدى.

ھىرات (ۋېنا) نۇسخىسى تېپىلىپ 100 يىلدىن كېيىن 1896 - يىلى موربىتىز قاھىرەدىكى «ھىندۇ» كۇتۇپخانىسى يەر ئاستى زالىدىن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قاھىرە نۇسخىسىنى تاپتى. بىرىنچى نۇسخا تېپىلىپ 118 يىلدىن (ئىككىنچى نۇسخا تېپىلىپ 18 يىلدىن) كېيىن 1914 - يىلى زەكى ۋەلى زادە (كېيىنچە پروفېسسور فىترەت) تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئەڭ نادىر نۇسخىسى — نەمەنگان نۇسخىسى تېپىلدى.

رادلوف ۋەكىللىكىدىكى تەتقىقات «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ۋېنا (ھىرات) ۋە قاھىرە نۇسخىلىرىنى تېكىستولوگىيىلىك سېلىشتۇرۇش، تولۇقلاش ۋە نېمىس تىلىدىكى بىرلەشمە تولۇق تەرجىمىسىنى ئېلان قىلىش (1910 - يىلى) بىلەن چەكلەندى. رادلوف ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ شاگىرتى س. ي. مالوف «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۇچ نۇسخىسى ئۇستىدە تېكىستولوگىيىلىك ۋە ترانسكرىپسىيىلىك خىزمەتلەرنى داۋاملاشتۇردى. رادلوف ۋە مالوف ژائۇبېرت ئامبېدى، ۋامبېرىدىن كېيىن ئۇچىنچى بولۇپ تېكىستولوگىيىلىك خىزمەنكە تۇتۇندى. ئەگەر «قۇتادغۇ بىلىك» تېكىستولوگىيىلىك تەتقىقاتىنىڭ كۆلىمى ۋە سۈپىتى جەھەتتىن ھېسابلىغاندا، رادلوف ۋە مالوفلار تۇنجى بولۇپ چوڭ قەدەمدە بۇ خىزمەتنى قانات يايدۇرغۇچىلار بولدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن رەشىد رەھمەتى ئارات «قۇتادغۇ بىلىك»

تېكىستولوگىيىلىك تەتقىقات تارىخىنىڭ چوڭ كۆلەملىك ۋە ھەقىقىي ئۇنۇملۇك بىر باسقۇچىنى باشلىدى. ئۇ 1942 — 1943 - يىللىرى داستانىنىڭ ئۇچ نۇسخىسىنىڭ فوتو كوپىيىلىرىنى نەشر قىلدۇرغاندىن كېيىن، 1947 - يىلى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ بىرىنچى تومىنى، 1959 - يىلى ئىككىنچى تومىنى، 1979 - يىلى ئۈچىنچى تومىنى ئىشلەپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ قىلغان بۇ ئەمگىكى «قۇتادغۇ بىلىك» فاكسىمىلىنى تۇرغۇزۇشتا جاھان ئېتىراپ قىلغان زور ئىنچىكە ئەمگەك بولدى.

رەشىد رەھمەتى ئازات فاكسىمىلى ئۇلگىسىدە 1971 - يىلى ناۋۇماگرىبىۋا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قىسقا ھەجىملىك رۇسچە نۇسخىسىنى موسكۋادا ئېلان قىلدى. ئۇ 1963 - يىلى تاشكەنتتە ئۇنىڭ تېخىمۇ چاققان بىر شەكلىنى نەشر قىلدۇرغاندى.

ئۆزبېك ئالىمى قەييۇم كەرىموف 1971 - يىلى تاشكەنتتە بۇ داستانىنىڭ نەمەنگان نۇسخىسى ئاساسىدىكى ئۆزبېكچە تولۇق نۇسخىسىنى ئېلان قىلدى.

1983 - يىلى س. ن. ئىۋانوف ئىشلىگەن داستانىنىڭ تولۇق نەزمىي نۇسخىسى رۇس تىلىدا موسكۋادا، روبرىت دانكروۋ ئىشلىگەن ئىنگلىزچە نۇسخىسى ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ چىكاگو شەھىرىدە نەشردىن چىقتى.

1984 - يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئەھمەد زىيائىنى مەركەز قىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى ئىشلىگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىلىك يەشمىسى بىلەن بىرلىگەن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تولۇق نۇسخىسى بېيجىڭدا نەشر قىلىندى. ئارقىدىنلا 1986 - يىلى بۇ داستانىنىڭ خەنزۇچە تراڭسكرىپسىيىسىز نەزمىي تەرجىمە نۇسخىسىمۇ بېيجىڭدا نەشر قىلىندى. بۇ يىللار ئىچىدە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۇچ نۇسخىسىنىڭ فوتو كوپىيىلىرى بېيجىڭدا ئايرىم -

ئايرىم كىتاب شەكلىدە نەشر قىلىندى.

1986 ـ يىلى داستانىنىڭ ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى تەرجىمە نۇسخىسى ئالما ـ ئاتا شەھىرىدە «قۇت بىلىك» ماۋزۇسىدا نەشر قىلىندى.

شۇنداق قىلىپ، كۆپ زامانلار كىشىلەر دىققىتىدىن غايىب بولغان بۇ قۇتلۇق داستان ھەرقايسى قىتئەلەر، دۆلەت، رايونلار كىتابخانىلىرىدىن قايتا ئورۇن ئالدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تېكىستولوگىيىلىك تەتقىقاتى خېلىلا بىلىش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈردى. دانىيىلىك مەشھۇر يېزىق ئالىمى ۋ. تومسىن (1842 — 1927) رادلوفنىڭ دېگەندەك ئوقۇيالمىغان ۋە ئىزاھلىيالمىغان كۆپلىگەن ئىبارە ۋە بېيىتلىرىنى تولۇقلىدى. ئا. باسقاقوف، ئا. م. شېرباك قاتارلىق تونۇلغان تىلشۇناسلار بۇ ئىشقا كۆپ كۈچ چىقاردى. ئورخۇن ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى، تۇرپاندىن تېپىلغان تېكىست ۋە ۋەسىقىلەر، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» قاتارلىق ئەسەرلەر بىزگە يوللۇغ تېكىن، تۇنيۇقۇق ئاشىدى، سىڭقۇسەلى تۇتۇق، مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋەكىللىكىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لېكسىكا، فونېتىكا، مورفولوگىيە، گراماتىكا، تېپولوگىيە، قىسقىسى تىلشۇناسلىقتىكى بىر گەۋدىلىك ۋە تەرەققىيات ھالقىلىرى سىستېمىسىنى تۈرغۇزۇپ بەردى. ئېيتىش مۇمكىنكى، «قۇتادغۇ بىلىك» تېكىستولوگىيىسى تەتقىقاتىدا ئەسىر خاراكتېرلىك زور نەتىجە قولغا كەلدى.

يەنە شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلىش ھاجەتكى، «قۇتادغۇ بىلىك» تېكىستلىرىدە ھازىر ئىككى جىددىي مەسىلە ساقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئەسلى تېكىستىنى ھەرقايسى تۈركىي تىلىدىكى قېرىنداش مىللەتلەر تىلىدا نەشر قىلغاندا ئۆز تىلى ئالاھىدىلىرىگە بويسۇندۇرۇش ياكى تارتىش ھادىسىسى. بۇ غەيرىي ئىلمىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ كەلگۈسى بىر پۈتۈن ئىلىم دۇنياسىغا

ھازىرقىلارنى ئاتالمىش «مىللىي ھېسسىيات» تا مەسخىرە قىلغۇدەك قىيىنچىلىقلار ۋە ئۇقۇشماسلىقلار پەيدا قىلىدۇ.

ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ھەر خىل تەرجىمە ۋە يەشمىلەردە يېتەرلىك ئەستايىدىل بولماسلىق، ھەرخىل ئۇقۇم، ئىبارىلەرنى ئەڭ ئاخىرقى خاس مەنىسى بويىچە ئىشلىمەسلىك، ھەتتا «بايات» نى «خۇدا»، «ھالاللىق» نى «سېخىيلىق»، «ئاڭ» نى «ئەقىل» دېگەندەك تەرجىمە قىلىش ھادىسىلىرى بايقالدى. بۇ خاس كەسپىلەر بويىچە ئىنچىكە كاتېگورىيىلىك تەتقىقاتتا ئاشكارلىنىدىغان قۇسۇر بولۇپ، بۇ تەتقىقات خىزمىتىگە مۇشكۈللۈك تۇغدۇرىدۇ.

بىز ئومۇمىي مەنپەئەتلىنىشتە بۇ تەرجىمە تېكىستلىرىدىن پايدىلىنىش بىلەن بىللە، ئەمەلىي ئىلمىي تەتقىقاتتا چوقۇم ئەسلىدىكى تراسكرىپسىيەگە ئاساسلىنىشنى، كۆپرەك «قەدىمكى تۈرك تىلى لۇغىتى» دىن پايدىلىنىشنى مۇۋاپىق كۆرىمىز.

س. ن. ئۇۋانوف توغرا ئېيتقان: «ئەدەبىياتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تېخى ئاساسەن تەتقىق قىلىنمىغان ‹قۇتادغۇ بىلىك› تېكىستىنى تەتقىق قىلىش لازىم»[1]. «داستاننىڭ ھازىرغىچە مەخسۇس تەتقىق قىلىنمايلا كەلگەن تېكىستىنى ناھايىتى ئېنىق تەتقىق قىلىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش كېرەك»[2]. شۇنداق، بۇ ئەسەر ئالاقىدار پەن تارماقلىرى بويىچە تەپسىلىي، كاتېگورىيىلىك تەتقىق قىلىنىشقا موھتاج.

2. چەت ئەللەردە «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى

«قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە باھا خاراكتېرلىك تۇنجى

① «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 31 ـ، 42 ـ بەتلەر.
② «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ھەققىدە»، 31 ـ، 42 ـ بەتلەر.

خەۋەردىن باشلاپ ھازىرغىچە ئازغىنا كەم ئىككى ئەسىر ۋاقىت ئۆتتى. بۇ ئەسىرلەردىن ئىلگىرى تولۇق تىزىملىكى ئۇچۇن بىر كىتابچە كېرەك. تۆۋەندە ۋەكىل خاراكتېرلىك ئالىملار تەتقىقاتى ۋە ئۇلاردىكى ئورتاق يۆنىلىش ئۇستىدە توختىلىمىز. خاتالىق ۋە ئىختىلاپلارنىڭ تولىسى بۇ خەزىنىنى يېتەرلىك مۆلچەرلىيەلمەسلىك بىلەن ئۇنىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرىغا قارىتا تېرەن كۆرەلمەسلىكتىن يۈز بەرگەنىدى.

1870 ـ يىلى ۋامبىرى: «ئۇيغۇر يادىكارلىقى ‹قۇتادغۇ بىلىك›» ناملىق مۇقەددىمىلىك ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1891 ـ يىلى ۋ. ۋ. رادلوف: «‹قۇتادغۇ بىلىك› ۋە يۈسۈپ بالاساغۇنى» ناملىق ماقالىسىنى، 1893 ـ يىلى «ئۇيغۇرلار مەسىلىسى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1915 ـ يىلى زەكى ۋەلىدى «پەرغانە ۋادىسىدىن تېپىلغان شەرق قوليازمىلىرى» ناملىق ئاخبارات ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ فىترەت 1925 ـ يىلى «مائارىپ ۋە ئوقۇتقۇچى» ژۇرنىلىدا «قۇتادغۇ بىلىك» نەمەنگان نۇسخىسى توغرىسىدىكى ماقالىسىنى ئېلان قىلدى ۋە 1928 ـ يىلى «ئۆزبېك ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى»دا يۈسۈپ خاس ھاجىپنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتى؛ 1929 ـ يىلى مالوف: «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ ئۇچ قوليازما نۇسخىسى» دېگەن ئەمگىكىنى، 1948 ـ يىلى «قۇتادغۇ بىلىك» فاكسىمىلىنى ئېلان قىلدى؛ 1938 ـ يىلى ئا. ئا. ۋالېتسۇا: «‹قۇتادغۇ بىلىك› داستانىنىڭ ئىجادىيەت تېمىسى توغرىسىدا»، 1943 ـ يىلى «قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتى توغرىسىدا»، 1951 ـ يىلى «يۈسۈپ بالاساغۇنى ۋە ئۇنىڭ داستانى ‹قۇتادغۇ بىلىك› توغرىسىدا»، 1958 ـ يىلى «‹قۇتادغۇ بىلىك› داستانىدىكى فولكلورچىلىق»، 1976 ـ يىلى «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك مىراسى» قاتارلىق ماقالىلىرىنى ئېلان قىلدى، ئا. ئا. ۋالېتسۇا «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا

تارىخشۇناسلىق يۆنىلىشىگە يول ئاچتى؛ 1941 ـ يىلى ك. ژوكوۋسكىي: «ئۇلۇغ سەنئەت» دېگەن ئەمگەكنى ئېلان قىلدى؛ 1944 ـ يىلى ئى. ئە. بېرتېلىس: «‹قۇتادغۇ بىلىك› ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى» ناملىق ماقالىسىنى ئۇيغۇرچە «شەرق ھەقىقىتى» ژۇرنىلى 3 — 4 ـ سانلىرىدا ئېلان قىلدى؛ 1954 ـ يىلى ئو. پېرتسالك: «قاراخانىيلار ھەققىدە» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلدۇردى؛ 1959 ـ يىلى «ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى» I تومىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپ مەخسۇس تونۇشتۇرۇلدى؛ ئى. ۋ. بورولىنا 1963 ـ يىلى: «‹قۇتادغۇ بىلىك› — بەخت ئىلمى» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى؛ 1970 ـ يىلى ئا. ن. كونونوف: «يۇسۇپ بالاساغۇنى ۋە ئۇنىڭ داستانى ‹قۇتادغۇ بىلىك›، توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1970 ـ يىلى ئى. ۋ. ستېبلىۋا: «‹قۇتادغۇ بىلىك›، پوئېتىكىسى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1970 ـ يىلى س. گ. كىلياشتورى: «‹قۇتادغۇ بىلىك› دەۋرى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1972 ـ يىلى دىلئاچار: «‹قۇتادغۇ بىلىك› ئىنچىلىمەسى» ناملىق مۇھىم كىتابىنى نەشر قىلدۇردى؛ 1972 ـ يىلى ئە. ن. نەجىپ: «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ نەمەنگان ۋە قاھىرە نۇسخىلىرىدىكى سېلىشتۇرما تەھلىل» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىنى «لومونوسوف» نامىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇپ ئۆتتى؛ 1979 ـ يىلى ئۇ. ماخېلوف: «‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› ۋە ‹قۇتادغۇ بىلىك› تىكى كىشى ناملىرى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1979 ـ يىلى ئە. ر. تېنىشېۋ: «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1981 ـ يىلى ئۇ. كارايوف: «‹قۇتادغۇ بىلىك› تىكى ئاتالغۇ ۋە ناملار توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىنى، 1986 ـ يىلى «يۇسۇپ بالاساغۇنى ۋە ئۇنىڭ دەۋرى»

دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ كاپسوغلو: «‹قۇتادغۇ بىلىك› ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى تارىخىمىزدىكى ئورنى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1981 ـ يىلى ب. سۇلتانوف: «‹قۇتادغۇ بىلىك› ئەسىرىدىكى ئەرەبچە ـ پارسچە سۆزلەر» ناملىق ئەسىرىنى؛ 1983 ـ يىلى س. ن. ئىۋانوف: «يۇسۇپ بالاساغۇنىنىڭ ‹قۇتادغۇ بىلىك› ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا» دېگەن مۇقەددىمىلىك ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1983 ـ يىلى مۇھەممەد ئاخۇنوف: «قىسقىچە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» نامىڭ «يۇسۇپ خاس ھاجىپ» تېمىلىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1985 ـ يىلى ئەزىز نارىنبايوف، قاسىموفلار: «بابالىرىمىزدىن قالغان مىراس ‹قۇتادغۇ بىلىك› نامىڭ يېڭى نەشرى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى؛ 1985 ـ يىلى مانى ئەيجى: «‹قۇتادغۇ بىلىك› نامىڭ تۈركچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە نۇسخىلىرىغا يېزىلغان كىرىش سۆزلىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. بروككېلمان، ئوتتو ئالبېرت، بارتولد، كوفىرلوزادە، مۇھەممەد فۇئاد، نۇررىزا، مەسئۇدى، مۇرات ھەمرايوف، خوجا ئەھمەد سەيدئاققاسوف، سالىخ مۇتەللىپوف، ساۋۇت موللايوف قاتارلىق كۆپلىگەن مۇئەللىپلەر قامۇسلار، دەرسلىكلەر، كىتابلارغا بۇ تېمىدا ماقالىلەر يېزىشتى ياكى بۇ تېمىدا توختالدى.

بۇ ئىلمىي ئەمگەكلەر «قۇتادغۇ بىلىك» تېكىستولوگىيىسى تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، «قۇتادغۇ بىلىك» نامىڭ خاراكتېرى، تىلى ۋە شەكلى توغرىسىدا تونۇشنى ئالماشتۇرۇش، «قۇتادغۇ بىلىك» نامىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرى، تارىخىي مۇھىتى ۋە فولكلورچىلىق ئەنئەنىلىرىنى ئېنىقلاش، «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدە تىلشۇناسلىق، ئەدەبىياتشۇناسلىق ۋە تارىخىي تەتقىقات مۇقەددىمىسىنى ئېچىش، «قۇتادغۇ بىلىك» نامىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ۋە ئەھمىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش جەھەتتە

تۇنجى، ئەمما ئەھمىيەتلىك قەدەم بولدى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ تەتقىقاتلار زامان جەھەتتە باشتا مەسىلىلەر كۆپرەك، ئاخىرىدا مەسىلىلەر بىرقەدەر روشەن بولۇپ بېرىشتەك كۆپ ئەگرى ـ توقايلىقتا داۋاملاشتى، ماكان جەھەتتە دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ دۇنيا قارىشى پەرقلىرى بۇ تەتقىقاتتا ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتمەي قالمىدى.

چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدىكى تەتقىقاتى بالدۇر باشلانغاچقا، ئېلىمىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتىغا ئىلھام بولدى. شۇنىڭدەك ئېلىمىزنىڭ تەتقىقاتى ئارقىلىقلا بۇ تەتقىقات ساغلام ۋە بىرقەدەر ئەتراپلىق چوڭقۇرلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. 80 ـ يىللاردىن كېيىنكى ئېلىمىزنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى ئەملىيىتى بۇ نۇقتىنى ئېنىق ئىسپاتلىدى.

3. ئېلىمىزدە «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى

ھازىرغىچە رەسمىي مەتبەئىلەردە ئېلان قىلىنغان سەھىپىلەرگە ئاساسلانغاندا، «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدىكى تۇنجى تەتقىقات 50 ـ يىللاردىكى «ئىلىم ـ پەننى پىلانلاشتۇرۇش» چاقىرىقى تۇرتكىسىدە باشلانغان. 1956 ـ يىلى «شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە 3 ـ سانلىرىغا مەزكۇر كىتاب ئاپتورىنىڭ «XI ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمىنىڭ خاتىرىسى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسى بېسىلىپ چىقتى.

1980 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن باشلاپ، دەسلەپ شىنجاڭدا، كېيىنچە ئىچكى ئۆلكىلەردە «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى جۇش ئۇرۇشقا باشلىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدا

«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1981 - يىللىق 1 - سانىغا مۇشۇ كىتاب مۇئەللىپىنىڭ «يۇسۇپ خاس ھاجىپ — فارابى ئىلغار ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى» ناملىق ماقالىسى بېسىلىپ ئاردىدا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىر مەزگىل ئۇزۇلۇپ قالغان «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنى تۇتاشتۇردى.

1984 - يىلى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئۇيغۇرچە يەشمىسى بېرىلگەن تولۇق فاكسىملى نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا تەبرىكلەش ۋە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. 1985 - يىلى شەرقىي شىمالدىكى يەنبېيەن چاۋشىيەنزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ يەنجى شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن شىمالىي جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە تارىخى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ 3 - سانلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى «قۇتادغۇ بىلىك» تېمىسىدىكى بىر تۈركۈم ئىلمىي ماقالىلەر بىلەن قاتناشتى. 1986 - يىلى مۇشۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى ياپونىيىدە، تەتقىقاتچىلاردىن ئابدۇرېھىم تىلەشوف ئۆتكۈر ئامېرىكىدا «قۇتادغۇ بىلىك» تېمىسىدا ئىلمىي لېكسىيىلەر ئوقۇشتى. قەشقەردە 1986 - يىلى ئاۋغۇستتا، 1989 - يىلى ئۆكتەبىردە ئايرىم - ئايرىم ئىككى قېتىم مەملىكەتلىك «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. يىغىنغا ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى ۋە مەملىكەتتىكى ئالاقىدار ئالىملار قاتناشتى. 1986 - يىلى ئاۋغۇستتا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا چېقىۋېتىلگەن قەشقەردىكى قەبرىگاھلىقىنى قايتا ياساشقا ئۇل قويۇلدى، 1989 - يىلى 10 - ئايدا بۇ قەبرىگاھلىقنىڭ پۈتۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاپتونوم رايون رەئىسى تۆمۇر داۋامەت ئالىمنىڭ قەبرىسىگە يوپۇق ياپتى.

1986 — 1989 - يىللىرى ئاردىدا ھەرقايسى ئىلمىي

ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلەردىن باشقا، «قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى» تۆت تۈركۈم ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى نەشر قىلدى. «قۇتادغۇ بىلىك» تېما قىلىنغان ئىلمىي تەتقىقات پىلانلىرى تۈزۈلۈپ، دەرسلىكلەرگە بۇ ھەقتە مەخسۇس بابلار ئاجرىتىلدى. «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە فوندى تەسىس قىلىندى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى ھازىرغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى نۇقتا قىلغان ھالدا، ئومۇمىي باھا ۋە خاس تېماتىك مۇھاكىمە يۈنىلىشىنى بويلاپ چوڭقۇرلىشىشقا كىرىشتى. ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلەر (ئەسەرلەر) نىڭ مۇھىم‌راقلىرى مۇنداق:

بىرىنچى، ئومۇمىي مۇھاكىمىلىك بايان بويىچە:

— «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ ئىلمىي قىممىتى توغرىسىدا»، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېتۈك قامۇسى — ‹قۇتادغۇ بىلىك›» (ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› توغرىسىدىكى مۇھاكىمە ۋە بايان»، «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ تەۋەلىكى ۋە تىلى توغرىسىدا»، «يۈسۈپ ۋە مەھمۇد داستانى» (ئەھمەد زىيائى)؛ «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسى توغرىسىدا»، «‹قۇتادغۇ بىلىك› تە ئىنسانىنىڭ مەنىۋى كامالىتى مەسىلىسى» (ئابدۇرېھىم تىلەشوف ئۆتكۈر)؛ «شەرق ئويغىنىش دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك سەركەردىسى» (شەرىپىدىن ئۆمەر)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› ۋە شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى» (تۇرغۇن ئالماس)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› تەتقىقاتىدىكى مېتودولوگىيە مەسىلىسى» (ۋاھاپ خېۋىر)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› تىكى ھايات پەلسەپىسى توغرىسىدا» (ئابدۇرېھىم سابىت)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› داستانىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي خاسلىقى» (مەخمۇت زەيدى).

ئىككىنچى، تارىخىي مەدەنىيەت قاتلىمى بويىچە:

— «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ۋەتەن مەدەنىيەت ئەنئەنىسى» (چىڭ خېڭفۇ)؛ «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە شەرق - غەرب مەدەنىيىتى»، «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى» (لاك يىڭ)؛ «شېئىرىي دراما «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدىكى مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى تەتقىقاتى» (ياۋ باۋشۇەن)؛ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرى» (ئابدۇكېرىم راخمان)؛ «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئورتاق مىراس مەسىلىسى» (ئىمىنجان ئەخمەدى)؛ «قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئىزلىرى» (غەيرەتجان ئۇسمان)؛ «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى توغرىسىدا» (مۇھەممەد زۇنۇن سىدىق).

ئۈچىنچى، پەلسەپە تېمىسى بويىچە:

— «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ پەلسەپە قىممىتى توغرىسىدا» (ۋاھاپ خېۋىر)؛ «يۇسۇپ خاس ھاجىپ — فارابى ئىلغار ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى»، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ئىدىيىسى»، «ئېمپىدوكىل بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تۆت تادۇ قارىشىدىكى ئومۇملۇق ۋە ئالاھىدىلىك توغرىسىدا» (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن)؛ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى تادۇ ئۇقۇمى توغرىسىدا» (سەمەت خېۋىر)؛ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىلاھ نامىلىرى» (قۇربان ۋەلى كېرورانى)؛ «قۇتادغۇ بىلىك» تە ساددا ماتېرىيالىزم ۋە دىئالېكتىك ئىدىيىلەر» (ھامىت سابىر)؛ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ساددا دىئالېكتىك ئىدىيە توغرىسىدا» (ئىسمائىل تۆمۇر).

تۆتىنچى، ئەخلاق ۋە ماۋارىپ تېمىسى بويىچە:

— «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرى» (ئامانۇللا مۇساھاجى)؛ «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاق قاراشلىرى» (غوپۇر ئىسمائىل، لى جىيەنشىڭ)؛

« ‹ قۇتادغۇ بىلىك › نىڭ ماۋارپىشۇناسلىق ئىدىيىسى توغرىسىدا» (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن) ؛ « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › نىڭ ماۋارىپ ئىدىيىسى ھەققىدە» ، « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › ۋە بالىلار تەربىيىسى» (تۇرسۇن قۇربان) ؛ « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › تە قەلب گۈزەللىكى ۋە تاشقى گۈزەللىك مەسىلىلىرى» (مۇھەممەد رېھىم ھاجى تۇرسۇن) ؛ « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › تىكى تەلىم ـ تەربىيە تەلىپى توغرىسىدا» (نۇرمۇھەممەت مۆيدىن) .

بەشىنچى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت تېمىسى بويىچە:

— «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت قارىشى توغرىسىدا» (مۇھەممەت زۇنۇن) ؛ « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › نىڭ ئىدىيىۋىلىكى ۋە بەدئىيىلىكى» ، « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › تىكى مەنتىقىي ۋە بەدئىي پىكىرلەر» (ئابلەت ئۆمەر) ؛ « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › داستانىنىڭ بەدئىي مېتودى توغرىسىدا» (شەرىپىدىن ئۆمەر) ؛ «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» (ئابدۇرېھىم تىلەشوف ئۆتكۇر) ؛ «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر شېئىرىي دراما سى» (لاڭ يىڭ) ؛ « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › نىڭ بەدئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى توغرىسىدا» (ھەمىت مەخسۇت) ؛ « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتى» (ئابدۇرېھىم سابىت) ؛ « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › تىكى قەسىدىلەر توغرىسىدا» (مەخمۇت زەيدى) .

ئالتىنچى، دۆلەت، ئىقتىساد ۋە قانۇن تېمىسى بويىچە:

— « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › تىكى دۆلەت تەلىماتى توغرىسىدا» (مەخسۇت ئەكبەر) ؛ « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › تىكى غايىۋى دۆلەت مودېلى توغرىسىدا» ، «ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندە» (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن) ؛ « ‹ قۇتادغۇ بىلىك › نىڭ قانۇن ئىدىيىسى» (سەمەت خېۋىر) ؛ «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىدىكى بىر قانچە مەسىلە» (ئابلىمىت رېھىم) ؛ «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق قاراشلىرى» (يۈسۈپجان ئېلى) ؛ «يۈسۈپ خاس

ھاجىپ ھەربىي تەدبىرلەر توغرىسىدا» (تۇرغۇن ئالماس)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ دىپلوماتىيە ئىدىيىسى» (يارمۇھەممەد تاھىر)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› داستانىدىكى ئىسلاھات ئىدىيىسى»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ — ئۇلۇغۋار ئىسلاھاتچى» (مەھمۇد يۈسۈپ)؛ «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىگە دائىر مۇھاكىمە» (شېرىپ ئىمىن).

يەتتىنچى، ئىلىم - پەن تېمىسى بويىچە:

— «ئادەم ئۇچۇن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە — بىلىم» (ئاۋۇت توختى، باۋۇدۇن توختى)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ بىلىم قارىشى» (لىن شېڭ)؛ «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئاستىرونومىيىلىك قاراشلىرى» (ئابدۇكېرىم راخمان)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› تىكى ئاستىرونومىيىلىك بايانلار» (مۇھەممەد ئوسمان)؛ «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە قۇياش مەركەز قارىشى» (دۇ شىگىيۈەن)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› تىكى قاراخانىيلار ئاستىرونومىيىسى» (ئابدۇرېھىم ھاشىم)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› تىكى ماتېماتىكىلىق بايانلار» (تۇرسۇن ئەرشىدىن)؛ «يۈسۈپ خاس ھاجىپ پسىخولوگىيىلىك ھادىسىلەر ھەققىدە» (يارمۇھەممەت تاھىر)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› ۋە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى نەزەريىسى»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇر تېبابىتى» (ئىنايىتۇللا ھېلىم)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› تە تېبابەت ئىلمى مەسىلىلىرى» (روزى ھاجى).

سەككىزىنچى، خاس تېمىلار بويىچە:

— «ئۇدۇغۇرمىش توغرىسىدا بەزى مۇلاھىزىلەر»، «‹قۇتادغۇ بىلىك› تىكى بەخت غايىسىنىڭ ئۇچ تۈرۈكى توغرىسىدا» (ئابلىمىت روزى)؛ «‹قۇتادغۇ بىلىك› ۋە مەنۇي مەدەنىيەت» (نۇرمۇھەممەت دۆلەتى).

ئىلىمىز «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنىڭ تارىخى قىسقا بولۇشىغا قارىماي، بارغانسېرى ئوتتۇرا ياش ۋە ياش تەتقىقاتچىلار بۇ ساھەگە تۆھپە قوشۇشقا باشلىدى؛ بارغانسېرى ئومۇميۈزلۈك

تەتقىقاتتىن خاس تېما ۋە خاس ئىلمىي ساھە بويىچە تەتقىق قىلغۇچى ماقالىلەر كۆپەيىشكە باشلىدى؛ بۇ تەتقىقاتقا شىنجاڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتنىڭ كۆرۈنگەن مۇتەخەسسىسلىرى بارغانسېرى كۆپلەپ قىزىقىشقا باشلىدى؛ «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى بارغانسېرى «بىلىكشۇناسلىق» ئىلمىي ساھەسىنى تەشكىل قىلىشقا باشلىدى.

4. «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدىكى مەسىلىلەر

«قۇتادغۇ بىلىك»تىن ئىبارەت كۆپ قىرلىق، كۆپ قاتلام مەنبەلىك، كۆپ قىممەتلىك تەپەككۇر قەسرىسىنى تەتقىق قىلغانچە ئۇنىڭ يېڭىدىن يېڭى ئىلھامبەخش جاۋاھىراتلىرى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ. ئۇنى ھەربىر ئەۋلاد تەتقىقات سەمەرىلىرى بويىچە يېڭىلىشى مۇمكىن. بۇنىڭ ئۈچۈن ھازىرغىچە ئىلىپ بېرىلغان تەتقىقاتتىكى تىپىك كۆرۈنۈشلۈكى بولغان بەزى مەسىلىلەرگە نەزەر ئاغدۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى چوڭ.

بىرىنچى، ھازىرغىچە چەت ئەللەردە ئېلىپ بېرىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى تىلشۇناسلىق، تېكىستولوگىيىلىك ياكى ئەسەرنىڭ بەدىئىي تۈزۈلمىسى نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلمىغان ئىپتىدائىي — ئىلىمىيتار باستۇچنى چۈرىدىدى. تىل ۋە تېكىستولوگىيىلىك تەتقىقاتتىن ھالقىغان ئىلمىي تەتقىقات ئىچىدىمۇ بەزى مەسىلىلەر ساقلاندى. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپىۋى، ئىلمىي، بەدىئىي ۋە تارىخىي قىممىتىنى ئىمكانقەدەر تۆۋەنلەشتۇرۇپ، ئۇنى قانداقتۇر نوقۇل «ھاكىمىيەت دەستۇرى»، «دىنىي نەسىھەتنامە»، «ئەخلاقىي دېداكتىك داستان» ۋە ياكى «شاھنامە» نىڭ تۈركىي ۋارىيانتى»، «ھاسىلە ئەدەبىيات»، «تېتىقسىز توقۇلما» دېيىشتى. ئۇلار «قۇتادغۇ بىلىك» خەزىنىسىنى پارس، ئەرەب ئاچقۇچلىرى بىلەن ئىچىشقا

تەمشەلدى. يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇ بىلىك» نى پۈتكۈل مەدەنىيەت تارىخىدىن، بولۇپمۇ شەرق مەدەنىيىتى ئويغىنىشىدىن ئايرىپ ئېلىپ، نوقۇل مىللىي سەمەرە سۈپىتىدە تەتقىق قىلىشقا قىزىقىپ كەتتى.

ئىككىنچى، ئېلىمىزدە يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا ماقالىدىن ماقالە چىقىرىش، «يەشمە»نى شەرھىلەپ «يېشىپ» قويۇش، بىر ماقالىنى تەكرارلاۋېرىش ئەھۋالى ساقلانغاچقا، تەتقىقاتتا تېرەنلىك ۋە كەڭلىك جەھەتتە يېتەرلىك قانات يايالماسلىق، ئادەتتىكىدەك بولۇپ قېلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلدى.

ئۈچىنچى، «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىدا بۇ ئەسەرنىڭ مەدەنىيەت قاتلاملىرى، ئىدىيىۋى مەنبەلىرى، خاس ئالاھىدىلىكلىرى تەتقىقاتى ھېلىمۇ ئاجىز ھالقا. «قۇتادغۇ بىلىك»نى پۈتكۈل مەدەنىيەت تارىخى، بىلىش تارىخىغا قويۇپ، ئىز قوغلاپ ۋە سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتەك نوپۇزلۇق، قايىل قىلغۇچ تەتقىقات تېخى ئېلىپ بېرىلمىدى.

تۆتىنچى، «قۇتادغۇ بىلىك»تەك تەخمىنەن ئون ئەسىر ئىلگىرى يېزىلغان كاتتا ئەسەرنى ھازىرقى زامان ئېڭى كاتېگورىيە قېلىپلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش — ئالاھىدە تەتقىقات تۈرى بولۇپ، بۇ ئەسەردىكى كاتېگورىيەلەر، ئىبارىلەر، ئۇقۇملارنىڭ قىممىتىنى بايقاشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ جەھەتتە تېخى بىرەر ئۇلگە مەيدانغا كەلمىدى. مېنىڭچە، «قۇتادغۇ بىلىك»نى بۈگۈنكى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، ئىسلاھات ۋە ئاچىق يېڭىلاش ئەمەلىيىتىگە قويۇپمۇ تەتقىق قىلىش مۇمكىن. بۇنداقتا «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئەمەلىي قىممىتى تېخىمۇ زور بولغان بولاتتى.

«قۇتادغۇ بىلىك» ھەقىقەتەن غايەت زور خەزىنە. ئۇ تارىخنىڭ ئىلگىرىلەش قەدىمىگە ئەگىشىپ ئۆز جاۋاھىراتلىرىنى كەڭ يايىدۇ ۋە بۇ جاۋاھىراتلار تارىخىمىزنىڭ ئىلگىرىلىشىگە كۈچ قوشىدۇ.

ئىزاھلار:

[1] كوشان بۇددا مەدەنىيىتى كوشان خانلىقى، بولۇپمۇ كانىشكا (78 — 123) دەۋرىدە گۈللەنگەن بۇددا مەدەنىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇددىزم كوشان خانلىقى دەۋرىدىن باشلاپ خەلقئارا دىنغا، بۇددا سەنئىتى خەلقئارا تەسىرلىك سەنئەتكە ئايلانغان. بامىيان، قەندىھار، كۈسەن (كۇچا) بۇددا تاش كېمىرلىرى ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان. بۇ خىل مەدەنىيەتكە كوشان — كۈسەن بۇددا سەنئىتى ۋەكىللىك قىلىدۇ.

[2] سومېر، سىمىلىيان، سكىتاي، ساكلار — مەركىزي ئاسىيا قەدىمكى ئارى ئىنسان تۇركۈمىدىكى خەلقلەر. سومېرلار مىلادىيىدىن 3 مىڭ يىل ئىلگىرى، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ مۇقەددەم مېسوپوتامىيىگە يۆتكەلگەن. سىمىلىيان — سىكىف (سكىتاي) قەبىلىلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VIII — VI ئەسىرلەردە شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادا ئاتلىق كېزىپ يۈرگەن. ساكلار — سكىتايلارنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى بولۇپ، كېيىنچە تۇران ۋە تۇركىي خەلقلەرگە ئاساسىي مەنبە بولۇپ قالغان.

[3] ئىبىن مۇقەففا (724 — 750) ئىرانىنىڭ مەشھۇر ھىندى تىلى تەرجىمىشۇناسى، ئالىمى ۋە يازغۇچىسى، «كەلىلە ۋە دىمىنە»، «شاھلار كىتابى»، «ئەينىنامە»نى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلغان. ھۇنەئىن ئىبىن ئىسھاق (810 — 878) كۆپلىگەن گرېك ئەسەرلىرىنىڭ سۇرىيە تىلىدىن ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنىشىدا غايەت زور خىزمەت كۆرسەتكەن تەرجىمىشۇناس.

[4] ئەلفەرغانى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئالاھىدە تونۇلغان ئەرەب دۇنياسىدىكى پەرغانىلىق ئاسترونوم، ماتېماتىك. مۇھەممەد ئىبىن قەسىر ئەلفەرغانى مەئمۇن «بەيتۇلھېكمە»

ئاكادېمىيەسىدە، كېيىنچە مەسىردا نىل دەريا‌سى بويىدا ئۆلچەش پائالىيەتلىرىدە بولغان. ئۇنىڭ «ساماۋى ھەرىكەت ۋە ئىلمى نۇجۇم» ناملىق كىتابى لاتىنچىغا تەرجىمە قىلىنىپ ياۋروپاغا تارالغان.

[5] ئەررازى — ئەبۇبەكرى مۇھەممەد زاكارىيە ئەررازى (864 — 925) مەشھۇر خىمىك ۋە تېبابەتشۇناس. ئۇ «كىتابۇل ئەسرار»، «كىتابۇل تېب ئەلمەنسۇر»، «ئەلھەۋى» قاتارلىق مۇھىم كىتابلار يازغان. ئۇ مەنسۇر ئىبنى ئىسھاق زامانىدا بۇخارا‌غا كېلىپ قايتقان ۋە «ئەلمەنسۇر» ناملىق كىتابىنى يازغان.

[6] ئەل‌قىندى (800 — 879) ئەرەبلەردىن چىققان تۇنجى ئارىستوتېل تەتقىقاتچىسى، كۆرۈنگەن پەيلاسوپ.

[7] ناسىر خۇسراۋ (1003 — 1093) خوراسانلىق ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر، فارابى ۋە ئىبنى سىنا تەلىماتلىرىنىڭ ۋارىسى، «جەمئىيەتئىن»، «ساۋادەتنامە»، «رۇشنائىنامە» قاتارلىق پەلسەپىۋى داستانلارنىڭ مۇئەللىپى.

[8] ئەبۇل ھەسەن ئىننى ئەھمەد ئۇنسۇرى بەلخى مانۇ چېخرى سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى زامانىسىدىكى ئاتاقلىق پارس شائىرلىرى.

[9] جون . سۋىلسكىي، گېراد كرېمونسكىي XII ئەسىردىكى لاتىن تىلى تەرجىمانلىرى، ئۇلار فارابى، ئىبنى سىنا ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدىن لاتىنچىغا تەرجىمە قىلغان.

[10] جوردانۇ برونو (1548 — 1600) مەشھۇر ئىتالىيە پەيلاسوپى، «سەۋەب، ماھىيەت ۋە بىرلەشكىلىك» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئاپتورى. ئۇ كوپېرنىك تەلىماتى بويىچە ئالەم ئۇزلۇكسىز ھەرىكەت قىلىدۇ، دېگەنلىكى ئۈچۈن دىنىي سوت تەرىپىدىن رىمدا ئوتتا كۆيدۈرۈلۈپ ئۆلتۈرۈلگەن.

[11] غەززالى (1059 — 1111) ئىسلامىيەتنىڭ ئاتاقلىق

دىنىي روھانىيەتچى مۇتەپەككۇرى، ئىلاھىيەتشۇناس. غەززالى تەبىئەت پەنلىرى، تەبىئەت پەلسەپىسى، فارابى ۋە ئىبىن سىنا تەلىماتلىرىغا قاتتىق ئۆچمەنلىك بىلدۇرگەن.

[12] «چىن ۋە ماچىن» ئىبارىسى «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىن باشلاپ تۈركىي (ھەتتا پارسىي) ئەدەبىياتتا كەڭ مەجازى توپونومىيىلىك نام سۈپىتىدە قوللىنىلدى. «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى «چىن ۋە ماچىن ئالىم ۋە ھۆكۈمالىرى شۇنداق قارارغا كەلدىلەركى، مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتۈن تۈركىستان ئەللىرىدە، تۈركىي سۆز بىلەن بۇغراخان تىلىدا ھېچكىم بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق» دېگەن سۆزدىكى «چىن ۋە ماچىن ئالىم ۋە ھۆكۈمالىرى» دېگەن ئىبارە بىلەن «مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتۈن تۈركىستان ئەللىرىدە، تۈركىي سۆز بىلەن بۇغراخان تىلىدا» دېگەن ئىبارىنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، «چىن ۋە ماچىن» ئىبارىسىنىڭ «قىدان» ئىبارىسىدىن پەرقلىق تىلغا ئېلىنغانلىقىنى، «چىن ۋە ماچىن ئالىم ۋە ھۆكۈمالىرى» ھېچقاچان «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىنى كۆرۈپ بۇ ھەقتە باھا يۈرگۈزۈۋاتقان لياۋ ياكى سۇڭ سۇلالىسى ئالىم ـ ھۆكۈمالىرى ئەمەسلىكىنى تەبىئىي ھېس قىلىمىز.

[13] ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ باشقا تۈركىي خەلقلەر ھاكىمىيەتلىرىدە ياكى چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى باشقۇرغان تېررىتورىيىلەردە كەڭ قوللىنىلىشىنى تۈركىلوگلار «ئۇيغۇرىزم ھادىسىسى» دەپ ئاتاشقان.

خاتمه

«ئېغىرلىق ۋەزىندىن غەمسىز سەلەپ كەلسە ھېرات تاغى،
يېنىكلىك ۋەجىدىن بەربات ھامان قامغاقنىڭ ياپراغى.»
— ئەلىشىر نەۋائى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەن ۋە شۇنىڭدەك جاھان تەپەككۇر مەدەنىيىتىگە قوشقان نادىر تۆھپىسى «قۇتادغۇ بىلىك» ئۇستىدىكى يۇقىرىقى مۇلاھىزىلەردىن تۆۋەندىكىچە ئىخچام يەكۈن چىقىرىش مۇمكىن:

«قۇتادغۇ بىلىك» ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرى تەپەككۇر ۋە تىل تەرەققىياتىنىڭ يېڭى تارىخىي نامايەندىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن بىباھا مىراس بولۇپ، ھەرگىزمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىر مەھەللىك قىزىقىشى ياكى مۇئەللىپنىڭ خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس ئىدى. مۇشۇ دەۋردە، پەقەت مۇشۇ دەۋردىلا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى جۇملىدىن مىللەتنىڭ ئەقلى ئۆتمۈشنى خۇلاسىلەش، قوبۇل قىلىنغان يېڭىلىقلارنى ھەزىم قىلىش، جۇغلانمىلارغا ئەقىل ـ پاراسەت، بىلىم ۋە ئەخلاق نۇقتىئىنەزەرىدىن بىرقەدەر ئاقىلانە مۇئامىلە قىلىش، كەلگۈسىگە نەزەر تاشلاش ۋە ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكى مەدەنىيەت مەشئەلچىسىلىك تارىخىي رولىنى ھېس قىلىش، ئەرەب ۋە ئىران ھاكىملىرى بىلەن ئۇلارنىڭ تىل ـ ئەدەبىياتىدىكى

ئۇستۇنلۇكىگە تاقابىل تۇرۇش زۆرۈرىيەتلىرىنى چۈشىنىش پەللىسىگە يەتكەنىدى. مانا مۇشۇنداق تارىخىي تەقەززا «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئۇنىڭ ھۆرمەتلىك مۇئەللىپىنى ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەت مەيدانىغا ئېلىپ كىرگەنىدى. نەزەرىيىۋى تەپەككۇر دەستۇرى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» قاراخانىيلارنىڭ ئەينى زامانىدىكى تارىخىي مەۋقەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە غايەت زور مۇمكىنلىك بېغىشلىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم.

«قۇتادغۇ بىلىك» نوقۇل ئەدەپ - ئەخلاق توغرىسىدىكى ۋەز - نەسىھەت خاراكتېرلىك دېداكتىك ئەسەر ئەمەس. ئۇ ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا دۇنياغا كەلگەن، ئەڭ ياخشى ۋە ھەممە ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، بەدىئىي دراماتىك ۋە شېئىرىي ئىپادىلەش شەكلىدە يارىتىلغان پەلسەپىۋى قامۇس. ئۇ گەرچە بىلىم ۋە ئادالەت بىلەن دۆلەت باشقۇرۇپ، خەلقنى بەخت - سائادەت يارىتىپ بېرىش توغرىسىدىكى سىياسىي مەقسەتنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغان بولسىمۇ، بۇ خىل مۇھىم ئىدىئولوگىيىنى تەبىئەت پەلسەپىسى، بىلىش نەزەرىيىسى، بەخت - سائادەت كۆز قارىشى ۋە ئىلىم - پەن تەلىماتلىرى بىلەن ئاساسلىغان، يورۇتقان. بۇ كلاسسىك تەپەككۇر ئەدەبىياتىدىكى ئورتاقلىق بولۇپ، ئەينى زاماندا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەزەرىيىۋى تەپەككۇردا ئۇستۇن مەۋقەنى ئىگىلەپ تۇرغانلىقىنى دەللىلەيدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تارىخىي چەكلىملىكلەر تۇپەيلىدىن تەبىئەت پەلسەپىسى جەھەتتە ئالەمنىڭ بىرىنچى سەۋەب ھېسابلانغان تەڭرى تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى قەيت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئەڭ مۇھىمى يەنە ئالەمنىڭ مەنبەسى ئۆزلۇكسىز ھەرىكەت ۋە يېڭىلىنىشتا تۇرغان تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت زات ئىكەنلىكىنى ئاساسلىق ئورۇنغا قويۇپ مۇھاكىمە قىلغان. «قۇتادغۇ بىلىك» تەبىئەتنىڭ گارمۇنىك بىر

تەركىبىي قىسمى ھېسابلانغان ئىنسان مەسىلىسىدە كېيىنكى ئەسىرلەردىكى ئانتروپولوگىزملىق (ئىنسان تەبىئەتلىكى) كۆز قاراشلىرىغا يانداشقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىكتۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتە قىممەتلىك كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىلگىرى سۈرۈلگەن بىلىشتىن مەقسەت — قىلىش، ھەقىقەتنى بىلمەكتىن مەقسەت — ساۋاتەتلىك بېغىشلىغۇچى ياخشى (گۈزەل) پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئىبارەت دېگەن ئىدىيە ئەينى زاماندا تەڭداشسىز پەلسەپىۋى قىممەتكە ئىگە بولغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە سىياسىي ـ ئىجتىمائىي مەسىلىلەر پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئىزاھلانغان. ئۇنىڭ دۆلەت، خەلق، دۆلەت باشلىقى (پادىشاھ، ئېلىگ) ۋە بەگ ـ ئەمەلدارلار توغرىسىدىكى، بولۇپمۇ ئادالەتلىك، خەلقپەرۋەر، مۇستەقىل ۋە كەسكىن قانۇن توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدىكى ئۇلۇغۋار ئىنسانپەرۋەر قانۇنشۇناس مۇتەپەككۇر سالاھىيىتىنى نامايان قىلدى. «قۇتادغۇ بىلىك» ھەقىقەتەن «شەرق غايىۋى دۆلەت» مودېلىنى تىكلىگەن دەستۇردۇر.

ماركس بىلەن ئېنگېلس «نېمىس ئىدېئولوگىيىسى» ناملىق كىتابىدا: «دەرىجە تۈزۈمى فېئودالىزملىق تۈزۈمنىڭ غايىۋى شەكلى» دېگەنىدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئالاھىدە تەكىتلەنگەن ھۆكۈمرانلىقنى قانۇن بىلەن بىرلەشتۇرۇش، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەرلىكى، ئەمگەككە قاراپ ھەق بېرىش ۋە نامرات، ئوتتۇرا ھاللىق ئاھالىنى بېيىتىش ئىدىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىي چەكلىمىلىرىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ چىقىپ، بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى ھارپىسىدىكى قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىغا

ياندىشقانلىقىنى نەزەر ئېتىبارىدىن يىراقلاشتۇرماسلىق لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك» بىلىم ۋە ئەخلاق، دانىشمەنلىك ۋە پەزىلەتلىك تۇغما بولىدۇ دەيدىغان ئەزەلىيلىك (ئاپرىئورىزملىق) كۆز قاراشلىرىغا زىت ھالدا ئۆزىنىڭ قىممەتلىك كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭ يېڭىلىق — گۈزەل، بىلىم — قۇدرەت دەيدىغان قاراشلىرى بىلەن قانائەت ۋە ئۆزىنى تىزگىنلەش تەشەببۇسلىرىمۇ ئالاھىدە ئورنىغاللىققا ئىگە.

«قۇتادغۇ بىلىك» مۇكەممەل ماتېرىيالىزملىق «جاھاننامە» ئەمەس. ئۇ پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت تارىخىدىكى مۇھىم بىر دەستۇر. «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇئەللىپى ئاتېئىست ئەمەس. ئۇ پەقەت، بىلىش تارىخىدىكى تەرەققىيپەرۋەر، ئىنسانپەرۋەر بۇيۇك مۇتەپەككۇر، خالاس.

ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «بىلىش لازىمكى، ھەرگىزمۇ ئىككى مىڭ يىللىق پۈتكۈل ئىدىيە مەزمۇنىنى بىر قەلەم بىلەن سىزىپ تاشلاپ، ئىشنى پۈتتى قىلىۋەتمەستىن، ئۇنى تەنقىد قىلىپ، ئۇنىڭدىكى، خاتا بولسىمۇ، ئەينى زامان تارىخىنىڭ تەرەققىيات شارائىتىدا خالىي بولغىلى بولمايدىغان ئىدېئالىستىك شەكىلدىن — بۇخىل ۋاقىتلىق شەكىلدىن قىممەتلىك نەتىجىلەرنى قولغا ئېلىش كېرەك.»[1]

لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «قوپال، ئاددىي، مېتافىزىكىلىق ماتېرىيالىزملىق قاراشقا ئاساسلانغاندا، پەلسەپىۋى ئىدېئالىزم جۆيلۇشتىن باشقا نەرسە بولماي قالىدۇ. دىئالېكتىك ماتېرىيالىزملىق قاراشقا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭ ئەكسىچە، پەلسەپىۋى ئىدېئالىزم بىلىشنىڭ مەلۇم بىر ئالاھىدىلىكىنى،

① ئېنگېلس: «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى»، 1955 ـ يىل خەلق نەشرىياتى نەشرى، 163 ـ بەت.

تەرەپلىرىنى، قىسمىنى بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن مۇبالىغىلەشتۇرۇپ (كۆپتۈرۈپ، كېڭەيتىپ)، ئۇنى ماددىدىن، تەبىئەتتىن ئايرىپ، مۇقەددەس مۇتلەق قىلىپ قويغان»[1]، «تارىخىي تۆھپىلەرگە ھۆكۈم قىلغاندا، تارىختىكى ئەربابلارنىڭ زامانىمىز تەلەپ قىلىۋاتقان نەرسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويمىغانلىقىغا ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئۆزىدىن ئىلگىرىكىلەرگە نىسبەتەن يېڭى نەرسىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىغا ئاساسلىنىش كېرەك.»[2]

«قۇتادغۇ بىلىك» ئېلىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى سەرخىل گۆھەر، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرقاتار ئۆلمەس ئىدىيىلەر بۇگۈنكى كۈندە ساغلام ۋە گۈزەل مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىشلىرىمىزدا پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ كۆپلىگەن مەملىكەتلەردە ھەر خىل تىلدا نەشر قىلىنىشى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بۇ ئەسەرنىڭ تەسىرىنى يايدى. بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىنى چوقۇم يېڭى كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇققا يېتەكلەيدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» يىپەك يولى گۈللەنگەن مەنزىرىسىنىڭ خۇشبۇي گۈلى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن بولسا، ئەدەبىكتە ئۇچۇر ئىنقىلابىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ قايتا گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغۇسى.

1982 — 1993 ـ يىللار
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

---

① لېنىن: «پەلسەپىدىن خاتىرىلەر»، 1956 ـ يىل خەلق نەشرىياتى نەشرى، 364 ـ بەت.

② لېنىن: «ئەسەرلەر»، 1955 ـ يىل خەلق نەشرىياتى نەشرى، II توم، 150 ـ بەت.

پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى

A. يېتەكچى ئەدەبىياتلار

1. ك. ماركس: «مۇقەددەس ئائىلە».
2. ك. ماركس: «پەلسەپە نامراتلىقى».
3. ك. ماركس: «نېمىس - فرانسۇز مەجمۇئەسى ھەققىدىكى خەت - چەكلەر».
4. ك. ماركس: «گېگېل ھوقۇق پەلسەپىسىگە تەنقىد».
5. ف. ئېنگېلس: «ھەربىي ئىشلارغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى».
6. ف. ئېنگېلس: «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى».
7. ف. ئېنگېلس: «دىۋرىنگغا قارشى».
8. ف. ئېنگېلس: «گېرمانىيىدە دېھقانلار ئۇرۇشى».
9. ۋ. ئى. لېنىن: «ماركسىزمنىڭ ئۇچ مەنبەسى ۋە ئۇچ تەركىبىي قىسمى».
10. ۋ. ئى. لېنىن: «ئىككى ئوتوپىيە توغرىسىدا».
11. ۋ. ئى. لېنىن: «پەلسەپە خاتىرىلىرى».
12. ماۋ زېدۇڭ: «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە».

B. ئاساسىي ئەدەبىياتلار

13. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، شىنجاڭ

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرگە تەييارلىغان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلقى ئۇيغۇرچە نەشرى.

14. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلقى خەنزۇچە نەشرى.

15. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، قەييۇم كەرىموف ئىشلىگەن، تاشكەنت «پەن» نەشرىياتى، 1972 ـ يىلقى ئۆزبېكچە نەشرى.

16. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، ناتۇماگرېبنېۋا تەرجىمە قىلغان. موسكۋا بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتى، 1971 ـ يىلقى رۇسچە نەشرى.

17. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، رەشىد رەھمەتى ئارات ئىشلىگەن. 1 ـ مېتىن، ئىستانبۇل. 1947 ـ يىل، 2 ـ تەرجىمە، ئەنقەرە، 1959 ـ يىل.

18. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

19. مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، تاشكەنت، 1960 ـ، 1961 ـ، 1963 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى.

20. ئەھمەد يۈكنەكى: «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى.

21. فارابى: «ئىجتىمائىي ـ ئەخلاقىي رىسالىلەر»، ئالما ـ ئاتا، 1975 ـ يىل، رۇسچە، قازاقچە نەشرى.

22. ئىبىن سىنا: «ئەلقانۇن فىت تېب»، 1954 ـ يىل، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى.

23. ئىبىن سىنا: «تېببىي داستان»، ئۆزبېكچە نەشرى.

24. «تۈرپان تېكىستلىرى»، قەدىمىي ئەسەرلەر نەشرىياتى نەشرى، 1 ـ، 2 ـ كىتاب.

25. «ئورخۇن ئابىدىلىرى»، غ. ئابدۇراخمانوف، ئا. رۇستەموف: «قەدىمكى تۈركىي تىل»، 1982 ـ يىل تاشكەنت نەشرى، «تېكىستلەر» قىسمى.
26. «ئورخۇن ـ يەنسەي تېكىستلىرى»، 1982 ـ يىل فرۇنزا «ئىلىم» نەشرىياتى نەشر قىلغان.
27. رابغۇزى: «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى.
28. شەرەپىددىن ئەلى يەزدى: «زەپەرنامە»، ئا. ئورۇنبايوف تەييارلىغان، 1972 ـ يىل تاشكەنت نەشرى.
29. فىردەۋسى: «شاھنامە»، تاشكەنت، ئۇچ تومۇق نۇسخا، 1975 ـ يىلقى ئۆزبېكچە نەشرى.
30. «سۇك سۇلالىسى تارىخى».
31. «سۇك سۇلالىسى تارىخىنىك مۇھىم بايانلىرى».
32. «كىتاب مۇئەسسەسەسىنىك ئەسلى پۇتۇكلىرى».
33. دۆلەتشاھ سەمەرقەندى: «تەزكىرە تۇشۇئارا»، 1981 ـ يىل تاشكەنت نەشرى.
34. نەۋائى: «مەھبۇبۇلقۇلۇب»، «نەۋائى تولۇق ئەسەرلىرى»، XIII تۇم، 1966 ـ يىل تاشكەنت نەشرى.
35. كەيكاۋۇس: «قابۇسنامە» 1973 ـ يىل تاشكەنت تولۇق نەشرى، 1983 ـ يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى قىسقارتىلغان نەشرى.

C. قوشۇمچە ماتېرىياللار

36. گېگېل: «ھوقۇق پەلسەپىسى قائىدىلىرى»، سودا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.
37. س. ئى. مالوف: «قەدىمكى تۈرك يازمىلىرىنىك

خاتىرىسى» ، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1951 ـ يىل نەشرى.
38. ۋ. ئا. ئابدۇللايوف: «ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى» ، I — III توم، 1965 — 1980 ـ يىللار، تاشكەنت نەشرى.
39. ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا قىسقىچە تارىخى» ، 1980 ـ يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى.
40. ۋ. ۋ. بارتولد: «تۈركىستان مەدەنىي ھاياتىنىڭ تارىخى» ، «بارتولد ئەسەرلىرى» ، II توم، 1963 ـ يىل موسكۋا نەشرى.
41. ن. ئا. باسقاقوف: «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ راۋاجلىنىشىدا قاراخانىيلار دۆلىتى ئۇيغۇر ـ قارلۇق ئەدەبىي تىلىنىڭ رولى» ، «سوۋېت تۈركىلوگىيىسى» ژۇرنىلى، 1970 ـ يىل 4 ـ سان.
42. بېرتېلىس: «ئۇيغۇر پوئېمىسى ‹قۇتادغۇ بىلىك› ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى» ، «شەرق ھەقىقىتى» ، 1944 ـ يىل، 1 ـ، 2 ـ سانلار.
43. بېرتېلىس: «سوۋېتزم ۋە سوۋېتزم ئەدەبىياتى» ، 1965 ـ يىل، موسكۋا نەشرى.
44. گ. ر. تېنىشېف: «قۇتادغۇ بىلىك ۋە ئالتۇن ياروغ» ، «سوۋېت تۈركىلوگىيىسى» ژۇرنىلى، 1970 ـ يىل 4 ـ سان.
45. س. گ. كلياشتورى: «‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ دەۋرى» ، «سوۋېت تۈركىلوگىيىسى» ژۇرنىلى، 1970 ـ يىل 4 ـ سان.
46. ئا. ئا. ۋالېتكۋا: «يۇسۇپ بالاساغۇنى ۋە ئۇنىڭ ‹قۇتادغۇ بىلىك› ى» ، موسكۋا 1951 ـ يىل رۇسچە نەشرى.
47. ئا. ئا. ۋالېتكۋا: «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ

مىراسلىرى» ، «يىراق شەرق مەسىلىلىرى» ژۇرنىلى، 1976 ـ يىل 4 ـ سان.
48. بوئول. نوئىس: «يىپەك يولى» ، 1982 ـ يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى.
49. جاڭ شىنلياڭ: «جۇڭگو ـ غەرب ئالاقە تارىخى» ، 1927 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.
50. شەرىپوف: «ئەبۇ رەيھان بىرۇنى» ، «شەرق خەلقلىرى پەلسەپە مىراسلىرىدىن» ، 1972 ـ يىل، تاشكەنت رۇسچە نەشرى.
51. خاندا ئاكىرا: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتى» ، جاۋخې 57 ـ يىل، توكيو نەشرى.
52. خاندا تورو: «غەربىي دىيار مەدەنىيەت تارىخى» ، 1985 ـ يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.
53. ل. كىلىموۋىچ: «سوۋېت شەرق ئەدەبىياتى تارىخى» ، 1958 ـ يىل، موسكۋا رۇسچە نەشرى.
54. ئى. ۋ. ستېبلىۋا: « ‹قۇتادغۇ بىلىك› نىڭ شېئىرىيىتى» ، «سوۋېت تۈركىلوگىيىسى» ژۇرنىلى، 1970 ـ يىل 4 ـ سان.
55. م. م. خەيرۇللايوف: «ئويغىنىش دەۋرى ۋە شەرق مۇتەپەككۇرى» ، 1971 ـ يىل تاشكەنت نەشرى.
56. م. م. خەيرۇللايوف: «فارابى دەۋرى ۋە تەلىماتى» ، 1975 ـ يىل تاشكەنت نەشرى.
57. م. م. خەيرۇللايوف: «ئەبۇ نەسىر ئەلفارابى» ، 1982 ـ يىل موسكۋا نەشرى.
58. م. م. خەيرۇللايوف: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىجتىمائىي ئوتوپىيىلىك ئىدىيىلىرى» ، 1983 ـ يىل تاشكەنت نەشرى.
59. مۇرات ھەمرايوف: «ئەسىرلەرنىڭ ئۇنتۇلماس

سادالىرى» ، 1969 ـ يىل ئالما ـ ئاتا نەشرى.

60. ئا. ئىرسوف: «خارەزمى ۋە فارابى» ، 1961 ـ يىل تاشكەنت نەشرى.

61. ئا. ئىرسوف: «ئىبىن سىنا ھاياتى ۋە ئىجادي مىراسلىرى» ، 1980 ـ يىل تاشكەنت نەشرى.

62. قەييۇم كەرىموف: «ئىلىك بەدىئىي داستان» ، 1976 ـ يىل، تاشكەنت نەشرى.

63. رەشىد رەھمەتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىك، كە مۇقەددىمە» ، 1959 ـ يىل ئەنقەرە نەشرى.

64. ل. ن. گۇمىلىۋ: «قەدىمكى تۇركلەر» ، 1967 ـ يىل موسكۋا نەشرى.

65. ئەھمەد زەكى ۋەلىدى: «تۇرك ۋە تاتار تارىخى» ، 1912 ـ يىل قازان نەشرى.

66. «قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قىرغىزىيە» ، 1983 ـ يىل فرۇنزا نەشرى.

67. د. ئا. تىخونوف: «X — XIV ئەسىر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىگىلىك ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈملىرى» ، 1966 ـ يىل موسكۋا ـ لېنىنگراد نەشرى.

68. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل نەشرى.

69. «چەت ئەل ئالىملىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ھەققىدە» ، «شىنجاڭ «قۇتادغۇ بىلىك» جەمئىيىتى» تۈزۈپ باستۇرغان، 1989 ـ يىل ئۇرۇمچى (خەنزۇچىسى 1994 ـ يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى) نەشرى.

70. خوجا ئەھمەد سەيدىئاقاسوف تەھرىرلىكىدىكى «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، ئالما ـ ئاتا 1983 ـ يىل نەشرى.

71. «قىسقىچە پەلسەپە لۇغىتى» ، 1984 ـ يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى.
72. ۋ. م. نادېلىيايېف قاتارلىقلار مۇھەررىرلىكىدىكى «قەدىمكى تۈركىي سۆزلۈك» ، 1969 ـ يىل لېنىنگراد رۇسچە نەشرى.
73. «تارىخىي مىراس ، قۇتادغۇ بىلىك، تەتقىقاتى» (ماقالىلەر توپلىمى، 1 — 4 ـ كىتاب) ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1986 — 1988 ـ يىللار.
74. ۋېي لياڭتاۋ: «قارلۇقانىيلار تارىخى ئوچېرىكى» ، 1986 ـ يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى.
75. ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» ، 1980 ـ يىل، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەن نەشرىياتى.
76. ۋىليام مىگوۋېرن: «ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى دۆلەتلىرى تارىخى» ، خەنزۇچە نەشرى.
77. ۋېرنارد لېۋىس: «تارىختىكى ئەرەبلەر» ، 1979 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.
78. ئىبىن بەتۇتە: «ساياھەتنامە» ، 1985 ـ يىل، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى نەشرى.
79. ئا. گ. مالياۋكىن: « IX — XII ئەسىر ئۇيغۇر دۆلىتى» ، يېڭى سىبىرىسك، 1983 ـ يىل رۇسچە نەشرى.
80. جۇماغۇلوۋ: «قىرغىزىستاندا قەبرە خەتلىرى» ، 1 ـ ، 2 ـ كىتاب، فرۇنزا، 1982 ـ يىل رۇسچە نەشرى.

تېماتىك كۆرسەتكۈچ

(بېيىت نومۇرى بويىچە)

— تۆت زات: 60، 143، 144، 145، 3212، 3725، 3726
— تۆت زاتنىڭ تۆت خۇسۇسىيىتى: 1053، 3579، 4631، 4632، 4633
— تۆت مىزاج: 5866، 5867، 5868، 6006، 6007، 6008، 6009، 6010، 6014
— تۆت پەسىل: 142، 4620، 4621، 4622، 4623، 4624، 4625، 4626، 4627، 4628، 4629
— مەڭگۈ يۇلتۇزلار: 833، 834، 1049، 1050، 1086، 1087
— ساماۋى ھەربىكەت: 126، 731، 734، 743، 744
— زىددىيەت ۋە ھەربىكەت: 144، 145، 696
— بەخت ۋە ئاپەت زىددىيىتى: 2938، 3548، 3549، 3550، 4918، 4926
— يول قويۇلمىدىغان زىددىيەت ۋە يول قويۇلمايدىغان زىددىيەت: 4225، 4226، 4227، 4228
— بىقارارلىق، تۇرغۇنسىزلىق: 399، 400، 401، 402، 403، 404
— ماكان ۋە زامان: 19، 1211، 1213، 2523

— يېڭى شەيئى: 686، 687، 688، 689
— چەكسىزلىك: 10
— تەڭرىنىڭ ئىپتىدا ۋە ئىنتىهاسىزلىقى: 8
— تەڭرىنىڭ روهىي ئىقتىدارسىزلىقى: 17، 28
— ھەممە شەيئىنىڭ تەڭرىنىڭ سۈرىتى ئىكەنلىكى: 20
— تەقدىرچىلىك: 1279، 1485، 1742، 1801
— بەدەننىڭ مەركىزى كۆڭۈل ئىكەنلىكىـــى: 2472، 2795، 2797، 2798، 3856
— ئۆلۈمنىڭ قانۇنىيەتلىكى، مۇقەررەرلىكى: 180، 231، 233، 234، 235، 692، 693، 237، 1066، 1086، 1134، 1138، 1140، 1201، 1238، 1465، 1540، 1545، 6344
— ئۆلۈم ئالدىدا ھەممىنىڭ باراۋەرلىكى: 3617، 4724
— مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ئۆلۈمدىن خالىي قالمىغانلىقى: 4713، 4714، 4715، 4716، 4717، 4718، 6547، 6548، 6549، 6550، 6551، 6552
— ئۆلگەن بەدەننىڭ توزۇپ ئەسلىگە كەلمەسلىكى: 1839، 5416، 6065، 6146، 6298
— ئوتتۇرا ھال ئۆلچەمدە ئىش كۆرۈش: 2090، 3671، 3674، 4904، 4985
— زىددىيەت بىرلىكى: 434
— ئەقىل ۋە ئىنسانىنىڭ ھايۋاندىن پەرقى: 147، 297، 1843، 2454، 2646
— ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ تۇغمىلىقى: 159، 160، 161، 109، 224، 225، 228، 278، 289، 310، 314، 317، 327، 334، 470، 472، 585، 1819، 1820، 1825، 2790

— بالىدا بىلىم يوق، ئەقىل بولىدىغانلىقى: 293
— ئەقىل بىلەن بىلىمنىڭ پەرقى: 155، 1816، 1818، 1823، 1825، 1841، 1842، 2626، 6430
— تۇغۇلغاندا دانىشمەن (بىلىملىك) بولماسلىق: 1826، 1827، 1828
— بىلىمنىڭ بىلىمسىزلىك كېسىلىگە داۋالىقى: 156، 157، 158، 1048
— بىلىمنىڭ چىراغ ـ مەشئەللىكى: 1840، 1861، 1870
— بىلىمنىڭ قۇلنى شاھ قىلالىشى: 152، 154، 155، 300
— بىلىمنىڭ مەنپەئەتدارلىقى: 1870، 2454، 2750، 5478
— كۆرۈش سەزگۈسى: 1893، 1897، 1898، 1899، 1991
— قۇلاق (ئاڭلاش) سەزگۈسى: 1016
— ئىرادە ـ غەيرەت: 283، 284
— باش مېڭە: 1836
— پىكىر: 632، 633
— تىل پىكىرنىڭ تەرجىمانى: 162، 185، 214، 274، 311، 312، 1023
— تىل ۋە تەپەككۇر: 1678، 1679، 1680، 1681، 1683
— توغرا ئىپادىلەش: 1024
— تىلنىڭ تۇغمىلىقى: 210
— ئەقىل بىلەن سۆزلەش: 170، 178، 193، 209، 971، 992، 993، 994، 2521، 4552
— مۇلاھىزە ۋە ئېنىقلاپ بىلىش: 5873، 5877، 5887

— ھەربكستىنگە قاراش: 4287
— سىناپ كۆرۈش: 636، 1336
— ئۇچىنچىنى مۇستەسنا قىلماق: 267، 2317، 3218
— سۆز ـ ھەربكەتنىڭ بىرەدەكلىكى: 338، 862، 863، 865، 1745، 5887
— بىلىش ۋە قىلىش، بىلىم ۋە ئىشلىتىش: 181، 183، 211، 212، 213، 215، 2605، 2606، 3220، 4278
— ئادەمنىڭ خاتالىشىدىغانلىقى: 197، 198
— ياخشى سۆزنىڭ مەڭگۈ ساقلىنىشى: 180، 182، 272، 274، 1469
— ياخشى سۆز ئۆرلىتىدىغانلىقى، يامان سۆز چۈشۈرىدىغانلىقى: 163، 164، 167، 173، 176، 966، 984، 991، 1002، 1003، 1311، 2692، 3880
— كەم سۆزلۈك ۋە كۆپ سۆزلەش: 171، 172، 964، 965، 967، 970، 977، 1016، 1025، 1312، 1914، 1915، 1916، 2687، 2688، 4332، 4335، 4552
— يالغان سۆزلەش: 848، 1326، 1668، 1671، 2037، 2039، 2508، 4297، 4300، 5074، 5878، 5887، 6094
— شېئىرىيەت ۋە شېئىر: 2631، 4392، 4395، 4396
— يېزىق ۋە چەت تىل: 2223، 2636، 2695، 2702، 2707
— ئىلىم ـ پەن ۋە ئۇنىڭ مەنپەئەتلىكى: 208، 209، 211، 212، 265، 268، 302، 4346، 4347، 5253
— ئىلىم ـ پەننىڭ دىنىي ئىستىقامەتتىن ئۇستۇنلۇكى: 324، 3221، 3224، 3225، 3249، 3251

— ئالىملار، شائىرلارغا بولغان مۇئامىله: 4341، 4353، 6615
— ماتېماتىكا پەنلىرى توغرىسىدا: 2221، 2633، 2782، 2783، 2784، 4378، 4379، 4380، 4381، 4382
— ئاسترونومىيە توغرىسىدا: 125، 126، 127، 128، 131، 132، 133، 134، 135، 136، 137، 138، 139، 140، 141، 142، 143، 144، 145، 146، 2221، 2632، 3194، 4386، 4888، 4889، 6219، 6220، 6221
— تېببابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك توغرىسىدا: 1053، 1055، 1058، 1060، 1064، 1065، 2887، 2888، 2893، 2894، 2895، 4355، 4356، 4357، 4358، 4359، 4362، 4364، 4365، 4642، 4643
— ئىككى دۇنيا توغرىسىدا: 1147، 1294، 1432، 1659، 1663، 1973، 3658، 3659
— مۇشۇ رېئال دۇنيانىڭ ئەۋزەللىكلىرى: 3249، 3250، 3251، 3368، 3371، 3407، 3425، 3437، 3443، 3450، 3500، 3505، 3646، 3649، 3665، 3666
— زاھىت ـ سوپىزم قاراشلىرى: 3341، 3344، 3380، 3386، 3394، 3520، 3521، 3522، 3525، 3540، 3586، 3793، 4739، 4839، 5189
— زاھىتلىقنى ئەيىبلەپ مۇنازىرىلىشىش: 3417، 3419، 3441، 3443، 3452، 3851
— مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك: 147، 414، 496، 543، 1636، 4252، 5787، 5788
— كىتاب تېمىسى ۋە ئۇنى يېزىشنىڭ

ئىجتىمائىي سەۋەبلىرى: 358، 6462، 6463، 6464 تىن باشلاپ 6499 غىچە
— دۆلەتنىڭ ئۇل - ئاساسلىرى: 2132، 2133، 2134، 2714، 2715، 2716، 5462، 5463، 5478
— خاقانىنىڭ خەلققە مەجبۇرىيەتلىرى: 5574، 5576، 5577
— خەلقنىڭ خاقانغا مەجبۇرىيەتلىرى: 5579، 5580، 5581، 5582، 5583
— ناچار خاقان: 249، 653، 654، 780، 784، 4096، 4099
— پەيلاسوپ خاقان: 2717
— يارامليق خاقان: 455، 457، 461، 890، 891، 894، 895، 1411، 1412، 1785، 1789، 2012، 3266، 3268، 4013، 5084، 5200، 5201، 5902، 5903، 5904، 5906
— نەسەب كۆز قاراشلىرىنىڭ نىسپىيلىكى: 1938، 1949، 1950، 1959، 2437
— بىلىملىك خاقان: 217، 218، 220، 224، 254، 301، 303، 1712، 1953، 1968، 1969، 1970
— بىلىمسىز خاقان: 1780، 1781، 1906، 4078
— خاقانىنىڭ سىياسەت ۋە قەلەم بىلەن باشقۇرۇشى: 221، 222، 223
— خاقان خەلققە شىپاگەر سۈپىتىدە: 5165، 5241، 5242، 5243، 5302
— خاقانىنىڭ خەلقپەرۋەر بولۇشى: 256، 1040، 2065، 2937، 5166، 5197، 6100
— خاقانىنىڭ تەڭرىگە، خاقانىنىڭ ئادالەتكە سېلىشتۇرمىسى:

3464، 3465، 3466
— كۇنتۇغدى ئېلىگ ۋە ئۇنىڭ غايىۋى سۈپەتلىرى: 824، 825، 827، 829، 833، 834
— قەلەم ۋە ئەلەم ئەمەلدارلىرى، ئۇلارنىڭ مۇھىم سۈپەت شەرتلىرى: 2182، 2183، 2417، 2419، 2425، 2426، 2428، 2537، 2711، 2714، 2715، 2716، 2967، 2968، 4067، 4068، 4069، 5283، 5305
— زۇلۇمنى ئوتقا، قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىنىشنى سۈغا ئوخشاتقانلىق: 2030، 2031، 2032، 2033، 2034، 2058، 3107
— قانۇننىڭ دەخلىسىزلىكى: 3463، 3464، 5734، 5735، 5744
— قانۇن مەقسىتى خەلق مەنپەئىتى ئىكەنلىكى: 3461، 5491، 5773
— بىلىملىك خاقان ۋە قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش: 252، 286، 454، 830، 1041، 1374، 1456، 1458، 1460، 1461، 1772، 2015، 2017، 2024، 2171، 2173، 2130
— ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمى تەرىزىدىكى ئىدىئولوگىيە: 2127، 2128، 3464، 3465، 3466
— ئەمەلدارنىڭ قانۇنغا بويسۇنۇشى: 429
— باراۋەرلىك، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەرلىكى: 809، 816، 817، 818، 822، 828، 832
— ئادالەت: 771، 772، 802، 803، 804، 805، 806، 819، 821، 5172
— ھۆكۈمدە كەسكىن بولۇش، ياخشىنى رىغبەتلەندۈرۈپ، يامانىنى جازالاش: 811، 812، 813، 814، 815، 816
— ھەربىي ئىشلارنىڭ مۇھىملىقى: 2284، 3005،

3039، 3043، 3045
— هەربىي سىياسىي خىزمەت: 2300، 2301
— ئەسكىرىي كەيپىيات: 2291، 2310، 2311، 2312، 2313، 2314
— دۇشمەننى سەل چاغلىماي پۇختا ھازىرلىنىش: 4263
— سۇلھى: 4269
— ئەسكەرنى خىل ـ سۇپەتلىك قىلىش: 2332، 2333، 2334، 2335، 2336، 2339، 2340
— رازۋېتكا: 2342، 2350، 2351
— جەڭدە ئۆلۈمدىن قورقماسلىق، جەڭنى تۇي ـ مەرىكە ھېسابلاش: 2380، 2391
— قانلىق ھايات ـ مامات جېڭى: 2377، 2378
— ھەربىي ھىيلە: 2327، 2355، 2356، 2357
— ھەربىي بارگاھ: 2345، 2349
— تېز ھۇجۇم، تېز جەڭ: 2369
— بۆكتۇرمە تاكتىكىسى: 2370
— سەپ شەكلى تاكتىكىسى: 2371
— ھۇجۇم: 2376
— چېكىنىش: 2359، 2361
— قوغلاپ زەربە بېرىش: 2388، 2389، 2390، 2395
— جەڭدە ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغانلار مەسىلىسى: 2402، 2403، 2404، 2405
— ھەربىي تەمىنات ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنىڭ مۇكاپاتلاش: 2398، 2400، 2401، 2411، 2808، 2810، 2989
— مالىيە كىرىم ـ چىقىم، ھېسابات ۋە تەكشۈرۈش: 2773، 2774، 2775، 2779، 2781، 2800، 4538

— مالىيه ـ سودا، باها ۋه تاۋارچىلىق: 2747، 2766، 2801، 2802، 2803، 3076
— دېھقانلار: 4400، 4403، 4417
— چارۋىچىلار: 4439، 4440، 4441، 4442، 4447، 4448، 4450
— قول ھۈنەرۋەنلەر: 4458، 4459
— سودىگەرلەر ۋە شەھەرنىكچىلىك: 4419، 4423، 4425، 4426، 4427، 4428، 4431، 4433، 4544
— ھەر خىل كەسىپ ناملىرى: 4294، 2557، 2558
— يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن ھالدىكى ئىجتىمائىي تەبىقىلەر: 5560، 5561، 5562، 5563
— ئەركىن كىشىلەر: 2987، 2990، 2991
— نامرات خەلق: 5564، 5565، 5566، 5567
— كەڭ ئاۋامنى خۇنۇكلەشتۈرگەن مىسرالار: 266، 988، 989، 2078، 2080، 4327
— ئەمگەك، باشقىلار ئەمگىكىنى قەدىرلەش: 2841، 2909، 2910، 2986، 3551
— ئىتتىپاقلىق: 3208، 3212
— شەھەر ۋە يېزىلار ئەۋزەللىكى: 1043، 3214، 3215، 3499، 3500، 3505، 3974
— بىناكارلىق: 4545، 4546، 4547، 4548
— مېھمانداوستىۋىق ۋە مېھماندارچىلىق قائىدىلىرى: 2553، 4574، 4575، 4576، 4577، 4581، 4583، 4584، 4605، 4663، 4667
— توپ، شاھمات، شىكار: 2581، 2634، 2675
— ھاراق ۋە ئۇنى كەم ئىستېمال قىلىش: 1060، 2550، 2651، 2656، 2886، 2902، 2903، 2904، 4659

— ياخشىلىق ۋە ياخشى نام: 228، 229، 237، 238، 239، 3270، 3271، 3272، 4465، 4466، 5808
— يامانلىق ۋە يامان نام: 249، 5728، 4467
— ياخشىلىق ۋە يامانلىق سېلىشتۇرمىسى: 900، 903، 916، 971
— ياخشىلىق تۈرلىرى (هالاللىق): 3245، 3248؛ (ئۈيات): 2008، 2203، 2206؛ (كەمتەرلىك): 4532، 4534؛ (كىچىكلەرگە مۇرەمەت): 5060، 5061، 5062؛ (ياخشىلىقنىڭ تاماق ـ كىيىمدەك مۇھىملىقى): 1982
— يامانلىق تۈرلىرى (شەخسىيەتچىلىك): 2002، 2066، 4563؛ (ئاچكۆزلۈك، تەمەگەرلىك): 2613، 2619، 2620، 5387؛ (مەغرۇرلۇق): 1706، 2120، 2612؛ (ئىككى يۈزلىمىلىك): 4272؛ (هەسەت ۋە پىتنىخورلۇق): 4212، 4247، 4253، 4411، 4412، 4414؛ (بېخىللىق): 950، 3036
— ياخشىلىق قىلىش: 226، 227، 230، 232، 246، 253، 1639، 2756، 2757، 5922
— خەلقە ياخشىلىق قىلىش: 856، 857، 858، 1296، 1315، 1367، 2024، 3237، 3278، 3930، 3931، 3933، 3935
— ۋاپاغا ۋاپا قىلماق: 349، 929، 1393، 1394، 2040، 2985، 3432، 4256، 5774، 6263
— بەخت ۋە ئۇنىڭ بىقارار، نىسپىيلىكى: 549، 550، 662، 666، 668، 669، 670، 676، 677، 681، 685، 694، 695، 719، 741، 742، 743، 744، 745، 746، 747، 1332، 1373
— پەزىلەت — بەخت ئىشىكى: 703، 713، 726، 865،

1254، 1255، 1289، 1291، 2013، 2014، 2647
— بەخت ۋە ئەمگەك: 2936
— ماۋارىپ ۋە تەربىيە: 871، 872، 873، 874، 875، 876، 879، 880، 881، 883، 884، 885، 887، 888، 1101، 1102، 1725، 1822، 3217، 3218، 8878
— پەرزەنتلەر تەربىيىسى: 1219، 1220، 1223، 1224، 1491، 1493، 4504
— فېئودال ئائىلە ۋە نىكاھ كۆز قارىشى: 1303، 1304، 4467، 4477، 4479، 4481، 4482، 4483، 4484، 4485، 4486، 4487، 4488، 4489، 4494، 4497، 4500، 4501، 4502، 4509، 4511، 4512، 4513، 4514، 4517، 4518، 4519، 4520، 4521، 4522، 4523، 4524، 4525
— قەلب ۋە گۈزەللىك: 4280
— خۇشاللىق ۋە گۈزەللىك: 2465، 2924
— توغرىلىق ۋە گۈزەللىك: 806، 1159، 1131، 2038
— سىرتقى ۋە ئىچكى گۈزەللىك: 2208، 2213، 2215، 2216، 2663، 5112، 5113
— ئاپتورنىڭ ېيىشى: 364، 365، 366، 371
— كىتاب ئىسمى: 350
— كىتاب تېمىسى (سەرلەۋھىسى): 358
— كىتاب يېزىلغان ۋاقىت: 6495، 6623، 6624

قوشۇمچە:
سۆرەتلەرگە ئىزاھات

مەن ئوقۇغۇچىلىق مەزگىلىمدە، كەسپىم گەرچە بىئولوگىيە بولسىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتىغا قىزىقتىم. 1955 - يىلى غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتى پەلسەپە ئاسپىرانتورىپىسىنى تاماملاپ، چەت ئەل مەنبەلىرى بويىچە «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى ئۇلۇغ ئالىمىنىڭ خاتىرىسى» نامىدا «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى ژۇرنىلى» دا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى ماقالە ئېلان قىلدىم. ھەجمى ئوتتۇراھال بولغان بۇ ئىلمىي ماقالە «قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى بويىچە شىنجاڭدا، جۇملىدىن جۇڭگودا تۇنجى قەدەم بولۇپ قالغانلىقىنى ئازغىنا كەم 30 يىلدىن كېيىن بايقىدىم. دەرۋەقە، بىزدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات 1984 - ، 1986 - يىللىرىدىن كېيىن رەسمىي ئومۇميۈزلۈك باشلاندى. شۇنىسى قىزىقارلىقكى، يۇقىرىدا نامى ئاتالغان ماقالە مېنىڭ ھايات يولۇمنى ئۆزگەرتىۋەتتى. مانا مۇشۇ ماقالىنى يازغانلىقىم، ئېلىمىزدە سولچىللىق كۆچەيگەن يىللىرى ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىشىمغا سەۋەب بولدى. ئىجادىيەت ئەركىنلىكىگە ئېرىشكىنىمدىن كېيىن، يەنى 80 - يىللاردىن باشلاپ مەن يەنە مۇشۇ تېمىغا قول سالدىم. بىرقاتار ماقالىلەر ئېلان قىلدىم.

مەن يەنە 1983 - يىلى فېۋرالدىن ئاۋغۇستقىچە بولغان يېرىم يىل ئىچىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدە بولدۇم. بۇ جەريانداا قەدىمكى كارۋان يولى بويلاپ تۇقماق، ئاق پىشىم، پىشەك، ئەۋلىيا ئاتا، ئوترار

(فاراب)، بۆرەباش، چىمكەنت، سىر دەريا، شەش (تاشكەنت)، ئەفراسىياپ، سەمەرقەنت، بۇخارا، خوجەند (لېنىن ئابات)، دۇشەنبە، جۇملىدىن ئالما ـ ئاتا قاتارلىق جايلارنى زىيارەت قىلدىم. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت كۆپلىگەن كىتابلار ۋە مۇزېي يادىكارلىقلىرى بىلەن تونۇشتۇم. ئالىملار بىلەن قىزغىن، دوستانە، سەمىمىي سۆھبەتلەشتىم.

مەن توقماق يېنىدىكى مۇنار قەلئەچە خارابىلىرىدىن ئەينى زامان قەلئە سېپىلى قالدۇقلىرىنى، سۇ يوللىرىنى، تېرىقچىلىق ۋە ئوتتۇرا ئەسىر هاياتىغا ئائىت تاش تۇلۇق، تۇگمەن تېشى، ياغۇنچاق قاتارلىقلار بىلەن قاراخانىيلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى جەڭدىدىكى جەڭگىۋارلىق ئەمۇنىلىرى بولغان كۆپلىگەن بالبالارنى هەم ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى مۇنار قەلئەچىسىنىڭ ئەينى زامان تىنچ ـ ئاسايىشلىقىغا سىمۋول بولغان هەيۋەت گەۋدىسىنى كۆزدىن كەچۈردۇم، ئاتاقلىق ئۆزبېك پەيلاسوپى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە فارابىشۇناسلىقنىڭ نوپۇزلۇق مۇتەخەسسىسى ئاكادېمىك مۇزەپپەر مۇھەددىن خەيرۇللايوف بىلەن ئەبۇ ئەسىر فارابى هەققىدە، جۇملىدىن يۇسۇپ خاس هاجىپ بىلەن فارابىنىڭ ئىدىيىۋى مۇناسىۋىتى هەققىدە سۆھبەتلەشتىم. ئاخىر ئۇنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن تاشكەنتتىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتوتى قولىيازمىلار فوندىدا ساقلانغان «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ نەمەنگان نۇسخىسى بىلەن تونۇشۇپ چىقتىم.

ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ، «قۇتادغۇ بىلىك خەزىنىسى» ئۇستىدە يېزىشقا باشلىدىم.

1986 ـ يىلى مېنى ياپونىيە «شەرق ئوكيان مەدەنىيىتى فوندى» ناملىق ئاكادېمىيە، كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى دۆلەت راسخوتى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «ئۇيغۇر مۇقاملىرى» هەققىدە ئىلمىي لېكسىيىگە تەكلىپ قىلدى. مەن ئايروپىلاندا

ئۇلۇغ ئوكيانىدىكى «جابىرغان» ئېلىگە (ياپونىيەگە) كېتىۋاتقىنىمدا، كېچىكىمدە قەشقەردىكى «كۆككۈمبەز» نى زىيارەت قىلغىنىمنى، يېقىندا توقماق — ئاق پىشىم — بورانا (مۇنار) دا بولغانلىقىمنى ۋە بېشىمدىن ئۆتكەن ئىسسىق - سوغۇقلارنى ئەسلىدىم، كۆزۈمگە ياش ئېلىپ يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ ئۇلۇغۋار روهىغا دۇئا قىلدىم. ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نى يازمىغان بولسا، مەن جاهانىدىكى ئالدىنقى مەدەنىيەت دۆلىتىدە مۇنبەرگە ئاياغ بېسىشىم مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يەنە كېلىپ مۇنبەر ئاستىغا ياپونىيە يىپەك يولى — مەركىزىي ئاسىيا تەتقىقاتىنىڭ خانىدا ئاكىرادەك ئىلمىي سەردارلىرى توپلاشقانىدى.

مەن ئەمدى يەنە ئەھمەد زىيائى روهىغا دۇئا قىلىمەن. ئاتامنىڭ زامانىدىشى بۇ ئالىم ۋە ئەدىب باشقا كەسىپداشلىرى بىلەن بىرلىكتە «قۇتادغۇ بىلىك» نى هازىرقى تىلىمىزغا راۋان شېئىرىي تۈسكە كىرگۈزدى. هىلىمۇ ئېسىمدە، 80 ـ يىللارنىڭ بېشىدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتىنىڭ يىغىن زالىدا «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ شېئىرلىرىنى هازىرقى تىلىمىزغا سالالايدىغان كىشى يوق، شۇ سەۋەبلىك دەسلىپىدە ئۇنى نەسرىي نۇسخىدا نەشر قىلىش كېرەك، دېيىلگەنىدە، مەن «تىرىك يۈسۈپ خاس هاجىپ» دەپ تەرىپلەشكە بولىدىغان، بىراق هازىر ياشىنىپ قالغان بۇ مۇبارەك زات بۇ خاسىيەتلىك ئىشنىڭ ئورۇندىيالايدۇ، دەپ ئېزگۈ كۆڭۈللەرنىڭ قوللىشىنى قوزغىغانىدىم. ئەھۋال ئۇمىدتىكىدەك بولدى!

تۆۋەندە بارتولد بالاساغۇن دەپ كۆرسەتكەن مۇنار قەلئەچىسىنىڭ خارابىلىرى، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ تاشكەنتتە ساقلانغان نۇسخىسى، ئەھمەد زىيائى باش بولۇپ ئىشلىگەن «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ هازىرقى ئۇيغۇرچە شېئىرىي نۇسخىسى ۋە مېنىڭ ياپونىيىدە مۇشۇ تېمىدا سۆزلەۋاتقانلىقىم قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر بېرىلدى.

目　录

前言：无价的思维宝库
第一篇　绪论
第一章：《福乐智慧》的时代与主题内容 …… 1
1.《福乐智慧》的时代特征 …… 1
2.《福乐智慧》的作者 …… 17
3.《福乐智慧》的书名与性质 …… 31
4.《福乐智慧》的各版本 …… 44
5.《福乐智慧》的语言 …… 52
6.《福乐智慧》的主题内容与结构形式 …… 62
7.《福乐智慧》的艺术特色 …… 73
8. 简要结论 …… 80
第二章：《福乐智慧》的文化层次与思想渊源 …… 84
1. 关于《福乐智慧》的文化层次和思想渊源的探讨 …… 84
2.《福乐智慧》之伊斯兰前传统文化积层 …… 93
3.《福乐智慧》之伊斯兰前复合文化积层 …… 103
4.《福乐智慧》之伊斯兰后思想渊源 …… 110
5. 优素甫·哈斯·哈吉甫是法拉比进步思想的优秀继承者 …… 118
6.《福乐智慧》是中世纪维吾尔文化大全 …… 125
7. 简要结论 …… 129
第二篇　自然哲学与认识论精华
第三章：《福乐智慧》中的自然哲学问题 …… 145
1. 自然哲学在《福乐智慧》中的地位 …… 145
2.《福乐智慧》中的四素观 …… 148
3.《福乐智慧》中的矛盾、运动及发展观 …… 165
4.《福乐智慧》的自然哲学范畴 …… 173
5.《福乐智慧》中的宇宙观 …… 176
6.《福乐智慧》的神学观 …… 192
7.《福乐智慧》的精神观 …… 202
8. 简要结论 …… 215

第四章：《福乐智慧》中的认识论问题 …… 220
1. 认识论在《福乐智慧》中的地位 …… 220
2.《福乐智慧》中人的灵性与能动性 …… 225
3.《福乐智慧》中的智慧，知识与幸福范畴 …… 238
4.《福乐智慧》中的认识机官与认识形式 …… 249
5.《福乐智慧》中关于语言与思维问题 …… 253
6.《福乐智慧》中关于真理与谬误论 …… 256
7.《福乐智慧》中论知和行的关系 …… 264
8. 简要结论 …… 270
第三篇　治国与法学精要
第五章：《福乐智慧》的国家理想与社会理想 …… 279
1. 国家理想与社会理想在《福乐智慧》中的地位 …… 279
2.《福乐智慧》论国家的基础和基本职能 …… 284
3.《福乐智慧》论智慧与公正的可汗 …… 291
4.《福乐智慧》论国家官员 …… 301
5.《福乐智慧》论民族友谊与外交 …… 307
6.《福乐智慧》论军事 …… 310
7. 简要结论 …… 319
第六章：《福乐智慧》中的法学问题 …… 322
1. 法学问题在《福乐智慧》中的地位 …… 322
2.《福乐智慧》论依法治国 …… 325
3.《福乐智慧》关于人人在法律面前平等的古典表述 … 333
4.《福乐智慧》关于人人在法律面前平等观点的历史价值 …… 339
5.《福乐智慧》中当时代社会阶层细节 …… 345
6.《福乐智慧》中的经济生活问题 …… 353
7.《福乐智慧》中国家富强、人民富裕的思想 …… 357
8. 简要结论 …… 359
第四篇　道德与教育的哲理
第七章：《福乐智慧》中的伦理学问题 …… 365
1. 伦 理学问题在《福乐智慧》中的地位 …… 365
2.《福乐智慧》中美与德的范畴 …… 368
3.《福乐智慧》中的人道与友爱理念 …… 379

4.《福乐智慧》中的道德类型表述 …… 383
5.《福乐智慧》中的言辞礼仪表述 …… 389
6.《福乐智慧》论婚姻、家庭与生活道德 …… 392
7.《福乐智慧》论时代的道德污染 …… 399
8.《福乐智慧》论自我克制意识 …… 401
9. 简要结论 …… 407
第八章:《福乐智慧》中的科学与教育问题 …… 411
1. 科学与教育问题在《福乐智慧》中的地位 …… 411
2.《福乐智慧》论科学与科学人士 …… 414
3.《福乐智慧》论美及诗学 …… 417
4.《福乐智慧》论医药学问题 …… 425
5.《福乐智慧》论数学 …… 432
6.《福乐智慧》论教育 …… 438
7. 简要结论 …… 442
第五篇　成就和探索点滴
第九章:《福乐智慧》在文化史上的地位和作用 …… 447
1.《东方文化复兴》的新乐章 …… 447
2. 维吾尔文化史上的划时代的丰碑 …… 454
3. 11 世纪世界文化史上的独特瑰宝 …… 457
4.《福乐智慧》对当时文化的历史性影响 …… 458
5.《福乐智慧》在维吾尔文化的历史性影响 …… 464
6. 简要结论 …… 471
第十章:《福乐智慧》研究综论 …… 473
1.《福乐智慧》研究中的版本学成就 …… 473
2. 国外《福乐智慧》研究 …… 478
3. 国内《福乐智慧》研究 …… 482
4.《福乐智慧》研究中的问题 …… 488
结束语 …… 493
参考书目 …… 498
专题索引 …… 505
图解 …… 516

ISBN 7-5631-1080-1

9 787563 110803 >

ISBN7 - 5631 - 1080 - 1

I·182 (维文)定价：22.50元